

Névtani Értesítő

33.

Budapest
2011

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet időszakos kiadványa

Szerkesztőbizottság:

HAJDÚ MIHÁLY (a szerkesztőbizottság elnöke)
BÖLCSKEI ANDREA, GERSTNER KÁROLY, HEGEDŰS ATTILA,
HOFFMANN ISTVÁN, JUHÁSZ DEZSŐ, LACZKÓ KRISZTINA

Szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

A szerkesztő munkatársa:

SLÍZ MARIANN

A kötetben megjelent tanulmányokat lektorálták
a szerkesztőbizottság tagjai

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/a
Postacím: 1364 Budapest, Pf. 107
Telefon: (36-1) 411-6500/5353
Honlap: www.mnyt.hu/ne
E-mail: nevtert@ludens.elte.hu

33. szám

A kötet megjelenését támogatta:

ELTE BTK HÖK

Magyar Nyelvőr Alapítvány

Budapest, 2011

ISSN 0139-2190

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A Tihanyi alapítólevél személynevei I. Középkori okleveleink teonimái	9
F. LÁNCZ ÉVA: A tulajdonságra utaló családnevek kognitív nyelvészeti megközelítésben	29
MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN: Egyes rendi jogintézmények hatása a nemesi családnévviselésre	39
BURA LÁSZLÓ: Családnevek művelődéstörténeti és nyelvészeti tanúságtétele.....	49
TRUNKI PÉTER: A moldvai Forrófalva és környéke családnevei a 17–18. században.....	59
MIZSER LAJOS: Rakamaz régi német családnevei.....	71
RÁCZ ANITA: Az ómagyar kori településnevekben előforduló 'német' jelentésű lexémák nyelvföldrajzi vizsgálata.....	77
GYÖRFFY ERZSÉBET: A szleng helynevek névrendszertani helyéről	93
SZABÓ KRISZTINA: A Pécs környéki szénbányászat épített környezetének nevei.....	101
KOCSIS RÉKA: Személynévhasználat a magyar halottsiratokban	113
TAMÁS ÁGNES: Nemzetiségi szereplők neveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar éklapokban.....	121
HERTELENDY RÉKA: Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben.....	133
SLÍZ MARIANN: A név szerepe Salman Rushdie „Hárún és a Mesék Tengere” című művében	147
SZALAI PÉTER: A védjegyek köznevesüléséről	155

MŰHELY

N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA: A Történeti magyar családnévatalasz előmunkálatairól	175
VÖRÖS FERENC: Hol tartanak a mai magyar családnévatalasz munkálatai?	191
FARKAS TAMÁS: Terminológiai munkálatok a névkutatás területén	203
TÓTH VALÉRIA: Gondolatok a településnév-korrelációkról	213
MATICSÁK SÁNDOR: A mordvin névtani kutatások etimológiai problémái	225
KOZMA JUDIT: Beszámoló a XXIV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról.....	239
SZABÓ JÓZSEF: Észrevételek és kiegészítések Baski Imrének „A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben” című könyvről írt ismertetéséhez	243
ÖRDÖG FERENC akadémiai doktori értekezése védésének tézisei	255
A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk 2010-ben: GECSEY SÁNDORNÉ PAPP KATALIN: „Én Alsórácegresből vagyok...” Írói névadás Lázár Ervin műveiben; SLÍZ MARIANN: Névadás és történelem: az Anjou-kor I. felének személynevei; KANIZSAI MÁRIA: Személynévvizsgálatok a zalai kaj-horvátok körében 1794-től 1998-ig; FIRISZ HAJNALKA: Magyar eredetű családnevek a	

bács-szerémi ruszinoknál; FÁBICS TAMÁS: Az ősszláv eredetű helységnév- anyag tükröződése a magyar nyelvben.....	263

KÖNYVSZEMLE

SLÍZ MARIANN: Vörös Ferenc szerk.: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai	283
SZABÓ JÓZSEF: Vörös Ferenc: Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása	286
VÖRÖS FERENC: Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon	291
FARKAS TAMÁS: Fenyves Katalin: Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nem- zedék önképe	294
BÖLCSKEI ANDREA: Hoffmann István: A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.....	296
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Schwing József: Pécs város nevei	299
BÖLCSKEI ANDREA: Hári Gyula: Név és környezet viszonya a létesítménynevekben	303
BÁRTH M. JÁNOS: Újabb helynévtárak Szatmár megyéből (Bura László: Szatmár megye helynevei; Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára).....	305
KOCÁN BÉLA: Sebestyén Zsolt: Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára.....	307
DITRÓI ESZTER: P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt szerk.: Emlékkönyv Mező András tiszteletére.....	309
FARKAS TAMÁS: A Duden személynévszótárai (Rosa Kohlheim – Volker Kohlheim: Duden Familiennamen [Duden Családnevek]; Duden Das große Vornamen- lexikon [Duden Nagy utónévlexikon]).....	313
PÓCZOS RITA: Albrecht Greule: Etymologische Studien zu geographischen Namen in Europa. Ausgewählte Beiträge 1998–2006. [Etimológiai tanulmányok az eu- rópai földrajzi nevekről. Válogatott tanulmányok 1998–2006].....	320
BÉNYEI ÁGNES: Silvio Brendler: Nomematik [Nomematika]	324
PÁL ANGELIKA: Jaroslav David – Michaela Čornejová – Milan Harvalík szerk.: Mnohotvárnost a specifčnost onomastiky IV. česká onomastická konference, 15.–17. září 2009, Ostrava [A névtan sokszínűsége és sajátossága. IV. Cseh Névtudományi Konferencia, 2009. szeptember 15–17.]	326
PÁTRÓVICS PÉTER: Aleksandra Ciešlikowa szerk.: Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku 1–2. [Lengyelország személynévei a XVI. századtól a XVIII. század végéig]	329
TAKÓ FERENC: Viktoria Eschbach-Szabo: Personen und Namen im Japanischen Veränderungen in der Modernisierung und in der Globalisierung [Személyek és nevek a japán nyelvben. Változások a modernizációban és a globalizációban].....	332
A Névtani Értesítő szerkesztőségébe beérkezett, később ismertetendő magyar névtani kiadványok	335

FOLYÓIRATSZEMLE

VÖRÖS OTTÓ: Helynévtörténeti Tanulmányok 5. (2010).....	337
FÁBIÁN ZSUZSANNA: Rivista Italiana di Onomastica 16. (2010).....	340
KLEIN LAURA: Acta Onomastica 51. 1–2. (2010)	343
SZ. TÓTH LÁSZLÓ: Onomastica 54. (2010).....	344
SZELP SZABOLCS: Zunamen/Surnames 5. (2010).....	346
KEPES JÚLIA: Studia Anthroponymica Scandinavica 28. (2010)	348

SZTRÁKOS ESZTER: Namn och Bygd 98. (2010).....	350
HAJDÚ ANNA: Ortnamnssällskapets i Uppsala Årsskrift (2010)	351

MEGEMLÉKEZÉS

JUHÁSZ DEZSŐ: Benkő Lorándra emlékezve	353
FARKAS TAMÁS: Vincze Lászlóra emlékezve	361

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe.....	363
Fontosabb rövidítések	366
Számunk szerzői	367

CONTENTS	369

TANULMÁNYOK

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL SZEMÉLYNEVEI I. KÖZÉPKORI OKLEVELEINK TEONIMÁI¹

1. A tihanyi apátság alapításának 950. évfordulója örvendetesen megpezsdítette a Tihanyi alapítólevélre, e kiemelten becses nyelvemlékünkre irányuló kutatásokat. Az ünnepi kötet (ZELLIGER 2005) mellett – mely immár második kiadását is megérte (ZELLIGER 2011) – napvilágot látott az évfordulón rendezett tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye (ÉRSZEGI szerk. 2007), továbbá számos történész és nyelvész kutató érdeklődése is az alapítólevél felé fordult. E tudományos érdeklődés gyümölcse – ezúttal csupán a névtani vonatkozású kutatásokat felemlítve – a FEHÉRTÓI KATALIN, HOFFMANN ISTVÁN, HOLLER LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ, SZENTGYÖRGYI RUDOLF és ZELLIGER ERZSÉBET tollából megjelent számos tanulmány. E sorból különleges jelentőségével emelkedik ki HOFFMANN ISTVÁN monográfiája (2010), mely mindenekelőtt a történeti névtan megközelítésmódjait alkalmazva tekintette át újra az alapítólevél valamennyi helynévi szórványát, igen alaposan körüljárva és mérlegelve a korábbi vizsgálatok eredményeit, szembe-sítve azokat a rendelkezésre álló történeti és szinkrón helynévgyűjtemények – a korábbi időkhöz képest nagyságrendekkel bőségesebben rendelkezésre álló – adataival. Kutatómunkája során HOFFMANN ISTVÁN a helynévi szórványokat helynév-tipológiai, névrendszertani, névszociológiai stb. vizsgálatoknak vetette alá, áttekintette továbbá, hogy lehet-e a helynevek etimológiájának etnikumjelölő szerepe.

Az említett vizsgálatok ugyanakkor szinte kizárólag a helynevekre korlátozódnak, a személynéveket csak annyiban érintik, amennyiben valamely személynév egy helynévi szórvány része: *koku zarma*, *petre zenaia hel*, *u[g]rin baluana* stb.

Az újabb tanulmányok sorából csak látszólag kivétel FEHÉRTÓI KATALIN írása (2006), mely a személynéveket is elemzés alá vonja. Az oklevelet aláíró tanúk nevének felsorolásán túl ugyanis csupán a *Zache* név magyarázatát kínálja (FEHÉRTÓI 2006: 165), további vizsgálatai a személynévi eredetű helynevekre, illetve a helynevek személynévi elemeire irányulnak.

FEHÉRTÓI KATALIN írása nyomán a Névtani Értesítő szerkesztősége a „sokfelé ágazó és történeti névkutatásunk alapjait is érintő tartalmi és módszertani kérdések kapcsán” tudományos vitát kezdeményezett (NÉ. 28. 2006: 161). A tudományos eszmecserébe akkor HOFFMANN ISTVÁN (2007) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007) kapcsolódott be egy-egy tanulmány erejéig, de természetesen HOFFMANN ISTVÁN újabb monográfiája (2010)

¹ Köszönetemet szeretném kifejezni dolgozatom kéziratához fűzött értékes megjegyzéseiért N. Fodor Jánosnak, Hoffmann Istvánnak és Tóth Valériának.

immár valamennyi fontosabb kérdésre reflektál, illetve ide vonandó SZENTGYÖRGYinek a Magyar Nyelv hasábjain megjelent írása is (2010a).

Mindezen kutatói reflexiók azonban továbbra is érintetlenül hagyják az alapítólevél par excellence személyneveit, köztük az anyanyelven rögzített helynevekhez hasonló nyelvtörténeti-névtani jelentőséggel bíró, szintén magyar névanyagot felvonultató személynévi szórványokat. Ezek újragondolását ugyanakkor a helynevekéhez lényegileg hasonló tudományos-módszertani szempontok kívánják meg. A jelen írással induló, a Névtani Értesítő lapjain megjelenendő tanulmánysorozat ezt a hiányt igyekszik pótolni.

2. Az alapítólevél kutatástörténete az oklevélbe magyar szórványként került hely- és személyneveket hagyományosan önállóan, szöveg- és névrendszerbeli környezetüktől függetlenül vizsgálta. A történeti helynevek kutatásában ugyanakkor immár természetesen alkalmazott eljárás a (latin) szöveggörnyezet figyelembevétele (l. BALÁZS 1989: 290–1, BENKŐ 2003: 70, HOFFMANN 2007: 17–20; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 16). Másfelől az utóbbi évtizedek névrendszertani kutatásai igazolták a rendszerben történő vizsgálatok szükségességét: a folyamatosan formálódó anyanyelvi névrendszer elemei, újabban pedig a latin és a magyar névalakok egymáshoz való viszonyára történő rámutatás szükségességét. Mindezeket túl nem hagyható figyelmen kívül – a korai források kínálta lehetőségek keretei között – a név és névhasználó kapcsolatának, azaz a névhasználatbeli, névadási, névszociológiai stb. sajátos jellemzőknek a feltárása sem.

A Tihanyi alapítólevél személyneveire irányuló újabb vizsgálatokat – mint említettük – elsősorban a fenti kutatás-módszertani szempontok teszik indokoltá. Vizsgálataim során a hagyományos módszertani megfontolások mellett a következőket igyekszem szem előtt tartani: 1. figyelembe kívánom venni – ahol erre lehetőség nyílik – a szűkebb és tágabb szöveggörnyezetet (vö. SLÍZ 2011a: 17–8); 2. az eddigi kutatásoktól eltérően a névrendszer (melyet nem feltétlenül fed le a valós névhasználat elemeinek összessége) szerves részének tekintem, ennél fogva elemzés alá vonom a latin nyelvű névalakokat is; 3. kitekintek e nevek középkori magyar nyelvű változataira, illetve (etimológiai) folytatására; 4. mindezek nyomán rá kívánok mutatni bizonyos névhasználatbeli sajátosságokra és rendszerszerűnek tűnő tendenciákra (a helynevekkel kapcsolatban erre l. pl. HOFFMANN 2010: 138–9).

3. A Tihanyi alapítólevél személyneveinek három főbb rétegét különíthetjük el. Az első – legszűkebben értelmezett – személynévi csoportot a par excellence személynevek képviselik. Az alapítólevél szövegében ilyenek az alapító uralkodó, a szövegben említett herceg, az oklevél-kiállítás munkálatait irányító hivatalvezető főpap neve, továbbá a jogügyletben közreműködő, annak hitelességét igazoló egyházi és világi személyek nevei. A második csoportot a helynevekben található, azok névrészeként előforduló személynevek alkotják. Az efféle helynevek személynevei keletkezésükkor élő személyekre, az esetek többségében minden bizonnyal egykori birtokosukra utaltak, ugyanakkor az alapítólevél szövegének szerkesztése idején ezek némelyike már akár valóságos – a név által identifikált személytől függetlenedett – helynévi elemmé is válhatott. A személynevek harmadik csoportjába az oklevélszövegben említett teo- és hagionimák ('isten- és szentnevek') sorolhatók.

A tervezett tanulmánysorozat első tagja a középkori oklevelekben szereplő – többségükben az alapítólevél által is említett – teonimákat járja körül. Megjegyzendő, hogy a

jelen tanulmányban összegzett vizsgálatok nem minden részletükben kötődnek szorosan az alapítólevél szövegéhez, sőt az olvasó talán okkal véli majd úgy, hogy e nevek alapítólevélbeli említése talán nem is teszi feltétlenül indokolttá ilyen mélységű elemzésüket. Az alább következő megfontolásokról, különösen is az azokból levonható általánosabb következtetésekről azonban úgy véljük, hogy hasznosak, sőt szükségesek a további – immár nem e bevezető dolgozat keretei között vizsgálendő – névtípusok elemzéséhez. Úgy látjuk ugyanis, hogy mind a hagionimák, mind az egyházi személyek neveinek oklevélbeli említései olyan sajátosságokat mutatnak, melyek a teonimák használatán keresztül világíthatók meg leginkább. Ez által pedig el kívánunk jutni a sok szállal kapcsolódó, esetenként ugyanakkor indokoltan szétválasztandó korai egyházi, illetve hivatali névhasználat jellemző tendenciáinak föltárásához. (A jelen írásban – kiforrott terminológia híján – *egyházi névhasználat*-nak nevezem az egyházi személyek neveinek, továbbá a vallásgyakorlattal összefüggésben álló egyéb nevek ilyen motivációjú – azaz magára a vallásgyakorlatra visszavezethető – használatát, l. pl. alább a nevek szakrális-devocionális motiváció eredményezte latinnyelvűségét, míg *hivatali névhasználat* alatt kifejezetten az oklevél-kiadási gyakorlat által meghatározott, egyfajta hivatali regiszter jelenlétét reprezentáló névhasználatot értem.) E tanulmány tehát – több szempontból is – lényegében bevezetesként áll az öt követők élén.

4. Az onomasztika személynevekkel foglalkozó ágát az *antroponímia* terminus technicussal jelöli mind a hazai, mind a nemzetközi névtani szakirodalom (HAJDÚ 2003: 151). A leginkább ’embernévtan’-ként fordítható szakkifejezés etimológiája által kijelölt vizsgálati határokat ezúttal kissé tágabban kívánom meghúzni: a személynevek körébe belefoglalom a teonimákat is. Ezt öt szempontból tartom indokoltnak: 1. a magyar *személynév* terminus eleve nem rekeszti ki az istennévi csoportot; 2. számos nép (köztük az ókori görög és latin) antropomorf mitológiája quasi emberi személyekként jeleníti meg az isteneket, így valamely nem antropomorf istenképpel rendelkező vallás istenneveinek bevonása nem tágitja indokolatlan mértékben a terminus határait (vö. még – mutatis mutandis: *Atya[isten]*, *Fü[isten]*); 3. a keresztény tanítás szerint Jézus Krisztus isteni és emberi személy egyszersmind, így neve szükségképpen teremt kapcsolatot az „embernevek” és az „istennevek” csoportja között; 4. egyes teonimák az „embernevektől” némely tekintetben különböző, mégis a személynevekhez vonandó hagionimákhoz hasonlóan patrocíniumi névvé válhatnak; 5. ugyancsak a hagionimákhoz hasonlóan olykor patrocíniumi eredetű településnevek forrásai is lehetnek.

Vizsgálatunk tiszteletben tartja, de nem érinti a teológiai megfontolásokat. Az istenneveknek a személynevek körébe történő bevonásával nem állítjuk, hogy a *személy* kifejezés azonos fogalmi jelentéssel vonatkoznék a Szentháromság személyeire és az emberi személyekre (vö. pl. KEK. 65. [251], GÁL 1990. 1: 60–1). Másfelől az istennevek vizsgálatába bevonjuk a nem isteni személyeket jelölő tulajdonnévi megnevezéseket is: *Isten*, *Szentháromság*.

5. Isten neve. – Az *Isten* név – Istenre vonatkozóan – középkori okleveleinkben kizárólag latinul fordul elő. Az alapítólevél szövegében: [1]² „ANDREAS • DEI ANNUENTE CLEMENTIA PANNONIORVM INVICTVS REX •” (’András, Isten

² Az alapítólevél eredeti szövegében a megfelelő sor száma.

megerősítő kegyelmével a magyarok legyőzhetetlen királya’); [21] „domo **dei**” (‘Isten házának tulajdonául’); [42] „huic domui **dei** adpendent” (‘Isten ezen házához tartoznak’); [46] „ne in **dei** seruicio tepescant” (‘hogyan Isten szolgálatában ne lanyhuljanak’); [54] „a **deo** perp&ua feriatu uindicta” (‘sújtsa Isten örök büntetése’).

5.1. Domus Dei ‘Isten háza’. – A *Deus* név az oklevél „keretszövegében” Isten személyére, illetve – a vele mint meghatározó taggal kiegészülő szó szerkezet – a liturgiára vonatkozik (az *istenszolgálat*-ra l. még: [44] „seruicium [...] diuinum”; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 31). A rendelkező részben ugyanakkor két ízben is földrajzi helyre (illetve metonimikusan a helyhez köthető „intézményre”) utaló latin szintagma meghatározó tagjaként találjuk: *domus Dei* ‘Isten háza, templom, egyház’. E kifejezések az alapítólevélben Tihany egyházát jelölik. A bibliai eredetű (vö. Vulgata: Gen. 28, 17; 28, 22; 35, 7 [helynévként!]; 1Par. 9, 11; 22, 1; 1Esd. 4, 24; et passim) frazéma gyakorta bukkan fel középkori okleveleinkben (pl. 1044: ÁÚO. 11: 15; †1015/XV. sz.: DHA. 79; 1203: ÁÚO. 6: 247; 1226: ÁÚO. 1: 217, PRT. 1: 682). Miközben feltételezhetjük, hogy a korabeli beszélt nyelv is használta a kifejezés magyar megfelelőjét, a középkori oklevélkiadás gyakorlatában mégis következetesen latinul rögzült. Legkorábbi dokumentált magyar nyelvű előfordulása: 1607: *istenház* (Oklsz.; vö. NySz. *isten-háza*).

5.2. A magyar Isten név. – A magyar *Isten* név – Istenre vonatkozóan – igen korán, már a Halotti beszédben felbukkan: 1170 k./1195 k.: „Horguvec *isten*.” Az *Isten* név magára Istenre érve ugyanakkor a középkori oklevelezési gyakorlatban magyar nyelven sosem fordul elő.

Az *Isten* – nem Istenre értett – személynévi használatát biztosan az Árpád-kor utáni időkből tudjuk kimutatni:

Övónév elemeként:³ 1333: *Istenwetthe* ‘Isten elvetette’ (AO. 3: 29, Oklsz.), 1333: *Ystennete* (JAKUBOVICH 1918: 78), 1366: Nicolai dicti *Istenwette* (PRT. 8: 351), 1480: Nicolai dicti *Istenwette* (Oklsz.); 1349: Michael filius Symonis dicti *Istemetethe* (JAKUBOVICH 1918: 79); talán ide tartozik: 1466: *Istenfoztho* ‘Istenfosztó’ (Oklsz., Cs. 3: 155) – illetve ezzel szemben hálát kifejező névként: 1537: Blasius *Istenatta* (MNY. 30: 118, CsnSz.).

Tulajdonságjelölő ragadványnévként, majd tulajdonságnévi eredetű családnév-előzményként, illetve családnévként: 1383: *Isten* dicto Mihály (KállayOk. 2: 230, modernizált helyesírással), 1388: Blasius *Isten* dictus (Oklsz.), Johannes *Isten* dictus (HOk. 331, Oklsz.). E nevek akár „valódi *dictus*-os nevek”, azaz tényleges megkülönböztető nevek (N. FODOR 2010a: 24, SLÍZ 2011a: 182), akár csupán formailag *dictus*-os, azaz (*alio nomine, seu* helyett álló, l. N. FODOR 2010a: 26) *dictus*-szal kapcsolt egyénnevek (N. FODOR 2010a: 26, SLÍZ 2011a: 181), mindenképpen tulajdonságnévi eredetű neveknek tekinthetők. A későbbiek során *dictus* nélkül: 1450: Stephanus *Isten*, 1451: Demetrium et Lucam *Isthen* (CsnSz.), 1453: Demetrii *Isten* (Oklsz., CsnSz.), 1460: *Isthen*, 1473: *Isten*, 1499: *Isthen* (Cs. 3: 525, CsnSz.), 1525: Ioannes *Isten*, 1549: Blasius *Isten*, 1557: *Isten* Keleme(n) (CsnSz.). (A terminológia kérdéséhez vö. még: SLÍZ 2010.)

Hasonlóképpen a tulajdonságnévi eredetű nevek csoportjához kapcsolandók az alábbi képzős származékok: 1360: *Istenus* (TESz., CsnSz.), 1428: *Ystenisch* Janusch

³ A *névelem* itteni használatára vö. N. FODOR 2010a: 27.

(CsnSz.), 1446: Benedictus *Iftenes* (N. FODOR 2010b: 119), 1448: Augustino *Istenes* (Oklsz.), 1460/1469: Simonis *Isthenes* (CsnSz.), [1460–1480]: Ladislaus *iftenes* (N. FODOR 2010b: 119), 1484: Blasius *Istenes* (Oklsz.), 1501: *Isthenes*, 1502: Valentinus *Istenesch*, 1522: Gallus *Ysteneus*, Andreas *Ysthenes*, 1553: Francisco *Istenes*, 1570: *Istenes*, 1576: Val(en)t(inus) *Isten(es)*, 1599: *Istenes*, 1616/?: Joannis *Istenes*, 1656: *Istenes* Istuan, 1715: Joannes *Istenes*, 1720: Petr(us) *Istenes*, Stephanus *Istenes*, Mich(ael) *Istenes*, Joannes *Istenes*, Paul *Istenes* (CsnSz.) stb. – illetve 1426: Michael *Istentelen*, 1431: Michael *Istentelen* (Oklsz., CsnSz.). Esetleg ide sorolható (ez esetben ide vonatkozó legkorábbi adatunk): 1264/1435: frater *Istanus* (ÁSznt.), a fehérvári johannita ispótlály szerzetes előjárója (Gy. 2: 383).

Tulajdonságjelölő névként és apai névként is értelmezhetjük a következő névalakokat: 1470: Gregorio *Iftenfya* (N. FODOR 2010b: 119), 1474: Petrus *Istenfya*, 1477: Petrus *Istenfhy*, 1480: Petro *Istenfya* (Oklsz., CsnSz.), 1554: Blasius *Istenfya* (CsnSz.). A szakirodalom – bizonytalanul – inkább tulajdonságra utaló névként (‘hívő, nagyon vallásos ember’) tartja számon (CsnSz., N. FODOR 2010b: 119).

MELICH (1919: 126) ide vonja az igen korai *Esten* személynevet is: 1276: *Esten*, et Lukach fratre eiusdem, Johanne et Michael (ÁÚO. 9: 156). Ez az adat azonban egészen biztosan nem tartozik ide. Az oklevél szövegének folytatásában ugyanis ismételtelen felbukkan a korábban említett személy neve, immár *Escen* formában: „prenominatis *Escen*, Lukach, Johanni, Michaeli”. Az *Esten* alak minden bizonnyal tollhiba, az adatot FEHÉRTÓI is – indokoltan – a bőségesen dokumentált *Ezen* név alatt tünteti fel (ÁSznt.).

Az *Isten* név a kései ómagyar korban előfordul helynév elemeként, majd helynévi eredetű személynév (családnév) elemeként is: 1327: ad montem *Istenkelethe* dictum (Oklsz.), *Istenkelethew* (Cs. 5: 338), illetve 1335: Johannes filius Petri de *Isthenmezey* (Gy. 3: 102; vö. Oklsz.), 1400/1465: *Istenmezey* (ZsO. 2/1: 54), 1477: *Istenmezeye* (Cs. 1: 63), 1542: Francisci *Istenmezey*, 1558: Ioannes *Istenmezey*, 1563: Joannes *Istenmezey*, 1564: Sandrini *Istenmezey*, 1575: Alexander *Istenmezey*, 1632: *Istenmezey* Ferencz, 1635: Georgius *Istenmezei* (CsnSz.). E helynevek *Isten* névrésze (egykori birtokos) személyre, illetőleg *Isten* nevére egyaránt vonatkozhatott. KISS LAJOS az *Istenmezeje* név esetében a birtokos nevéből való eredeztetést tartja valószínűbbnek (FNESz. *Istenmezeje*). Ha mégis *Isten* nevéből származnak az említett helynevek (az *Istenkelete* ~ *Istenkelető* minden bizonnyal, vö. későbből: *Istenhegy*, *Istenkas*, illetve más jellegű névadással: *Istensegits*; FNESz.), feltehetően akkor sem patrocíniumi eredetű nevekről van szó. (Hasonló névadásra l. pl. egyes középkori monostorok neveit: *Val-Dieu*, *Valdedios*; SZENTGYÖRGYI 2011: 12).

5.3. A *Deus* mint magyar név? – A korai magyar okleveles személynévanyag viszonylag korai időktől fogva több *Deus* névformát mutató magyar nevet kínál; legkorábbi följegyzése: 1138/1329: Hec fūnt nomina. coquorum [...] In Geu. *Deus* (MNY. 1936: 134, ÁSznt.; vö. Gy. 1: 896), illetve 1138/1329: In uilla. Machala fūnt XX. manfiones feruorum. [...] quorum nomina fūnt Iutu. Simun. Cazmer. Renkudi. *Deus*. Cenquin (MNY. 1936: 205, ÁSznt.). További adatok: 1211: In villa Thurkh [...] *Deus* cum filio suo Pet (PRT. 10: 515, ÁSznt.); 1212/1338/1410: Farkasius et Theyze filii *Deus* nobiles (HO. 8: 15, ÁSznt.); 1214/1550: *Deus* filius Sancti de villa inferioris Quer (Váradi Regestrum 311; Gy 1: 631, ÁSznt.); 1217/1550: Bichorienses [...] impetierunt quendam liberum *Deum* dicentes, quod eorum esset concuius. *Deus* autem dixit se liberum esse

omnino (Várad Regestrum 208; Gy 1: 614, ÁSzt.); 1218: Gamas [...] cum octo mansionibus hominum, quorum nomina [...] Laurencius, Stephanus, Beya, *Deus* (MES. 1: 218, ÁSzt.); 1247 k.: Andreas et *Deus* de villa Kesceu [testes] (ÓmOlv. 99, Gy. 3: 425, ÁSzt.).

Ezeket az adatokat jórészt már MELICH összegyűjtötte, amikor 1919-ben kidolgozta az általa korábban (1906: 98) is teljesen biztosnak tartott („tudományos tény”-ként említett) etimológiát, mely szerint Dész település neve eredetileg *Deus* volt (1919: 125–7, EtSz. *Dézs*). Feltételezése szerint a településnév személynévi eredetű, mely végső soron a latin *deus* ’isten’ szóra megy vissza (1919: 126). Igazolásul a magyarul is felbukkanó (fent említett) *Isten* személynevet hozza, földrajzi névi párhuzamként pedig a személynévi eredetűnek tűnő 1279: *Deusteluke* (ÁÚO. 4: 208, 209; ÁSzt.) és 1298: *Deushyda* (ÁÚO. 10: 325, Cs. 2: 600) helyneveket említi.

HALÁSZ IGNÁCZ még jóval a MELICH-féle etimológia kidolgozása előtt népetimológiaként említi a *Deus* > *Dézs* eredeztetést (1903: 4), MELICH etimológiája után azonban a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. Bő fél évszázad múlva BALOGH LÁSZLÓ kínál (csupán felvetésszerűen) újabb egyeztetést: a *Deus* ómagyar névalakot a *dió*-val hozza összefüggésbe (1973: 414), a hangtani megfeleltetés problémáira azonban nem tér ki. Az egyeztetés megalapozatlanságára REUTER CAMILLO mutat rá (1975: 192–3), ám ő sem szakad el a *Deus* > *Dés* származtatás gondolatától.

Filológiai, hangtörténeti, névrendszertani és művelődéstörténeti érvekkel BENKŐ LORÁND mutat rá e névfejtés tarthatatlanságára (1998: 157–61), s igazolja, hogy „a *Dézs* személynevek az ómagyar *Dezsiderius* (< lat. *Desiderius*) teljesen szabályos és szokásos rövidüléssel alakult változatai” (BENKŐ 1998: 160; vö. még: BENKŐ 1986: 10–3, 1989: 76–80, ill. PAIS 1927: 507, 1. j.).

BENKŐ LORÁND tanulmányának itt és most azon megállapítását emeljük ki, mely szerint végső soron nem tartja kizártnak, hogy a számos *Deus* formában lejegyzett személynév – elválasztva immár a *Dés* helynév etimológiájának kérdésétől – a latin *deus* származéka (BENKŐ 1998: 158). Ugyanakkor igencsak óvatosságra int e lehetőség kapcsán, a következő ellenérveket említve: 1. a latin szó (köznévként) nem került át a magyar nyelvbe, így a személynévnek nincs közszoói előzménye; 2. nincs folytatása az egyházi eredetű keresztnévadásban; 3. a *Deus* írásképpű nevek aligha választhatók el a *Dous*, *Dius* alakú személynevektől (BENKŐ 1998: 158–60).

A BENKŐ LORÁND által felvetett szempontokra a következőket válaszolhatjuk: 1. a latinból való személynévátvételeknek nem kell, hogy (előzményként) szükségszerűen legyen közszoói átvételük is (ugyanakkor BENKŐ itt nyilván arra gondol, hogy a *Deus* átvétele csak így lenne elképzelhető, hiszen a latinból nem tudunk *Deus* személynevet [„embernevet”] kimutatni); 2. az *Isten* személynévnek sincs folytatása a későbbi (mai) egyházi eredetű keresztnévanyagban (ugyanakkor a *Deus*-nak még a családnévanyagban sem); 3. a korai (Árpád-kori) adatok között nem szerepel *Dous* (az Árpád-kor után felbukkanó névalak esetleg kései alakváltozatként lenne idevonható), a *Dius* elsődlegességét pedig semmi nem indokolná, legföljebb a magánhangzók ómagyar kori nyíltabbá válásának tendenciája (az *i* ugyanakkor másodlagosan a zárt *ē* jeleként is elképzelhető). Mindezek mellett igaza lehet BENKŐ LORÁNDnak, sőt továbbmenve: nem csupán óvatosan kezelendő, de – immár névrendszertani, névadási és névhasználati szempontok figyelembevételével – valószínűleg nem is igen igazolható a latin *deus* és a vele azonos alakú korai magyar nevek közvetlen etimológiai megfeleltetése.

A *Deus*-sal alkotott egyes helynevek esetében alkalmasint felmerül a népetimológia, avagy a hozzá hasonló „tudós etimológia” lehetősége. A *Deushyda* helynévre vonatkozóan BENKŐ – lehetséges, hogy a (somogyi) helynév első szótagjának *Des-* ~ *Dös-* nyelvjárási változatait is mérlegelve (vö. 1298/1365: *possessionem suam Deushyda vocatam*, ÁÚO. 10: 325; Cs. 2: 600; ÁSzt.; 1309: *Poss. Deushyda*, AO. 1: 183, Cs. 2: 600; 1403: *Dewshyda*, Cs. 2: 600; 1474: *Deshyda*, Cs. 2: 600) – elvitatja annak személynévi eredetét, és „a víznév–helységnév szokásos fejlődési iránya miatt” a *Deseda* víznevet teszi meg elsődleges névnek (BENKŐ 1998: 158; ezzel szemben l. TÓTH 2008: 187, 194). Amennyiben a névalakok között valóban ilyen irányú összefüggés áll fenn, akkor a *-hida* utótagot népetimológiával alakult névelemnek kell tekintenünk, a *Deus* előtagban pedig vagy (szintén népetimológia eredményeként) valamely magyar személynévet, vagy „tudós etimológiával” a latin *Deus* istennevet kell keresnünk. Ennek nyomán pedig az sem lenne kizárható, hogy egyes további, hasonlóképpen *Deus* írásmódú (avagy az „értelmesítés” folyamatában ilyen írásváltozatúvá vált) személynéveket hasonló alakú magyar, avagy „tudós etimológiával” keletkezett latin névformának tekintsünk.

Amennyiben TÓTH VALÉRIA (2008: 187, 194, vö. 2006: 286) nyomán mégis a *Deushyda* nevet tartjuk elsődlegesnek, az előtagot a fent említett *Dé(z)s* < *De(z)s* (< lat. *Desiderius*) személynév (vö. ÁSzt. *Des*) nyelvjárási, *ö-ző* változatának tekinthetjük: *Dö(z)s*, esetleg: > *Dő(z)s*. E megfontolást azonban nemigen támogatják a mai nyelvi adatok, illetve szokatlan, így feltétlenül magyarázatra szorulna a (hídnév >) településnév > víznév sorrend (vö. BENKŐ 1998: 158; a *-hida* utótag esetleges közvetlen településnévi származtatásához l. TÓTH 2006: 284).

A *Deus* névalak azonosítására kínálkozik még egy lehetőség. Elképzelhető ugyanis, hogy az Árpád-kori említések mögött a magyarul jóval későbből dokumentálható *Isten* nevet (mint személynévet) kell keresnünk. Erre – többek között – a Várad Regestrum egyik említése teremtheti meg az alapot: 1214/1550: *Deus filius Sancti* (ÁSzt.) ? 'Szent(es) fia Isten'. A korai *Sanctus* ~ *Sant(h)us* névalakok az igen bőségesen dokumentált (l. ÁSzt.), számos írásváltozatban előforduló *Scentus* ~ *Sentes* nevek (alkalmi) latin fordításai lehetnek, melyek mögött nem feltétlenül kell feltételeznünk valós névhasználatot. Ez természetesen nem zárja ki a későbbi, a magyar megfelelőitől immár elkülönült, önálló névalakként történő használatát (vö. az olasz *Santo* keresztnévvel): a *Sanctus* ~ *Santus* névformákat az Anjou-korra vonatkozóan még a *Scentus* névváltozatoként közli SLÍZ MARIANN (2011b: 439), a késő középkori adatokat azonban már rendszertanilag független nevekként veszi fel N. FODOR JÁNOS (2010b: 199 *Santus*, 213, 214 *Szent*, *Szentes*). Ha a *San(c)tus* legkorábbi előfordulásai valóban a *Szentes* név latinra fordításával magyarázhatók, a *Deus* névalak is lehet az oklevelek szövegezőinek alkalmi („hivatalos”) fordítása.

A közzóként létező latin(ra fordított) nevek és magyar megfelelőik között háromféle kapcsolat képzelhető el: 1. A latin név válik magyarrá, pl. *Beata* > *Beáta*, *Clemens* > *Kelemen* stb. (Ez a csoport – mivel ismereteim szerint a latinban, illetve az újlatin nyelvekben *Deus* keresztnév nem fordul elő – nem érinti vizsgálatunkat.) 2. A magyar személynév – közzói jelentését tekintve – latin személynévi megfelelője is meghonosodik a magyar névváltozat mellett. Ilyenek pl. *Bódog* : *Felix* (> *Félix*), *Szent(es)* : *Sanctus* (> *Santus*; l. fentebb). E nevek tekintetében nem könnyű eldönteni, hogy egy-egy konkrét esetben valós névhasználatról vagy alkalmi fordításról van-e szó, vö. pl. a fenti *Sanctus* : *Szentes*. (A *Deus* esetében ennek a lehetőségnek akkor lenne reális esélye, ha a későbbi

keresztnévanyagban – ahogyan erre BENKŐ LORÁND is utalt [1998: 158] – lenne folytatása.) 3. Latin személynévként nem létező közszo az etimológiailag transzparens magyar személynév fordításaként áll. Sajátosan ide tartoznak a foglalkozásnevek, az életkorra, a termetre, illetve más jellemző (külső) tulajdonságra vonatkozó nevek, pl. *magnus*, *parvus*, *major* (ha nem a magyar *major* szóból származik), *minor*, *cecus*, *rufus*, *niger* stb. (rendszerszerűen l. N. FODOR 2010b: 254–66). Ezekben az esetekben azonban nem mindig világos (különösen magyar névpárhuzam hiányában), hogy megkülönböztető alkalmi jelzői funkcióban, vagy valós névrészi (megkülönböztető névi) szerepben állnak-e. A *Deus* név megítélése – amennyiben ’istenes, buzgón vallásos’ jelentéssel bíró tulajdonságnévi eredetű magyar személynév fordításának tekintjük – a belső tulajdonságot kifejező nevek csoportjába tartozik.

A vallásosságra vonatkozó tulajdonságnevek későbbi névanyagunkban szép számmal előfordulnak: *Bízó*, *Böjtölő*, *Böjtös*, *Szeredás* ’szerdán [is] böjtölő’, illetve *Hitlen* ’hitetlen, vallását nem gyakorló’, *Pogány* stb. (vö. CsnSz.). Ezen nevek latin megfelelője csupán köznévként létezik (ezekkel szemben *Kegyes* : *Pius*, *Bódog* : *Felix* stb.). A korai Árpád-korban a belső tulajdonságra utaló nevek latin megfelelője mégis előfordul személynévi funkcióban, pl. *Biza*, *Bizau* és *Fidelis* is (ÁSznt.). Az azonban még gyakoribb jelenség, hogy az Árpád-korból a magyar névváltozat nem, csak latin fordítása adatolható, pl. *Bonus* (ÁSznt.), de nem fordul elő *Jo* ~ *Joh* ~ *Jou* (esetleg a *Iog* lenne ide vonható). Későbből azonban a *Jó* név is bőségesen adatolható (N. FODOR 2010b: 122–3), míg latin fordítása jóval szerényebben reprezentált (N. FODOR 2010b: 254). Hozzá hasonlóan az Árpád-korból magyarul még nem adatolható *Bódog* név latin személynévi háttérrel nem rendelkező *Beatus* fordítása ugyanezen időszakban öt előfordulással képviseltetik, míg a magyar névnek személynévként a latinban is létező *Felix* megfelelője csupán háromszor bukkan fel (vö. ÁSznt.). Nemigen tűnik valószínűnek, hogy ezek a – későbbiek során keresztnévként ki nem mutatható – névfordítások (*Beatus*, *Bonus* stb.) valós névhasználatot tükröző nevek volnának. Az említett alkalmi fordítások az Árpád-kor után – a magyar névváltozatok javára – megritkulnak, illetve teljesen elmaradnak. Ez történhetett a *Deus* : *Isten(es)* névvel is. A név latinra fordítása az Árpád-korban e név esetében is teljesen általános eljárásá válhatott (egyetlen bizonytalanul ide tartozó magyar névalakot tudunk csupán említeni), míg a későbbiek során a latin változat teljesen elmaradt (egyetlen adatunk sincs), átadva helyét a magyar megfelelő(k)nek. Ugyanezt az éles váltást látjuk a *Beatus* : *Bódog* név viszonylatában. Hasonló tendencia figyelhető meg a *Bonus* : *Jó* név esetében is (szórványosan később is adatolható a latin névfordítás, de az Árpád-korból ugyanúgy hiányzik a magyar névalak). Érdemes volna a latin-magyar névváltozatok szempontjából e személynévi mikrorendszer elemeit tovább vizsgálni.

A fentebb „alkalmi”-nak titulált névfordítások valójában egyfajta rendszerszerű gyakorlatra utalnak. Az Árpád-korra vonatkozóan kirajzolódni látszik egy tendencia, miszerint – különösen latin névkörnyezetben – a transzparens etimológiájú nevek gyakran latinra fordítva említetnek. Mindez párhuzamba állítható azzal az írnoki eljárással, amely számos esetben a latin névformával (*Andreas*, *Benedictus*, *Gallus*, *Johannes* stb.) is rendelkező martirológiumi eredetű neveket – olykor még a *Pete*, *Peta*, *Petes* típusú származékneveket is (TÓTH 2009: 50, 58) – latin alakban iktatja be az oklevelek szövegébe, miközben igen valószínű, hogy – a fenti névtípusokhoz hasonlóan – e névalakok mögött sem áll valós névhasználat.

Okkal merül fel a gyanú, hogy az említett belső tulajdonságokra utaló nevek magyar névváltozata akkor jelenik meg, illetve terjed el, amikor a név elszakad a vallási életre visszavezethető motivációtól, esetleg szemantikailag kiürül. (Mindez talán párhuzamba állítható a latin patrocíniumi nevek és a belőlük származó, fokozatosan magyarul megjelenő településnevek kapcsolatával.)

Mindezen összefüggések fényében érdemes megfigyelni *Jó* nevünk alakulását. A *Jó* név magyarul az Árpád-korban nem fordul elő, összetételekben azonban már ekkor is felbukkan előtagként: *Jóember, Jóleány, Jólegény* (ÁSzt. *Ioember, Iolegen, Iolian*), minden valószínűség szerint „profán” jelentésben: ’derék, becsületes ember’, illetve ’munkáját jól végző, szorgos szolga/szolgáló’ (vö. N. FODOR 2010b: 123). Az ilyen felépítésű nevek köre később egyre bővül: *Jóbarta, Jőfi, Jólegény, Jólovas* (N. FODOR 2010b: 123); *Jóború, Jófejű, Jőföldi, Jóképő* (?), *Jókúti, Jólakó, Jólegény, Jólovas, Jómíves, Jópénző, Jőszinő, Jővér* (CsnSz.). Figyelemre méltó, hogy míg az Árpád-korból hiányzó *Jó* név helyett kizárólagosan a fordításának tekinthető *Bonus* jelenik meg (vö. a hiányzó *Bódog* helyetti *Beatus*-t), sőt ritkán később is előfordul (vö. N. FODOR 2010b: 122–3. *Jó*, ill. 254. *bonus*), majd elmarad (CsnSz.), addig az Árpád-korban is előforduló összetételek fordítására okleveles gyakorlatunk évszázadaiból egyetlen példát sem tudunk felmutatni. Nem kizárt tehát, hogy a név Árpád-kori, kizárólag latin nyelvű előfordulása – a lehetséges szélesebb közszoji jelentéstartalom mellett – vallásos motivációra visszavezethető (belső) tulajdonságnévi használatra is utalhat (vö. *Beatus* stb., továbbá a *Fidelis* névfordítás a *Bízó* szintén vallásos jelentését látszik előtérbe helyezni), illetve legalábbis az ide sorolható nevek rendszerszerűségét látszik követni. Ez a külső tulajdonságra visszavezethető nevek esetében koránt sem ilyen egyértelmű, pl. az Árpád-kori bőségesen adatolt *Fekete* mellett nem találunk *Niger*-t (l. ÁSzt.), ugyanakkor a külső tulajdonságra utaló nevek latin fordítása később (is) – a belső tulajdonságra utalókéval szemben – általánosan jellemző (l. N. FODOR 2010b: 254–66).

A fenti oklevélírói gyakorlat egyben cáfolni látszik azt az általánossá vált nézetet, miszerint az élőnyelvi használatú személynevet a scriptorok sosem fordítják latinra (vö. pl. FEHÉRTÓI 1998: 464, HORVÁTH 2006: 9). N. FODOR JÁNOS a kései ómagyar korból származó további bőséges példaanyaggal szemlélteti az etimológiailag transzparens magyar nevek latin fordítását alkalmazó oklevélírói gyakorlatot (2010a: 29–30).

5.4. Visszatérve az alapítólevélhez, illetve korai okleveleink diplomatikai gyakorlatához, leszögezhetjük a következőket. Középkori okleveleink a *Deus* ’Isten’ nevet Istenre alkalmazva kizárólag latinul közlik (ezt az eljárást jobbra szövegszerkesztési tényezők is motiválják). A név helynév részeként is mindig latinul áll (*domus Dei* ’Isten háza’), bár az oklevélszövegek anyanyelvű helynévi szórványainak sorában elvben esetleg elképzelhető lenne a vernakuláris nyelven történő említés is. Ugyanez jellemző az *ecclesia* ’egyház’ megjelölésre, illetve – különösen az *ecclesia* mellett vagy (metonimikusan) helyett álló – patrocíniumi névre (minderről l. részletesen a tanulmány sorozat következő részében). Ez az eljárás egyfajta szakrális-devocionális latin nyelv-, illetőleg névhasználatra utal.

E „tiszteleti latin” névhasználat következményeként, azaz mintegy a hatása alatt – ha értelmezésünk helyes – Árpád-kori oklevelezési gyakorlatunkban az *Isten* név jellemzően akkor is latinra fordítódik, amikor nem magát Istent jelöli, hanem nemesek, sőt jobbágyok (vö. pl. Gy. 1: 896, REUTER 1975: 193) neveként áll az oklevelek szövegében.

Ezekben az esetekben azonban a latinra fordítás eljárása – bár szakrális-devocionális megfontolás ihlette – immár a hivatali regiszter sajátosságaként értelmezhető.

S amint már említettük, feltehetően hasonló okra vezethető vissza, hogy patrocíni-umi eredetű településneveink legkorábbi említései is rendre latinul történnek (vö. TÓTH 2008: 220), azaz a hivatali írásbeliség eljárásának a gyökerei ez esetben is a tiszteleti névhasználatig nyúlnak vissza. Az oklevélkiadás folyamatában e névtípusok szövegbe foglalása tehát számos, de egymással szoros kapcsolatban álló szempont érvényesítésével történhetett.

6. A Szentháromság nevének említése. – Az alapítólevél szövegében: [1] IN NOMINE *SANCTE ET INDIUIDVE TRIN(IT)ATIS* ('a szent és osztatlan Háromság nevében'). A latin kifejezés – a mai egyházi latin nyelvben is – jelzős szerkezet, melynek tagjai közé az alapítólevél formulájában egy újabb jelző is kerülhetett, míg a magyar *Szentháromság* név elemei összetett szóvá forrtak egybe.

6.1. Az invocatio eredetéről. – Az oklevelek kötelező elemévé vált, szavakkal kifejezett foháskodás (invocatio verbalis) Európa-szerte legáltalánosabb formája az *in nomine* ('névében') formulával kezdődik – a legrégebbi ilyen típusú fohászt a 7. századból ismerjük (SOLYMOSI 2003: 163) –, majd vagy Krisztust, vagy a Szentháromságot említi.

A Krisztusra utaló invocatio elsősorban a korai római, illetve a pápai oklevelekre volt jellemző. A 11. századi magyar oklevelezésben nem maradt emléke a Krisztus névével szerkesztett invocatio verbalisnak. Erre a magyar oklevelezési gyakorlatban csupán szórványosan jelentkező típusra l. DHA. 339 (itáliai hatást mutató, 1103-ra hamisított oklevél), továbbá: DHA. 343, 409 (közvetlenül az itáliai oklevelezési gyakorlatot tükröző források).

A Szentháromsághoz történő foháskodás a bizánci oklevelekben – nem sokkal a Szentháromság-tan dogmatikai kikristályosodása után – már a 4. századtól adathozható, míg nyugaton csak Nagy Károly római császárrá koronázása (Kr. u. 800) után alkalmazták.

6.2. A Szentháromság név eredete és jelentése. – A (Szent) Háromság megnevezés a Bibliában és a kereszténység legkorábbi irataiban nem szerepel, jóllehet tartalma a keresztény vallás születésétől fogva annak egyik középpontban álló tanítása. A kifejezés elsőként Antiochiai Theophilosz Kr. u. 180 körül írt „Ad Autolycum” című munkájában (PG. 6: 1077; vö. STEIDLE 1937: 33) görögül (*Τριάς*) bukkan fel. A szerző nem magyarázza a jelentését; ebből arra következtethetünk, hogy már általánosan használt és értett kifejezésről lehet szó. Első ismert – 213-ra datálható – latin nyelvű lejegyzése (*Trinitas*) Tertullianus nevéhez köthető („Adversus Praxeam”, PL. 2: 0159B).

A 4. század előtti keresztény írók következetesen hangoztatják: a keresztények csupán egyetlen Istenben hisznek, aki azonban Atya, Fiú és Szentlélek. E tanítás magyarázata – többek között a hiányzó filozófiai-teológiai nyelvezet hiánya okán – nem kis nehézségbe ütközött. A keresztény Szentháromság-tan az ezzel ellentétes (ún. eretnek) tanításokkal folytatott viták során, a Nikaiában tartott első egyetemes zsinat (325) hitvallása nyomán, a 4. század végére tisztázódott. Ami az Istenben egy, azt a *lényeg*, illetve *természet* (*οὐσία, φύσις; essentia, substantia, natura*) fogalmakkal, ami pedig három, azt a *személy* (*ὑπόστασις; persona*) kifejezéssel jelölték.

A viták, illetve az ellentétes tartalmú tanítások ezzel azonban még sokáig nem ülték el, ezért a helyi és egyetemes zsinatok határozatai, valamint a pápák megnyilatkozásai a továbbiakban is gyakran említik, hogy a háromszemélyű Isten lényege szerint egy és oszt(hat)atlan.

Ez utóbbi kitételt (első előfordulása: Kr. u. 374, vö. DS. 144. sk.) a latin nyelvű teológiai terminológia a következő kifejezésekkel (illetve ezekkel azonos jelentésű körülírásokkal) adja vissza: *indivisa* (*indivisibilis*), *inseparabilis*, illetve *indistincta* (vagy *indiscreta*). (Az ide vonatkozó adatok forrása: *indistincta* (*indiscreta*): DS. 318, 367, 415, 490; *indivisa* (*indivisibilis*): DS. 73, 188, 284, 415, 529; *inseparabilis*: DS. 73, 144. sk, 290, 505, 531. sk., 538, 542, 545. sk., 561, 569, 571, 616.) E kifejezések – bár nem tökéletes szinonimák – sokáig egyenértékűen fordulnak elő, majd a 7. században (a toledói zsinatok egy-egy kijelentésétől eltekintve) az *inseparabilis* teljesen kiszorította a másik két kifejezést. A teológiai vitának a 8. század elején vége szakad, a kérdés – egyetlen, 8. század végi előfordulástól eltekintve – az 1215-ös IV. Lateráni Zsinaton kerül ismét elő.

Meglepő ugyanakkor – e ponton kanyarodunk vissza az alapítólevél szövegéhez –, hogy e négyszáz éves teológiai vita megnyilatkozásaiban dokumentálhatóan egyszer sem fordul elő oklevelünk invocatiójának azonos jelentésű *individua* kifejezése. A középkor folyamán a pápai dokumentumokban is csupán egyetlenegyszer bukkan fel a kifejezés: IX. Leó 1053-ban kiadott bullájában (DS. 683). IX. Leó a császári diplomáciában jártas, gyakran politikai jellegű küldetéseket is magára vállaló, „utazó” pápa volt (1052-ben például Magyarországra – Pozsonyba – látogatott, hogy békét próbáljon közvetíteni a császár és I. András magyar király között). Az általa megfogalmazott hitvallás egyik fejezete a korabeli oklevelek invocatióját idézi „hanc sanctam et individuum Trinitatem” kezdetével.

6.3. Az alapítólevél invocatiója. – Az európai oklevélkiadásban a 9. századtól van jelen az alapítólevélben is megtalálható *In nomine sanctae et individue Trinitatis* invocatio. Angolszász területen kevésbé elterjedt, de jelen lévő formula (a 9. századra vonatkozóan: ASChart.). Hasonlóképpen ismeri a frank oklevélkiadás (dMGH., ARBOIS DE JUBAINVILLE 1859–1866. 1: 501. stb.). Ez a formula a 10–13. századi Német-római Császárság egész területén általánosan használt változatként terjedt el (pl. dMGH., ASV., PRUTZ 1871–1874. 1: 439, WALTER 1862: 76. stb.; a magyar vonatkozású oklevelek közül I. DHA. 62, 107, 142, 157. stb.). A formula a császárság határain túllépve annak diplomáciai hatókörében is jelen van: ez az invocatio jellemző többek között Szent István király okleveleire (I. 1009: DHA. 52, 58). Utóbb a következőképpen bővül: „In nomine sanctae Trinitatis et individuae Unitatis” (1057: DHA. 161, vö. még: DHA. 213, 417, 424). Figyelemre méltó, hogy az invocatio *individua* jelzőjét – a fenti dogmatörténeti adatokkal nemigen egyeztethetően – alig helyettesíti más szinonima. A 11. századi magyarországi oklevelek között csupán egyetlen kivétel akad 1086-ból: „In nomine sancte Trinitatis et *inseparabilis* Deitatis” (DHA. 250). (Csupán érintőleg jegyezzük meg, hogy e formula nem csupán oklevél-invocatióként, de később középkori kéziratmásolatok bevezető formulájaként is elterjedt.)

6.4. Az invocatio *individua* jelzőjének eredete. – Láttuk, hogy a 9. századtól használatos oklevélformula *individua* jelzője egyáltalán nem fordul elő a hittételeket tisztázó korai források szövegeiben.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a liturgiában (a Szentháromság ünnepének zsolozsmájában) a leginkább hangsúlyos helyeken éppen ezt a jelzőt találjuk. A reggeli dicséret (Laudes) Benedictus-antifónájában: „sancta et *individua* Trinitas” (BR. Aest. 146), illetve az ünnepi (2.) esti dicséret (Vesperae) Magnificat-antifónájában: „sanctam et *individuum* Trinitatem” (BR. Aest. 147).

Tudnunk kell, hogy a Szentháromság ünnepének kialakulása későbbi, mint invocatióink legkorábbi előfordulásai. Míg az oklevélformula a 9. századtól használatban volt, az ünnep liturgiáját csupán a 10. század elején, 902–920 között állította össze Stephanus Leodiensis (Etienne de Liège, 850–920) püspök (RADÓ 1961. 2: 1278). Elméletileg lehetséges, hogy a püspök az új ünnep említett antifónáinak megkomponálásához a terjedőben lévő, Szentháromságot említő oklevél-invocatiót használta fel, sokkal valószínűbb azonban, hogy a liturgikus szöveg és az előző századtól datálható oklevélformula közös forrásra megy vissza.

Ez a forrás minden bizonnyal a 8–9. század fordulóján a Frank Birodalom területén kibontakozott teológiai viták egyik főszereplője, Alkuin 803 körül kiadott, „De fide sanctae et individuae Trinitatis” (A szent és osztatlan Háromságba vetett hitről) című munkája. Hogy Liège püspöke az ünnep antifónáinak szerkesztése során az ekkorra közismertté vált művet felhasználta, igencsak valószínű. Az a tény pedig, hogy a keresztény hit Alkuin-féle népszerű összefoglalásával – melynek a szászok keresztény hitre térítése különös aktualitást is adhatott (vö. RADÓ 1961. 2: 1279) – egy időben jelennek meg az első olyan oklevelek, melyek invocációjukban a Szentháromságot említik (vö. 6.1.), és jellemzően ezzel a formulával kezdődnek, szintén Alkuin közvetlen hatására utalhat.

6.5. A liturgia és a helynévadás kapcsolata. – A Szentháromság ünnepe igen későn kialakult ünnep. A Frank Birodalom északi részén (Liège, ma Belgium) helyi ünnepként született, a normannok 911. évi letelepedésével összefüggésben (az előtt vagy közvetlenül utána), azzal a spirituális kíváncsisággal, hogy e félelmetes nép az igaz hitre térjen (RADÓ 1961. 2: 1279). Az új ünnep sokáig nemigen terjedt, ez a katolikus liturgiától való idegenszerűségével magyarázható. (A hagyományos liturgikus ünnepek ugyanis eredendően üdvtörténeti eseményeket ünnepelnek, nem ún. hittitkokat.) Hivatalossá tételének maga a pápaság igen sokáig ellenállt. A mindvégig idegenszerűnek tartott ünnepet kötelezően csupán XXII. János pápa rendelte el 1334-ben (RADÓ 1961. 2: 1279, MEZŐ 2003: 485).

A Szentháromság – szemben Isten nevével – a hagionimákhoz hasonlóan részt vett a patrocíniumi eredetű (hely)névalkotásban. Ennek az az elsődleges magyarázata, hogy van (lett) naptári naphoz kapcsolható liturgikus ünnepe („búcsúja”). E név ugyanakkor több tekintetben el is üt a szentnévi eredetű helynevektől.

Egyfelől „későn érkezett” ünnep, ezért Európában a patrocíniumi eredetű helynevek körében viszonylag kis számú a jelenléte. (Annyira azonban nem érkezett későn, mint az őt követő további „teológiai ünnepek”, melyek templomtitulusként léteznek ugyan, de a helynévvé válás folyamatába már nem tudtak bekapcsolódni, mint például: Krisztus Teste és Vére [l. MEZŐ 2003: 207–10] stb.) A középkori Magyarországról mindössze három, a Szentháromság nevéből származó településnevet ismerünk (vö. MEZŐ 2003: 490–1, csupán a településnévi adatokat idézve): 1268: *Senthtrinitas* > 1341: *Scenturunas* (Somogy); 1324: *Sanctatrinitas* > 1368: *Zenthtrinitas* > 1783: *Trinitás* (Baranya); 1411: *Zenthtrinitas* > 1575: *Zent Torontas* > 1602: *Szentrontás* (Székelyföld).

Másfelől meg kell jegyeznünk, hogy európai viszonylatban még ez is – az egy híján száz ismert templomtitulus (MEZŐ 2003: 485–92) pedig kifejezetten – gyakori előfordulásnak számít. Ennek magyarázata minden bizonnyal a 11. századi magyar–francia kapcsolatokban keresendő. Az ünnep magyarországi jelenléte már a 11. század közepétől dokumentálható (RADÓ 1961. 2: 1279); ez a tény aligha lehet független I. András királyunk közvetlen francia kapcsolataitól. (Ugyanennek a következménye Orléans egykori püspöke, Anianus patronatusának megjelenése Tihanyban.) Az ünnep liturgiájának szövegeit már első fennmaradt liturgikus könyvünk, a Szelepcsényi-kódex is tartalmazza, melyet 1060–1083 között egy észak-franciaországi – liège-i [!] – példányról másoltak (RADÓ 1961. 2: 1279, MKatLex.). Az ünnepet kötelezően Könyves Kálmán rendelte el (MEZŐ 2003: 485).

Végül figyelemre méltó, hogyan illeszkedik a névrendszerbe a Szentháromság neve mint patrocíniumi településnév. Tiszteleti névként használata kezdetben kizárólag latinul történt (vö. 5.4.), a legkorábbi források mindhárom esetben a latin *Sancta Trinitas* patrocíniumi névformát közlik (l. MEZŐ 2003: 485–92, FNEsz. *Szentháromság, Trinitás*). E név a későbbiek során fordítódik magyarra – a korai adatokat tekintve a szintén latinul felbukkanó szentnévi eredetű helynevekhez hasonlóan. A *Sancta* jelzőt a rendszerhez igazodva a magyar *Szent* előtag váltotta fel, sokáig a *Trinitas* névrész érintetlenül hagyása mellett. (A *Sancta* jelző magyarra fordítása után azért említünk *előtag*-ot, mert e „kétnyelvű” fázisban a név összetett szóvá „ugrik össze”, ez olykor a latin névalakok lejegyzésére is visszahat.) A *Trinitas* névrész azonban magyar megfelelőjének hiánya okán a szentnevek rendszerének hatása alatt újraértelmesedik. A *Szent* előtag lefordítása és jellegzetes egybeírása ugyanis később magyar névnek sejteti az utótagot, ezzel párhuzamosan erősödik fel a latin névrész etimológiai elhomályosulásának folyamata. (Minderről, illetve a további névalakok alakulásmódjáról l. FNEsz., TÓTH 2008: 133). Hasonló folyamat játszódik le a *Sanctus Salvator* 'Szent Üdvözítő' patrocíniumi eredetű településnév esetében is: *Sanctus Salvator* > *Szents(z)alvátor* > *Szentsolvátor* > *Szent-Sorvát* (l. MEZŐ 2003: 392, 395).

6.6. A *Sancta Trinitas* a *Deus*-hoz hasonlóan a teljes középkori oklevelezési gyakorlatban őrzi a tiszteleti névhasználatához kapcsolódó latinitást. A magyarnyelvűség felé való elmozdulás – hosszú folyamat eredményeként – csak akkor következhetett be, amikor már nem csupán a denotatív, hanem a fogalmi jelentés is elszakadt az eredeti denotátum(é)től. Ez utóbbi az *Isten* név esetében a szemantikai ártértékelődést, a *Torontás, Ron-tás* (stb.) nevekre vonatkozóan pedig az etimológiai transzparencia elvesztését jelentette.

7. A Szentháromság személyei. – A Szentháromság személyeinek említése – az isteni személyekre vonatkozóan – a középkori oklevelezési gyakorlatban kizárólag latinul történik. (Megjegyezzük, hogy – mint fentebb említettük – a *Szentháromság* név nem, személyeinek neve azonban kivétel nélkül bibliai eredetű.)

7.1. Az Atya(isten) neve. – Az Atya (*Pater, Deus Pater*) személyét az oklevelek igen ritkán említik önmagában, nevét leginkább a Háromság személyeit felsoroló ún. szentháromsági formula tartalmazza, pl. 1223: „per *Patrem* et *Filium* et *Spiritum Sanctum*” (ÁÚO. 1: 193), illetve pl. 1203: „per *Deum Patrem* Omnipotentem, et *Jesum Christum* filium ejus, nec non et *Spiritum Sanctum* ab utroque procedentem” (ÁÚO. 6: 264) stb.

E formula leginkább *invocatio verbalis*-ként bukkan fel, pl. 1243: „In nomine *Patris et Filii et Spiritus Sancti*” (ÁÚO. 11: 328), illetve az oklevelek contextusának végén, a sanctiót (az oklevélben foglaltak megszegőinek büntetéssel való fenyegetését) kiegészítő *anathema* (‘átok’) megfogalmazásában, pl. 1207: „iratum habeat *Deum Patrem Omnipotentem*, et *Jesum Christum filium ejus*, ac *Spiritum Sanctum ab utroque procedentem*” (ÁÚO. 6: 323).

Az Atyaisten nevének említése ritkán önmagában is előfordul, mindenekelőtt a pápai kancellária által kiadott (esetenként a pápai oklevelekre válaszoló) oklevelek nyelvezetére jellemzően. A *Pater* kifejezés ugyanakkor Isten említése helyett (vagy a mellett) általánosan Istenre értve is állhat, pl. 1212: „ut idem sit *Deus et pater omnium*” (ÁÚO. 1: 128), illetve anathemaformulában: 1156 k.: „a *Deo patre* anathematizetur, et Regalem incurrat iram” (ÁÚO. 6: 92). Olykor nem feltétlenül egyértelmű, hogy az önmagában történő említés általában Istenre vagy csupán az Atyaisten személyére vonatkozik, pl. 1264: „virtus et sapientia *Dei patris*” (ÁÚO. 3: 91). Az Atyaisten névvel a pápai kancellárián belül csupán egy-egy pápa oklevelezési gyakorlatára jellemző formula is szerkeszthető, pl. a IV. Miklós pápa (ur. 1288–1292) által kedvelt 1289, 1290: „hortamur in filio *Dei patris*” (AMin. 4: 200; ÁÚO. 4: 360, 364, 365, 366, 370, 371, 372, 374, 376, 462, 5: 9 stb.).

Az Atyaistennek külön naptári ünnepe nincs, ezzel összefüggésben patrocíniumként nem fordul elő, ennek nyomán templomcíméből származó helynévi névadásban sem vesz részt. Nevét a Tihanyi alapítólevél nem említi.

7.2. A Fiú(isten) nevei. – A második isteni személy nevét az oklevelek többféleképpen is említik: *Filius* ‘Fiú(isten)’, *Christus*, *Jesus*. A *Jesus* jellemzően emberi, a héber *masiah* (‘felkent’) fordítására alkalmazott közszói eredetű *Christus* (bibliai jelentéseire és használatára l. BibliaiLex.) elsősorban isteni személyként való említésként szokásos. Középkori okleveleinkben önállóan a *Jesus* név jellemzően nem, csak a *Christus* megnevezéssel együtt fordul elő, míg ez utóbbi gyakran áll önmagában is. A három megnevezést (*Jesus*, *Christus*, *Filius [Dei]*) nem ritkán együtt említik, különösen a szentháromsági formulában (vö. 7.1.). Az oklevelek szövegében is gyakran felbukkanó, jellemző megfogalmazás – mely szintén bibliai gyökerű (vö. Vulgata: Matth. 7, 21–22, Luc. 6, 46, Phil. 3, 21, et passim) – a névnek a *dominus* (‘úr’) szóval történő kiegészítése, l. pl. 1207: „conservatoribus autem sit pax *Domini nostri Jesu Christi*” (ÁÚO. 6: 323).

A Tihanyi alapítólevél szövege a Fiúisten személyét háromszor említi: 1. az oklevél-szöveg élén grafikus szimbólumként áll mint *invocatio symbolica*; 2. szövegszerűen az önmagában álló *Christus* névforma: [47] „ad honorem *xpisti*” (‘Krisztus iránti tiszteletből’); 3. a patetikus záróformula elemeként a bibliai nyelvezettől idegen, (szintén) a liturgikus nyelvhasználatra jellemző közszói említéssel: [63] „Anno salutiferę incarnationis unici *numinis* celi septemplex uniuersęque creationis • Millesimo • L • V” (‘a hétszeres mennybölt és az egész teremtés egyetlen Istene üdvhozó megtestesülésének 1055. évében’).

Ez utóbbihoz megjegyzendő, hogy a *numen* a Vulgata szövegében egyszer sem fordul elő, (klasszikus latin eredetű) ide vonandó közszói jelentése: ‘isteni erő, istenség’. Oklevelünkben (általános értelemben) Isten neve helyett áll, a megtestesülés tényével azonban a Fiúisten üdvtörténeti szerepére utal. A klasszikus eredetű (közszói) megnevezés használata kifejezetten az itáliai és különösen a pápai oklevelekre jellemző, a középkori

magyarországi gyakorlat nem alkalmazza, csupán – jól körülhatárolhatóan – azon királyok kancelláriájának okleveleiben fordul elő, akik élénk itáliai kapcsolatokkal rendelkeztek. Közülük is kitűnik a – jellemzően *divinus*, *supremus* jelzővel álló – kifejezés gyakori használatával (a *numen* ezen királyok kancelláriáinak nyelvhasználatában egyéb jelentésben is felbukkan, az ezt dokumentáló okleveleket nem vettük föl): a tatárjárás után olasz telepeseket hívó IV. Béla (1241: F. 4/1: 214, 1247: F. 4/1: 470, 1263: F. 4/3: 103), a lányát a szicíliai királlyal, Anjou Károllyal eljegyző V. István (1271: ÁÚO. 12: 40, 1271: F. 5/1: 99; l. még szicíliai Károlynak az V. István halálakor írt levele: F. 5/2: 33), s különösen az Izabellát (Erzsébetet), Anjou Károly lányát feleségül vevő IV. László (1275: F. 5/2: 265, 1276: ÁÚO. 9: 143, 1277: 5/2: 395, 1277: F. 9/7: 693, 1278: ÁÚO. 9: 206, 1278: ÁÚO. 12: 231, 5/2: 436, 1279: F. 5/2: 505, 1282: ÁÚO. 9: 332, 1283: ÁÚO. 9: 355; vö. még: Erzsébet királyné [!] oklevelei: 1284: F. 5/3: 224, HO. 6: 306). A kifejezés az egyházi (püspöki, káptalani) levelezésben is ettől az időszaktól van jelen (pl. 1276: 5/2: 352, 1287: F. 5/3: 370; majd: 1297: F. 6/2: 86, 1371: F. 9/4: 346. stb.). Mindezek alapján úgy véljük, hogy az európai oklevelezési gyakorlatban sem általános *numen* kifejezés további vizsgálata hozzájárulhat az alapítólevél diplomatikai kapcsolatainak árnyaltabb feltérképezéséhez.

Az alapítólevél élén álló grafikus jel, az invocatio symbolica a görög *Χριστός* név első két (naggyal írt) betűjéből, az egymásba fonódó *X* és *P* betűkből alkotott jel. A Krisztus-monogram (chrismon) a legkorábbi keresztény időktől alkalmazott jel. A 4. századtól egyben a benne elrejtett keresztet is jelképezte, melyet gyakran kiemeltek, illetve a 4. század közepétől önállóan is alkalmazzák (*crux monogrammatica*). Az egybefonódó *X* és *P* betűk, illetve a kereszt jele mellett kialakult egy harmadik, a német uralkodók okleveleiben szokásos *C* alakú chrismon is. Bevezetését Német Lajos Hebarhard nevű jegyzőjének tulajdonítják (SZENTPÉTERY 1930: 12, SOLYMOSI 2003: 159, 162). Annak ellenére, hogy az invocatio symbolica európai viszonylatban a 13. századig volt használatos, magyarországi oklevélén mindössze kétszer találkozunk vele: a pannonhalmi alapítólevél átiratán (interpolált változatán) és a tihanyi apátság alapítólevelének élén. Ez a szerény szám természetesen azzal is összefüggésben áll, hogy az oklevélátiratok rendre elhagyják a szimbolikus jeleket. Az összesen két előfordulás mégis arra enged következtetni, hogy a magyar oklevél-kiadási gyakorlatban az invocatio symbolica alkalmazása vagy nem terjedt el, vagy (a 11. századról e tekintetben is kevesebbet tudunk) idővel visszaszorult. A pannonhalmi alapítólevél eredetileg feltehetően csupán a *C* chrismont tartalmazhatta. Nem kizárt, hogy az interpolátor által alkalmazott – a német kancelláriai gyakorlatban szokatlan – kettős (a *C*-n belül a *X* és *P* betűkből összetett) chrismon (ehhez l. SZENTPÉTERY 1930: 40, 12. j.) éppen a Tihanyi alapítólevél hatása alatt rajzolódik. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy alapítólevelünk az alkalmazott invocatio symbolica tekintetében is egyedülálló a magyar oklevelezési gyakorlatban.

A görög *X* és *P* betűkből álló Krisztus-monogram folyó szövegben a legkorábbi időktől előfordul Krisztus nevének rövidítéseként, akár ragozott formában is. Erre az alapítólevélben is találunk példát: [47] *xpi* (olv. *Christi*). A betűkapcsolatot középkori okleveleink scriptorai előszeretettel használják mindenekelőtt Krisztus nevének rövidítésére (függő esetekben a végződés jelölésével), de olyan szavak lejegyzésének során is, melyekben e név szóösszetétel előtagjaként jelenik meg: *xpicola*, *xpifidelis*, *xpiforus*. Ha azonban a *Christus* névhez képző járul, okleveleink scriptorai nem alkalmazzák rövidítést. Sajnos a modern oklevélkiadások az eredeti rövidítéseket gyakran feloldják, így a

kérdés pontos feltérképezéséhez sokezer oklevél szövegének áttekintése vezethetne. Beszédesebb azonban a rövidítéseket megőrző HO. és HOKl. által egybefogott anyag: az ezres nagyságrendű előforduláshoz képest elenyészőnek tűnik a két felbukkanó ellentétes adat: 1275: *xpiane fidei* HO. 552, 1435: *xpianitatis* HO. 7: 408. A magyar oklevelezési gyakorlatban tehát nem mondható szokványosnak az alapítólevél következő rövidítése (sem): [6] „*xpianissimus sceptrifer Andreas*”.

Megjegyezzük, hogy okleveleinkben Jézus nevének rövidítése is lehetséges volna a görög névváltozat első három betűjéből: *IHS* – melyet a 6. századtól tévesen *Ihesus*-ként oldottak föl –, ez azonban oklevelezési gyakorlatunkban nem terjedt el. Ugyanakkor ettől valószínűleg nem teljesen függetlenek a következő szórványos rövidítések: 1001/1215: *ihu* (PRT. 1: 589, vö. DHA. 40), 1008: *ihum* (F. 1: 287; nem magyar, csupán magyar vonatkozású oklevél).

Személynévként nálunk sem a *Jézus* (vö. spanyol *Jesús*), sem a *Krisztus* név nem terjedt el. Az Árpád-korból – ha valóban e név reprezentációja – egyetlen *Jézus* nevű családfőt (mansio) említenek a források: 1164–1165: *Jesu* (Gy. 1: 475, ÁSzt.). A *Krisztus* név tekintetében gyanúba fogható két Árpád-kori adat pedig – amint erre az ÁSzt. is utal – feltehetően inkább a *Keresztes* név alakváltozataként értelmezendő: 1277/1328: *Crestus* (ÁÚO. 9: 186, ÁSzt.), 1299/1389: *Cristus* (MES. 2: 460, ÁSzt.).

Jézus Krisztus személyének – az Atyaistenéhez hasonlóan – (liturgikus) naptári ünnepe nincs, így ebben a formában nem szerepel a patrocíniumok között. Számos, a személyéhez köthető üdvtörténeti esemény azonban liturgikus ünnep, így voltaképpen őt kell keresnünk a következő templomtitulusok mögött: (*Szent*)*Kereszt* (vö. MEZŐ 2003: 170–88), *Krisztus Teste*, *Krisztus Vére*, *Szentvér* (vö. MEZŐ 2003: 207–10), (*Szent*)*Sír* (vö. MEZŐ 2003: 392), *Szalvátor* (vö. MEZŐ 2003: 392–5). Az ide vonható „Urunk színváltozása” ünnep igen késői (a nyugati egyházban III. Callixtus pápa rendelte el a nándorfehérvári győzelem emlékeztetül), a középkorban nálunk csupán oltártitulusként fordul elő (vö. MEZŐ 2003: 492).

Amint említettük, a késői Krisztus Teste és Vére ünnephez kapcsolódó templomtitulusok már nem kapcsolódtak be a patrocíniumi helynévadás folyamatába. Ugyanakkor száznál több ismert *Kereszt*, *Keresztes*, *Keresztúr*, *Szentkereszt* nevű, illetve névelemet tartalmazó középkori település nevének eredete vezethető vissza a Szentkereszt titulusra (l. MEZŐ 2003: 170–88; 98 magyar, 4 egyéb etimonú ide tartozó középkori helységnév, melyek számát tovább szaporítják az efféle adatok: 1266/1384: *terra Sancte Crucis* ~ 1444: *Kerezthur* alio nomine *Vyvasar*, MEZŐ 2003: 186, *Újvásár*; vö. még: FNESz.), és ismeretes két *Szentszalvátor* településnév is (MEZŐ 2003: 395). Később tovább bővül az ilyen típusú helynevek köre: *Karácsonyfalva*, *Karácsonyszállás* (FNESz. *Mikekarácsonyfa*, *Nagykarácsony*).

Az *Ura*, *Uraj*, *Úri*, *Úrhida*, *Úrkuta* stb. településnevek azonban minden bizonnyal nem ide tartoznak, e helynevekben a személynévként is használt *úr* keresendő (l. FNESz., vö. még: TÓTH 2008: 195). E megnevezés a birtokos nevére, illetve méltóságára utal, akinek a személye esetenként azonosítható is.

7.3. A Szentlélek neve. – A Szentlélek (*Spiritus Sanctus*) nevének említése elsősorban (az Atyaistenével párhuzamosan) a szentháromsági formulákban történik (vö. 7.1.). Attól független, önmagában álló előfordulása ugyancsak ritkább, és szintén elsősorban a pápai oklevelezési gyakorlat sajátja.

Külön naptári ünnepe – az Atyaistenhez hasonlóan – a Szentléleknek sincs, ezért tűnik szokatlannak, hogy mégis számos templom partónusa, sőt: csupán a történelmi Magyarországon dokumentálhatóan 16 patrocíniumi eredetű helynév névadója (MEZŐ 2003: 222–9). A magyarázat abban rejlik, hogy – bizonyosan nem függetlenül a legkorábbi „teológiai ünnepek”, s leginkább talán éppen a Szentháromság ünnepe fokozatos terjedésétől (vö. 6.5.; a közvetlenebb hatást az is erősíthette, hogy a két ünnepet a liturgikus naptárban egy hét választja el egymástól) – a Szentlélek eljövételének és az Egyház születésének (RADÓ 1961. 2: 1270–1) ünnepe, a pünkösd értékelődött át a „Szentlélek ünnepé”-vé (ezen települések búcsúnapja pünkösd). MEZŐ ANDRÁS (2003: 222) – KNAUZra hivatkozva – naptárilag rögzített ünnepként említi (május 15.), ennek azonban a középkorban legfőbb helyi hatóköre lehetett, hiszen a pünkösd kezdettől fogva húsvét napjától függő mozgóünnep. A Szentlélek személyének nevét a Tihanyi alapítólevél nem említi.

8. A teonimáknak részben a Tihanyi alapítólevélhez kapcsolódó, ugyanakkor egy több részből álló tanulmányorozat bevezetőjeként a középkori oklevelezési gyakorlatot átfogó vizsgálata – az egyes részfejezetek összegzésén túl – a következőkre mutat rá: 1. A teonimák részint egyfajta szakrális-devocionális névhasználat („szent nyelv”), részint a latin szövegszerkesztés összefüggései okán következetesen latinul kerülnek az oklevelekbe. 2. Említésük mindaddig latin marad, míg eredeti denotátumuktól mind szemantikailag, mind funkcionálisan el nem szakadnak, azaz (szemantikailag kiürült) valós személynevekké, illetve a templomtitulustól elkülönült valós településnevekké nem válnak. 3. A csupán funkcionális elszakadás olykor a reális névhasználat szempontjából latinra fordítást, a teonimák felől nézve „visszafordítást” eredményez (pl. *Deus* személynév). 4. E tendenciák rendszert mozgató tényezőkké válnak, melyek (a további tanulmányrészekben látni fogjuk) meghatározzák – és jórészt ezek határozzák meg – az egymással sok szálon érintkező középkori egyházi és hivatali névhasználat nyelvi irányulásait.

A fenti névtani mikrorendszer bemutatása mellett rá kívántunk világítani az egyházi liturgia és a patrocíniumi névadás kapcsolatára is. A teonimák közül közvetlenül (pl. *Szentháromság*) vagy kapcsolódó metonimikus megnevezések útján (pl. *Szentkereszt*) templomtitulussá csak az – és csak akkor – válhat, amelyik az egyházi naptárban rögzített liturgikus ünnepel rendelkezik. Ezért sem lehetnek patrocíniumi eredetűek például az *Isten* névhez kapcsolható település- vagy egyéb helynevek, sem magyar, sem európai viszonylatban (ez utóbbihoz vö. SZENTGYÖRGYI 2011: 12).

Végezetül a teonimák elemzése során felmerült számos kérdés a vonatkozó – európai összefüggések feltárhatóságával is biztató – diplomatikai kutatásokhoz is további szempontokat és adalékokat kívánt nyújtani.

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár*. 1–7. [1–6.] Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. [7.] Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- AMin. 4. = *Annales Minorum, seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Auctore A. R. P. LUCA WADDINGO HIBERNO. Tomus quintus. Editio secunda, locupletior & accuratior. Opera et studio P. JOSEPHI MARIAE FONSECA AB EBORA. Romae, 1733.
- ARBOIS DE JUBAINVILLE, MARIE HENRY D' 1859–1866. *Histoire des ducs et des comtes de Champagne, depuis le VIe siècle jusqu'à la fin du XIe*. 1–7. Paris.

- ASChart. = *Anglo-Saxon Chartes*. Research Director JANET L. NELSON. http://www.aschart.kcl.ac.uk/diplomatic/idx_invocation.html [2011. 11. 30.]
- ASV. = *Archivio Segreto Vaticano*. (Diploma dell'imperatore Federico I. http://www.vatican.va/library_archives/vat_secret_archives/collections/documents/vsa_doc_27012000_feder1_it.html [2011. 11. 30.]
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV szerk. 1860–1874. *Árpád-kori új okmánytár*. 1–12. Pest, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ 1973. Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 407–18.
- BENKŐ LORÁND 1986. *Pais és Dezső. Névtani Értesítő* 11: 5–14.
- BENKŐ LORÁND 1989. Egy hibás névfeltétel módszertani tanulságai. (Megjegyzések a *Dés* helynév eredetéhez.) In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNyTK. 183. Budapest. 76–80.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest.
- BibliaiLex. = HERBERT HAAG 1989. *Bibliai lexikon*. Budapest.
- BR. Aest. = *Breviarium Romanum ex decreto Sacro-sancti Concilii Tridentini restitutum*. Pars aestivalis. Lugduni, 1698. [Ed. typica: 1631.]
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, 1992.
- dMGH. = *Monumenta Germaniae Historica digital. Diplomata (Urkunden)*. <http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display.html?sortIndex=030> [2011. 11. 30.]
- DS. = (DENZINGER–SCHÖNMETZER =) *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum quod primum edidit HENRICUS DENZINGER et quod funditus retractavit, auxit, notulis ornavit ADOLPHUS SCHÖNMETZER*. Editio XXXVI. Barcinone – Friburgi Brisgoviae – Romae, 1976.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2007. *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Magyar Nyelvőr* 122: 458–67.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–70.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Budapest.
- GÁL FERENC 1990. *Dogmatika*. 1–2. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HALÁSZ IGNÁCZ 1903. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. (Első közlemény.) *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44.
- HO. = *Hazai okmánytár*. 1–8. Kiad. 1–5. NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Akadémiai doktori disszertáció, kézirat, Debrecen. [MTA Kézirattár.] <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf> [2011. 11. 30.]
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen.
- HOKl. = NAGY IMRE – DEÁK FARKAS – NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Budapest.
- HORVÁTH ZITA 2006. Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. *Névtani Értesítő* 28: 7–20.
- JAKUBOVICH EMIL 1918. Istenvette. *Magyar Nyelv* 14: 78–9.
- KállayOkI. = SZENTPÉTERY IMRE szerk. 1943. *A nagykálloi Kállay-család levéltára (1224–1386)* 1–2. Budapest.
- KEK. = *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. Budapest, 1994.
- MELICH JÁNOS 1906. Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS 1919. Dézs. *Magyar Nyelv* 15: 125–7.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. 1–2. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MKatLex. = DIÓS ISTVÁN főszerk. 1993–2010. *Magyar katolikus lexikon*. 1–15. Budapest.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ szerk. 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- PAIS DEZSŐ 1927. Bő. *Magyar Nyelv* 23: 502–8.
- PG. = (Patrologia Graeca =) *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. 1–161. Ed. JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1857–1866.
- PL. = (Patrologia Latina =) *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. 1–217. Ed. JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1844–1855.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1902–1916. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. 1–12/B. Budapest.
- PRUTZ, HANS 1871–1874. *Kaiser Friedrich I*. 1–3. Danzig.
- RADÓ, POLYCARPUS 1961. *Enchiridion Liturgicum*. 1–2. Romae – Friburgi Brisgoviae – Barcinone.
- REUTER CAMILLO 1975. Structura verborum. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 190–3.
- SLÍZ MARIANN 2010. A történeti személynévkutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–72.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2003. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest. 153–68.
- STEIDLE, BASILIO 1937. *Patrologia*. Friburgi Brisgoviae.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthőlcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–96.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD disszertáció, kézirat, Budapest. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbc1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf [2011. 11. 30.]
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–34.

- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. A magyar történettudomány kézikönyve.* II. 3. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A *-hida* utótagú településnevekről. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest. 282–7.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 47: 43–59.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011. *A Tihanyi Alapítólevél.* Második, javított kiadás. Pannonhalma.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár.* 1–10. Összeáll. [1–2.] MÁLYUSZ ELEMÉR. [3–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA IVÁN. [8–9.] BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT. [10.] C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2007.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

RUDOLF SZENTGYÖRGYI, **Personal names in the Deed of Foundation of Tihany Abbey I. Theonyms in Hungarian medieval charters**

Research into the Deed of Foundation of Tihany Abbey (1055) has definitely been flourishing these days: several studies and two monographs (Zelliger 2005, 2011², Hoffmann 2010) have recently been published to commemorate the 950th anniversary of its formulation. Inquiries have produced significant new results primarily for the history of the Hungarian language and historical name studies in connection with the toponyms in the Deed; the personal names in this charter have not, however, provoked much research interest so far. A series of studies introduced by the present paper is going to be devoted to personal names. – This paper deals with theonyms appearing in medieval Hungarian charters, including the Deed of Foundation of Tihany Abbey. Not every aspect of this survey is connected directly to the text of the Deed; still, all are needed to cast light on the characteristics of the use of other name types in its text. – The main conclusions of the paper: 1. Theonyms are consistently inserted into the texts of the observed charters in Latin. 2. Their instances are Latin until they become separated semantically and functionally from their original denotata. 3. The mere functional separation often leads to translation into Latin in name use, which, consequently, is “back-translation” with respect to theonyms. 4. These tendencies become important factors in determining the systematic linguistic relations which, among other things, strictly link medieval ecclesiastic and official name use together. The paper also discusses the connection between ecclesiastic liturgy and patrociny naming.

A TULAJDONSÁGRA UTALÓ CSALÁDNEVEK KOGNITÍV NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSben

1. A tulajdonnévi kategória szorosan kötődik a nyelvhez; a tulajdonnevet egyértelműen nyelvi jelnek tekintjük. A névadási aktus és mód azonban, amellet, hogy hangsúlyozzuk nyelvészeti vonatkozásait, más tudományágak ismeretében is magyarázható. Jelen tanulmányban a külső tulajdonságra utaló családneveket és azok összetevőit a kognitív tudomány segítségével vizsgáljuk meg. A *családnév* terminus a szakirodalomban akkor használatos, ha a név családot jelöl, azaz öröklődik a család tagjai között. Ekkor viszont már elveszti eredeti motivációját, így nem alkalmas arra, hogy névadási aktust modelláljunk vele. Az alábbiakban a *családnév* magába foglalja tehát azt a tényt, hogy minden történeti családnév családnévelőzményként egyszer részt vett a vizsgált névadási aktusban. Munkám alapját és forrását a „Régi magyar családnevek szótára” (CsnSz.), illetve fontosabb adatainak digitalizált változata (CsnVégSz.) adja.

2. **A névtan mint a kognitív tudomány része.** – Az ember megismerő képessége az elme, a mentális reprezentáció szintjén vizsgálható. A kognitív megközelítések célja, hogy az elme lényegére vonatkozó (valójában klasszikus filozófiai) kérdéseket válaszoljon meg. A nyelvészet a pszichológia, az antropológia stb. mellett a kognitív tudomány részdiszciplínájának tekinthető (KERTÉSZ 2000: 212). A névtudomány kognitív megközelítése, a viszonyok és fogalmak „újrafogalmazása” a pszichológia, a nyelvészet, a filozófia segítségével az utóbbi években kezdődött el (vö. pl. HOFFMANN 1993; N. FODOR 2008a, b; SLÍZ 2008a, b; TOLCSVAI NAGY 2008).

Ha a nyelvi jelentéseket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a kognitív szemantika szerint a fogalom, ami a jelentés alapja, tapasztalati eredetű. A nyelvi reprezentáció és a világról való tudásunk között analóg viszonyt feltételezhetünk. A megnevezés egyik alapformája – a rámutatás és leírás mellett – a tulajdonnév (TOLCSVAI NAGY 2008: 33). Munkám nem a tulajdonnév egyedítő funkcióját, az azonosítást hivatott elemezni, hanem a névadási aktust, az elnevezett (beszélő) névvel való illetését és annak módját vizsgálja.

N. FODOR JÁNOS kifejti, hogy „a névadást legfőképpen nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg”, így érdemes volna a „sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel az elnevezettnél a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való kapcsolata, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni” (a sajátosságjelölő kategóriára l. még HOFFMANN 1999: 209). A névben megjelenő valóságösszetevők a következők: 1. maga az elnevezett egyén; 2. más ember, embercsoport; 3. társadalom; 4. hely; 5. dolgok, események. A sajátosságot jelölő nevek rendszerezésének fő kategóriái ezen elemek alapján alakulnak ki, tulajdonképpen a hagyományos, motivációs osztályozás fölé boltozódnak (N. FODOR 2008a: 295).

3. **A névadás aktusa kognitív megközelítésben.** – A megismerés „közvetlenül észlelhető, tapasztalható jelenségekből indul ki” (TOLCSVAI NAGY 2010: 31). A dolgok tulajdonságait reprezentáló entitások kognitív, megismerési tartományokban írhatók le.

A tartományok a kogníció fogalmi közegét adják, ilyen lehet például egy főnévvel kifejezett dolog színe, mérete, funkciója (TOLCSVAI NAGY 2010: 53). SLÍZ MARIANN a családnevek kialakulásának kérdését kognitív szemantikai keretben vizsgálja, hiszen a névadás kognitív aktus: függ attól, hogy a nyelvhasználók milyen módon érzékelik a körülöttük lévő világot. A névadás során számos kognitív tartománnyal (a megnevezendő személy tulajdonságaival) kell számolnunk (lakhely, családi kapcsolatok, külső és belső tulajdonságok). Ezek közül aktiválódik az egyik tartomány, vagyis az a sajátság, amely a legfeltűnőbb a névadó számára; ez alapján nevezi meg a névadó az egyént (SLÍZ 2008b: 469). A névadó a névadás pillanatában választhat a kognitív tartományokból. Mindez csak a természetes névadást tekintve érvényes, a mesterséges névadásban más helyzetek, módok, motivációk játszanak szerepet (vö. FARKAS 2003: 145).

A névadás klasszikus szituációjához például olyan tulajdonságok, jellemzők tartozhatnak, mint hogy az elnevezendő személy egyik faluból a másikba költözött; a földjét hanyagul munkálja; ostoba; nagy orra van; foglalkozása szíjgyártó. A kognitív tartományok tehát itt a következők: lakóhely, tulajdonság, foglalkozás. Elméletünk szerint az egyik aktívvá válik a névadás pillanatában. Ha a felsorolt kognitív tartományok mindegyike ismert, a legszembetűnőbb jellegzetességet emeli ki a névadó (vö. SLÍZ 2008a). Meg kell jegyeznünk, hogy a névadó egyes tulajdonságai, illetve társadalmi, emberi viszonya az elnevezendőhöz, illetve a róla való tudása legalább annyira szerepet játszik a névadásban, mint az elnevezendőnek a tulajdonságai. Feltételezhető ugyanis, hogy a névadó nem ismeri az összes lehetséges kognitív tartományt, illetve nem tartja őket egyaránt jellemzőnek.

4. A tulajdonságot jelölő családnevek vizsgálata. – A tulajdonságot jelölő családnevek esetében az a kérdés, hogy a névadó az elnevezett mely tulajdonságát emelte ki és fejezte ki a névben, elsősorban valóságismereti szempontból közelíthető meg. Ahogy a helynevek esetében csak a bennük meglévő jellegzetesség lehet a névadás alapja, úgy a családnevek motivációja is az ember által ismert és felismert sajátságok alapján nyugszik. Ezt a nyelvre általában jellemző tényt szűkíti az a megfigyelés, hogy az objektumnak (az elnevezett egyénnek) a név sohasem a teljes valóságát fejezi ki (vö. HOFFMANN 1993: 25). Mielőtt összegyűjtenénk a névadás momentumában előforduló megnevezendő sajátságokat, a nevek kognitív szempontú vizsgálatának elvét kell meghatároznunk.

A tárgyakkak, dolgoknak és az egyént meghatározó körülményeknek, tulajdonságoknak, sajátságoknak (beleértve származását, foglalkozását stb.) konceptualizálása több összetevőből áll, ennek egy szelete tükröződik a névadásban. A tulajdonságot jelölő családnevek egy-egy ilyen összetevő leképezései. A belső és külső tulajdonságok sokfélesége adja azt a lehetőséget, hogy egy névadási aktusban (például a *Nagyorru* név adásakor) kevésbé jellemzőnek tekintsük az egyén következő tulajdonságait: fekete szeme van, kopasz, hanyagul műveli a földjét, ostoba stb. Ezen tulajdonságokhoz képest kiemelkedik, aktívvá válik az a jellegzetesség, hogy nagy az orra, s így nem a *Korom*, *Pelises*, *Perje*, *Szamár* stb. nevet kapta.

A névadó befogadása az észlelés során majdhogynem határtalan, mindenesetre beláthatatlan és feltérképezhetetlen. Tetten érhető azonban az az észlelet, ami nyelvileg kifejeződik. A 'golya' jelentésű *cakó* szóból keletkező családnévelőzmény (megkülönböztető név) kialakulásakor az egyén személyiségének, tulajdonságainak észlelése során az őt ért „ingerek” összességéből a névadó az elnevezett külső tulajdonságát emelte ki,

például azt, hogy hosszú lába van. A hangsúlyozott tulajdonság nyelvi formába öntése a metafora eszközével történt meg. Jelen esetben a legszembevetőbb, legjellemzőbb tulajdonsággal való megnevezés mellett természetesen számolnunk kell más, szintén az észlelés egy összetevőjét kiemelő lehetőséggel: a *Cakó* megnevezés a névadás pillanatában utalhat valamilyen eseményre, körülményre, például hogy az elnevezett házán gólyafészek volt. A *Szépenlépő*, *Szépszakállú*, *Sernemissza* stb. családnevek esetében viszont biztosak lehetünk abban, hogy a névadó az elnevezett mely sajátosságát találta megnevezésre érdemesnek. Ezen sajátosság megtalálása a névtani szakirodalomban a névadás indítékának kérdésköréhez tartozik.

A család- és ragadványnevek motivációs kategorizálásával és a funkcionális-szemantikai szempontú megközelítéssel a névadás alapjának meghatározására törekszünk. A névadás alapja, az indíték, a motiváció azonban több összetevőből áll. Ha megvizsgáljuk az eddigi tipológiákat, láthatjuk, hogy a legtöbb rendszerezésben a kategóriák kialakításánál ez problémát jelenthet. Így például B. GERGELY PIROSKA rendszerében a testi tulajdonságra utaló ragadványneveken belül találunk haj-, szem-, bőrszínre utaló neveket; a következő kategória azonban a haj- és bajuszviseletre, szőrzetre utaló nevek csoportja (B. GERGELY 1977: 91–2). Az arc-, haj-, bőrszín kategóriák elkülönítésénél két összetevőt figyelhetünk meg. Ezen motivációs csoportok egyik eleme a haj, szem és a bőr (amit elnevezünk), másik eleme a szín és a viselet (ami alapján elnevezzük). Az ilyen nevek esetében mindkét összetevő kiterjedhet nyelvi kifejezésként a kogníció minden lehetséges területére, amely terület a névadás szituációjában szóba jöhet.

A nyelvi elemeken keresztül látható a világ kettős természete: a tárgyak és a köztük megvalósuló relációk különbözősége. Dolgokat (tárgyakat) és relációkat kifejező jelentésszerkezeteket különíthetünk el (TOLCSVAI NAGY 2010: 51). Két fogalmat kell tehát megkülönböztetnünk: tárgy (vagy dolog) és reláció alkotja ezen struktúrákat. A tárgy olyan dolog (fizikai test, konkrét vagy elvont főnév, fogalom), amely csak addig létezhet változatlan állapotban, amíg egy reláció tárgya nem lesz. A tárgy létezése nem függ más tárgyakkal való kapcsolattól (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82–3), időben stabil, térben behatárolt (KÖVECSÉS 2005: 85), felismerhető a kiterjedése (TOLCSVAI NAGY 2010: 50–1). A fizikai tárgy tekinthető a legállandóbb tárgynak: nem változik az alakja, mérete, színe, leggyakrabban főnév fejezi ki. A tárgy megjelenése megelőzi a relációk megjelenését, a reláció ugyanis szorosan a tárgyhoz kötött. A relációk megnyilvánulását a tárgyak állapotában végbemenő változások jelzik. A relációk legtöbbször fizikai folyamatok, szellemi, pszichológiai cselekvések, amelyeket a nyelvben pl. a *megy*, *ír*, *átgondol*, *következtet* igék képviselnek (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82–3). A kognitív szemantika kétféle viszonyt, relációt különít el. A temporális relációk jelentésszerkezete tartalmaz idővonatkozást, folyamatot fejeznek ki; ilyenek például az igék. Ezzel szemben az atemporális relációk esetében nem tapasztalunk időkifejezést; ilyenek a határozóragok, a névutók, a határozószók és a melléknévek (SLÍZ 2008a: 231; TOLCSVAI NAGY 2010: 49). Így a *szép* és *csúnya* fogalmak valamilyen tárgyhoz viszonyítva, vele kapcsolatban értelmezhetők. (Ezen nem változtatnak a képzett alakok, például a főnévvé képzett *szépség*, *csúnyaság* elvont fogalmai sem.) A különböző fogalmak, így a melléknév-főnév kapcsolatát többek között a Gärdenfors-féle geometrikus modell írja le részletesen. A modell fogalmi terekkel dolgozik. Ezek a fogalmi terek tulajdonságdimenziókat tartalmaznak, amelyek feladata az, hogy reprezentálják a fogalmakat különböző tartományokba sorolva. Az *alma* főnevet vizsgálva az alábbi tartományokat különíthetjük el: szín, forma, felület, íz stb.

A tartományokhoz különböző régiók tartoznak, így a színhez a piros vagy a zöld régiói. E megközelítésben a relációk a tartományok régióinak felelnek meg (PAPP 2009: 215).

A világ képének nyelvi kivetülése ilyen fogalmi struktúrák alapján történik. A világ alapjelenségei és a fogalmi struktúrák így természetesen a névadásban (mint nyelvi aktusban) és a nevekben (mint nyelvi produktumokban) is fellelhetők. Mivel a világban tapasztalható jelenségek a névadás alapjául szolgálnak (vö. N. FODOR 2008a: 295), az alapjelenségek érzékeléséből fakadó kettősség, a tárgy és a reláció fellelhető bennük. A névadó fogalmi struktúráit felhasználva ad nevet az egyénnek. A *Nagyfejű* családnév (megkülönböztető név vagy ragadványnév) esetében a névadó az elnevezett valamely tulajdonságát emelte ki: azt, hogy nagy feje van. A névadó az elnevezett fejét nevezi meg, annak nagysága alapján. A *Piros* családnév esetében szintén egy testi tulajdonság a névadás alapja, az elnevező az egyén bőrét, haját, ruháját stb. nevezte meg annak színe alapján. A kognitív nyelvészet fogalmai alapján nevezem az előbbi összetevőt (*név*)tárgy-nak, az utóbbit pedig (*név*)reláció-nak. (A *név*- előtagot annak jelzésére használom, hogy az adott tárgy és reláció a névadásban jelenik meg, hiszen a fogalmi struktúrában a tárgyak és relációk nem tulajdonnévként vannak jelen.) A névtárgy alapesetben változatlan állapotú, nem függ más tárgyakkal való kapcsolattól. A névrelációk a névtárgyak között valószínűleg meg, mindig valamihez képest értjük őket.

Mielőtt megnéznénk, hogy milyen tárgyakat és relációkat tudunk elkülöníteni a tulajdonságra utaló családnevek esetében, érdemes áttekintenünk KONRAD KUNZE német nyelvterületen végzett utó- és családnévvizsgálatait (KUNZE 1998: 142–5). A ragadványnévből keletkezett, tulajdonságra utaló családnevek motivációs rendszerezése mellett a szerző testrészek szerinti csoportosítást végez a külső tulajdonságot jelölő nevek alapján. A családnevekben megjelenő testrészek a következők: láb (lábfej) (*Holbein* 'óláb', *Rauchfuss* 'szőrös láb'), vádli (*Wadeschinkel* 'vádli', nagy vádlijú'), térd (*Knie* 'térd'), far (*Steiss*, *Stauss*, *Steuss* 'far'), has (*Bauch*, *Buk*, *Beuchel* 'has'), mell (*Brust*, *Prüstel*, *Brüstle* 'mell'), hát (*Ruck*, *Rugg*, *Rückle* 'hát'), nyak, torok (*Schönhals* 'szép nyak, jó torok', *Kurzhals* 'rövid nyakú', *Kropf* 'golyva'), tarkó (*Harnecker*, *Harnapp*, *Hartnack* 'olyan ember, akinek nem hajlik a nyaka'), fej (*Weisshaupt* 'fehér fő', *Muckenhaupt* 'légyfejű'). Az arc valamely részére utaló neveket külön csoportosításban találjuk. KUNZE felhívja a figyelmet arra, hogy a felsorolt, az arc valamely részére utaló nevek mennyisége több, mint amennyit a könyvben foglalt ábráról leolvashatunk. Ezek a következők: homlok, szem, fül, orr, ajak, fog, áll. A fentebbiekben felsorolt kategóriák mindegyike a névtárgy fogalmához kapcsolható. Az elnevező mindig valami állandó, statikus dolgot nevez meg, láb, vádli, térd stb., valamilyen reláció alapján. Érdemes közelebbről megvizsgálnunk a német *Knie* 'térd', *Steiss* 'far', *Bauch* 'has' családneveket. A kifejező nyelvi eszköz, a szinekdoché pars pro toto változatában a névadó az elnevezett egy testrészével jelölte meg az egyént. A névtárgy természetesen a térd, far, has testrészek. A reláció kifejtetlen, azonban biztosak lehetünk benne, hogy az elnevező az egyén térdét, farát, hasát valamely tulajdonság alapján nevezi meg, hiszen – mint ahogy arra már utaltunk – a névadáskor az elnevezett legszembevetőbb sajátosságának kiemelése történik. Az elnevezett nem kapott volna *Knie*, *Steiss*, *Bauch* családnevet, ha ezen testrészei nem rendelkeznének kiemelkedő, szembevető tulajdonsággal. Régi magyar családneveink közül itt kell megemlítenünk a *Bajca*, *Bajusz*, *Szakáll*, *Ragya* stb. családneveket, amelyek esetében szintén kifejtett, ezért ismert a névtárgy, de ismeretlen névreláció fellelhető meg (CsnSz., CsnE., HAJDÚ 2003: 822 stb.). A *Piros*, *Kék*, *Zöld* családnevek

esetében a névtárgy az ismeretlen, hiszen nem tudjuk, hogy a névadó mit nevezett meg az egyéne (szemét, haját, bőrét, ruháját), a névreláció azonban világos, az elnevező a tárgy színe alapján nevezte el az egyént.

A CsnSz. családneveinek rendszerezését alapul vevő CsnVégSz.-ben 593 esetben találunk külső, testi, fizikai tulajdonságra utaló motivációt. Mindösszesen 569 név került e kategóriába, figyelembe véve az ugyanazon kategóriába sorolt, több motivációt kifejező neveket is. Azonban sem a CsnSz., és így a CsnVégSz. sem tudta leírni az egy tulajdonságot jelölő név összes motivációját; ha ugyanis így járnánk el, meglehetősen szubjektív módon alakítanánk a kategóriákat (HAJDÚ 2003: 770). A legtöbb külső, fizikai, testi tulajdonságra utaló családnév esetében meglehetősen nehéz és kétséges a motiváció feltérképezése. Így például a *Kék* családnév esetében több motivációt is megad a CsnSz.: az elnevezett személy kék szemű volt, feltűnő kék öltözetben járt, testi sérülés következtében kék foltos volt. Hasonlóképpen a *Korom* családnév a bőr vagy szem színére utal a CsnSz. szerint, de ezen motivációk mellett említhetnénk a haj vagy a viselet színét is. Az alább elkülönített névtárgyak és relációk megterheltségének kiszámítása tehát nem célszerű, az elkülönítés célja ugyanis nem a nevek pontos besorolása, hanem annak láttatása, hogy különböző névtárgyak milyen relációval kapcsolódhatnak. A tanulmány végén szereplő táblázat foglalja össze a tárgy és a reláció kapcsolódási lehetőségeit. Az aláhúzott nevek csak az FTSznSz.-ben találhatók meg, a CsnSz.-ben nem.

A külső tulajdonságot jelölő családnevek körében a névtárgyak és a névrelációk kapcsolatáról a következőket állapíthatjuk meg. A névtárgyak elhatárolása és kategóriákra való bontása lényegesen egyszerűbb, mint a névreláció feltérképezése. E megfigyelés összefügg a fizikai tárgy azon tulajdonságával, hogy térben körülhatárolt, kiterjedése felismerhető, a legközvetlenebbül megtapasztalható dolog, könnyen elkülöníthető más tárgytól (TOLCSVAI NAGY 2010: 50). A CsnSz. és a CsnVégSz., illetve az FTSznSz. motivációs kategóriáit alapul véve, a teljesség igénye nélkül az alábbi névtárgyakat különíthetjük el: fej, haj, szem, szemöldök, fül, fülcimpa, orr, orrcimpa, száj, fog, áll, arcszörzet, nyak, váll, mell(kas), hát, kéz, ujj, köröm, csípő, far, comb, láb, térd, boka, talp, (bőr). A *bőr* névtárgy külön kategóriába való sorolása kétséges, hiszen átfedést mutat valamennyi névtárggyal, a kategória példái alapján azonban nem tudjuk egyértelműen besorolni. A névtárgyak száma véges; annyit tudunk felsorolni, ahány testrész leírható valamely tulajdonsággal. Az egyszerű relációk tartományai: valamilyen szín, méret, hiány, rendellenesség és gondozatlanság. Az egyéb kategória szükségességére mutat rá az ide sorolt nevek sokfélesége.

Természetesen nagyban függ a tárgy és a reláció viszonyának létrejötte attól, hogy a fogalmi struktúra megengedi-e a két összetevő kapcsolatát. Az egyén lábát, fülét, orrát csak szélsőséges esetben nevezzük el azok színéről, az egyén bőrét, fejét pedig biztosan nem nevezzük meg hiányuk alapján.

A kognitív nyelvészet szerint a gyakran előhívott, majd nyelvi formába öntött fogalom könnyen hozzáférhető, hiszen mentálisan begyakorolt. A testrészek, az állandó természeti környezet elemei a legkönnyebben hozzáférhető elemek, illetve eleve önmagukra irányítják a figyelmet. Az ilyen entitások válnak a legegyszerűbben feltűnővé, így gyakrabban kerülnek a figyelem középpontjába (TOLCSVAI NAGY 2010: 33–4). Bár a feltüntetett névtárgyak és relációs tartományok megterheltségét nem célszerű kiszámolnunk, a táblázatról leolvasható, hogy a haj, szem, arcszörzet és bőr névtárgyak fordulnak elő leggyakrabban, jelezvén, hogy a névadás szituációjában a legkönnyebben kerültek a figyelem

fókuszába, azaz profilálódtak. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy éppen ezen névtárgyakhoz kapcsolódnak azon relációs tartományok, amelyek több névtárgy esetében is képviseltethetik magukat, mint például a szín tartománya.

5. A névadás aktusa kognitív keretben. – A legszembevetőbb sajátosság kiemelése és megnevezése a névadó felől közelíti meg a névadási aktust. Amit a névadó kiemel, szoros viszonyban, kapcsolatban áll az elnevezettel. Ha az egyén *Szécsényi* nevet kapott, valamilyen kapcsolatban állt azzal a hellyel; birtokolta, lakhelye volt, onnan származott stb. SLÍZ MARIANN megjegyzi, hogy egy, a névadás során a névadás alapjául szolgáló kognitív tartomány aktívvá válik, „s referenciapontként segíti a célhoz, az adott személyhez való eljutást” (SLÍZ 2008a: 232). E referenciapontnak kell állandónak, stabilnak lennie ahhoz, hogy a névadó nagy eséllyel az aktívvá vált tartományt vegye a névadás alapjául. S mivel a stabilitás fokozati skálán helyezhető el, a legállandóbb referenciapont lesz a névadás alapja. (SLÍZ MARIANN három szerkezeti példán, három kognitív tartományra – személy, hely, tulajdonság – visszavezethető családnévet vizsgálva jutott e következtetésre.) De vajon mitől függ, hogy a névadó az egyén több tulajdonságából mely tulajdonságát emeli ki? Vajon lehet-e beszélni a tulajdonságra utaló családnévek esetében a stabilitásról mint döntő tényezőről?

A kognitív pszichológia és nyelvészet szerint az ember tipológiai elvek alapján tapasztalja, majd kategorizálja a valóságot, vele együtt a nyelv egységeit is. A kategóriákat tipikalitási feltételek jellemzik; ezeknek a feltételeknek leginkább megfelelő elemek a prototípusok. A nem prototipikus elemek határai átfedik egymást, s fellép közöttük az ún. családi hasonlóság (vö. KIEFER 2007: 91–2), „mert az adott elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik, illetve másik kategóriához egyaránt” (BAÑCZEROWSKI 1999: 82; 1. még SLÍZ 2008a: 232, TOLCSVAI NAGY 2010: 24–30). Alapesetben a kategóriák prototipikus elemeinek tekinthetők a testrészek. A fül prototípusa a testrész kategóriában valóban tipikalitási feltételeknek felel meg: alakja, nagysága, funkciója, „léte” meghatározott. Ha azonban eltér ezektől a feltételektől, már nem tekinthető prototípusnak (ti. ha a fül alakját, nagyságát, funkcióját tekintve eltér az átlagtól, a tipikustól: lelógó, túl nagy, funkcióját nem tudja betölteni vagy nincs). A névtárgy tehát általában eltér a prototípustól. Azt, hogy miben tér el, mely tipikalitási feltételnek nem felel meg, a névreláció mutatja. Ha az egyén több olyan testrésszel rendelkezik, amely eltér azon testrészek prototípusaitól, a legkevesebb feltételnek megfelelő testrész lehet a név tárgya. Minél kevesebb feltételnek felel meg egy testrész, annál nagyobb esélye van arra nézve, hogy névvé, azaz névtárggyá váljon. Ezt természetesen nagyon sok tényező befolyásolja. A *Fekete* megkülönböztető névvel illetett egyén haja – amennyiben az elnevezés tárgya a haj – tökéletesen megfelel a haj prototípusának, az elnevezett mégis a *Fekete* nevet kapta. A kategorizáció folyamatában azonban a világ jelenségeit nem csak egymás mellé helyezve kategorizáljuk, hanem az egyik tapasztalt világbeli dolgot egy másikhoz képest helyezzük el (TOLCSVAI NAGY 2010: 29), és emeljük ki, amennyiben ez a dolog a névadás alapja. Vagyis a *Fekete* névvel illetett személy lehetett a legfeketebb a többi (akár csak néhány) egyén között, e tulajdonsága volt a legjellemzőbb mind közül.

A külső tulajdonságra utaló családnévek esetében tehát a névválasztást illetően a stabilitás elve és a legszembevetőbb tulajdonság együttesen érvényesül. A kiemelt tulajdonságnak valóban stabilnak, állandónak kell lennie, emellett a névválasztáskor a legszembevetőbb tulajdonság (*Fületlen*) vagy legalább az eléggé jellemző (*Fekete*) feltételek

alaján dönt a névadó. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az általában vett észlelés a korábbi észlelések tapasztalataitól és az emlékezéstől is függ: ha az elnevező több egyénnél tapasztalta, hogy valamely testrésze nem felel meg a tipikalitási feltételeknek, nagy valószínűséggel nem ezen tulajdonság alapján nevezi el az egyént, hiszen akkor az már nem elég a megkülönböztetéshez, nem egyedít.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–63.
- N. FODOR JÁNOS 2008a. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS 2008b. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. PhD-értekezés. (Kézirat.) ELTE BTK, Budapest.
- FTSznSz. = N. FODOR JÁNOS 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 203–25.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentéelmélet*. Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. Túl a fogalmi metaforán. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 71–89.
- KUNZE, KONRAD 1998. *Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. dtv-Atlas Namenkunde*. München.
- PAPP KORNÉLIA 2009. Melléknévi konstrukciók fogalomintegrációs és geometrikus modellekben. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában*. Budapest. 211–8.
- SLÍZ MARIANN 2008a. Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: KUNA ÁGNES – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola 3. Félúton Konferenciájának előadásai*. 228–241. = http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk07/sliz_VA_KA_T.pdf.
- SLÍZ MARIANN 2008b. Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 468–74.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–40.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra.

Tartomány Névtárgy	Szín	Méret	Hiány	Rendellenesség	Gondozatlanság	Egyéb
Fej		<i>Fejes, <u>Koponyás</u>, Nagyfejű</i>				<i>Kocka</i>
Haj	<i>Feirhajú, Hamvas, Hőke, Ősz, Rótt, Sárhajú, Szárhajú</i>	<i>Hajas, Nagyhajú</i>	<i>Kopasz, Pelises, Tar, Tariska</i>		<i>Bócér, Bogos, Bojtos, Borza, Korpa, Korpás, Serke, Serkés</i>	<i>Bender, Bodor, Fodor, Fürtös, Göndör</i>
Szem	<i>Bogár, Kormos, Korom</i>	<i>Nagyszemű</i>	<i>Félszemű</i>	<i>Bandzsal, Kancsal, Kancsi, Világtalan</i>	<i>Csepelyes, <u>Csipa</u>, Csipalnakos</i>	<i>Fényesszemű</i>
Szemöldök		<i>Bokorszemű</i>				
Fül		<i>Füles</i>	<i>Fületlen</i>	<i>Siket</i>		<i>Kónya</i>
Fülcimpa		<i>Cimpa, Cimpó</i>				
Orr		<i>Nagyorrú, Orros</i>	<i>Orrotlan</i>			<i>Fitos, Sunya</i>
Orrcimpa		<i>Cimpa, Cimpó</i>				
Száj	<i>Piros, Piroska</i>	<i>Nagyszájú, Ajakas</i>	<i>Félszájú</i>	<i>Nyúlajakú</i>	<i>Dohos</i>	<i>Ajak</i>
Fog		<i>Nagyfogó</i>	<i>Csorba</i>			
Áll		<i>Ajakas, Tügyes</i>				
Arcszőrzet	<i>Deres, Sárga, Sző, Szőke</i>	<i>Bajca, Bajusz, Lombos, Nagybjuszú, Nagyszakállas, Nagyszakállú, Szakáll, Szakállas</i>	<i>Szakálltalan</i>		<i>Berzi, Bócér, Bócéros</i>	<i>Kónya, Sunya Sörtés, Ritkaszakállú, Szépszakállú</i>
Nyak			<i><u>Nyakatlan</u></i>	<i>Nyakó</i>		
Váll		<i>Vállas</i>				
Mell(kas)		<i><u>Csőcsös</u>, <u>Kebles</u>, Melles</i>				
Hát				<i>Görbe, Púp, Púpos, Ormos</i>		
Kéz		<i>Nagykezű</i>	<i>Félkezű, Csonka, Csorba</i>			

Ujj				<i>Hatujjú</i>		
Köröm		<i>Körmös, Köröm</i>				
Csípő		<i>Combos, Compós</i>				
Far		<i>Segges, Hétszegű</i>				
Comb		<i>Combos, Compós</i>				
Láb		<i>Lábas, Nagylábú</i>	<i>Csonka, Csorba, Falábú, Lábatlan</i>	<i>Sánta</i>		
Térd		<i>Térdes</i>				
Boka		<i>Bokás</i>				
Talp		<i>Talpas</i>				
Bőr	<i>Cigány, Füstös, Hamvas, Hőke, Szerjes, Veres, Zöld, Zöldes, Zsufa, Tarka, Tarcsa</i>			<i>Ragya, Ripacs</i>	<i>Kosz, Koszos</i>	<i>Csécstes, Buborék</i>

1. táblázat: A tárgy és a reláció kapcsolódási lehetőségei a külső tulajdonságra utaló családnevekben¹

¹ *Ajakas* < *ajak* 'áll' + -s képző, *Bócér* < *bócér* 'kócos, borzas, fésületlen', *Csajbók* < *csajbók* 'görbe lábú', *Csató* < *csató* 'befelé gördülő láb', *Csécstes* < *csécstes* 'himlőhelyes', *Csepelyes* < *csepelyes* 'csipás szemű', *Hőke* < *hőke* 'szőke, kese', *Nyakó* < *nyakó* 'görbe, hibás nyakú', *Tarcsa* < *tarcsa* 'tarka', *Tügyes* < *tügy* 'állkapca' + -s képző, *Zsufa* < *zsufa* 'fakó, sárga' (CsnSz.), *Sunya* < *sunya* 'lekonyuló orrú, hajú' (FTSznSz.).

ÉVA F. LÁNCZ, **Family names referring to personal characteristics, discussed in the framework of Cognitive Linguistics**

The present paper adopts a Cognitive Linguistic approach to examine the name-giving situation and to enumerate the domains (e.g. place of residence, occupation, personal characteristics) from which the namers can choose. The strongest emphasis is on family names referring to personal characteristics; the author, using the terms of Cognitive Linguistics, differentiates between name objects and name relations. In the course of name-giving, the namers, focusing on a characteristic of the individual, name the object (e.g. a part of the body) based on some of its relations (e.g. colour, size). The possible combinations of the two components are illustrated in a chart in the paper. The primary sources for the paper are MIKLÓS KÁZMÉR's 'Régi magyar családnevek szótára [Dictionary of Old Hungarian Family Names]' and JÁNOS N. FODOR's 'A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526) [Dictionary of Personal Names from the Late Middle Ages in the Upper Tisza Region (1401–1526)]'.

EGYES RENDI JOGINTÉZMÉNYEK HATÁSA A NEMESI CSALÁDNÉVVISSELÉSRE

1. A nemzetségek. – A magyar névrendszer fejlődése kissé késve ugyan, de követve az európai irányvonalakat. A névhasználat alakulásának azon a fokán, ahol a kételemű névhasználat a ma is használatos vezeték- és utónév kettősségét ölti magára, célszerű társadalmi rétegenként áttekinteni e névrendszerek kialakulását. Ennek indoka ismert: a családnevek használata a társadalom felső rétegeiben jelent meg először, majd ennek mintájára terjedt el a városi polgárság és a jobbágyság rétegeiben. „Nálunk a szabályos, öröklődő vezetéknevek kialakulását a nemesség körében a XIV., a jobbágyság körében a XV. századra lehet tenni” – írja KÁLMÁN BÉLA (1989: 66), és a vonatkozó álláspontok összegzése után ugyanezt támasztja alá HAJDÚ MIHÁLY is (2003: 740). Ugyanakkor jól tudjuk, hogy az Árpád-házi időszakban már kimutathatók a kételemű névhasználat előképei, a nemzetségnevek.

Magyarországon nemzetségekről két időszakot illetően beszélhetünk: a honfoglalás korában, majd a 12–14. században. A kételemű névhasználat szempontjából ez utóbbi időszak bír relevanciával. A korai okleveleinkben már nem egy helyen találkozunk a nemzetség megjelölésével a *de genere* (ritkábban *de generatione*, *ex progenie*) formában. Az első hiteles oklevél, amelyben felbukkan a nemzetségre utalás (*de genere Zalok* és *de genere Chaak*) 1183-ban kelt (DF 282699). Ezen oklevél kapcsán GYÖRFFY GYÖRGY a két nemzetségre utalást beszúrásnak tekinti, így az első hiteles forrásnak, amelyben a nemzetség megjelenik, Anonymus 1210 körül írt *Gesta Hungarorum*-át tartja (GYÖRFFY 1958: 21). Általános álláspont szerint a korábbi oklevelekben előforduló *de genere* kifejezés hamisítvány, interpoláció eredménye. KRISTÓ GYULA ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy már korábban is előfordul a *de genere* kifejezés, azonban „néhány esetben (*de genere Sancti Stephani regis*, *de genere ducum*, *de genere Vecellini*, *de genere Almási*, *de genere Symad*) jogunk van feltenni, hogy itt a *genus* szó családodot jelent, mivel ilyen nemzetségekkel csak itt és másutt nem találkozunk, e nevek (*Vecellin*, *Almási*, *Symad*) nem kövültek nemzetségnévvé” (KRISTÓ 1975: 955–6).

Úgy tűnik, a nemzetségnevek elsősorban az írásbeliségben éltek. BENKŐ LORÁND állítása szerint a latin írásbeliség névformái az élő nyelvben használt személyneveknél bővebbek, „céljuk a pontos meghatározás, ami mögött azonban már származási, vagyoni, öröklési, tulajdonjogi kérdések állnak” (BENKŐ 1949: 9). A formálódó társadalom, a vagyoni különbségek kialakulása, a rendek és az azokon belüli összetartó, mégis egyéni érdekek a pontosabb azonosíthatóságot követelték meg. Ebből következik, hogy az öröklődő családnevek háttérében jogtörténeti (öröklési jogi) okok is meghúzódnak (ezt több szakirodalmi forrás is hangsúlyozza, pl. SZEMÉLYI 1915: 88; MELICH 1943: 271; MIKESY 1959: 82; BENKŐ 1967: 380–1; KÁLMÁN 1989: 66; HORVÁTH 2006: 7; GULYÁS 2009: 47).

Ez az öröklésjogi momentum a birtokjogi viszonyok fejlődésében keresendő. „A XIII. században már a nemzetségek sem annyira vérségi köteléknek, hanem inkább vagyonszösszességnek vehetőek, ahol a vagyoni összetartó szálak jóval erősebbek a közös származás

tudatánál. Az addig közös nemzetségi vagyont a XIII. század közepétől kezdődően föl-osztják és kialakulnak a családi magánbirtokok.” (BENKŐ 1949: 7) „A nemzetségek ágakra szakadnak birtokelkülönülés, távoleső lakóhely vagy más körülmény folytán s az egyes ágak megkülönböztető neveket használtak, melyek a nemzetségnevek mintájára öröklődtek” (SZEMÉLYI 1915: 87–8). A névviselés mögött meghúzódó jogi tényezőnek az egyik alátámasztója a nemzetségnevek használata, még akkor is, ha e névtípus viszonylag rövid ideig állt fent, s néhány (név)történészünk szerint nem képezte a későbbi családnevek alapját. A nemzetségnevek átmeneti megjelenésével kapcsolatban N. FODOR JÁNOS a következőt állapította meg: „Mindebből pedig arra következtethetünk, hogy a nemzetségnévi körülírások nem játszottak szerepet a családnevek kialakulásában, ennek oka egyrészt az lehet, hogy e névforma kizárólag az írásbeliség terméke volt, s a családnevek kialakulásában inkább az élőnyelvi alakok játszottak szerepet, másrészt e névforma nem érte meg a családnevek kialakulásának, öröklődésének idejét, mert már azt megelőzően kiveszett a használatból. Vélhetően mindkét tényező hozzájárult e típus neveinek kihalásához” (N. FODOR 2008: 30–1).

E tanulmány azonban már a „valódi” családnevek formálódásával foglalkozik, s mivel a nemességhez és a nemesek birtokbírhatási jogához kapcsolódó egyes rendi jogintézmények „névalakító” hatásának bemutatását tűzte ki célul, csupán a nemesi családnévhasználat kerül itt terítékre.

2. A birtokhoz való jog. – A magántulajdon örökítésének szabályait már a korai időben megtaláljuk, fejlődésének sokszori ellentmondásossága mégis a birtok mint földterület és a közösség (nemzetség, majd család) mint tulajdonos (birtokos) közötti szoros összekapcsolódás irányába hat. Ez a helynévi eredetű nemesi nevekben is megmutatkozik. A birtok és a birtokos közötti szoros kapcsolat nyilvánul meg az ilyen típusú családnevekben. A kettős névhasználat kialakulásának idején (14. század) az egyik jellemző elnevezési okot, megkülönböztetési alapot a családhoz kapcsolódó földterület adta (vö. HOFFMANN 2004, SLÍZ 2010). „Az akkori magyar nemesség magát leginkább törzsbirtokról nevezte, mégpedig latin oklevélben »de« prepozícióval” – olvasható KUBINYI ANDRÁSnál, aki erre példaként a (Nyír)Bátor mezővárosról nevet választó *Stephanus Bathory*-t említi (KUBINYI 2003: 98). A magyar nyelv szabályai miatt a családnév mint jelző természetesen megelőzi a keresztnévet.

A birtok és a név közötti kapcsolat sokkal mélyebb összefüggést mutat, mint az elsőre tűnne. Hangsúlyoztuk, hogy a vagyoni viszonyok megszilárdulásával párhuzamosan jelentkezett az állandó névhasználatához fűződő érdek. A legegyszerűbb mód a birtokhoz való jog igazolására valóban a birtokról vett név. Ez – végiglapozva a 19–20. századi családtörténeti köteteket – igazolva látszik, hiszen számtalan olyan családdal találkozni, amely esetében a szerzeményi vagy adományos birtok adta a családnevet. A nemesség esetében ez a jelenség (kiterjesztve ezt a későbbiek során egy újabb névelemre, az előnévre) általános. Ugyanakkor ENGEL PÁLnál az olvasható, hogy a birtok és a családnévhasználat közötti összefüggés nem ilyen egyértelmű. Az általa vizsgált ungi várjobbágyi eredetű famíliák esetében kimutatta, hogy egy adott településnek akár több birtokosa is lehetett (több család), akik mind használták a birtok után a *de* képzős nevet megkülönböztetésként. Az azonos név azonban nem jelenti azt, hogy azonos családokról is lenne szó (ENGEL 1998: 16–7). Mindez a birtok és a névhasználat viszonyára két irányból hat: egyrészt erősíti a közismert tényt, hogy a birtokos nemesség családnevei (zömmel) a birtok

után keletkeztek, másrészt abban az időszakban, amikor még a kételemű névhasználat nem állandósult, a birtoknév nem feltétlenül mutatja a közös felmenőtől származást; sokkal nagyobb hangsúly van a közös birtokláson és az ezzel szorosan összefüggő vérrokonságon. Az ősiség jogintézménye is ezt a közös birtoklást, az osztályos atyafiságot erősíti, aminek fokozatosan lesz csak a külső megjelenési formája az azonos családnév, vagy éppenséggel az előnév.

A következő néhány évszázadban még találkozunk olyan példákkal, amelyek ugyan a birtok és a név szoros kapcsolatát erősítik, de a családnévek könnyű megváltozását, képlékenységet mutatják. Persze ezekben az esetekben is egyéni érdekek húzódnak meg a változás/változtatás hátterében. Több tanulmányban is visszaköszön hosszúaszói Bothos István kancelláriai jegyző esete, aki 1437-ben nemességet és királyi birtokrészt szerzett Bihar megyében, Félegyházán. 1443-ban már *Félegyházi*-ként találkozni vele a forrásokban, majd Tah birtokot megszerezve (Pest megye) *Tahi* lesz, s ezen a néven kapja meg 1453-ban a Pest megyei Püspök prédiúm királyi jogát. MIKESY SÁNDOR mindehhez hozzáfűzi: „Bothosnak nem azért van több neve, mivel a név a birtokhoz való jog igazolása végett szükséges [...], hanem éppen ellenkezőleg: ennek a jobbágyi sorból a hatalmasok közelébe emelkedett embernek még nem volt mai értelemben vett neve” (MIKESY 1959: 83). PAPP LAJOS szerint MIKESY „példái, amelyek mind új birtokszerzéssel összefüggő névváltoztatásokat illusztrálnak a 15. századból, éppen azt bizonyítják, hogy a név (korábban a megkülönböztető, később a családnév) a tulajdonjog forrása vagy legalábbis jelölője” (PAPP 1993: 262). Ez az állítás azonban nem állja meg a helyét. Tudjuk, hogy a rendi értelemben vett „tulajdonjog” inkább birtokjogot jelent, amely nem származhat pusztán egy név viseléséből. Az a finomítás, hogy „legalábbis jelölője” sokkal megfelelőbb, hiszen a név – abban az időszakban, amikor még a családnévhasználat nem állandósult – kifejezheti a névviselő birtokváltozásait, de semmi esetre sem a forrása vagy generálója lesz a birtokjognak. A 15. századból más hasonló példákat is hozhatunk. KUBINYI ANDRÁS a Pelsőci Bebek és a Nagylucsei Orbán család birtokkal változó nevei mellett Werbőczy István családnévének eredetét is említi e téma kapcsán. „Eredetileg Kerepecinek hívták. A kismanesi család ugyanis Kerepecen rendelkezett részirtokkal. István apját, Imrét, 1477-ben »de Kerepec pronunc in Werbewcz commorans« említik. Azaz a most Werbőcön tartózkodó Kerepec. Amikor Imre fia István 1492-ben beiratkozott a krakkói egyetemre, magát még mindig Kerepecinek nevezte. Később Werbőczyre változtatta nevét, amihez akkor is kitartott, amikor nagy birtokokat szerzett, és nádor, majd kancellár lett” (KUBINYI 2003: 100).

3. Vagyongjog. – Látjuk, a 14–15. századra a kiváltságos (nemesi) rétegekben már állandósult ugyan a családnévhasználat, de mint az említett példák is jelzik, névcserék, névváltoztatások még mindig előfordultak. Azonban nemcsak egy-egy birtok, birtokrész megszerzése eredményezhette a család nevének megváltozását, hanem más vagyongjogi változás is. Nem véletlen a *vagyongjogi* szó használata, ugyanis ekkorra már kiforrottak azok a (rendi) magánjogi intézmények, amelyekkel a kor vagyoni viszonyai jellemezhetőek, és amelyek egy-egy család névváltásában közrejátszottak. Ezen jogintézmények körébe tartozik a házasság (jelentős vagyongjogi hatása miatt), a természetben kiadott leánynegyed, a fiúsítás és az örökbefogadás. Meg kell jegyezni, hogy a rendi közjogi intézmények körébe sorolható „ünnepélyes honfiúsítás” is bírt névviselést alakító hatással (vö. MEGYERI-PÁLFFI 2011b).

3.1. Házasság. – A fenti jogintézmények névhasználatra vonatkozó hatását alátámasztó példák száma a „jogi esemény” bekövetkeztének gyakoriságától függ, és ha ezt egy adott földrajzi területre szűkítjük le, akkor előfordulhat, hogy híján leszünk a példáknak. Ez a házasság intézménye esetén – jellegéből adódóan – nem fordulhat elő, hiszen az olyan evidens példája a név megváltozásának, amely tömegesen fordul elő. Itt elsősorban a nők házassági névviselésére kell gondolnunk. A hagyományos magyar asszonynévforma (a *-né-s* alak) legjellegzetesebb tulajdonsága, hogy a férj neve mintegy „elnyeli” a feleség nevét. Ugyanakkor nem lehet elhallgatni, hogy ezen kívül számtalan formában – akár jogi jellegű (szöveg)környezetben is – megnevezhették a magyar asszonyokat az évszázadok folyamán. FERCSIK ERZSÉBET (2003: 115–22) a 17–18. századi boszorkányperekből gyűjtött adatai alapján számos egyéb asszonymegnevezési típust mutatott be (pl. „x özvegy/felesége” vagy a nő lánykori neve). Ugyancsak ő egy későbbi tanulmányában összegezte a korai névformákat (FERCSIK 2005: 31–8). Az erdélyi asszonynévformákat B. GERGELY PIROSKA mutatta be 1993-ban megjelent munkájában (B. GERGELY 1993: 118–25), SLÍZ MARIANN pedig egyik legutóbbi tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a nők Anjou-kori megnevezése a vagyoni ügyletekben a legtöbb esetben az apa mellett a férj megjelölésének segítségével történik (SLÍZ 2011: 312–3). A megszokott tehát az lesz, hogy a nőket férfi családtagjaik után nevezik meg, s ha ez nem így történik, az a feltűnő. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐNÉL (2003: 144–5) olvashatjuk, hogy ahol a férj vőül ment a (vagyonosabb) feleség családjához, ott előfordulhatott, hogy a feleség a házasságban is megőrizte leánykori nevét. A Bihar vármegyei Brátkán lakó *Czipelle alias Zudra* család esetében pedig azt látjuk, hogy a házasság révén változott a neve a családnak; igaz, itt második névről beszélhetünk (HBML IV.A.6/e 16. cs. [sz. n.] *Czipelle* másképp *Zudra* család nemesi ügye, 28). A magyar történelemből is ismerünk nem egy olyan nagy vagyonnal rendelkező asszonyt, akit – előkelő házasságkötése ellenére is – leánykori nevén emlegettek a kortársai és az utókor is. Az egyik ide vonatkozó legismertebb példát olvashatjuk FÜLÖP LÁSZLÓ 1983-ban megjelent, a Nádasdy-család levéltárának anyaga alapján készült munkájában: Kanizsai Orsolya (Nádasdy Tamásné) (FÜLÖP 1983: 56). Arra is akad példa, hogy kettős névhasználat alakult ki, azaz a feleség nevét második névelemnek felvette a férj, miként ez a nyíregyházi tirpák családok körében is megtörtént (MIZSER 2009: 218). Ritkábban anyanévből is válhatott családnév, például ha az anya özvegyen maradt (NYÍRKOS 1999: 183).

3.2. Leánynegyed. – Ezen évszázadok házassági névhasználatára a magyar magánjog erős vagyoni jogi szemléletét tükrözi, miként az a természetben kiadott leánynegyednél is érezhető. Első pillantásra ennek az elsősorban öröklésjogi intézménynek nincs, illetve nehezen található a névviselésbeli vonatkozása. Azonban az ősi vagyont terhelő, tipikusan pénzben kiadandó leánynegyed adott esetben természetben járt a leánynak. Az 1435. évi XX. törvénycikk a következőképpen rendelkezik: „Ha pedig a leányok közül valamegyik olyan emberhez ment férjhez, akinek birtoka nincsen, akkor annak, az ilyen leánynegyed fejében járó birtokba örökös joggal kell belépnie és benne maradnia.” Az ilyen házassághoz az apa, illetve a fitestvérek beleegyezése szükséges, így adható ki birtokban a leánynegyed. Ebben az esetben akár az is bekövetkezhett, hogy egy nemesi birtok tulajdonképpen egy nem nemes (a férj) kezébe, s nem nemes (de félnemes, agilis) utódok birtokába került. Önmagában ez a jelenség is egyfajta társadalmi mozgást mutat, hiszen itt a leggyakoribb esetek figyelembevételével nincs másról szó, mint egy kölcsönösen

előnyös „szerződés” megkötéséről. Ez a folyamat – a nemesi, ősi birtok akár egy nem nemes kezére kerülése, vagy a másik oldalról tekintve egy „idegen” beengedése a nemesi közösségbe – a névviselésben is megmutatkozhat; mondani sem kell, hogy a „nemesi név javára” bekövetkező változással. HOLUB JÓZSEF a következőket fogalmazta meg a leánynegyed természetbeni kiadásával kapcsolatban: „Okleveles emlékeinkben aránylag nagyon sűrűn találkozunk a quartának az említett ok miatt természetben történt kiadásával, – s ezt bizonyítja pl. az is, hogy amikor a nádor Zalában 1408-ban bírósági közgyűlést tartott az elszaporodott gonosztevők ellen, a kb. 150 levelesített, proskribált között 25 nemes mellett 12 olyan nem nemessel találkozunk, akiknek a feleségük nemes asszony volt. [...] Ezek természetesen nevüket is feleségük birtoka után kapták” (HOLUB 1936: 25).

BÓNIS GYÖRGY is hivatkozta HOLUB JÓZSEFET, s megállapítja, hogy az a tény, hogy a nem nemes férjet felesége után nemesnek tartották, azt jelzi, hogy „ha a megyei közvélemény be is fogadta ezeket a nemességbe, különbséget tett közöttük és a származás szerint nemesek között” (BÓNIS 2003: 332). BÓNIS mint megnevesedést említi ezt az esetet, holott HOLUB is rávilágít, hogy a férj ezáltal nem válik nemessé, s az ilyen házasságból származó gyermek sem, csak – a később megjelenő szóhasználattal – agillissé. Igaz, ez olyan társadalmi állapotot jelöl, amikor a nem nemes nemesi jogokkal, nevezetesen birtokjoggal bír, hiszen anyja birtokban kiadott leánynegyedét öröklí. A névviselés terén BÓNIS fejtegetése tovább megy, hiszen míg HOLUB megfogalmazása arra utal, hogy a 12 proskribált nem nemes a felesége birtokáról van megnevezve, ami pusztán könnyebb beazonosíthatóságot is takarhat, nem pedig családnévhasználatot, addig BÓNIS a következőképpen ír ugyanezen eset kapcsán: „Az újnemesek családba való beolvadására vallanak továbbá azok az esetek is, amelyekben a leánynegyed révén befogadott felveszi az ősi birtokra utaló családnevet” (BÓNIS 2003: 332). Ez már állandósult családnévhasználatot sugall. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a nádori közgyűlés olyan időszakban hívatott össze, amikor még nem szilárd a kételemű névhasználat Magyarországon.

Az eddig említett jogintézmények esetében a házasság „közvetíti” a név megváltozását eredményező indokot. Ugyanerről beszélhetünk akkor is, amikor egy újonnan, özvegyesség után kötött házasság okozza a családon belüli névváltozást, ami már a következő generációra, a gyermekekre terjed ki. Ilyenkor jellemzően a mostohaapa után kezdik nevezni az anya gyermekeit, akikre a szűkebb közösségben vagy kettős név formájában, vagy új névként ragad rá anyjuk új férjének neve. Jó példa erre a Fekete Tóth család, amellyel kapcsolatban RESZEGHY LAJOS (egykori Bihar vármegyei levéltáros) jegyzetei között olvashatjuk: „Ezekre a Tóth név onnan ragadt, hogy nagyapjuk Fekete Mihály elhalván, anyjuk Sáránдрól ismét férjhez ment Udvarba Tóth Mihályhoz s mostohaapjuk után Fekete Tóth-oknak hivattak” (HBML IV.B.456/d 14.d Fekete Tóth család). Ugyanez történt a Háló Kovács családban is: „Háló János diószeghi lakos, néhai Kovács Balázs fia, bemutatja Bihar vm.-nek 1724, 1726 és 1728. évi gyűlésein azon nemességi vizsgálati iratokat, hogy neve Háló, mostoha atyjából származtatható” – olvasható szintén RESZEGHY LAJOS családtörténeti hagyatékában (HBML IV.B.456/d 16.d Háló Kovács család).

3.3. Fiúsítás. – A házasság és a természetben kiadott leánynegyed mellett a fiúsítás is azon magánjogi jogintézmények körébe sorolható, amelyek kihathatnak egy család névhasználatára. A fiúsítás sommásan szólva a rendi magánjog azon jogintézménye, amely „a leányt fiúvá teszi”, legalábbis jogi értelemben.

FRANK IGNÁC ismert munkájában a fiúsításról a következő áll: „Királyi adomány a’ FIÚSÍTÁS is, mellynél fogva t. i. leány vagy asszony fi-jószágban úgy öröklül, mintha fi volna. Többnyire ilyen levelet az utolsó fiörökös kér, vagy leánya, vagy húga, nénnye javára” (FRANK 1845: 310). WERBÓCZY „Hármaskönyv”-e nem határozza meg a fiúsítás fogalmát, hanem csak jellegét és szabályait, vagyoni jogi hatásait rögzíti. A fiúsítás megjelenése „teljesen felforgatta” a rendi öröklési jogot, amely szerint addig az ősi családi vagyont, az ingatlan jószágokat főszabály szerint csak a fiak (örökösök) örökölhették, a leányok nem. Szerzeményi javakban, ingókban a törvényes öröklés rendje szerint egyenlő arányban osztozkodtak az utódok (gyermek, maradékok, ivadékok), ha az adomány mindkét nemre szólt. A leányok csak a leánynegyed erejéig, s csak férjhez menetelükig élvezhették természetben a javakat, akkor azután az érdekelt rokonok pénzen megválthatták tőlük. Csak abban az esetben kapták ki természetben, ha a birtok magvaszakadás miatt a királyra szállt vissza, vagy ha a rokonok beleegyezésével birtoktalan vagy nem nemes emberhez mentek férjhez (HOLUB 1925: 305). Ezt a főszabályt törli át a fiúsítás intézménye, amelynek következtében a fiúsított leány a törvényes fiúörökös jogi helyzetébe lép. Azonban a fiúsított leány a család új alapítójának tekinthető, hiszen a fiúsítással ő az új adományhoz hasonló királyi kegyben részesül, nemessé lesz, s magvaszakadt atyjától „örökölt” birtokai adományos birtokok lesznek, azaz elvesztik ősi jellegüket. A fiúsítás eredeti nemességszerzési mód is volt egyúttal. A nemes atya leánya személyében önmagában is nemes lett volna, azonban ha nem nemes férfihoz megy feleségül, akkor a házassággal gyermekei nem nyernek nemességet, tehát a női nem nem közvetíti ezt a státust. Ezzel ellentétben a fiúsított leány – mivel a királyi kegy folytán adományban részesül – nemessége tekintetében is férfinak tekintendő, azaz ha nem nemes férfihoz megy férjhez, gyermekei akkor is öröklök a nemesi státust (vö. GIDE 1886: 357). Tehát a fiúsított nő nem nemes férfitől származó törvényes gyermekei nem atyjuk, hanem fiúsított anyjuk jogállását követik. A fiúsított nő gyermekei estében „visszaáll az eredeti rend”, ugyanis a birtokos anya halálával a birtokjogok csak a fiait illetik meg, a leányoknak pusztán a leánynegyed jár (Hármaskönyv I. rész 17. cím 7. §).

A fiúsításról fennmaradt legkorábbi emlékünknél – valószínűleg ekkor történt először – a Károly Róbert által 1332-ben kiadott oklevél. A királyi kegy indoka az volt, hogy 1316-ban a Kőszegiek egyik alvezére a Vas megyei Gersén kiirtotta a Nádasd nemzetség egyik ágát, két felnőtt férfit és azok családját. Egyedül László lányát, Margitot mentette meg dajkája. Az 1332-ben kelt oklevélben a király elmondja a Gersén történeteket, majd a Nádasd nembelieknek a királlyal és a koronával szemben tanúsított hűségéért és azért, hogy a király hűségén és szolgálatában meghaltak öröksége ne kerüljön ellenséges kézre, Margitot László és Dénes valóságos örökösévé teszi azok háramlott birtokaiban. Maga az oklevél is kifejti, hogy ez ellentétes a magyar joggal, azonban ez a jogszokás nem állhat meg a király rendelkezésével szemben (vö. FÜGEDI 1999: 83–4). A fiúsítás intézményét tehát az Anjouk honosították meg Magyarországon. Károly Róbert uralkodása alatt másik fiúsításra nem került sor. A következő ismert fiúsítási oklevél 1347-ből származik; ez után is csak 1353-ból 1356-ból és 1357-ből ismerünk egyet-egyet, az 1360-as évek közepén viszont már mint sűrűn igénybevett intézmény jelenik meg (HOLUB 1925: 311–2). A vizsgálatainkból kiderült, hogy számos család esetében a fiúsítás a vagyoni jogi hatásán túl névváltozással is járt. A fiúsított nő nemcsak magvaszakadt atyja nemesi jószágaihoz vált fiúk módjára törvényes örökössé, hanem „folytatta” a család nevének viselését akként, hogy fiai nem természetes atyjuk, hanem anyjuk nevét

használták családi névként. Az első adat erre Kürthy Margit 1392-es fiúsítása, ugyanis utána fiai nem atyjuk, Nyéky Mihály nevét, hanem a *Kürthy* nevet viselték (NAGY 2003. 3. köt. Kürthy család). Nemcsak a fiúk, hanem a leányok is viselhették fiúsított anyjuk családnévét. Erre vonatkozó példát találunk PAPP LAJOSnál: „Egy 1500-os oklevél szerint [...] Drágffy Anna anyjának, Drágffy Magdolnának (Drágffy Miklós leányának) a vezetéknevét örökölte. Adatok nincsenek rá, de erre feltehetően a leánynegyednél nagyobb vagyoni öröklése céljából történt fiúsítás (praefectio) kapcsán kerülhetett sor” (PAPP 1993: 260). A névátvétel más módon is bekövetkezhetett: például birtoknévből származó családi neveknél többször előfordult, hogy a fiúsított leány nevét a férj családnévként használta, saját neve pedig predikátum maradt. Ide sorolható a losonci Bánffy család esete (15. sz.), ugyanis Bánffy István fiúsított leányát egy Lossonczy vette feleségül, aki ezután Losonczy Bánffynak írta magát (NAGY 2003. 1. köt. Bánffy család). Kettős névhasználat is előfordulhatott, de ez nem jellemző. Így erre példaként Batthyány Alapy Benedek említhető a 16. századból, akinek atyja Alapy János, anyja a feltehetőleg fiúsított Batthyány Margit volt (NAGY 2003. 1. köt. Alapy család). Arra is akad példa, hogy a fiúsított anya birtokból származó családnévét predikátumként használták az eredeti név megtartása mellett. Ez a kellemesi Melczer családnál fordult elő a 17. századtól. Melczer (II.) János özvegye, Kékedy Katalin az utolsó Kékedy Balázsnak volt a fiúsított leánya, ő szerezte gyermekeinek I. Lipót király uralkodása idején a család előnevét adó kellemesi jószágot (NAGY 2003. 7. köt. Melczer család).

3.4. Örökbefogadás. – A jól ismert magánjogi intézménynek két formája létezett: testvérré, illetve fiúvá fogadás. A testvérré fogadáshoz királyi hozzájárulás kellett, a kiadott oklevelekben is zömmel testvérré fogadás dokumentumait találni (FÜGEDI 1999: 40). Inkább a fiúvá fogadás esetében fordulhatott elő névváltozás, hiszen bizonyos értelemben ez egyfajta szülő-gyermek kapcsolatot eredményezett amellelt, hogy a vagyoni öröklését biztosította. A névváltozással is járó örökbefogadások száma azonban csekély. Erre az egyik példát NAGY IVÁNNál olvashatjuk, ahol „a Pozsony családról meg van írva, Posonyi Ignác szegedi lakosnak leányát Annát Vrábel János vevén nőül, a nevezett ipa ettől született egyik unokáját Vrábel Ignácot örököséül fogadván, azt a Pozsonyi névre adoptálta és nevére 1791-ben nemességet szerzett, míg ennek többi testvérei a Vrábel nevezet mellett nemesség nélkül maradtak” (NAGY 2003. 12. köt. Pozsonyi család). Egy másik példát a Királyi Könyvekben találunk, amelyet KEMPELEN BÉLA is említ a Hellner családnál: „A családból H. Simon 1722. nov. 22. engedélyt nyer Serpilius János örökbe fogadására nemességének és nevének ez utóbb nevezettre való átruházásával” (KEMPELEN 2003. 5. köt. Hellner; LR. XXXIV. 170–172. sorszám: 34.89). Megemlítendő, hogy nem csak a nemesek körében jelentkezett az örökbefogadás névváltoztató hatása. MIZSER LAJOS (2009: 219) a nyíregyházi tirpákok névváltozási okai között is említ ilyen esetet.

4. Összegzés. – A rendi jogintézmények adta névváltozási lehetőségek elsősorban a birtokos nemesség körében jelentkeztek, hiszen valamennyi intézmény közvetlen vagy közvetett célja az örökös biztosítása volt, ami ha megvalósult, kifejeződhetett a folyamatos névhasználatban. Ezen jogintézmények elsődleges funkciója természetesen nem a név megváltozásának, megváltoztatásának kieszközölése volt, s éppen ezért nem is ebből a szempontból vizsgálták eddig őket. Azonban láthatjuk, ha nem is tömegesen és az

egész társadalmat érintően, de hatásuk lehetett a névviselésre akkor, amikor még az állam nem lépett fel e területen szabályozási igényével.

Természetesen nemcsak a birtokos rétegnél történtek időnként névváltozások, hanem a birtoktalan nemesség körében is találkozunk ilyen esetekkel. S mivel itt az örökös biztosítása nem tűnt elemi érdeknek, ezek gyakrabban és többféle indokból következtek be. Persze a névhasználatban jelentkező eltérések körében is különbségek tehetők. Egyes esetekben a család új neve szinte teljesen háttérbe szorította a régit, ami így a feledés homályába merült. Gyakrabban láthatjuk azt, hogy egy család kettős névvel élt, azaz a régi mellett az új nevét is használta (X alias/másként Y). Ezek a névcserék a családok és a közösségek életében nem bírtak nagy jelentőséggel mindaddig, amíg valamiféle konfliktus nem keletkezett a névváltozásból. Bizonyos esetekben ezeket a családokat arra kényszeríthette az új családnévvel való élés, hogy bizonyítsák a folytonosságot, azaz a más néven ismert őstől való leszármazást. Ezek a vizsgálódó eljárások a nemességigazolásban öltöttek testet, s már átvezetnek abba az időszakba, amelyben a névhasználatra vonatkozó állami szabályok megjelennek (vö. MEGYERI-PÁLFFI 2010, 2011a). Ez a 18. század időszaka, s majd amikor 1814-ben I. Ferenc kifejezett rendelkezéseket ad ki a névváltoztatások vonatkozásában, a névviselés jogi értelemben vett tudatos szabályozása is útjára indul.

Rövidítések

HBML = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.

HBML IV.A.6/e = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Bihar Vármegye Törvényszékének iratai. Nemességi perek (Nobilitaria).

HBML IV.B.456/d = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Bihar Vármegye Levéltárának irattára. Reszeghy-féle hagyaték iratai.

LR = *Libri Regii – Királyi Könyvek 1527–1918*. (Arcanum DVD.) Budapest, 2006.

Hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévedés*. Budapest.

BENKŐ LORÁND 1967. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest. 374–89.

BÓNIS GYÖRGY 2003. *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Budapest.

ENGEL PÁL 1998. *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest.

FERCSIK ERZSÉBET 2003. A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesből büös, bajos eördögös Aszszoniok neveiről. *Névtani Értesítő* 25: 115–22.

FERCSIK ERZSÉBET 2005. Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. *Névtani Értesítő* 27: 31–9.

N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személynéveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)* PhD-értekezés. http://nfodorj.web.elte.hu/index_elemei/csaladnevek.pdf [2011. 02. 18.]

FRANK IGNÁC 1845. *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda.

FÜGEDI ERIK 1999. *Az Elefánthyak – A középkori nemes és klánja*. Budapest.

- FÜLÖP LÁSZLÓ 1983. Női és asszonynevek XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő* 8: 53–9.
- B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 15: 118–25.
- GIDE PÁL 1886. *A nők joga. Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és az új jogban*. 2. Budapest.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2009. Újabb adatok a középkori jobbágysági-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 31: 47–61.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. 1. *Századok* 92: 12–87.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok*. 1. Debrecen. 9–61.
- HOLUB JÓZSEF 1925. A fiúsításról In: LUKINICH IMRE szerk., *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére, Születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest. 305–19.
- HOLUB JÓZSEF 1936. *Néhány kérdés a leánynegyed köréből*. Budapest.
- HORVÁTH ZITA 2006. Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. *Névtani Értesítő* 28: 7–20.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Debrecen.
- KEMPELEN BÉLA 2003. Magyar nemes családok In: *Arcanum DVD Könyvtár IV*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1975. Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109: 953–67.
- KUBINYI ANDRÁS 2003. Családnévadás a középkori Magyarországon In: STIRLING JÁNOS szerk., *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest. 96–112.
- Magyarország Középkori Digitális Okmánytára 1.0 – Hazai Okmánytár*. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2005.
- MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN 2010. Az állami névszabályozás előzményei és kezdetei. In: P. SZABÓ Béla – SZEMESI Sándor szerk., *Profectus in litteris II. – Előadások a 7. debreceni állam- és jogtudományi doktorandusz-konferencián 2010. május 21*. Debrecen. 237–244.
- MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN 2011a. Névváltoztató bihari nemes családok a kora újkorban – Jogtörténeti vonatkozások. In: BARTHA ÁKOS – SZENDREI ÁKOS – SZÁLKAI TAMÁS szerk., *Interdiszciplinaritás a régiókutatásban. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája I*. Debrecen. 41–52.
- MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN 2011b. Névváltoztató honosítottak. In: HOMOKI-NAGY MÁRIA szerk., *Szegedi IV. Jogtörténeti Napok: Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról*. Szeged. 93–100.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 263–80.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetékeink? *Magyar Nyelvőr* 83: 82–7.
- MIZSER LAJOS 2009. A nyíregyházi tirpákok névváltoztatásai In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időkben, térben, társadalomban*. Budapest. 215–21.
- NAGY IVÁN 2003. Magyarország családai, címekkel és nemzedékrendi táblákkal. In: *Arcanum DVD Könyvtár IV*. Budapest.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1999. A családnévként szereplő női keresztnevekről. *Névtani Értesítő* 21: 183–8.
- PAPP LAJOS 1993. Sajátos névváltoztatások a 16. században. *Névtani Értesítő* 15: 259–62.
- SLÍZ MARIANN 2010. A helynévi adatok szerepe az Anjou-kori személynevek vizsgálatában (Az *Egrimihalhaza* típus). In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti Tanulmányok*. 5. Debrecen. 105–11.

SLÍZ MARIANN 2011. Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest. 311–7.

SZEMÉLYI KÁLMÁN 1915. *A névjog. Tanulmány a személyiségi jogok köréből*. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 2003. *Magyar jogi népszokások*. Budapest.

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

**ZOLTÁN MEGYERI-PÁLFFI, The influence of some feudal legal institutions
on the surnames of the Hungarian nobility**

In Hungary, in the period of the stabilization of two-constituent names, the nobility, setting an example also in name bearing, accepted several regulations resulted in name changes, each of which was rooted in the legal system of the feudal Hungary. Marriage (as a result of its property right consequences), changes in estates, assignment in kind of the quarter inherited by a daughter, investment with the rights of a son, contemporary forms of adoption could all lead to (deliberate) changes in surnames, as these feudal legal institutions influenced financial conditions. This paper explains the so far neglected aspects of the relation between the history of law and name bearing, and describes the contemporary plasticity of name use as observed in the cases of some noble families.

CSALÁDNEVEK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉS NYELVÉSZETI TANÚSÁGTÉTELE

1. A korpuszról. – A Nagyalföld északkeleti szélén fekvő Szatmárnémeti 1804-ben római katolikus püspökség székhelye lett. A Helytartótanács ezt követően engedélyezte a (hatosztályos) Nagyobb Királyi Gimnázium, valamint a gimnáziumi tanulmányokra épülő, folytatásukat lehetővé tevő (kétéves tanulmányi időtartamú) Szatmárnémeti Római Katolikus Püspöki Liceum létesítését. A két önálló oktatási intézmény az 1852. évi iskolareformig, a nyolcosztályos gimnáziumok létesítéséig működött.

A gimnázium 1807–1852 közötti diáklétszámát a levéltári források megsemmisülése következtében csak hozzávetőleges pontossággal körvonalazhatjuk. A négy alsó osztályban 4700-5000 tanulóval számolhatunk. (Névsoruk 21 tanévből ismert, ezekből még 9 közbeeső tanév létszáma valószínűsíthető.) A két humanista osztály tanulóit mintegy 1400-ra becsülhetjük. Névsoruk 30 tanévből ismert, 934 tanuló nevét őrzik (BURA 1994: 250–318, 2009: 201–2). A püspöki liceum működésének 47 tanévből fennmaradt névsorok 24 tanévből összesen 2016 tanuló nevét őrzik (BURA 1994: 216–45, 2009: 209–11).

Mind a gimnáziumi, mind a püspöki liceumi névsorokat az iskola tanárai készítették. A nevek írása a scriptorra jellemző. A tanuló latinul írt neve mellé feljegyezték életkorát, vallását, identitását, születési helyét (helység, megye), apja (latinul írt) (kereszt)nevét – a család- és keresztnéveket mindig írásuknak megfelelően, betűhíven közöljük –, foglalkozását, (többnyire) működése helyét.

A tanulói névsorok személy- és helynévanyaga mind a nyelvtudomány, mind a társadalomtudományok számára hasznosítható forrásanyag. A tanulók születési helye (esetenként az apa működési helye) alapján körvonalazhatjuk a szatmári iskolák vonzáskörét. A magyar, szláv, német, román nyelvi eredetű névanyag összehasonlítása a népek családnévadási szokásainak, indítékainak hasonlóságát tanúsít(hat)ja. (A fő típusok: keresztnevek; tulajdonságok; mesterségek, foglalkozások; helynevek, a származás helyére utaló földrajzi nevek.) Az ősöktől örökölt (helynévi eredetű) családnevek (esetenként) utalhatnak az ősök származási helyére, következésképp az országon belüli, akár az országhatárokon túlmutató migrációra. A nevek (és írásuk) nyelvi eredete, a nevek mellett álló etnikumhoz, nyelvi közegehez való tartozásra utalás (általában) valószínűsítheti az ősök etnikai kapcsolatát, de azzal nem mindig azonos.

A tanulói névsorokban megjelölt identitás – *Hungarus* ('magyar'), *Slavus* (itt: 'szlovák'), *Ruthenus* ('ruszin'), *Germanus* ('német'), *Valachus* ('román'), *Galicianus* ('galíciai'; ez lehet lengyel, ukrán, osztrák vagy akár német is) *Transylvanus* ('erdélyi' – ez lehet magyar, német, román, székely, örmény), *Armeanus* ('örmény'), *Illir* (a 19. században: délszláv, horvát vagy szerb; ÉrtSz. *illir* a.) – általában a tanuló (szülei) etnikai származását, nyelvi hovatartozását jelölheti.

2. Az iskolák vonzáskörzete. – Az iskolák magasabb szintű értelmiségképző szerepét vizsgálva a gimnázium humanista osztályainak (V–VI.), illetőleg a püspöki liceum végzettjeinek a névanyagát és adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a humanista osztályok

ismert – a korabeli közigazgatási rendszer alapján azonosított – származási helyű diákjainak többsége (380) Szatmár megyében született. Sokan tanultak itt a szomszédos megyékből is: Ugocsából (102), Beregből (45), Máramarosból (28), Szabolcsból (25), Közép-Szolnokból (20), Kővár-vidékről (19), s szép számmal jöttek távolabbi megyékből is: Ungból (27), Abaújból és Zemplénből (18-18), Biharból és Hevesből (10-10), Szepesből és a hajdúkerületből (9-9), Árvából (8). Ezeknél kevesebb (1-5) diák tanult a humanista osztályokban Borsod, Doboka, Kraszna, Liptó, Nyitra, Pest, Zala és Zólyom megyéből, a Jászságból és Kézdiszékből.

A püspöki líceum 1375 azonosított születési helyű diákja közül Szatmárnémetiben született 87, (a korabeli) Szatmár megyében 356, Máramaros megyében 247, Ungban 138, Beregben 128, Ugocsában 117, Szabolcsban 68, Zemplénben 53, Árva megyében 19, Abaúj, Bihar és Közép-Szolnok megyében 18-18, Kővár-vidéken 28, Pest megyében 12, Galíciában 11 tanuló. (Az egyes megyéken belüli, helységek szerinti bontást l. BURA 1999: 119–25, 187–90).

3. A családnevek nyelvi eredete, névadási szokások. – A tanulóknak az őseiktől örökölt családnevei nyelviileg különböző – magyar, szláv, német, román, örmény, „illír” – eredetűek. Nyelvi eredetüket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a névadási szokások az egyes népeknél gyakorlatilag igen hasonlóak. Mindegyik nyelvi rétegben fellelhetők az olyan családnevek, amelyeket (egykori első) viselője valamilyen tulajdonsága (magy. *Barna, Csontos, Görbe, Markos, Mosolygó, Nagy, Vörös*; szl. *Grubics < grobian* ’durva, goromba’, *Handzulovits < handzjah* ’nyomott kedélyállapotú’, *Rudits < rudij* ’vörös’, *Telepianovits < Telepeny* ’buta, ostoba’; ném. *Gaher* ’sovány, szikár’, *Langer* ’hosszú’, *Stänker* ’kötekedő ember’); foglalkozása (magy. *Bodnár, Csizmadia, Halász, Kertész, Lakatos, Serfőző, Szántó, Szűcs*; ném. *Bader* ’borbély’, *Blechner* ’bádogos’, *Brunner* ’kútfűró’, *Tischler* ’asztalos’, *Jager* ’vadász’, *Müller* ’molnár’, *Schultheis* > m. *Soltész* ’közszéki előjáró, falusi bíró’) alapján kaphatott.

A népevekből alkotott családnevek – magy. *Cseh, Görög, Görögh, Horvath, Lengyel, Magyar, Oláh, Román, Tatár, Török*; ném. *Böhm* ’cseh’; szl. *Zsidovits < žid* ’zsidó’ –, illetőleg a népcsoportra utalók – *Frank* (CsnE., de apanévi eredetű is lehet, vö. AO. 3: 324), *Rátz, Szász, Székely, Vallon* – természetesen a megnevezett (illetőleg őse) népi-etnikai származására és/vagy ilyennel való kapcsolatára utalhatnak. Az *Orosz* ’orosz ember’ jelentésű honfoglalás előtti török jövevényszót és a 14. századtól keleti szláv (rutén, rusznák) népeiséget jelölő, eredetileg ’nép’ jelentésű *Toth* ’tót’ etnonimát a 15. századig a magyar nyelvben összefoglaló jelleggel az önálló névvel, önálló államisággal nem rendelkező szláv népcsoportokra alkalmazták (RÁCZ 2010: 402–7, CsnE.).

A fentebbi jelzők, fogalmak családnévvé akkor váltak, amikor a személynévrendszer kételeművé válási folyamata az adott nyelvekben kialakult és a névhasználat megszilárdult (vö. pl. MIKESY 1959). Ebben az időszakban ment végbe a 19. századi tanulók névanyagában előforduló, családnévként szereplő magyar, szláv, német és román köznyelvi szavak családnévvé válása is.

Fogalmi körük szerint csoportosítva őket (vö. HAJDÚ 2003: 791–4, 800–4) ezek a nevek eredetileg lehettek: a) egyénnevek vagy azok változatai: *Ágoston, Antal, Bartók, Demeter, Ernst, Fábián, Farkas, Frankó* (népnévi eredetű is lehet; vö. AO. 3: 324, CsnE.), *Filep, Fülöp, Gábor, Gál, Gellért, György, Jakab, Kelemen, Kristóf, Lázár, Lénárd, Márkus, Márton, Máté, Mátyás, Mike, Sándor, Simon, Tivadar, Zsiga*; b) tulajdonságok

megnevezései: *Balogh, Barna, Csontos, Fehér, Fekete, Foltos, Görbe, Gyenge, Hosszu, Kis, Kövér, Mosolygó, Nagy, Soós, Veress, Vörös; Roth* (< ném. *rot* 'piros, vörös'); *Nyegre* (< rom. *negru* 'fekete'); c) mesterségek, foglalkozások nevei: *Ács, Béres, Bodnár, Boér, Boros, Csizmadia, Deák, Dobos, Eötvös, Fazikas* ['Fazekas'], *Halász, Herczeg, Horgász, Huszár, Juhász, Kallós, Kántor, Katona, Kardos, Kerekes, Kertész, Kovács, Lakatos, Lovas, Molnár, Pap, Papp, Pinczés, Pribék, Sajtos, Serfőző, Sipos, Soltész, Szabó, Szakáts, Szántó, Szűcs ~ Szűts, Talpas, Vajda; Jáger* 'vadász', *Keller* 'pince' ('pinceépítő' értelemben), *Miller* (< ném. *Müller* 'molnár'), *Tischler* 'asztalos', *Bukovics* (< szl. *buk* 'tölgyfa'), *Dudovits* (< szl. *dud* 'duda'), *Kramarovits* (< szl. *kramár* 'boltos, kalmár'), *Kozsánovits* (< szl. *kožený* 'bőr'); d) méltóságnevek: *Boér, Herczeg, Vajda*; e) egyéb köznevek: *Bárány, Ember, Esze, Virág; Mán ~ Maán* (< ném. *Mann* 'férfi, ember').

A köznyelvi szavakból alkotott családnevekkel a közösség általában a saját etnikumából származókat jelölte meg. A 19. századi tanulói névanyagban azonban sok magyar köznyelvi szó rutén vagy román anyanyelvű vagy identitású tanuló családneve. (A zárójelbe tett évszám minden esetben a név anyakönyvi előfordulásának az évét jelenti.) Rutén tanulóé: 1809: *Fazikas*, 1815: *Juhász*, 1816: *Lakatos, Molnár*; román tanulóé: 1806: *Kardos, Papp*, 1807, 1808, 1817: *Kovács*, 1808: *Béres, Fábián, Kelemen, Nemes, Pap, Rátz, Sándor*, 1812: *Deák*, 1815: *Erdöss*, 1817: *Buday, Lázár*, 1820: *Molnár, Talpas*, 1821: *Kővár*; örmény tanulóé: 1822: *Szabó*; magyar etnikumút jelöl nyilvánvalóan a *siculus*: 1819, 1820: *Gábor*, valamint legvalószínűbben a *transylvanus*: 1822: *Boros*.

A román köznyelvi szóval alkotott családnév (1808, 1809: *Nyegre*) román identitású tanulót jelöl.

A német köznyelvi szó családnévvé válásakor bizonyosan német identitású személyt jelölt, a családnevet a vizsgált térségben és korban viselő egyaránt lehetett német anyanyelvű, esetleg kétnyelvű vagy már magyar anyanyelvű tanuló (család): 1829: *Mán, Maán*, 1830: *Jáger*, 1833: *Keller*, 1828, 1829: *Mán ~ Maán*, 1849: *Miller*, 1824–1827: *Roth*, 1828, 1829: *Tischler*.

A kételemű személynévhasználat kialakulásának az időszakából származhatnak azok a családnevek is, amelyek olyan egyelemű nevet viselő személyre utalnak, akinek a neve aztán (a *-fi* névformáns hozzáadásával) a nevet viselő fiainak családnevévé vált: *Dezsőffy, Gergelyffy, Lászlóffy, Mártonffy, Péterfy*. A szláv nyelvekben ugyanígy keletkeztek az *-ics, -vics, -evics/-ovics* névformánssal képzett családnevek: *Alexievics, Andruchovits ~ Andrukovits, Danilovits, Demianovits, Illyasevits, Jandrisich, Jankovics, Markovits, Martlovits, Maruzanics, Misovics ~ Misovits, Mitrovits, Mihálovics ~ Mihálovits, Todorovits, Zenovits*.

A 19. század első felében használatos családnevek közül az érintett nyelvek története és a nyelvi kapcsolatok szempontjából is figyelemre méltónak kell tekintenünk a helynévi eredetű családneveket, ezekből ugyanis következtetéseket vonhatunk le a neveket ma viselők őseinek származási helyére, ebből eredően az országon belüli és az országhatáron túlmutató migrációs folyamatokra is.

A családnevek között ilyenek a tájegységekre, közigazgatási egységekre utaló helynevek, amelyek valószínűsítik, hogy a nevet viselő személy (illetőleg valamelyik őse) melyik vagy milyen vidéken élt, honnét költözött későbbi lakóhelyére.

Közigazgatási egységekre, megyékre utal a magyar nyelvi eredetű *Árva, Baranyai, Beszterczey, Fogarassi ~ Fogarassy, Krasznai, Liptay* 'Liptói', *Soprony, Szepessi, Szilágyi*, a szláv *Haleskovits ~ Heleskovits* 'halicsi'; földrajzi tájegységekre utal az *Erdély, Györgényi*;

a ném. *Hesse* 'hesseni', talán a *Reiner* (< ném. ?*Rhein* 'Rajna'), a *Rottensteiner* (< a *Rott* folyónévből?), *Szandeczky* (Galícia, Sandecensi körzet).

A táj jellegére utal a szl. *Duliskov* 'völgyi', *Horatsek* 'hegyi', *Hornják* 'hegyvidéki, felvidéki'.

A névanyagban nagyon sok az olyan családnév, amelynek alapja helységnév.

A magyar névanyagban ilyenek az *-i* (*y*, *ÿ*) képzővel (névformánssal) képzett családnevek: *Abonyi*, *Almásy*, *Andrásy*, *Asztalóczy*, *Azary*, *Bagosi*, *Bajay*, *Bánóczy*, *Batskádý*, *Batskay*, *Betsky*, *Bilkei*, *Boksay*, *Bonyi* ~ *Bónyi*, *Bosky*, *Böszörményi*, *Budai* ~ *Buday*, *Csabay*, *Csabáli* ~ *Csobali* ~ *Csobaly* ~ *Csobai* ~ *Csobay* ~ *Csobaji* ~ *Csobalyi*, *Csiki*, *Csinálosy*, *Csopey*, *Dobszay* ~ *Dobszaj*, *Dolinay*, *Dombrády*, *Egri*, *Endrédi*, *Eöry*, *Fázsi* ~ *Fázsy*, *Gadácsy*, *Gosztonyi*, *Grigasi*, *Györgyényi*, *Győri*, *Haraszty*, *Haluskay*, *Holozsnai*, *Husztý* ~ *Husztj*, *Ilosvai*, *Jablonkay*, *Jarmy*, *Jekei*, *Kállay*, *Királyi*, *Kökényesdi*, *Körmöndi*, *Kőszegi*, *Kővári* ~ *Kőváry*, *Kreskay*, *Kucsay*, *Lipcsei* ~ *Liptsey*, *Madarászi* ~ *Madarászy* ~ *Madarászy*, *Maholányi*, *Mali*, *Margitay*, *Mihályi*, *Mitrósy*, *Mitskey*, *Morvai*, *Munkátsy*, *Nyulasi*, *Oltsvárj*, *Opray*, *Ornitzay*, *Óváry*, *Péchi* ~ *Péchy*, *Perényi*, *Petrovai*, *Petzel*, *Pokorny*, *Polány*, *Polyánkay*, *Rádi*, *Radványi*, *Ráthonyi*, *Ruttkay* ~ *Vrutky*, *Seregélyi*, *Seregi* ~ *Sereghi*, *Simonyi*, *Somlyai*, *Sopronyi*, *Surányi*, *Szalay*, *Szaplonczay*, *Szerdahelyi*, *Szilágyi*, *Szily*, *Szántay*, *Szentkutay*, *Szeremi*, *Szomolnoki*, *Szögyényi*, *Táby*, *Teleky*, *Ternyei*, *Ujhelyi*, *Unghváry*, *Váczy*, *Vásárhelyi*, *Vászony*, *Veresmartý*, *Vetésy*, *Vitkay*, *Zádory*, *Zanathy*, *Zombory*. E nevek írásában a scriptorok gyakorlata – az *-i*, *-y* betűjel váltakozása – nemcsak iskolázottságuk következménye; spontánul vagy tudatosan hathatott rá a nemesi társadalomban népszerű szemléletmód is: az *y*-nal írt név 'előkelő', 'magyaros' (FARKAS 2009: 39).

A szláv nyelvekben (lengyel, ruszin/rutén) ilyenek a *-szki*, *-ovszki* képzős nevek: *Balotyánszky*, *Batsinszky*, *Borsiczky* ~ *Borsitzky*, *Bukovinszky*, *Csizinszky*, *Drosinszky*, *Dudinszki* ~ *Dudinszky*, *Francovszky*, *Freidmanszky*, *Fridmanszky*, *Ghivulszky*, *Gribovszky*, *Haslinszky*, *Hazslinszky*, *Jávorszky*, *Kálinszky*, *Katsanovszky*, *Kazimirszky*, *Ketsovsky*, *Kirsalószky*, *Kohánszky*, *Krinszky*, *Krisalószky*, *Kursinszky*, *Ladisinszky*, *Langvarszky*, *Lászky*, *Lengvarszky*, *Maksinszky*, *Marsovsky*, *Misinszky*, *Mízsaloovszky*, *Polyánszki* ~ *Polyánszky*, *Praznovszky*, *Rajovszky*, *Rejkovszky*, *Ribszky*, *Schiralszky*, *Senkovszky*, *Simonszki* ~ *Simonszky*, *Stephanovszky*, *Szemjanszky*, *Szmolenszky*, *Szozánszky*, *Tarnovszky*, *Teleszky*, *Tuchovszky*, *Valkovszky* *Valkovszky*, *Vargovszky*, *Vekolonszky*, *Vengnitzky*, *Volenszki* ~ *Volenszky* ~ *Wolenszky*, *Volkovszky*.

Ugyanílyenek a szláv *-cki* névformánssal képzettek: *Barsiczky*, *Beniczky*, *Czibenczky*, *Dumnitzky*, *Gonzetzki*, *Ilitzky*, *Kamenitzky*, *Levitzky*, *Linczky*, *Lipeczky*, *Medvetzky* ~ *Medvetzki* ~ *Medvetzky*, *Nehrebetzky*, *Nevitzky*, *Páztornitzky*, *Revitzky*, *Rosztoczki* ~ *Rosztotzky*, *Stiretzky*, *Strometzky*, *Stvertetzki*, *Szandetzky*, *Sztanatzky*, *Zlotzki* ~ *Zlotzky*.

Az *-er* névformánssal képzett német nyelvi eredetű családnevek közül adatainkból talán ebbe a kategóriába sorolhatók (BAHLOW 1990. adatai alapján) a *Hemtnér*, *Lachner*, *Lechner*, *Paier*, *Rajmer*, *Reiner*, *Riesenberger*, *Rottensteiner* családnevek.

4. Az ősök származási helye. – A magyar nyelvi eredetű helynevek tanúsága szerint a nevet viselők ősei többségükben Szatmárban és a szomszédos megyékben – Bereg, Ugocsa, Máramaros, Kővár-vidék, Szabolcs, Szolnok-Doboka megyében laktak, illetve az ország (a királyság) északkeleti megyéiben (Sáros, Ung, Zemplén, Borsod, Abaúj-Torna), az egykori török megszállást elkerült vidékeken.

A szláv *-szki, -cki* névformánssal képzett nevek részben magyar nyelvi eredetű helynevekhez kapcsolódnak, részben szláv (ruszinul, szlovákul, lengyelül megnevezett) helynevekhez. Ez jelzi, hogy a nevet a 19. században viselő tanulók ősei milyen (magyarok és/vagy ruszinok, szlovákok lakta) helységekhez kötődtek, következésképp jelzi e családok migrációjának irányát. Ugyanakkor a tekintélyes számú Kárpát-medencei helynévből lengyel névformánssal képzett név azt is jelzi, hogy e családok ősei eredetileg feltehetően lengyel identitásúak voltak, akik valamikor az északkeleti régióval szomszédos lengyel területekről érkeztek az adott vidékre.

A névanyagban a Felvidék északi megyéiből a következő települések szerepelnek: Benic, Bukovina, Kamenec (Liptó); Ribek, Simon, Stoerna, Smolinske (Szmolenszk), Sztanák, Zlava, Zloch (Nyitra); Gribó, Hazslin, Kácsány, Kecsköz, Ladna, Lászka, Medvedze, Tarnó, Vargony (Sáros); (Kis)valkó, Kohány, Mákos, Polyán, Véke (Zemplén); Praznó (Paraznó), Techina (Tohány) (Trencsén); Neviczke (Ung). Bizonytalan vonatkozású a *Hrabovszki* név, amely egyaránt vonatkozhat a nógrádi *Hrabové*, a sárosi *Hrabovce* és a zempléni *Hrabovo* helynévre is.

A 18. századi Szatmár megyei sváb telepések falvaiból a 19. század első felében kevesen, mindössze huszonhatan tanultak a két iskolában (BURA 1999: 187). A valószínűsíthetően németországi helynévi eredetű családnevet viselők szülei, ősei nem Szatmár vidékén éltek. Ők azokból a térségekből származ(hat)nak, ahová őseik akár a 13–15. században is érkezhettek. E családnevek földrajzi vonatkozásainak feltárása azonban a germanisztikára háruló feladat.

5. Nyelvi eredet és identitás. – A 19. század első felében anyakönyvezett névanyag feljegyzői különböző műveltségű, iskolázottságú személyek voltak. Erről tanúskodik és ennek függvénye a nevek írásmódja is. Észrevehető, hogy melyik nevet írta németes, latinos, magyaros műveltségű scriptor, hallás vagy bemondás után.

A tanulóra vonatkozó adatok egyik rovata a „natio”, vagyis a néphez, nemzethez tartozás volt. Ezt minden bizonnyal a szülők közlése, nyilatkozata alapján jegyezték be. Ezek a fogalmak a 19. század első felében utaltak ugyan az etnikai származásra, s valószínűleg az anyanyelvre is, tartalmukban azonban nem fedték a mai nemzet fogalmát, illetőleg a nemzeti hovatartozást. Számos tanuló esetében el kell tehát különítenünk az anyanyelv és a nemzeti hovatartozás kérdését.

A középkori magyar társadalomban a nemesi rendhez tartozás alapján etnikai származásától függetlenül hungarusnak tekintettek minden nemest, aki a történelmi Magyarország területén élt. Így a *hungarus* jelző sem jelentett feltétlenül magyart, azaz magyar identitású, magyarul beszélő személyt. Az idegen eredetű családnevet viselő hungarusok között bizonyosan voltak rutén/ruszin, szlovák, esetleg lengyel, román anyanyelvűek, egyben etnikumúak is, ahogy a magyar nyelvi eredetű családnevet viselők közül is sokan „Ruthenus”, „Slavus” vagy „Valachus” etnikai identitásúnak vallották magukat.

A különböző nyelvi eredetű nevet viselő tanulók (illetőleg szüleik) vállalt identitása alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a családnév nyelvi eredete nem tekinthető bizonyítéknak a névviselő identitására. Az eredete szerint bármelyik vizsgált nyelvhez tartozó név (pontosabban az adott nyelv névformánsával képzett nevet viselő személy) tartozhatott bármelyik etnikumhoz a 19. század első felében.

Ezt tanúsítják az anyakönyv „natio” rovatába a nevet viselők (illetve szüleik) közlése alapján bejegyzett adatok is.

- A) A szláv nyelvi eredetű, illetve szláv névformánssal alkotott nevek viselői közül:
- a) Az *-ics*, *-vics* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- ruténnek vallja magát: 1806: *Duliskovits*, *Koflánovits*, *Lyáhovits*, *Mihalkovits*, *Mitrovits*, *Popvits*; 1808: *Iszájovics*, *Kosztévics*, *Kotzákovits*; 1809: *Kosztévits*; 1820: *Stetzovits*; 1822: *Koflánovits*; 1823: *Illasevits* ~ *Illyasevits*;
 - valachusnak vallja magát: 1809: *Baburnits*;
 - hungarusnak vallja magát: 1806: *Fundanits*; 1808: *Bukovics*, *Rudics*; 1809: *Bukovits*, *Danilovits*, *Fundvánits*, *Rudits*; 1821: *Banovits*, *Illyasevits*; 1822: *Koflanovics*, *Maruczanics*; 1823: *Belovits*, *Illasevits*, *Mihálits*, *Popovits*; 1824: *Bellovits*, *Illyasevits*, *Mihálits*, *Musztjánovits* ~ *Musztjánovits*, *Popovits*; 1825: *Misovits*; 1827: *Misovics*; 1828: *Missovits*; 1829: *Babits*, *Hatalovits*, *Illyasevits*, *Jatzkovits*, *Koflanovits*, *Kontratovits*, *Miskovits*, *Popovits*, *Raikovits*, *Zsidovits*; 1831: *Popovits*; 1839: *Petrovits*; 1843: *Mihalovich*.
- b) A *-szki* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- ruténnek vallja magát: 1806: *Krinszky*; 1808: *Kálinszky*, *Simonszky*; 1815: *Ladinszky*; 1820: *Polyánszki*, *Volenszki*;
 - lengyelnek vallja magát: 1815: *Tuchovszky*; 1826: *Dusinszky*;
 - hungarusnak vallja magát: 1806: *Marsovszky*; 1808: *Dudinszky*, *Francovszky*; 1809: *Dudinszky*; 1819: *Polyánszky*; 1820: *Szozánszky*; 1821: *Dudinszky*, *Polyánszky*, *Volenszki* ~ *Wolenszky*; 1822: *Fridmanszky*; 1829: *Bukovinszky*, *Langvarszky*, *Mizsalovszky*, *Sinkovszky*, *Valkovszky*, *Vargovszky*; 1831: *Maksinszky*, *Valkovszky*; 1832: *Valkovszky*; 1834: *Kursinszky*, *Volkovszky*; 1839: *Kazimirszky*, *Kirsalószky*, *Krisalószky*; 1843: *Hazsinszky*, *Kohánszky*, *Lánszky*, *Schirulsky*.
- c) A *-cki* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- ruténnek vallja magát: 1806: *Stiretzky*, *Strometzky*; 1808: *Medvetzky*; 1820: *Stvertetzky*, *Zlotzky*; 1822, 1823: *Dumnitzky*;
 - lengyelnek vallja magát: 1814, 1816: *Sztanatzky*;
 - hungarusnak vallja magát: 1820: *Gonzetzky*; 1821: *Stvertetzky*; 1822, 1824: *Czibenczky*; 1829: *Ilnitzky*, *Zlotzky*; 1843: *Kamenitzky*, *Páztorniczky*, *Sztanatzky*.
- d) Az *-ák* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- szlávnak [szlováknak?] vallja magát: 1809: *Sperlák*, *Stahulyak*;
 - hungarusnak vallja magát: 1806: *Hanák*; 1809: *Sperlák*; 1815: *Firtzak*; 1818, 1825: *Novák*; 1829: *Novanyák*, *Porhontsák*, *Szoták*; 1829: *Szirtsak*; 1833: *Szirtsák*; 1834: *Szemák*; 1838: *Szoták*; 1843: *Firczák*, *Firtzák*, *Novák*, *Szerbák*.
- e) Az *-ik* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- illírnek vallja magát: 1820: *Jandrasik*;
 - hungarusnak vallja magát: 1808: *Bobik*, *Haulik*; 1819: *Havlik*; 1820: *Jassik*; 1829: *Hudik*.
- f) Az *-ek* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1806: *Csernek*; 1817: *Csernek*, *Furdek*; 1818, 1819: *Mratsek*; 1820: *Mratsek*; 1822: *Majertsek*; 1823, 1824: *Bozsek*; 1829: *Szlovácsek*; 1831, 1832: *Szlovatsek*.
- g) Az *-ec* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül ruténnek vallja magát: 1809: *Magdinetz*; 1815: *Romanecz*.
- h) A *-ka* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:
- valachusnak vallja magát: 1809: *Roska*; 1812: *Mihálka*;

– hungarusnak vallja magát: 1808, 1809: *Paska*; 1815: *Kotska, Pridevka*; 1818: *Irodenka*; 1820: *Pascha, Zsuska*; 1822, 1824, 1828: *Pascha*; 1827: *Dunka*; 1829: *Gyaro-linka, Maruska*; 1830: *Hanuska*; 1833, 1834: *Todorka*;

– transylvanusnak vallja magát: 1821: *Zsurka*.

i) A *-la* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül ruténnek vallja magát: 1812: *Matzola*.

j) A *-na* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1829: *Brana*.

k) Az *-ár* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1820: *Blanár*; 1829: *Hrabár*.

l) Az *-uk* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül ruténnek vallja magát: 1817, 1818, 1820: *Andruk*.

m) Az *-a* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– ruténnek vallja magát: 1808: *Severa*; 1820: *Hutza*; 1843: *Severa*;

– szlávnek vallja magát: 1809: *Zahora*;

– hungarusnak vallja magát: 1821: *Tomucza*; 1823: *Legeza, Zyma*; 1824: *Legeza*; 1831: *Zima*; 1829, 1834: *Hagara*; 1833: *Gyoroknika*.

n) Az *-us* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– ruténnek vallja magát: 1815, 1819: *Klempus*;

– örménynek vallja magát: 1829: *Bánkus*; 1831: *Bankus ~ Bánkus*; 1833: *Bánkos*;

– valachusnak [románnak] vallja magát: 1808, 1820: *Drágus*; 1814: *Brindus*;

– hungarusnak vallja magát: 1806: *Angyus*; 1814: *Drágus, Márkus*; 1829: *Drágus*; 1843: *Brindus*.

o) A *-kó* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– ruténnek vallja magát: 1806: *Deskó* (magyar eredetű név, vö. CsnE. *Dezső* a.); 1809: *Mesko*;

– hungarusnak vallja magát: 1820: *Schramkó*; 1825: *Raskó*.

p) Az *-ó* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1829: *Faliznyó, Kroó, Kotró*; 1830: *Gorzó*; 1832: *Kotró*; 1829, 1830, 1831, 1832, 1834, 1835: *Faliznyó*; 1833: *Faliznyó*.

B) Egyaránt lehet szláv és/vagy román névformáns:

a) Az *-án* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– valachusnak [románnak] vallja magát: 1812: *Hajdutsán*; 1806: *Marián*; 1814: *Sorbán*; 1820, 1823: *Árgelán, Buttyán, Laurán*;

– hungarusnak vallja magát: 1806: *Dragán*; 1819: *Buttyán*; 1820: *Dragán*; 1821: *Drágán*; 1825: *Prodán*; 1829: *Krizsán, Popdán, Prodán*; 1832: *Laurán*; 1833: *Laurán*; 1838: *Brátán*;

– transylvanusnak vallja magát: 1819: *Buttyán*.

C) Örmény névformánssal képzett név: az *-uj* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1820: *Paskuly*; 1821: *Páskuly*.

D) Német névformánssal képzett nevek:

a) Az *-er* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– németnek vallja magát: 1820: *Leitner, Rezler*;

– hungarusnak vallja magát: 1806: *Forstenheizler, Meltzer, Prugberger*; 1808: *Faulvetter*; 1809: *Rottensteiner, Sájner*; 1810: *Günther*; 1817: *Lajtner*; 1819, 1821: *Laitner*; 1820: *Zeller*; 1822, 1824: *Melczer*; 1824: *Ruttner, Seifer*; 1825: *Bader ~ Baader, Freidhoffer, Ruttner*; 1827: *Leitner*; 1828: *Tischler*; 1829: *Brielmajer, Fraidhoffer, Gaidler, Hungréder, Lachner, Langer, Lechner, Paier, Satettner, Tischler, Vengler, Zeller*; 1831: *Rezler*; 1832: *Stockinger*; 1833: *Mozer*; 1834: *Dragoner*; 1838: *Pichter, Stochinger, Toppentzer*; 1839: *Toppertner*;

– transylvanusnak vallja magát: 1829: *Zeller*.

b) Az *-el* képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül:

– németnek vallja magát: 1820: *Hampel*;

– hungarusnak vallja magát: 1806: *Rumpel*; 1829, 1830: *Harkel*; 1806, 1807: *Laketel*.

E) Magyar névformánssal képzett nevek:

a) Az *-i* képzővel alkotott nevet viselő tanulók közül:

– hungarusnak vallja magát: 1824: *Sztankóczi*; 1843: *Buday, Dobszay, Opray, Ráthonyi, Sopronyi, Surányi*;

– ruténnek vallja magát: 1806, 1807: *Asztalóczy, Fogarassy, Gadácsy*; 1808: *Mitrósy, Sereghi*; 1809: *Zombory*; 1815: *Simonyi*; 1821: *Seregélyi*; 1822: *Seregi*; 1823: *Sereghy*;

– valachusnak (románnak) vallja magát: 1806, 1808, 1809, 1815, 1816: *Buday*; 1807: *Madarászi, Mihályi*; 1815: *Csabay*; 1817: *Bónyi*; 1822: *Kővári*.

b) A *-kó* kicsinyítő képzővel alkotott családnevet viselő tanulók közül hungarusnak vallja magát: 1825, 1827, 1832: *Anderkó*; 1829: *Simkó*; 1830: *Sinkó*. (A nevek magyar eredetéről: CsnSz 39, CsnE.).

A nevek nyelvi eredete és a nevet viselő személyek vállalt identitása közötti összefüggések áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy a tanulói névsorokban (latinul) megjelölt identitások valóban utal(hat)nak a tanulók etnikai származására, számos esetben viszont az etnikai és vallási asszimiláció különböző jelenségeit sejtetik.

A *hungarus* jelző a magyar családnevet viselő személy esetében az adott személy magyar anyanyelvűségét és származását jelöli; más nyelvi eredetű nevet viselő tanulók esetében azt jelezheti, hogy ők is valamikor magyarul beszélővé válhattak; s végül lehet a 19. század első felében elterjedt, a középkori magyar államiságban és a nemesi nemzet eszméjében gyökerező sajátos identitástudat jelzése is (ROMSICS 1998: 58), melynek lényege a társadalmi felemelkedést (jogokat és gazdasági előnyöket) biztosító, az etnikai származástól független nemesi nemzethez tartozás. Ebben a rendi nemzettudatban a nyelvi hovatartozásnak nem volt szerepe (CHOLNOKY 1996: 23).

A térség szláv és román etnikumú ortodox értelmiségét, a görög katolikussá lett keleti szertartású lelkészeket a jobbágyi kötelezettségektől való mentesülés készítette a választási unióra. Sokan közülük nemesi címet és jogokat szereztek; mindez aztán hozzájárult korábbi identitásuknak a nemesség nemzettudatával való felcserélésére.

A jelenséget névanyagunk sok eleme tanúsítja, ugyanis (főként az 1830–1840-es években) számos tanuló (illetőleg szüleik) a *natio* korábbi *rutenus*, *valachus* jelzőjét *hungarus*-ra változtatta: (a rutén) *Koflanovits, Polyanszki, Stverteski, Volenszki*, (a valachus) *Buday, Nemes, Papp, Talpas*. Ritka viszont a *germanus* identitás *hungarus*-ra cserélése (*Leitner, Rezler*).

A jelentős számú ruszin és román etnikumú – főként Bereg, Ugocsa és Máramaros megyei – görög katolikus népesség által viselt magyar eredetű családnevek kapcsán az az etnikai identitásra vonatkozó kérdés is felmerül, hogy a magyar családnevek viselése a ruszin vagy román etnikumúak elmagyarosodásának az eredménye-e, vagy éppen fordítva, a 19. század elején magyar családnevet viselő ruszin, román személyek magyar ősei váltak valamikor idegen identitásúakká.

A jelenséggel kapcsolatosan utalnunk kell arra, hogy a bizánci szertartású kereszténységgel összefüggő elidegenedés már a 13. században előfordult. Az Árpád-kori bizánci kolostorok kihalásával lekipásztor nélkül maradt magyarországi hívők lelki ügyekben a szakadár keleti püspökökhöz fordultak, a keresztséget is tőlük vették fel. A IV. Bélát erre figyelmeztető pápai levél arra is utal, hogy közülük sokan, valamint németek is (a fentiek következményeképp) beolvadtak a románságba (MOSOLYGÓ 1941).

A jelenség – a bizánci kereszténységhez való csatlakozás – a 16. században a reformáció következtében megismétlődött Biharban, Szatmárban és Máramarosban. A papjaikat elveszített katolikus magyarok többnyire protestánsokká lettek, egy részük viszont görög szertartású ortodoxszá. (Az ortodox jobbágyokat ugyanis földesuraik nem kényszerítették vallásuk elhagyására.) Ezeknek a többsége viszont idővel elrománosodott, illetőleg Máramarosban ruszinná lett (PIRIGYI 1990: 78–9). Ezt valószínűsíthetik a 17. században ortodox román lakosságú Kisgérce és Nagygérce, valamint részben ortodox román, részben ortodox ruszin Halmi és Túrterebes ugocsai településeknek a reformáció korában betelepülő magyar jobbágyairól készült névjegyzékei is (SZABÓ 1937: 366, 397, 418, 527).

Az itt említettek is magyarázhatják, hogy a fentebbi térségből a 17. századi ungvári vallási unió kapcsán a mozgalomhoz sorra csatlakozó Bereg, Szabolcs, Szatmár, majd (1721-ben) Máramaros megye ortodoxból görög katolikussá lett ruszin és román papjai és hívei között miért található olyan sok, magyar köznyelvi szóból és/vagy magyar helynévből keletkezett családnév (vö. UDVARI 1990), esetenként régi egyházi vagy világi személynév, illetve nemzetségnév: *Bercs*, *Bota* ~ *Botta*, *Bus*, *Bura* (CsnSz.).

6. Összegzés. – A szatmári iskoláknak a 19. század első feléből származó diáknév-sorai, illetőleg különböző nyelvi eredetű névanyaga számos művelődéstörténeti (iskola-történeti) és nyelvtörténeti tanulsággal járt. A tanulók származási (születési) helye, a szülők lakhelye a Nagyobb Királyi Gimnázium és a Római Katolikus Püspöki Líceum vonzáskörét szemlélteti: ez Szatmár és a környező megyék mellett elsősorban a Kárpát-medence északi, északkeleti térsége. A kételemű személynévhasználat kialakulásának (a családnevek keletkezésének) módja e névanyag tanúsága szerint (is) mind a magyar, mind a többi Közép-Európában honos nyelvben lényegében hasonló módon ment végbe. Az egyes nyelvek változási folyamatának ismeretében következtetni lehet az egyes névtípusok korára. A vizsgált névanyag támpontokat szolgáltat a tájegységek közötti, esetenként országhatáron átnyúló népi migrációra. A családnevek nyelvi eredete nem feltétlenül azonos a nevet a 19. század elején viselő személy etnikai identitásával, utal viszont a nevet korábban viselők népi származására. Több esetben tanúskodik viszont az etnikumok közötti keveredésről. A névanyag (és a tanulók, családjuk jelölt identitása) tanúsítja, hogy az adott időszakban Szatmárban is, az ország északkeleti térségében is élt a középkori államiságban és a nemesi nemzet eszméjében gyökerező hungarustudat, emeltt pedig a népi asszimiláció és keveredés jelenségének folyamatát is érzékelteti.

Hivatkozott irodalom

- AO. = NAGY IMRE szerk. 1878–1891, TASNÁDI NAGY GYULA szerk. 1920. *Anjoukori okmánytár* 1–7. Budapest.
- BAHLOW, Hans 1990. *Deutsches Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Bindlach.
- BURA LÁSZLÓ 1994. *Szatmári diákok 1610–1952*. Fontes Rerum Scholasticarum 5. Szeged.
- BURA LÁSZLÓ 1999. *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Csíkszereda.
- BURA LÁSZLÓ 2007. A keleti szertartású kereszténység múltja és jelene Szatmárban. Magyar görög katolikusok a Szamosháton (Szatmár megyében). In: BURA LÁSZLÓ: *Vizsgáljuk meg ezek okát!* Csíkszereda. 155–78.
- BURA LÁSZLÓ 2009. Iskolatörténeti, oktatástörténeti dokumentumok. In: BURA LÁSZLÓ szerk., *Sodrásban 1999–2009*. Szatmárnémeti. 182–216.
- CHOLNOKY GYÖZÖ 1996. *Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon (1920–1941)*. Budapest.
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetékeink? *Magyar Nyelvőr* 83: 82–7.
- MOSOLYGÓ JÓZSEF 1941. *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc.
- DR. PIRIGYI ISTVÁN. 1982. *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA 2010. Szláv népneveink jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 106: 396–410.
- ROMSICS IGNÁC 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye*. Budapest.
- UDVARI ISTVÁN szerk. 1990. *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkeszségeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza.

BURA LÁSZLÓ

LÁSZLÓ BURA, The testimony of family names in linguistics and in cultural history

The paper presents the results of historical onomastic research surveying names related to the pupils who attended the grammar school in Szatmárnémeti (Romania) between 1807 and 1852. The observed lists of the relevant personal and place-names are considered here to be important sources for both linguistics and social sciences. Based on the birth places of the pupils, the school district of the educational institutions in Szatmár County can easily be identified. A comparison among surnames of Hungarian, Slavic, German and Romanian origin reveals the similarities in motivation and practice of giving family names among different nations. The surnames give the opportunity of observing folk migration across regions, sometimes even across the borders of Hungary. In connection with the origins of the surveyed family names, the author also discusses in detail such questions as the relation between language origin and identity; the consciousness of being Hungarian determined by the conceptions of “medieval statehood” and “noble nation”; and the process of folk assimilation.

A MOLDVAI FORRÓFALVA ÉS KÖRNYÉKE CSALÁDNEVEI A 17–18. SZÁZADBAN¹

1. Forrófalva Románia keleti részén található a Szeret jobb partján, Bákótól (Bacău) délre mintegy tíz kilométerre. A mai moldvai csángó falvak sorában korai településnek mondható. A 17–18. században lakosai szabadparasztok voltak, vallásilag – a többi moldvai magyar faluhoz hasonlóan – mindig is a római katolikus hitet követték (vö. GAZDA 2009: 261). A település nevét a „Moldvai csángó-magyar okmánytár” (MCsOkm.) sokféleképpen említi, a különféle írásformák részben a mindenkori lejegyző nyelvi hovatartozásáról árulkodnak. Ezek között található: *Pharao* (1588), *Forajano* (1605), *Forro falua* (1624), *Forwan* (1640), *Forrófalva* (1648), *Foroani* (1663), *Forouano* (1670) stb. Legnagyobb hányaduk a térség missziós terület mivoltából adódóan olaszos írásmóddal jelenik meg. A birtokos szerkezetű névből kétségtávol magyar ajkú névadókra következtethetünk.

A környező falvak lakosai napjainkban kevésbé ismerik a *Forrófalva* megnevezést; idősektől főleg a *Kákova* hallható, mely a település központjára és a különféle részek együttes megnevezésére egyaránt ismert (vö. PETRÁS 1905: 439), fiataloknál a *Farauán* elnevezés dominál. Forrófalva története szorosan összefügg a vele szomszédos Nagypatakéval; a régi temető és a benne álló, 1435-ben Szent Márton tiszteletére szentelt templom történetileg egybekapcsolja őket. A két település magyarnyelv-ismeretéről TÁNCZOS VILMOS legújabb felméréséből rohamosan csökkenő adatokat olvashatunk. Forrófalván a magyarul beszélők aránya az 1996-ban mért 75%-os arányról 2009-re 51%-ra csökkent, ugyanakkor a kiskorúaknál kiemelkedően magas számú magyarul nem beszélő és értő egyénről kapunk hírt. Nagypatakon 1996-ban a lakosság 70%-a beszélt magyarul, 2009-ben viszont már csak 51%-a (TÁNCZOS 2011).

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a forrásként használt, időben egymást követő összeírásokban milyen családnevek fordulnak elő, észlelhető-e állományukban folytonosság. Forrásként három összeírást elemzek: Marco Bandinus 1646-os, Bernardino Silvestri 1696-os, valamint a településnek a 18. század második feléből ránk maradt első teljes lélekösszeírását. Abban, hogy Forrófalva és nem más település kapott ilyen értelemben hangsúlyt, egyebek mellett az adatok folytonosságának megléte is közrejátszott.

2. A moldvai magyarok személyneveinek feldolgozása nem kapott különösebb figyelmet az onomasztikában, ahogyan általában a romániai magyar személynévanyag egésze sem, kivéve a kalotaszegit (B. GERGELY 1977, 1981, 2009). Egyelőre nem létezik egységes, nagyobb területre vonatkozó, teljességre törekvő, adattárat közlő, valamint azt monográfiai következetességgel feldolgozó munka. Az eddig legalaposabban feldolgozott moldvai vonatkozású személynévanyag Bandinus összeírása (MIKECS 1944). Ez, valamint a témájában azonos, HAJDÚ MIHÁLY által statisztikai adatokkal és néveredetre

¹ Ezúton is köszönöm Hajdú Mihálynak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.

vonatkozó pontosításokkal kiegészített munka (HAJDÚ 1980) mind a mai napig a két legismertebb hivatkozási alapnak számít a térség személynévanyagára nézve. A két munka részben egymásra van utalva. „Kár, hogy a fiatalon elhunyt Mikecsnek még nem volt meg a kellő nyelvtörténeti képzettsége, s így egyes nyelvészeti részletkérdésekben néha téved. Ez azonban szinte semmit nem von le munkája egészének az értékéből” – írta BENKŐ LORÁND (1949: 123). A kiegészítéseket HAJDÚ megtette, de csak MIKECSÉTLŐL eltérő véleményének ad hangot, az egyes nevek történeti alakulásmódjának nyomon követésében tehát MIKECSHEZ vagy egyéb forrásokhoz kell folyamodnunk. Mivel Bandinus munkája a 17. századi római katolikus lakosságú moldvai települések nagy részét lefedi (de mint tudjuk, nem minden katolikusok lakta helységet látogattak meg), e forrás névtani feldolgozása méltó párja lehet B. GERGELY PIROSKA említett 1981-es munkájának. Összességében véve elmondható: „a XVII. század [név]anyagával többé-kevésbé meg lehetünk elégedve, de még ezen a téren is volna mit tenni” (HAJDÚ 2004: 110).

A moldvai magyarok újabb kori neveinek közlésében PETRÁS INCZE JÁNOS említendő. Klézse Forrófalván született tudós papja 1881-ben több mint másfél száz családnevet közölt a Magyar Nyelvőrben. Gyűjtése szinkrón jellegű volt: állítása szerint Klézse összes élő családnevét lejegyezte (ROKONFÖLDI 1881). Újabb kutatásoknak kell arra fényt deríteniük, hogy ezek milyen mértékben fedik le az írásban, és mennyiben a már akkor kizárólag szóban használt (ragadvány)névtípusokat.

Az időközben napvilágot látott gyűjtések és elemzések is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy – bár két-három településre vonatkozóan csupán – a szakma széles körben is megismerhesse az évszázadokon át megmaradt csángóság családneveit, névadási szokásait. Igen jelentős névanyagra támaszkodik BURA LÁSZLÓ két bogdánfalvi (1966, 1989), BARTHAS JÁNOS pusztinai (1982), BÁLINT EMESE és BODÓ CSANÁD csíkfalusi gyűjtése (1999), valamint ide sorolhatjuk FODOR KATALIN újabb kori moldvai névdivatra kiterjedő elemzését is (1999). Ezen munkák mindegyike kisebb vagy nagyobb névanyag közlése mellett alapos elemzést is nyújt. Ezek azonban kizárólag szinkrón anyagon alapulnak, így a meglévő névanyag történeti szempontú kiegészítése még várat magára. Közben másfél századnyi időszakról hírnök sincs, kivéve HALÁSZ PÉTER 19. század közepéről származó onyesti közlését, mely a kor nagyszámú névanyagához képest ugyan csak cseppnyi ízelítő, mégis sok tanulssággal szolgálhat (HALÁSZ 1993).

3. A személynévek szempontjából nézve Marco Bandinus forrófalvi látogatása mér-földkönek számít. A misszionárius püspök nyolcvan családfő nevét jegyezte fel – ez az akkor 400 fős falu közel negyedét teszi csak ki, a férfiak keresztnéveiről és főleg a település családneveiről azonban így is jó keresztmetszetet kapunk. Ez utóbbiak, az összeírás egészét véve, a települések etnikai viszonyainak feltárása mellett – hiszen idegen eredetű családnevekkel is találkozunk – a moldvai magyarság csángó és székelyes csoportjára jellemző névadási tendenciák leírására is alkalmasak (BENKŐ 1990: 9). Az időbeli korlátok feloldása nyomán a későbbi telepésekkel való egybevetés ugyancsak lehetőségessé válik, sőt a nevek alakulásának történeti áttekintésekor ez lényeges támponttá válva igen érdekes eredményeket mutathat.

Bandinus a család- és keresztnéven kívül csak gyéren fűz a névhez megjegyzéseket, ez is leggyakrabban az özvegyiségre vonatkozik; tehát az adattárban sem a névviselő foglalkozásáról, sem életkoráról, sem a családtagok számáról nem kapunk információt. A családnév, esetenként a családnév és a keresztnév elmaradása (helyette asszonynev

szerepeltetése) nem egyelemű neveket takar, hiszen a kételemű névadás végérvényes kialakulásának ékes bizonyítéka éppen maga a névsor. A *vidua* típusú névhelyettesítők szerepeltetésének okai a névtanban jól ismertek (HAJDÚ 2003: 741–50).

A családnevek etimológiai vizsgálatát MIKECS LÁSZLÓ elvégezte. Bizonyos családnevek moldvai megléte vagy hiánya szempontjából (annak előfeltevésével, hogy az akkori településeken a meglévő családnevek legnagyobb hányadát – esetleg mindegyiket – összeírták) Bandinus munkája kétségtelenül kiváló forrásmunka, s mint ilyen a moldvai magyar személynevek történeti elemzéseinek elengedhetetlen alapja. A bizonyíthatóan későbbi alapítású székelyes jellegű falvak esetében természetesen más szempontok figyelembevétele is szükségeltetik.

Bandinusnál összesen 52 családnév fordul elő Forrófalván (MCsOkm. 433–5). A megterheltség a családnevek és az összeírt lakosság kis száma miatt nemigen határozható meg, ezért csak a névvisezők számát adom meg. A legtöbbször, hatszor a *Benke* fordul elő. Háromszor kerül elő: *Barbos*, *Farkas*, *Mate*, *Pataki*, *Simon*; kétszer: *Antal*, *Balika*, *Barbocz*, *Csiko*, *Demze*, *Dobos*, *Doma*, *Hajdo*, *Pakorar*, *Sebő*, *Sipos*; egyszer: *Arva*, *Balan*, *Balaska*, *Balasne*, *Balint*, *Balio*, *Balko*, *Banko*, *Butnar*, *Czipe*, *Danka*, *Davara*, *Diak*, *Dobos*, *Doma*, *Drabant*, *Fabjan*, *Gagos*, *Gedre*, *Gjurka*, *Györgyné Imreh*, *Ionasko*, *Kantor*, *Koczonga*, *Kosa*, *Lazlo*, *Longocz*, *Mesterke*, *Nagy*, *Nevetlen*, *Orshik*, *Sebestyen*, *Selz*, *Szular*, *Szekely*, *Varga*. Két esetben a lejegyző nem adja meg az özvegyek családnevét, csupán *Vidua*-ként szerepelteti őket; kétszer szerepel asszonynév (*Balasne* és *Györgyné*), két személy családnevéről pedig egyáltalán nem értesülünk.

4. Ötven évvel Bandinust követően újabb névsor készült Forrófalván. Ebben 119 forrófalvi és környékbeli (Valle Draga, Valle Mare, Coscia alias Oldola, Cacova Maior, Maiaros) családfő nevét vetették papírra, többnyire az előző névsorhoz hasonlóan. Az összeírás Bernardino Silvestri nevéhez fűződik, aki 1696-ban járt Moldvában. Munkája 1697-ben jelent meg ugyan Rómában, de a szakirodalomban az összeírás évére szokás hivatkozni (vö. BENDA 1989: 27, HAJDÚ 1997: 203). Az olasz misszionárius huszonegy településről a megbérmáltak és bérmálatlanok nevét vetette papírra, összesen mintegy 1600 nevet (HAJDÚ 1997: 204). E tanulmányban nem áll módomban a teljes névanyagról szólni (ezt megtette előttem HAJDÚ MIHÁLY), csupán a forrófalvi kötődésű névanyagot vizsgálom. Bandinushoz hasonlóan Bernardino Silvestri sem jegyezte le minden személy nevét: a családfők neve mellett a családhoz tartozókat csak a *filius*, *filia*, *tantum*, *nepos*, *cognata*, *frater* stb. jelöli. Ezek ugyan névtani szempontból nem használhatóak, viszont demográfiai következtetésekre alkalmassá teszik a forrást.

1696-ban a következő családnevek fordultak elő Forrófalván (zárójelben a családok számával): *Farkos* (*Farcos*, *Farkas*) (10); *Antal* (7); *Dogma* (6); *Mate* (*Mattias*) (5); *Benka*, *Coscia*, *Gurar*, *Sutor*, *Tzefos* (4); *Bescian* (*Besciam*, *Bescion*), *Diak* (*Diac*), *Dobos*, *Domocos*, *Istuk*, *Juda*, *Miko*, *Sechel* (*Seculias*) (3); *Balan* (*Balanassa*), *Barta*, *Bartos*, *Bene*, *Budu* (*Buduina*), *Cosan*, *Denez*, *Mial* (*Michael*) (2); *Petras* (*Petros*) (2); *Ainer*, *Bakoska*, *Balint*, *Barko*, *Barta*, *Besike*, *Boglor*, *Claudus*, *Daraban*, *Daskalizza*, *David*, *Demeter*, *Dorkos*, *Drakot*, *Figulus*, *Gascicolus*, *Gener*, *Giorge*, *Jurcha*, *Legas*, *Lorena*, *Moises*, *Pecorne*, *Persak*, *Rotaro*, *Sabo*, *Sancto*, *Sasko*, *Sebu*, *Simon* (1).

A családnevek állományának ilyen méretű, mindössze ötven év alatt bekövetkező átalakulása arról tanúskodik, hogy Forrófalva lakossága a 18. század elején nem lehetett állandó; a falu különböző mértékű migrációs folyamatoknak volt kitéve az egész

században. Ennek ellenére a korábbi, magasabb megterheltségű családnévállomány megmaradt: a Bandinus névsorában többször szereplő nevek a későbbi névsorból sem tűntek el, sőt egyes esetekben megkettőződtek vagy megsokszorozódtak. Ez magyarázható más telepések beköltözésével is, azonban ennél valószínűbb a nevek továbböröklődése a hasonló nevet viselő családok elszaporodásával. Ezt igazolhatja a két névsor keletkezése között eltelt idő rövideje is. Kimutatható tehát egy állandó és pozíciójában megerősödni látszó réteg. Ugyanakkor beköltözők is voltak (a korábban hiányzó nevek közül legalábbis erre lehet következtetni), hiszen az erdélyi részről ekkoriban és a következő időszakban még mindig élénk mozgás tapasztalható, emellett a belső mozgásokról sem szabad megfeledkeznünk.

A nevek sorrendje latinos, de a keresztnévi eredetű családnevek esetében ritka kivételként mégis felbukkan a magyaros sorrend. Kákován a *Farkos Michael*, illetőleg az *Antal Mial gener Martonka* nevében egyértelműen ilyen sorrenddel számolhatunk, mivel az *Antal* és a *Farkas* családnév a legelterjedtebbek közé tartoztak ebben az időszakban. Bandinus összeírása szintén latin nyelvű, neveinek írásmódja nehézkesebbnek tűnik a korábbiénál. Írásmódjukban az azonos családnevek alakváltozatokban jelentkeznek: *Besciam, Bescian, Bescion; Diac, Diak; Farkos, Farcos, Farkas; Petras, Petros; stb.*

5. Összevetve a Bandinus és Bernardino Silvestri névsorában található családneveket, a következő egyezéseket találjuk. (Mivel Bandinus névsorából nem értesülünk a családtagok számáról, az összehasonlítás megkönnyítése végett a családtagokra itt sem lesztek tekintettel.)

Családnév	Bandinus	Bernardino Silvestri	
	Előfordulás	Előfordulás	Bandinusétól eltérő változatok
<i>Antal</i>	2	7	–
<i>Balint</i>	1	1	–
<i>Balan</i>	1	2	–
<i>Balko</i>	1	1	<i>Barko</i>
<i>Benke</i>	6	6	<i>Benka, Bene</i>
<i>Diak</i>	1	3	<i>Diak, Diac</i>
<i>Dobos</i>	3	3	–
<i>Doma</i>	2	6	<i>Dogma</i>
<i>Drabant</i>	1	1	<i>Daraban</i>
<i>Farkas</i>	3	10	<i>Farkos, Farcos, Farkas</i>
<i>Giurka</i>	1	1	<i>Jurcha</i>
<i>Kosa</i>	1	6	<i>Cosan, Coscia</i>
<i>Mate</i>	2	5	<i>Mate, Mattias</i>
<i>Sebo (Sebi, Sebő)</i>	3	1	<i>Sebu</i>
<i>Simon</i>	3	1	–
<i>Székely</i>	1	3	<i>Sechel, Seculias</i>

1. táblázat: Családnevek folytonossága Bandinus és Bernardino Silvestri összeírásában

Nyelvi hovatartozásukat tekintve a két összeírásban egyező családnevek nagy hányada magyar: *Antal, Balint, Balko, Benke, Diak, Dobos, Doma, Farkas, Giurka, Kosa, Sebo, Székely*. A *Balán* mutat egyedül román néveredeti sajátosságokat. Meg kell viszont jegeznünk, hogy a román eredetű családnevek ebben a korban nem jellemzőek a moldvai magyarok családneveire, így a forrófalvi korabeli névállományra sem. A moldvai katolikus közösség viszonylag teljes összeírását tartalmazó Bandinus-kódex családneveinek mindössze 6,11%-a ilyen (HAJDÚ 1980: 28), s mint látni fogjuk, ez a 18. század végén sem volt másképpen Forrófalván.

6. A település legrégebbi teljes lélekösszeírása egy 1781-es egyházi anyakönyv, a „*Liber status animarum*”. Írója Forrófalva akkori papja, Aloysius Maffei, aki 1781–1784, 1788–1789, 1795–1797 és 1802–1803 között szolgált a faluban (COSA 2007a: 41). E forrás névtani, társadalom- és családtörténeti hasznát az összeírásban fellelhető információk bősége nyújtja, melyre az összeíró mindvégig nagy gondot fordított. Házról házra minden lakó vagy szolga nevét számba vette. Az összeírás latin nyelven készült, ennek megfelelően rögzítette a neveket, életkort és a rokonsági viszonyokat. Ragadványnevek csak igen ritkán fordulnak elő.

Az anyakönyv elején a település megnevezése nem *Forrófalva*, hanem a moldvai magyaroknál széles körben ismert *Kákova*. COSA ezt az elnevezést az Erdélyből érkezett „emigránsoknak” tulajdonítja, akiknek nagy számát éppen az új név beiktatásából, a korábbi lakosokkal történő elfogadtatásából eredezteti. Mellette ott találjuk Magyiaross (Mogyorós), Costissa (Oldala), Valle Mare (Nagypatak), Valle Draga (Valledrága), Clesia (Klézse), Somoska és Vallere (Pokolpatak; ma hivatalosan Valea Mica) nevét is. Ezek a települések még különálló részekként szerepelnek, később viszont a népesség gyarapodásával, valamint a migráció nyomán egy részük egybeolvad, így az első négy a község részeivé válik (a romániai közigazgatási egység szerint értve), míg Klézse ma önálló település, akárcsak szomszédságában Somoska, délebbre pedig Vallere. Ez utóbbról viszont egy nevet sem ismerünk; COSA szerint itt véget ér az összeírás.

A teljesség igénye megkövetelné az összeírás egészének feldolgozását; mivel azonban Klézse és Somoska az anyakönyv keletkezésekor egyházi vonatkozásban Forrófalvához tartozott ugyan, de keletkezésénél fogva a Bandinus-kódexben nem szerepelt, lakosainak neveit nem itt, hanem más kontextusban érdemes tárgyalni. Amennyire az összeírtak létszáma megengedi, igyekszem a lehető legnagyobb mértékben szétválasztani a kisebb területeket – tudva, hogy ez egyáltalán nem problémamentes. E megszorítások után a fennmaradó lélekszám, Kákova, Mogyorós, Oldala, Nagypatak és Valledrága lakossága 1155 személy, ez pedig – mivel teljeskörűnek tekinthető – alkalmat ad névtani következtetések levonására.

Anyakönyvünk pusztá áttekintésekor feltűnik Kákova lakosságának magasabb számaránya a többi település(rész)hez képest, éppen ezért a nevek elemzésében és a korábbi névadatokkal való egybevetés céljából részben különválasztom a többbitől. Döntésem az is indokolta, hogy egyes részekben meglehetősen tömörszerűen sok egyforma családnevet találunk, s ez megbontaná a különálló egységek névanyagát. Példaként említhetnénk Nagypatakot, ahol a ma *Duma*-ként ismert (régebbi összeírásokban *Doma, Dogma*) családnevet viselő családok száma tizenöt, noha Kákován csak két ilyen család-névvel találkozunk. A kis létszámú lakosság ellenére fontosnak tartom a különböző helyek leggyakoribb neveinek feltárását, ezzel is rámutatva arra, hogy az egymás melletti

településeken már a 18. században is eltért valamelyest a családnévanyag; ráadásul így egyes családnevek tömörszerű jelenlétének kimutatása is lehetővé válik.

7. Bármely vizsgált terület névanyagának láttán szembetaláljuk magunkat a keresztnév-példányok alacsony számával. Kákova összlakossága 514 személy: 269 férfi, 245 nő. A 269 férfi – meglepő módon – csupán 15 keresztnéven osztozik, a nők pedig mindössze kilencen, vagyis a nevek megterhelése mindkét nem esetében kiugróan magas: férfiaknál 17,93, nőknél 27,22. Adataink még meglepőbbek, ha megnézzük, milyen arányúak a viselt keresztnévek az egyes nemek esetében. A nők által viselt nevek között első helyen az *Ilona* áll 62 (25,30%), a második helyen a *Katalin* 56 (22,85%), a harmadikon pedig a *Magdolna* 48 (19,59%) viselőjével. A három név együttesen 166-szor fordul elő, tehát a nők több mint a fele (67,75%) e három néven osztozik. A férfiaknál ugyan több keresztnévet találunk, az arányok mégsem állnak távol a nők neveitől. Itt elsőként a *János* áll 51 (18,95%), majd a *Péter* 49 (18,21%), s tőlük elmaradva a *Mihály* 36 (13,38%) viselővel, vagyis 136-an (50,55 %) osztoznak az első három néven. A *Demeter* és a *Miklós* nevet viszont csak egy-egy személy viseli, ami nagyban csökkenti az egy főre jutó nevek számát (17,93).

Az első három keresztnév – bár megterheltségük eltérő – megegyezik a Bandinus-kódex három leggyakoribb nevével (HAJDÚ 1980: 28).

8. A családnevek is hasonló képet mutatnak. A 28 névpéldány szintén nagy megterhelésű: átlagban 18,35 lakos osztozik egy-egy családnéven. A Bernardino Silvestri-féle összeíráshoz képest a családnévek számának viszonylagos csökkenését tapasztaljuk, noha a két összeírás között egy évszázad sem telt el. Legtöbbször a *Cotior*, (ma szóbeli *Kotyör* > *Cochior*, *Cocheor*) vezetéknevet viselik (78 fő; 15,17%), ezt követi a *Patras* (62 fő; 12,06%), az *Antal* (52 fő; 10,11%), illetőleg a *Rocha* (esetenként *Roccha* alakban) (40 fő; 7,78%), tehát az elnevezetteknek szinte a fele e négy név valamelyikét viselte. Mellettük eltérő megterheltséggel a következők fordulnak elő: *Bálint*, *Borzos*, *Benka*, *Besan*, *Cadar*, *Christian*, *Cosan*, *Ciccio*, *David*, *Demse*, *Duma*, *Fekete*, *Frankul* *Giurbe*, *Istok*, *Laslo*, *Mati* (*Matti* is), *Mengheres*, *Pal*, *Pantir* (*Panzir* is), *Pharcas*, *Sabo*, *Sar*, *Zitar*.

A családnevek nagy megterheltsége a családok kiemelkedő átlagos létszámából adódik. Igen gyakori a családonkénti 5-6 gyermek, de ennél többre is, 13 gyermekes családra is lehet példát találni. A nagy gyermekvállalási kedv hosszú ideig jellemezte a moldvai magyar falvakat, még a 20. század második felében is. Kiváltó oka elsősorban a vallásszösségben keresendő. (Mint láttuk, a településnek helyben lakó papja is volt.) A migráció csökkenése, a végleges megtelepedés nyújtotta biztonságérzet szintén hozzájárulhatott a gyermekvállalási kedv fokozódásához.

9. Sokatmondó a lakosság korok szerinti megoszlásának a bemutatása is (l. 2. táblázat, vö. 3. táblázat). A 25 év alattiak száma mindkét nem esetében kétszerese az idősebb generációénak, az idősek száma pedig kifejezetten alacsony; ez erőteljes népesedésre utal. A keresztnévadásban nem észlelünk kiugró korcsoportbeli különbségeket, hiszen e homogén közösség mentes volt a külső hatásoktól, így ennek bemutatására nem helyeztem különösebb hangsúlyt, mivel elsődleges célom nem a keresztnévek, hanem a családnevek vizsgálata.

Életkor	Névviselők (fő)	
	Nők	Férfiak
1–25	143	169
26–50	79	71
51–75	21	27
Nem jelöl életkort	3	
Összesen	514	

2. táblázat: Kákova lakosságának korcsoport szerinti megoszlása 1781-ben

Életkor	Névviselők (fő)	
	Nők	Férfiak
1–25	184	199
26–50	102	87
51–75	30	36
Nem jelöl életkort	3	
Összesen	641	

3. táblázat: Nagypatak, Mogyorós, Oldala és Valledrága lakosságának korcsoport szerinti megoszlása 1781-ben

Mogyorós, Oldala, Nagypatak és Valledrága lakosságának családnévállománya lényegében az előző területével mutat szoros egyezést. A vezető családnevek ennek ellenére nem azonosak. Itt a *Pharcas* családnevet mintegy 152 személy, azaz a lakosság 24,75%-a viseli; ezt követi a *Ciorar* (*Ciurar* is) 123 fővel (19,18%), majd a *Duma* 99 fővel (15,44%). Érdekes megfigyelnünk a *Rocha* (Róka) elterjedését. Míg Forrófalván az első négy család között tarthatjuk számon, ezen a részen csak hét személy viseli ezt a nevet. A vidék további családnevei: *Antal*, *Balint*, *Barboj*, *Besan*, *Ciobanul*, *Coscia*, *David*, *Diak*, *Dobos*, *Farzadi* (*Farsadi* is), *Giurca*, *Jano Lojos*, *Pal*, *Patras*, *Peter*, *Rocha*, *Sabo*, *Wos*, *Zitar* (*Zittar*). Ezeket a neveket a lakosság mintegy 40%-a viseli.

A községet alkotó részekre összpontosítva azt tapasztaljuk, hogy egyes családnevek tömbszerűen jelennek meg. Ennek egyik legmarkánsabb példája a (ma Nagypatakhoz tartozó) Valledrága, ahol a negyven családból huszonnyolc a *Ciorar*, *Ciurar* nevet viseli, a másik Oldala, itt tizenhárom családból nyolc a *Pharcas* névre hallgat. Ilyen körülmények közt kiugróan megnő a ragadványnevek száma és jelentősége, ezt azonban az anyakönyv csak kis mértékben tükrözi: *Petrus Patras Dudan dictus*, *Petrus Patras Berso dictus*, *Petrus Cotior vornico* (?), *Georgius Cotior Ciumas dictus*, *Michael Patras cantor* (?), *Petrus Lajos Vacar dictus*, *Joannes Pharcas Montanus dictus*, *Petrus Ciorar dictus Cossa*, *Michael Ciorar dictus Cossa*, *Michael Ciurar dictus Veres*, *Joannes Pharcas Montanus dictus*. A keresztnévek és családnevek alacsony számából ítélve joggal gondolhatunk a homonímia gyakori fennállására, ugyanakkor a gyakoriságból feltételezhető ragadványnevek szerepeltetését az összeíró pap mellőzi. Ennek ellenére semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a lelkiismeretesen elkészített egyházi összeírások forrásértéke messzemenően meghaladja a különféle elnagyolt névsorokét (vö. BÁRTH 1975); a jelen összeírás ilyen.

10. Ahhoz, hogy a település fentebbi okokból kiválasztott részének névállományát egységében láttassuk, a teljes terület névanyagának komplex jelentéstani bemutatása is szükséges. Az osztályozásban KNEZSA ISTVÁNT követem (2003):

1. Személynevekből származó családnevek: *Balint, Benka, Christian, Cosan, Coscia, Cotior (Kotyor), Ciccio, David, Demse, Duma, Frankul, Giurca, Istok, Jano, Laslo, Lojos, Mati, Pal, Patras, Peter.*

2. Helynévi eredetű családnev: *Farsadi.*

3. Közsavakból eredő családnev: *Fekete, Borzos, Cadar, Ciorarar (Csurály: bizonytalan eredetű, talán a román ciurar 'rostás' főnévből származik), Diak, Dobos, Farkas (apanévi eredetű is lehet), Giurbe, Pantir, Róka, Sar, Szabó, Wos, Zitar (Zittar).*

Ha mindezek ismeretében a meglévő családnévi korpuszt összevetjük a Bernardino Silvestri összeírásában előforduló névanyaggal, a családnevek folytonossága válik ki a legfeltűnőbb módon. A hat leggyakrabban viselt családnévből lényegében hárommal találkozunk a legkorábbi forrásokban, s jóllehet a családnév-folytonosság ténye más családneveknél is kimutatható (*Bálint, Benke, Dobos, Diák, Kósa, Gyurka, Máté*), ezek gyakorisága elmarad a mindhárom összeírásban fellelhető *Farkas, Antal* és *Duma* családnévétől.

Forrófalva első anyakönyvében 1155 személy összesen 41 családnevet visel, vagyis az egy családnévre jutó elnevezettek száma igen nagy: 28,17. A családnevek gyakorisági sorrendje a következő:

Pozíció	Családnév	Fő	%	Pozíció	Családnév	Fő	%
1.	<i>Pharcas</i>	176	15,23	22.	<i>Borzos</i>	15	1,29
2.	<i>Ciorar (Ciurar)</i>	130	11,25	23.	<i>Mati</i>	13	1,12
3.	<i>Duma</i>	109	9,43	24–25.	<i>Giurca, Laslo</i>	12	1,03
4.	<i>Patras</i>	83	7,18				
5.	<i>Cotior</i>	78	6,53	26.	<i>Pal</i>	10	0,86
6.	<i>Antal</i>	68	5,88	27.	<i>Jano</i>	9	0,77
7–8.	<i>Bolaj, Rocha (Roccha)</i>	47	4,06	28.	<i>Benka</i>	8	0,69
				29.	<i>David</i>	7	0,60
9.	<i>Farsadi</i>	32	2,77	30.	<i>Christian</i>	6	0,51
10.	<i>Barboj</i>	27	2,33	31–32.	<i>Balint, Sar</i>	5	0,43
11.	<i>Demse</i>	26	2,25				
12.	<i>Zitar</i>	25	2,16	33–38.	<i>Cadar, Coscia, Giurbe, Lajos, Peter, Wos</i>	4	0,34
13.	<i>Ciccio</i>	24	2,07				
14.	<i>Istok</i>	22	1,90				
15–16.	<i>Mengheres, Panzir</i>	21	1,81				
17.	<i>Diak</i>	20	1,73	39–41.	<i>Ciobanul, Cosan, Fekete</i>	2	0,17
18.	<i>Sabo</i>	18	1,55				
19.	<i>Dobos</i>	17	1,47				
20–21.	<i>Besan, Frankul</i>	16	1,38				

4. táblázat: A családnevek gyakorisági sorrendje 1781-ben

Kérdéses, hogy az élen járó, a családok számában közel álló *Patras* és *Cotior* miként került a moldvai családnévanyagba. A Bandinus-kódex ugyanis egyiket sem ismeri Forrófalván, 1696-ban viszont három *Petras* ~ *Petros* nevet viselő családot találunk. Ez esetben nyilván beköltözésről beszélünk. A *Cotior* viszont más településen sem fordul elő Bandinusnál, így vélhetően Erdélyből érkezett telepesek hozhatták magukkal Moldvába a 18. század folyamán. A *Ciorar*, *Ciurar* név gyakorisága is kiugróan magas, holott 1696-ban nem jegyzik, bár készletet érzünk arra gondolni, hogy a Bernardino összeírásában négyszer előforduló *Gurar* név valójában ezt takarja. Annál is inkább gyanakodhatunk, mivel Valledrágában 1781-ben a legnagyobb gyakoriságú családnevek egyike éppen a *Ciorar*.

Megfigyelhetjük, hogy a korábban észlelhető migrációs folyamatok a 18. század harmadik negyedére lelassultak: a korábban észlelt nagyobb elemszámú, de kevés névvisselővel rendelkező családnévi anyag nagyrészt felmorzsolódik, ugyanakkor kiugróan megnő a vezető helyen álló családnevek gyakorisága, mely a népmozgás csökkenésének és a természetes népszaporulatnak tudható be. A családnevek realizációjában még mindig rendszerint két alakváltozatot tarthatunk számon, vagyis a családnevek végleges kodifikációja kevés esetben ment végbe teljesen. Ennek magyarázata minden bizonnyal a lejegyző nyelvismeretében, a diktált névhez való szigorú ragaszkodásban vagy ennek mellőzésében rejtőzködik. Ebből adódóan spontán módosulások egész sora várható a 19. és 20. századi anyagban egészen addig, ameddig a mai írásbeli alakváltozatok a társadalmi és politikai változások következményeként sűrűsödő román hivatalos bejegyzésekből ki nem alakultak.

11. A status animarum keresztnemekre vonatkozó összesített mutatói nagyrészt a fent bemutatott adatokat tükrözik.

Pozíció	Férfiak		Nők	
	Név	%	Név	%
1.	<i>Péter</i>	18,56	<i>Ilona</i>	25,00
2.	<i>János</i>	17,54	<i>Katalin</i>	22,71
3.	<i>György</i>	13,79	<i>Magdolna</i>	19,54
4.	<i>Mihály</i>	13,54	<i>Anna</i>	12,67
5.	<i>Antal</i>	10,90	<i>Borbála</i>	12,14
6.	<i>Márton</i>	9,71	<i>Erzsébet</i>	3,16
7.	<i>András</i>	4,42	<i>Margit</i>	3,16
8.	<i>Gergely</i>	4,08	<i>Klára</i>	0,88
9.	<i>István</i>	3,23	<i>Judit</i>	0,34
10.	<i>József</i>	2,04	<i>Zsófia</i>	0,34

5. táblázat: A férfiak és nők keresztnemeinek arányai a teljes összeírásban

A táblázatból hiányzó *Ferenc*, *Pál*, *Imre*, *Demeter* és *Miklós* közül csak az első éri el az egy százalékos megterheltséget, a többi az egy százalékos arány alatt marad. Többen megfogalmazták már, újabban HAJDÚ MIHÁLY (2003: 409), hogy a keresztnévanyag összetétele vallási hovatartozásnak is tükrözője lehet; a megismert táblázatban szereplő keresztnemek ezt módfelett alátámasztják. A *Péter* és *János* mint újszövetségi nevek katolikus

közösségben való korabeli használata egyáltalán nem meglepő. A *János*-nak a 18. század utolsó negyedében megfigyelt népszerűsége a fentiek mellett azzal is magyarázható, hogy ebben az időszakban nemcsak a vizsgált területen, hanem Magyarország egész területén a legkedveltebb keresztnév volt (vö. HAJDÚ 2003: 453–62).² Látható, hogy a *Péter* népszerűségének a 16. századtól tartó fokozatos csökkenése (KnE.) erre a vidékre egyáltalán nem jellemző. Az Erdélyből hozott keresztnévek sem tették változatosabbá a névállományt, csak tovább növelték annak egyhangúságát.

Szintén sok férfi kapta nevét két katonaszent, sárkányölő György és Mihály főangyal után. Az első öt férfinév sorrendileg is csaknem megegyezik a Bandinus-összeírásban szereplőkkel, csak itt a *Márton* a hatodik helyet foglalja el, és előrelép a családnévként is gyakori *Antal*. Amellett, hogy a 18. században az *Antal* kedvelt névvé vált a katolikusok körében, azzal is számolhatunk, hogy az 1730-ban épített forrófalvi templomot Szent Antal tiszteletére szentelték. A *Márton* gyakorisága szintén nem meglepő, hiszen Forrófalva első templomát Tours-i Szent Mártonnak szentelték, és a templom építtetőjét, akinek nevét gerendába vésvé ma is olvashatjuk, ugyancsak (Bálint) *Márton*-nak hívták.

A nők keresztnévei között az *Ilona* népszerűsége kiugró, a nők negyede viseli. Az *Ilona* név 16. század eleji országos közkedveltsége után a következő században ritkábbá, de a 18–19. században ismét egyre közkedveltebbé vált. Ugyanígy a *Katalin*-t ebben az időszakban az első három leggyakoribb név között tartjuk számon. A *Magdolna* 18. századi gyakorisága egyik vidéken sem annyira nagy, mint a vizsgált területen. Ebben feltehetőleg a korábbi divat továbbélését kell látnunk.

Összegzésképpen elmondható, hogy mind a női, mind a férfi keresztnévpéldányok alacsony számának, valamint ezek gyakoriságának okai a közösség etnikai, társadalmi és vallási jellemzőiben együttesen keresendők, népiségtörténeti okok figyelembevételével.

12. A további vizsgálatok szempontjából hangsúlyoznunk kell a meglévő gyűjtések szinkrón jellegét a diakrón kutatásokkal szemben. Ez utóbbira a dokumentumok hozzáférhetlensége miatt hosszú ideig legfőljebb csak vágyakozhattak a kutatók, napjainkban viszont több kapu megnyílni látszik a gyűjtők előtt. Legélénkebbnek talán a néprajzi kutatások bizonyultak az utóbbi két évtizedben, mindenekelőtt a kolozsváriak részéről; emellett úgy vélem, legkevésbé a szociológiai, antropológiai, de főképpen a történettudományi kutatásoknak érezzük nagy hiányát magyar oldalról. A helyi történeti névtani kutatások előmozdítása természetesen csak egyik összetevője és lehetséges módja a nyelvészeti vizsgálódásnak, melynek eredményei kétségtelenül más tudományágak számára is igen hasznosak lehetnek.

Joggal feltételezhetjük, hogy az itt röviden elemzett források nem merítik ki a Forrófalvára vonatkozó teljes forrásanyagot. Minden bizonnyal újabbak felbukkanását várhatjuk a különböző levéltárakból, amelyek legfeljebb csak árnyalni lehetnek majd képesek a megismert jellemzőket.

² A következőkben adataimat a magyarországi országos eredményekkel vetem össze. Jóllehet Moldva e területen kívülre esik, a csángók történeti család- és keresztnévállománya aligha mérhető máshoz, mint a magyar vidék névanyagához, melyhez származásilag köthető, melynek névanyagát örökölte és évszázadokon át fenntartotta.

Hivatkozott irodalom

- BÁLINT EMESE – BODÓ CSANÁD 1999. Csíkfalu személynevei. In: POZSONY FERENC szerk., *Csángósors*. Budapest.
- BÁRTH JÁNOS 1975. *Fajsz népessége a XVIII. század közepén*. Kecskemét.
- BARTHAS JÓZSEF 1982. *Pusztina személynevei*. MSzA. 45. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1949. A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–24.
- BENKŐ LORÁND 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. MNyTK. 188. Budapest.
- BURA LÁSZLÓ 1966. Ragadványnevek Bogdánfalváról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10: 369–77.
- BURA LÁSZLÓ 1989. *Bogdánfalva személynevei*. MSzA. 91. Budapest.
- COSA, ANTON 2007a. *Catolicii din Faraoani*. Onesti.
- COSA, ANTON 2007b. *Catolicii din Moldova in izvoarele Sfantului Scaun. (Secolele XVII–XVIII)*. Iasi.
- FODOR KATALIN 1999. A névdivat változása a moldvai csángóknál. *Névtani Értesítő* 21: 232–5.
- GAZDA LÁSZLÓ 2009. *Csángómagyar falvak*. 1. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. NytudÉrt. 108. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 2005. *Kalotaszeg kereszt- és becenevei*. Magyar Névtani Értekezések 1. Budapest–Miskolc.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. *Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái*. MSzA. 80. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. *A moldvai csángók 1696. évi összeírásának névtani vizsgálata*. In: PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár. 202–7.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2004. *A csángó személynév kutatás*. In: KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. Budapest. 105–12.
- HALÁSZ PÉTER 1993. Az 1866-os földosztáskor készült onyesti névsor néhány tanulsága. *Névtani Értesítő* 15: 137–41.
- KNIEZSA ISTVÁN 2003. *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. Budapest.
- MCsOkm. = BENDA KÁLMÁN szerk. 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706*. 1–2. Budapest.
- MIKECS LÁSZLÓ 1944. *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása*. Kolozsvár.
- PETRÁS INCZE JÁNOS 1905. Helynevek. *Magyar Nyelvőr* 34: 439.
- ROKONFÖLDI [PETRÁS INCZE JÁNOS] 1881. Családnevek. *Magyar Nyelvőr* 10: 48.
- TÁNCZOS VILMOS 2011. A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. II. *Székelőföld* XV/6: 102–31.

TRUNKI PÉTER

PÉTER TRUNKI, **Family names of Moldovan settlements in the 17–18th centuries**

Based on three written records, the paper describes, from a diachronic point of view, the names of the Moldovan Hungarian inhabitants of the settlement called Forrófalva and of its neighbourhood in the 17–18th centuries. The examined censuses, carried out in different time periods, display the continuity of family names, including both permanent ones and those more recently introduced by migrants. Regarding their origin, both the permanent and the occasional family names are strongly connected to the Hungarian family names recorded in Transylvania. In the 18th century, apart from the multiplication of the permanent family names as a result of bequest, new and so far unknown family names also appeared in large quantities. One can often identify the appearance of family names in blocks in the observed settlements. The Christian name stock of the settlements, inhabited by Catholics, is characterised by the preference for biblical names from the New Testament, which tendency is in accordance with the contemporary name giving practices of other Hungarian territories.

RAKAMAZ RÉGI NÉMET CSALÁDNEVEI

1. Rakamaz Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei helység. A 16–17. században mindig a hadak útjában állt, éppen szemben a tokaji várral. Az 1700-as évek elejére teljesen elnéptelenedett. Ekkor az udvari kamara elhatározta, hogy a községet újranépesíti római katolikus németekkel. A telepítés 1729–1734 között több hullámban történt.

Az 1729 után Rakamazra érkezett római katolikus német telepesek neveit Dr. Csák Kálmán esperes gyűjtötte össze (JUNGNÉ 2000: 140–9). Ő ugyan 121 családfőt regisztrált, de én hozzávettem a feleségek neveit is, így 134-féle nevet fogok elemezni. A családnevek híven tükrözik azt a tényt, hogy a Rakamazra jött németek csak vallásukban voltak egységesek, de több nyelvjárást beszéltek: *Deringer* ~ *Teringer* ~ *Türinger*; *Denzler* ~ *Tanczer*; *Berger* ~ *Perger*; *Brüll* ~ *Prill* stb. A neveket nagyjából német helyesírással jegyezték le (pl. *Poltz*, *Schmied*), de írták magyarosan is (pl. *Cziperle*, *Kék, Tanczer*), sőt a kettő keveréke is előfordul (*Sinz*, *Veber*), így a *Linz* név ejtése lehet magyar is: [linz], lehet német is: [linc]. Ez annyit jelent, hogy a névadás indítéka eltér egymástól, noha ez az indíték mindkét esetben német. A telepesek német nyelvterületről hozták magukkal neveiket, így a „megfejtéssel” kapcsolatban viszonylag könnyű dolgom volt, hiszen ezek német nyelvterületen keletkezett nevek voltak, és nem Magyarországon születtek. A magyar környezetben való változás – a helyesírást nem számolva, ami azért jelentős lehet, mert új „családnevek” jöhetnek létre – alig-alig érintette őket. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért csoportokban teszem közzé magyarázataimat.

2. A névadó és személynevére visszamenő családnevek (34-féle név, 25,373%)

2.1. Az alapnév, illetve ennek nyelvjárási módosulata. – Egyházi (bibliai, szentté avatott személyek tiszteletére adott vagy választott) nevek, illetve világi (germán eredetű) személynevek azonos számban (7-7) fordulnak elő. *Balthasser* < *Balthasar*, vö. m. *Boldizsár*: a „háromkirályok” egyike (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 65, WIMMER 1959: 152); *Eisenhard*: világi személynév (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 393); *Gernard* < *Gernhard*: világi személynév (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 55); *Hecmann* < *Hetzmann* < *Hermann*: világi személynév (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 771); *Jonas*: ószövetségi személynév (BAHLOW 1967: 266); *Karl*: inkább világi személynév (BAHLOW 1967: 273), volt ugyan ilyen nevű szent a 11–12. században (Karl Graf von Flander, a „Jó”), de hatásával aligha kell számolnunk (WIMMER 1959: 299); *Kilián*: a 7. században élt würzburgi püspök Szent Kilián, egyben Würzburg védőszentje (BAHLOW 1967: 279, WIMMER 1959: 304–5); *Lambert*: a 7. században Szent Lambert Maastricht püspöke volt (BAHLOW 1967: 306, WIMMER 1959: 315–6); *Lénard* < *Leonhard*: Szent Lénárd a közép-franciaországi Noblac kolostorának apátja volt a 11. században (BAHLOW 1967: 313, WIMMER 1959: 321); *Ludwig* < *Ludwig*, vö. m. *Lajos*: csak azt nem tudjuk, hogy Szent Lajos király (13. század) vagy toulouse-i Szent Lajos (13. század) volt-e a névadó (BAHLOW 1967: 324, WIMMER 1959: 328); *Matheis* ~ *Matisz* < *Matthias*, vö. m. *Mátyás*: újszövetségi név (GOTTSCHALD 1971: 424); *Reichard* < *Richard*: volt ugyan ilyen nevű,

a 12–13. században élt (angol) szent is, de németföldi hatásáról mit sem lehet tudni, ezért inkább világi személynév (BAHLOW 1967: 413, WIMMER 1959: 420–1); *Rudolf*: világi személynév (BAHLOW 1967: 428); *Verner* < *Werner*: világi személynév (BAHLOW 1967: 557).

2.2. Személynevek rövidült vagy rövidült és képzett alakjai. – Itt egy kivétellel (*Tilki*) a kereszténység előtti (germán) nevek módosulataival találkozhatunk. *Bocker* < *Burghart* (GOTTSCHALD 1971: 216); *Fritz* < *Friedrich*, vö. m. *Frigyes* (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 511); *Gellry* < *Gellrich*: a név vége magyarosodást mutat (GOTTSCHALD 1971: 283–4); *Göbel* < *Godebert* (BAHLOW 1967: 173); *Halo* < *Haluig* (GOTTSCHALD 1971: 312); *Hörling* < *Haro* < *Hariulf* (GOTTSCHALD 1971: 321); *Jaulin* < *Gaulo*: az *-in* nőnévképző ('Jaulo felesége'), a név leányágon öröklődött (GOTTSCHALD 1971: 280); *Kohn* < *Konrad* (BAHLOW 1967: 290), a zsidó *Kohn* névhez a hangalaki azonosságon kívül nincs köze, mert az a héber *Kohen* 'pap' névből németesedett; *Mamin* < *Mamme* < *Maganbert* (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 230) + *-in* nőnévképző: 'Mamme felesége'; *Nader* < *Nadhere* (GOTTSCHALD 1971: 441); *Raul* < *Radulf* (GOTTSCHALD 1971: 481); *Rudi* < *Rudolf* (GOTTSCHALD 1971: 341); *Sinz* ~ *Sinc* < *Schinz* < *Schinhart* (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 514); *Tatz* < *Dado* (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 275); *Tilki* < újszövetségi *Bartholomäus* 'Bertalan' (GOTTSCHALD 1971: 183, WIMMER 1959: 134); *Titel* < *Tittel* < *Dieto* (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 319); *Uhl* < *Ullmann*, *Ulrich* (BAHLOW 1967: 527).

2.3. Patronimikonképzős nevek. – Jelentésük: valamely személynek a fia, leszármazottja. Német: *Eringsmann*: 'Erin (< Erinbert) fia' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 413); *Marx*: *Mark* + *-s*: 'Márk fia' (BAHLOW 1967: 332). A másik két név klasszicizáló német név, azaz a latin név egyes szám birtokos esetét adják meg: *Jacobi* < *Jacobus* 'Jakabfi' (BAHLOW 1967: 262); *Petri* < *Petrus* ~ *Petrik*: 'Péterfi'. A szóvégi *-k* < *-ck* németesedés eredménye (BAHLOW 1967: 378).

3. A származás helyére utaló családnevek (26-féle név, 19,402%)

3.1. Puszta helynév (nagyobb terület neve, helységneve, külterületi név). – Német nyelvterületen sokkal gyakoribb személynévadási forma, mint a magyarban. *Binau*: elírt név, helyesen: *Bilau* (GOTTSCHALD 1971: 190); *Blankenheim* (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 152); *Brüll~Prill*: gyakori külterületi név, 'ingoványos mező' (GOTTSCHALD 1971: 211); *Burgund*: 'Burgundia' (GOTTSCHALD 1971: 217); *Fibi* < *Fiebig*: 'csordajárás, hajcsárút', nyilván a közelében lakott (GOTTSCHALD 1971: 148), magyarosodott forma; *Horn*: gyakori külterületi név, 'szarv' (BAHLOW 1967: 248); *Kamp*: Westfáliában különösen gyakori helynév, 'hegyhát, -gerinc' (GOTTSCHALD 1971: 359); *Kloczbach* < *Klotzbach*: 'Tökés-patak' (GOTTSCHALD 1971: 175); *Paris*: 'párizsi (német)' (BAHLOW 1967: 373), *Reis* ~ *Rajz*: gyakori külterületi név, 'cserjés, bozotos' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 395); *Scharle* (BAHLOW 1967: 448); *Stutz*: külterületi név, 'lejtős hely' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 700); *Übelhart*: külterületi név (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 709).

3.2. Képzett helynevek. – Akárcsak a magyarban (*-i*), a németben is csak egy képző van: *-er*. *Berger*: 'hegyi' (BAHLOW 1967: 56); *Deringer*: 'tűringiai' (GOTTSCHALD 1971: 229); *Ferner*: 'fernai' (BAHLOW 1967: 135); *Geschwender*: *Geschwend* 'irtásföld, kiirtott

terület' + *-er* (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 554); *Hochreider* < *Hochreuter*: 'hochreuti' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 728); *Kraupner*: 'kraupeni' (GOTTSCHALD 1971: 299); *Perger*: 'hegyi', bajor-osztrák forma (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 102); *Schönecker* ~ *Ekker* < *Schönecker*: 'schöneck(er)i' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 554); a név lerövidülhetett *Ecker-re*: 'a sarkon lakó' (BAHLOW 1967: 109); *Strasser*: 'az utcában lakó' (BAHLOW 1967: 504); *Teringer*: 'tűringiai' (GOTTSCHALD 1971: 571); *Türinger*: 'tűringiai' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 363).

4. Foglalkozásra, tisztségre, méltóságra utaló családnevek (41-féle név, 30,597%)

4.1. A foglalkozás, tisztség, méltóság megnevezése. – *Bader*: 'fürdős' (BAHLOW 1967: 43); *Breyer* < *Bräuer*: 'serfőző' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 202); *Denzler* < *Dänzler*: 'táncos' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 272); *Gansser*: 'libapásztor; libakereskedő' (BAHLOW 1967: 155); *Ganther*: 'árverő' (BAHLOW 1967: 156); *Holzmann*: 'famunkás; fakereskedő' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 737); *Keller*: 'pincemester' (BAHLOW 1967: 276); *Knider* < *Knütter*: 'kötőmester', északi német adat (GOTTSCHALD 1971: 375); *Kottenmayer*: 'olyan majoros, akinek a birtokán sok sár van' (GOTTSCHALD 1971: 427); *Mayer*: 'majoros' (BAHLOW 1967: 329); *Mesner*: 'sekretyés, egyházfi' (BAHLOW 1967: 340); *Mitterle*: 'zsákhordó' (GOTTSCHALD 1971: 440), *Mitter* + *-le* kicsinyítő képzővel; *Müller*: 'molnár' (BAHLOW 1967: 349); *Pausz* < *Paus*: a *Papst* 'pápa' északnémet változata (GOTTSCHALD 1971: 459), az első névvisező nem volt pápa, hanem pápai szolga, valamelyik pápára hasonlított, esetleg római zarándoklaton vett részt; *Peller*: 'húsfeldolgozó', bajor-osztrák adat (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 96), közszóként átkerült a magyarba is: *böllér* (TESz. *böllér* a.); *Prister* < *Priester*: 'pap' (BAHLOW 1967: 395), a névadó ős nem pap volt, hanem a pap szolgája, szomszédja, netán papi külseje volt, esetleg úgy beszélt, mint egy pap stb.; *Ritter*: 'lovag; kísérő', eredeti jelentése 'katona' volt (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 418); *Rösler*: 'rózsakertész' (BAHLOW 1967: 434); *Schermann*: 'nyíró, borotváló' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 502); *Schmied*: 'kovács' (BAHLOW 1967: 461–2); *Schneider*: 'szabó' (BAHLOW 1967: 464); *Schnitzler* ~ *Snexer* < *Schnitzer*: 'fafaragó' (BAHLOW 1967: 464); *Schub*: 'bizonyos ügyekben fegyveres' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 567); *Schuller*: 'íródeák' (BAHLOW 1967: 471); *Tanzer* < *Tänzer*: 'táncos' (BAHLOW 1967: 510); *Tirpiller*: 'ajtócsináló' (BAHLOW 1967: 61); *Uhrmann*: 'órás' (GOTTSCHALD 1967: 581); *Wagner*: 'kerékgyártó' (BAHLOW 1967: 510); *Veber* < *Weber*: 'takács' (BAHLOW 1967: 510); *Weidmann*: 'vadász, erdőkerülő' (BAHLOW 1967: 459); *Wickerle* < *Wicker*: 'varázsló, kuruzsló' + *-le* kicsinyítő képző (BAHLOW 1967: 559); *Winkler*: 'szatócs, kiskereskedő' (BAHLOW 1967: 564).

4.2. A foglalkozásra metonímiával utaló családnevek. – Itt nem mondják ki a mesterség, foglalatosság nevét, hanem a tevékenység eszközével, termékével, helyével stb. utalnak rá. *Bohn* ~ *Pohn*: 'bab', azaz babtermesztő (BAHLOW 1967: 68), a második név írásmódja bajor-osztrák eredetre vall; *Hering*: 'ua.', azaz heringárus, -kereskedő, (BAHLOW 1967: 231); *Huber*: 'telkes', főként Bajországból gyakori név (GOTTSCHALD 1971: 342); *Kapp*: 'süveg, sapka', azaz süveges (BAHLOW 1967: 272); *Korne*: 'gabona', azaz gabonakereskedő (BAHLOW 1967: 293); *Pock*: 'bak' azaz kecskés, osztrák-bajor adat (BAHLOW 1967: 388); *Schecht*: 'akna (a bányában)', azaz aknász, bányász

(BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 477); *Schum*: 'hab', azaz szakács (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 571); *Stahl*: 'acél', azaz kovács (BAHLOW 1967: 495).

5. Egyéni tulajdonságra utaló családnevek. – 20-féle név, 14,925%. *Agster*: 'szarka', a madár valamilyen tulajdonsága (BAHLOW 1967: 85); *Altin*: 'öreg, koros' (BAHLOW 1967: 31), *Alt* az *-in* nővévképzővel: 'egy Alt nevű ember felesége'; *Durst*: 'merész, vakmerő' (BAHLOW 1967: 106); *Frey*: 'szolgáltatásoktól mentes személy' (BAHLOW 1967: 145); *Freymuth*: 'szabad, nemes érzésű' (BAHLOW 1967: 146); *Jenner*: 'januárban született', 'január' (BAHLOW 1967: 264); *Jung*: 'az ifjabb' (BAHLOW 1967: 267); *Kék* < *Keck* 'élénk, elszánt' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 23), népetimológiával magyarossá formálva; *Klein*: 'kicsi; fiatalabb' (BAHLOW 1967: 282); *Kleinfinger*: 'akinek kicsi ujjai vannak' vagy 'akinek feltűnő a kisujja'; *Knodel*: 'bütykös lábú', 'bütyök, csomó' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 74); *Kraus*: 'göndör' (BAHLOW 1967: 295); *Lauer*: 'ravasz, álnok ember' (BAHLOW 1967: 309); *Leis* < *Leiß*: 'csendes, halk szavú' (BAHLOW 1967: 312); *Ling* ~ *Link*: 'balkezes' (BAHLOW 1967: 319); *Resch*: 'gyors, fürge, életrevaló' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 401–2); *Reuer*: 'vezeklő, bűnhődő' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 403); *Schram* < *Schramm*: 'sebhelyes' (BAHLOW 1967: 468), a plébánost hívták így; *Stomp* < *Stumpf* 'kis, kövér ember' (GOTTSCHALD 1971: 561); *Vicoff* < *Wiekopf*: 'fűzfafejű', csak éppen az nem világos, hogy milyen tulajdonságról van szó (vö. BAHLOW 1967: 560); *Zanker*: 'civakodó, izgága' (BAHLOW 1967: 576).

6. A névadásnak több indítéka is lehetséges. – 13-féle név, 9,701%. A névadási indítékok kereszteződhetnek: azonos hangalakú névhez két (esetleg több) jelentés is járulhat. Csak évszázadokra visszamenő családtörténeti kutatások után lehet(ne) eldönteni, hogy a névadásnak melyik is volt az alapja. *Besel*: 1. *Bessel* folyónév (BAHLOW 1967: 58), 2. *Bäschel* < *Sebastian* 'Sebestyén' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 77); *Buchmann*: 1. 'bükkfás helyen lakó', 2. 'bükkfavágó, -feldolgozó' (BAHLOW 1967: 78–9); *Cziperle*: 1. a *Zyprian* (< latin *Cyprianus*) egyházi személynév becézett alakja, 2. 'lábfejős' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 863); *Engler*: 1. az *Engel* személynév patronimikonképzős alakja (BAHLOW 1967: 121), 2. az *Engelher* személynév rövidülése (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 407); *Guth*: 1. 'jó', 2. 'szolgáltatásoktól mentes személy' (BAHLOW 1967: 193), 3. a *Guoto* személynév rövidülése (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 614); *Haas*: 1. 'nyúl vadász, nyúltenyésztő, nyúlborrel kereskedő', 2. ún. cégérvnév (BAHLOW 1967: 209–10), 'nyúl'; *Hahn*: 1. a kakas valamilyen tulajdonsága, 2. cégérvnév, 'kakas', 3. a *Johann* 'János' újszövetségi név rövidült alakja (BRECHENMACHER 1953–1963. 1: 636); *Krich* < *Kriech*: 1. 'ringlószilva-termelő, -árus', 2. 'görög' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 113); *Linz*: 1. 'lencsetermelő' (BAHLOW 1967: 319), *Lins(e)* 'lencse', 2. puszta helységnév: *Linz* (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 197); *Mohr*: 'mór': 1. 'sötét arcú', 2. 'a móroknál járt személy', 2. cégérvnév (BAHLOW 1967: 345); *Poltz*: 1. puszta helynév Mecklenburgban (BAHLOW 1967: 389), 2. a *Baldwin* személynév rövidült, képzett alakja, 3. 'magas, esetlen ember' (BRECHENMACHER 1957–1963. 1: 179); *Scherflek* < *Scherfling*: 1. 'késes', 2. 'a legkisebb pénz' (GOTTSCHALD 1971: 506); *Wolf*: 1. a *Wolf*-al kezdődő nevek (pl. *Wolfgang*) rövidülése, 2. cégérvnév, 3. 'vad ember' (BRECHENMACHER 1957–1963. 2: 829).

7. A rakamazi németek egy-másfél évszázad alatt elmagyarosodtak. Ez nemcsak az eredeti nyelvük elvesztését jelentette, hanem sokan magyarosították is német nevüket. A felsorolt nevek közül, amelyeket fentebb elemeztem, 1945-ben a málenkij robotra elhurcoltak sorában az alábbiak fordulnak elő, az előzetesen már magyarosított nevek mellett: *Cziperle, Durst, Jung, Kék, Keller, Krausz, Ling, Perger, Prill, Röss, Rudolf, Smied, Snexer, Stomp, Suller, Tilki, Wolf* (JUNG NÉ 2000: 151–2). A névmagyarosítás 1945 után is folytatódott, de az alábbi nevek élnek még ma is: *Durst, Guth, Jung, Kék, Keller, Krausz, Ling, Pausz, Smid, Sneider, Suller, Sum, Tilki, Volf ~ Wolf*. Földrajzi nevek is őrzik emléküket egyeseknek: *Ekkertanya, Serflektanya*.

Hivatkozott irodalom

- BAHLOW, HANS 1967. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. München.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. 1–2. Limburg a. d. Lahn.
- GOTTSCHALD, MAX 1971. *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*. Berlin.
- JUNG ZOLTÁNNÉ 2000. *Rakamaz. Üzenet a jövőnek*. Rakamaz.
- WIMMER, OTTO 1959. *Handbuch der Namen und Heiligen*. Innsbruck–Wien–München.

MIZSER LAJOS

LAJOS MIZSER, Old family names of German origin in Rakamaz

Rakamaz today is a town in Szabolcs-Szatmár-Bereg County, Hungary. At the beginning of the 18th century it became almost depopulated. Between 1729 and 1734, Germans of Roman Catholic religion were settled here. They bore altogether 134 surnames, which are analysed in the paper according to their semantic contents. 1. Surnames originating from the personal name of an ancestor (*Balthasser, Hörling, Eringsmann*). 2. Surnames indicating the place of origin (*Burgund, Berger ~ Perger, Deringer ~ Teringer ~ Thüringer*). 3. Surnames indicating an occupation or an office (*Bader, Mesner, Schecht*). 4. Surnames indicating a personal characteristic (*Durst, Knodel, Ling ~ Link*). 5. Surnames motivated by several distinct factors (*Besel, Haas, Scherflek*). Only some of the surnames presented here have been preserved until today, since many families changed their German surnames into Hungarian ones in the past centuries.

AZ ÓMAGYAR KORI TELEPÜLÉSNEVEKBEN ELŐFORDULÓ 'NÉMET' JELENTÉSŰ LEXÉMÁK NYELVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA¹

1. KRISTÓ GYULA „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című monográfiája (2003) azzal az igénnyel született meg, hogy leírja az akkori Magyarország idegen népeinek tudományos igényű, összegző történetét. Vizsgálatába döntően a 11–14. századi történeti forrásokat vonta be, az ez utáni időszekekre vonatkozóan pedig a szakirodalomra támaszkodott. Bevallottan nemigen használta a nyelvi forrásokat, hisz módszertani alapelvnek tartotta, hogy „az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben”, mivel „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat [...], az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk” (KRISTÓ 2003: 15). Kétségtelenül van igazság mindebben, de hozzá kell tennünk, hogy a nyelvi tények vizsgálata sem mondható feleslegesnek, hiszen a történeti források tanulságához újabb megerősítésül szolgálhatnak, kiegészíthetik vagy éppen megkérdőjelezhetik azokat, mivel az általam is vizsgált helynevek a történeti események nyelvi lenyomataiként is értelmezhetőek.

Az utóbbi néhány évben kutatásom középpontjában a népnévi eredetű településnevek álltak, s eddigi munkám eredménye a névtípus ómagyar kori, a Kárpát-medence területén fellelhető anyagának szótári feldolgozása, amely a közelmúltban látott napvilágot (RÁCZ 2011). Az adatgyűjtés alapján az egyik legnépesebb névcsoport ezek között a 'német' jelentésű lexémákkal létrejött településnevek. Jelen tanulmányomban e névtípus több szempontú nyelvföldrajzi vizsgálatával kívánok foglalkozni. Célom emellett a településnevek számát tekintve legjelentősebb *német* és *szász* lexémákat tartalmazó nevek különböző morfológiai típusainak (egy- és kétrészes nevek szerkezeti felépítésének) elemzése, a különböző névrészek szerepének bemutatása, illetve annak a lehetőségnek a vizsgálata, hogy e településnevek rendszeres nyelvészeti kutatása mennyiben járulhat hozzá a történeti irányultságú vizsgálatokban jó évszázada megoldani próbált etnikai rekonstrukció kérdéséhez.² A vizsgálatból kihagyom a jelentéktelen számú *sváb* és *bajor* etnonimákat tartalmazó helyneveket.

2. A fentebb meghatározott cél érdekében elsőként a vizsgálati körbe vonható településnevek nyelvföldrajzi elemzését végzem el.

Német nyelvű népcsoportok már a honfoglalás előtt is jelen voltak a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban kisebb-nagyobb hullámokban számos német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek

¹ A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

² Az etnikai rekonstrukció kérdésének rendkívül összetett voltáról, problémáiról és jelentőségéről legutóbb HOFFMANN ISTVÁN értekezett egy átfogó igényű írásban (2007: 11–20).

meg. Jelentősebb betelepülés azonban csak a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve folyamatosan, az egész középkoron át számolhatunk e népcsoport beáramlásával. Nagyobb csoportjaik eddigi ismereteink szerint az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (vö. KRISTÓ 2003: 121–65, MAKKAI 1987: 247, KMTL. *németek* a.). A 12. század első harmadára a német birodalom különböző területein jelentősen felduzzadt népfelesleg egy részét II. Géza hívta be és telepítette le Dél-Erdély ritkán lakott vidékeire, legkorábban a mai Nagyszeben környékére, és attól keletre, az Olt völgyébe. Ez volt az első olyan nem magyar néptömeg, amely ezen a vidéken nagyobb, zárt területen telepedett le (vö. MAKKAI 1943: 339, 1987: 296). A felvidéki részekre a Német-római Birodalom számos vidékéről a tatárjárást követően az egész középkoron át érkeztek a német etnikumhoz tartozó bevándorlók, ám hogy pontosan honnan és mikor érkeztek, azt gyakran nem lehet megállapítani, csupán a nagyobb bevándorlási hullámok érhetőek tetten (vö. KRISTÓ 2003: 162).

KRISTÓ GYULA a fentebb említett munkájában forrásai alapján számos vármegyében, különböző betelepülési/betelepítési időszakot jelezve mutat ki jelentősebb vagy kevésbé jelentős német népességet. Megállapításait elsősorban a német hospesek oklevelek által történt konkrét említésére, a megadott királyi kiváltságokra, jóval kevésbé a német eredetű, illetve németekre utaló helynevekre (közülük is főleg a mikronevekre), illetve a német eredetű személynévekre alapozza. Az utóbbi eljárása kissé vitatható is, hiszen tudjuk, hogy a személynévadásnak minden korban megvan a maga divatja, a német eredetű személynév ugyanúgy nem feltétlenül takar német etnikumhoz tartozó személyt, mint ahogyan a népnév tartalmazó településnév sem mindig utal az adott etnikum jelentős vagy éppen kizárólagos jelenlétére. A középkori vármegyék szerint haladva veszi vizsgálata alá az okleveles anyagot. A németiségről általában szólva az északi területeken Abaúj, Nógrád, Pozsony és Sáros, nyugaton Moson, Sopron és Vas vármegyékben jelzi számottevő jelenlétüket. Az általa kiemelt vármegyék, amelyekben pedig nagyobb száz népességet feltételez: Erdélyben Fehér, Küküllő, Torda és Kolozs, illetve északon Szepes vármegye.

2.1. Az ebben a munkámban vizsgált etnonimákat tartalmazó településnevek az ország területén elszórva találhatók, de bizonyos helyeken sűrűsödési pontokat láthatunk. A *német* lexéma településneveinkben gyakori előfordulása, az általam összeállított ómagyar kori névkorpuszban több mint száz település nevében van jelen. Legkorábbi előfordulását egy +1086-os datálású hamis oklevélben olvashatjuk a Veszprém megyei Németi (*Nemti*) elnevezéseként. Az első eredeti oklevélből származó és bizonyosan ide vonható adat a 13. század elejéről való, s a Borsod megyében található Német (1219/1550: *Nemeth*, v., Gy. 1: 792, Adatok 28: 13), a későbbi Sajónémeti település megnevezése. A népnév településnevekben való megjelenésének sűrűsödése a 13. század második felétől tapasztalható, de a legtöbb első előfordulással a 14. század első felében találkozhatunk.

A *német* népnévvel létrehozott helynevek a Kárpát-medence nyugati és északi részén tűnnek fel nagyobb számban (1. térkép).³ A legjellemzőbb Vas és Zala megyében való felbukkanásuk (10-10 település nevében), majd Pozsony, Sáros és Somogy (6-6), Abaúj, Baranya és Sopron (5-5), Heves és Valkó (4), Hont, Nógrád, Nyitra, Szatmár,

³ A hivatkozott térképeket l. a tanulmány végén.

Veszprém és Zemplén (3-3) következnek, de 1-2 településnév további 18 vármegyéből is adatolható. Ha ezeket az adatokat a korábbiak szerint a KRISTÓ által írottakkal összevetjük, feltűnik, hogy Zala vármegyében – amelyben anyagom szerint Vas vármegye mellett a legtöbb *német* lexémát tartalmazó településnév fordul elő – KRISTÓ munkája csak szórványos németsegről szól, Somogy vagy Valkó megyét pedig nem is említi. Ugyanakkor az általa Moson északi és nyugati részén jelzett jelentős német lakosságnak a nyoma a településnévkincs vizsgált szegmensében nem látszik.

De milyen földrajzi elterjedtséget mutatnak a helynevek egyes nyelvi típusai? A népeket tartalmazó településnevek ómagyar kori névadatait összegyűjtő fentebb említett névtáramban a helyneveket öt jellemző morfológiai típust megállapítva sorolom fel. A csoportok a következők: a népnév 1. alapalakban, 2. képzős alakban, 3. települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként; 4. jelzőként áll a) névpár nélkül, b) népnévi jelzős párral, c) más, nem népnévi jelzős párral; 5. nem települést jelentő földrajzi köznévvvel alkot településnevet. A következőkben elsődlegesen a fenti típusokat szem előtt tartva fogom vizsgálni a 'német' jelentésű lexémákat tartalmazó helynevek morfológiai felépítését.

A *német* lexéma különböző morfológiai névtípusokban való megjelenése nyelvföldrajzi tekintetben sajátos képet mutat (2. térkép). A települések első névalak-megjelenéseinek vizsgálata alapján megállapítható, hogy az öt morfológiai névtípusból három (amelyben a népnév alapalakban szerepel, amelyben a népnév jelzőként áll jelzős korrelatív névpár nélkül, illetve amelyben a népnév után nem települést jelentő földrajzi köznév szerepel) az északi területeket jellemzi inkább (Abaúj, Borsod, Heves, Szepes), ami összhangban áll azzal, hogy az összes névelőfordulás arányait tekintve is ez a földrajzi terület áll az élen. Az első névmegjelenéseket figyelve a települést jelentő földrajzi köznevek alkalmazásának viszont a nyugati vármegyék névalkotásában van kiemelkedő szerepe (Pozsony, Sopron, Valkó, Vas, Zala). A népnév jelzőként történő használata a Kárpát-medence területén kiegyensúlyozottabbnak tűnik, de az e típuson belül számon tartható, a más, nem népnévi jelzővel való korrelatív megfelelést mutató nevek szintén a nyugati területen figyelhetők meg inkább (Somogy, Vas, Zala).

2.2. A korabeli oklevelek által *hospes*, *teuton*, *flandrenses* és *latinus* (vö. KMTL. *hospes*, *németek*, *szászok*, *flamandok* a.) nevekkal jelölt népcsoportok elnevezésére a későbbiekben a *szász* lexéma válik általános használatúvá. Ez KRISTÓ szerint a forrásokban 1206-ban bukkan fel először, majd 1231-től meghatározó nevükké válik a magyarországi forrásokban. Ez a népcsoport nagyobb tömegben Dél-, majd Észak-Erdély vidékén telepedett le, kezdetben nem összefüggő területen; később azonban a folyamatos betelepülések következtében a 13. század második felében kialakult a két területen egy-egy összefüggő szász tömb; a déli vidéken a Királyföld, a tulajdonképpeni Szászföld (KÓSA–FILEP 1975: 129). Az eredetileg sokféle németből álló népesség itt válik azután egységessé nyelvében (nyelvjárásában), kultúrájában és etnikai identitástudatában. Hasonló jelentős betelepülés figyelhető meg a 13. század első harmadától kezdve, de még a 14–15. század folyamán is a Felvidéken (vö. MAKKAJ 1987: 299). A betelepülés mértéke a tatárjárás után kiemelkedő jelentőségű a szepességi területen (KÓSA–FILEP 1975: 177, illetve vö. GYÖRFFY 1977: 512–3, KRISTÓ 2003: 121–65), ahol azonban az erdélyihez hasonló összefüggő szász tömb nem alakult ki.

A *szász* lexémának korszakunk több mint félszáz településének elnevezésében van névalkotó szerepe. Közülük legkorábban egy Torda megyei helynévben történik utalás latin megnevezésével a szász népességre, amikor egy 1177 körülről származó oklevél *Saxoniauara* nevű helyről beszél (Cs. 5: 702, Adatok 29: 20). A népnév névanyagunkban három vármegye településneveiben látszik a legjelentősebbnek (3. térkép): Fehér (8), Küküllő (6) és Torda (5) megyékben, amelyek egymás mellett, Erdély déli részén fekszenek; emellett elszórtan, 1–3 adattal még 24 másik megyében is képviselteti magát. A nevek igen csekély kivétellel a 13. század második felétől adatolhatók, de nagyjából kiegyenlített arányban tűnnek fel a 14. és a 15. században, ami a népesség folyamatos betelepülésére utalhat. Jól látható, hogy KRISTÓ eredményeit az általam összegyűjtött településnév-anyag lényegében alátámasztja, hiszen az általa is említett három vármegyében találhatók a legnagyobb számban a kérdéses népnévet tartalmazó településnevek. Eltérés azonban, hogy a KRISTÓ által ugyancsak kiemelt Kolozsban korpuszomban csak egyetlen ide sorolható települést találhatunk.

A *szász* népnévvel alakult településnevek egyes morfológiai típusainak nyelvföldrajzi jellemzőit vizsgálva (4. térkép) látható, hogy népnévünk alapalakban jellemzően az északi megyék településneveiben kapott névalkotó szerepet (Bereg, Hont, Szepes, Ugocsa), ugyanakkor hasonló, de csak elszórtan előforduló adatokat a dunántúli vármegyékben is találunk (Pest, Somogy, Tolna). A települést jelentő földrajzi köznevek alkalmazása ugyan csak az északi vármegyékben figyelhető meg (Abaúj, Gömör, Zólyom), mint ahogyan az etnonima *-i*, *-d* és *-di* képzőkkel való megjelenése is (Borsod, Gömör, Hont, Ugocsa).

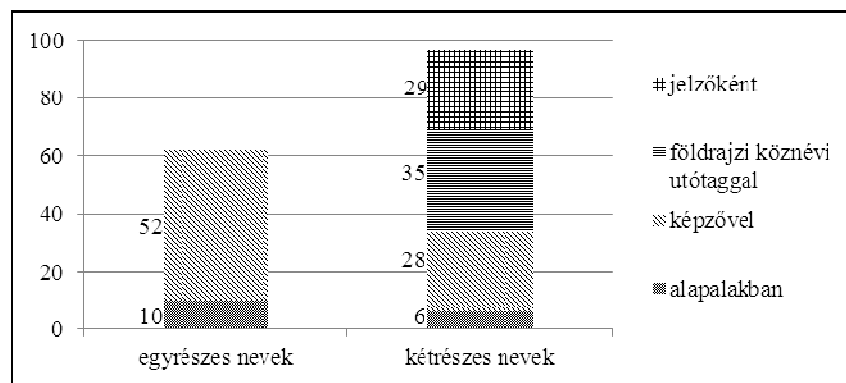
3. A kérdéses településnevek nyelvi szerkezetét tekintve azt láthatjuk, hogy a vizsgált népnévek egy- és kétrészes nevekben egyaránt előfordulnak, az egyes etnonimák esetében viszont a kétféle névforma számarányainak tekintetében különbségeket vehetünk észre. A könnyebb követhetőség és átláthatóság érdekében a típusokat a következőkben egy-egy grafikonon és egy-egy diagramon ábrázoltam. A grafikon a népnév megjelenését mutatja a nevek egyes morfológiai típusaiban, külön oszlopon ábrázolva az egy- és a kétrészes nevek csoportját. A két csoport közötti névszerkezeti különbségeket ugyan ez az ábra is jól mutatja, ám a kördiagram még szemléletesebb képet ad erről, hiszen itt az adott népnévvel létrehozott településnevek összességét (az egy- és kétrészes neveket) egyben látva, ugyanakkor a két vastag vonallal mégis elkülönítve még feltűnőbbek a különbségek. S mivel a kördiagramon a mindkét névcsoportban megjelenő azonos morfológiai tulajdonságú etnonimák (a népnév alapalakban, képzővel ellátva) egymás mellett állnak, az összehasonlítás is látványosabb lehet.

3.1. A 'német' jelentésű lexémák közül a legnépesebb névcsoportot létrehozó *német* etnonima névanyagom 107 településének 160 névalakjában fordul elő.⁴ Az 1. grafikonon

⁴ A továbbiakban minden esetben a névalakok, és nem a konkrét névadatok számát adom meg. Azaz a vizsgálatnál egy településnek a vizsgált népnévet tartalmazó, szinonim jelentésű, de különböző morfológiai felépítésű névformáit veszem számításba, és figyelmen kívül hagyom ezen névformák konkrét névadatainak a számát, hiszen ezek a jelen kutatás számára teljességgel irrelevánsak. Amennyiben például egy településnek *Német* és *Németfalva* névalakja is van, az első névformát „a népnév alapalakban áll”, a másodikat „a népnév települést jelentő földrajzi köznévvel áll” típusba sorolva tárgyalom.

ábrázolt egy- és kétrészes nevek arányát megfigyelve azt láthatjuk, hogy e lexémának a kétrészes elnevezésekben való jelenléte nagyjából másfélszerese az egyrészes nevekben való megjelenésének (62 : 98). Ugyan ez is beszédes számaránynak látszik, ám ennél sokkal árnyaltabb képet kaphatunk, ha a fentebb említett öt típus szerint, részletekbe menően is megvizsgáljuk a neveinket. A *német* népnév a legjellemzőbben képzős formákban van jelen (80), amelyek döntő többsége egyrészes helynevet alkot (52), és csak kisebb arányban találkozunk velük kétrészes településnév első vagy második névrészeként (28). Ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy a képzőmorféma ezekben a nevekben kivétel nélkül az *-i*.

A népnevekhez az ómagyar korban a legtermészetesebben az *-i* helynévképző járult (vö. RÁCZ 2007: 52, 2008a: 235, 2008b: 104–6). Ennek magyarázatául szolgálhat talán egyfelől a népnevek szemantikai jellege, s ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredete, eredeti funkciója: képzőmorfémánk az *-e* birtokjelből jött létre, attól párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált helynévképző funkcióban önállóvá. Ez a funkcióváltás a TNyt. szerint a személyekre utaló településnevek körében indulhatott meg (SZEGLÉNYI 1991: 254), s a tulajdonosra való utalás (vö. MAKKAJ 1947: 113, KÁZMÉR 1970: 57) ezzel az elemmel általánossá lett. A *személynév* terminust azonban a szokásosnál nyilvánvalóan tágabban kell itt értelmeznünk, mert ezen a szűk értelemben vett személyneveken kívül minden személyt jelölő szót is értenünk kell, tehát a foglalkozás- és tisztségneveket, illetve a népi hovatartozást jelölő lexémákat is. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló alapszavakból, közöttük az etnonimákból létrejöttéket tarthatjuk.

1. grafikon: A *német* népnév megjelenése az egyes morfológiai típusokban

De miért nem találunk más képzőmorfémát a népnevünk mellett? A *német* népnévvel álló egyéb képzők hiányát magyarázhatnánk esetleg a véletlennel is. Ám ha meggondoljuk, hogy a vizsgált etnonima milyen jelentős számú településnév létrehozásában vett részt a nyelvtörténet során, talán mégis lehetett volna esély arra, hogy az egyéb képzőmorfémával létezett nevek közül legalább szórványosan fennmaradjon egy-egy, ennek ellenére az összegyűjtött nevek között nem találtam ilyeneket. Akkor viszont más

magyarázata kell, hogy legyen a jelenségnek: bizonyos morfofonetikai okokat sejtethünk a hiányzó alakok mögött. A *-d* képző csonka tőhöz járulása a népnevek esetében általánosnak látszik (vö. RÁCZ 2008b: 117–9). A *német* lexéma csonka tövéből viszont a szó végén álló *-t* miatt eleve nem jöhetett létre *-d* képzős névalak, hiszen az esetleges **Németd* alakok nyelvhasználatbeli realizációja **Némedd* lehetett volna, aminek eredményeként eltűnt volna mind a *tőnek*, mind pedig a képzőnek a mentális azonosíthatósága, ez pedig az efféle alakok létrehozását eleve megakadályozhatta (vö. RÁCZ 2008b: 119). A helynevekben általában használatos egyéb képzőmorfémák alkalmazása a népnevek mellett egy-két kivételtől eltekintve szintén nem látszik jellemzőnek.⁵

A kétrészes elnevezésekben az *-i* képzővel álló etnonima kivétel nélkül a második névrész szerepét tölti be; az első névrész ilyenkor a legjellemzőbben valamiféle helyviszonyjelölő funkciót lát el (*Alsónémeti*, *Hernádnémeti*, *Középnémeti* stb.), illetve egyéb megkülönböztető szerepe van (*Kisnémeti*, *Nagynémeti*, *Péternémeti*, *Sándornémeti* stb.). Figyelemre méltó az Abaúj közepső részén fekvő *Horvátnémeti* elnevezése, amelyben népnévi alapnévhez újabb népnévi megkülönböztető jelző kapcsolódik. Ez a jelenség nem látszik gyakorinak a korabeli helynévadásban.

Arányait tekintve a fenti, képzőt (is) tartalmazó névcsoportot követik a népnév és a települést jelentő földrajzi köznév kapcsolatával létrehozott kétrészes nevek (34), amelyekben a *német* lexémához a *falu* (19), a *falva* (8), az *egyház* (1), a *sok* (1), a *város* (1) és a *föld* (1) földrajzi köznevek járulnak. Ezekén túl három olyan elnevezéssel is találkozhatunk, amelynek a második névrésze az elsődlegesen ugyancsak kétrészes névként létrejött *Németfalu*, előttük pedig az *Érd*-, a *Kapi*- és a *Tapli*- előtagokat láthatjuk megkülönböztető jelzői szerepben.

Az etnonima természetesen töltheti be a megkülönböztető jelzői, első névrész funkcióját akkor is, ha a második névrészben egy elsődleges helynév szerepel (28). Ilyen esetekben azt várjuk, hogy a népnévi jelző valamely más megkülönböztető szerepű lexémát mutató, azonos utótaggal élő településnévvel áll szemben. Ez azonban nem mindig valósul meg: a *német* etnonima 11 olyan településnév első névrészét alkotja, amelynek nincs egyéb jelzős párja (*Némethét*, *Németlehota*, *Németújvár* stb.).

Amikor azonban a népnévi jelzős településnevek korrelatív névpárja is megjelenik, akkor a jelző funkcióját gyakorta egy másik népnév láthatja el: ez a *német* előtag esetében névanyagom szerint a *tót* és a *magyar* (10: *Németbárán* : *Magyarbárán*, *Németgörgő* : *Tótgörgő*, *Németszelestye* : *Magyarszelestye* stb.).⁶ Az ilyenféle névpárok a települések vagy településrészek lakosságának tényleges etnikai elkülönülését mutatják, nagyon gyakran utólagos mellételepülésre utalnak.

A népnévi előtaggal ugyanakkor más, nem népnévi megkülönböztető jelzőt tartalmazó névformák is korrelálhatnak (7: *Németkál* : *Háromkál*, *Németmákva* : *Kismákva*, *Németszecsőd* : *Egyházasszezsőd* stb.).

⁵ A *-ka* formáns jelenik meg a *Horvátka*, az *Oroszka* és talán a *Marótka* nevekben, az *-s* képzőt láthatjuk egyetlen település két névalakjában a *török* etnonima mellett a *Türköss*, illetve a *Türkösfalu* szinonim nevekben, és egy-egy példa van az *-é* (*Magyaré*), a *-j* (*Magyarej*) és az *-ny* (*Horvátöny*) formáns használatára. Elszórt alkalmazásuk miatt tehát úgy látszik, hogy ezek a képzők az ómagyar korban nem váltak általános használatúvá az etnonimák mellett.

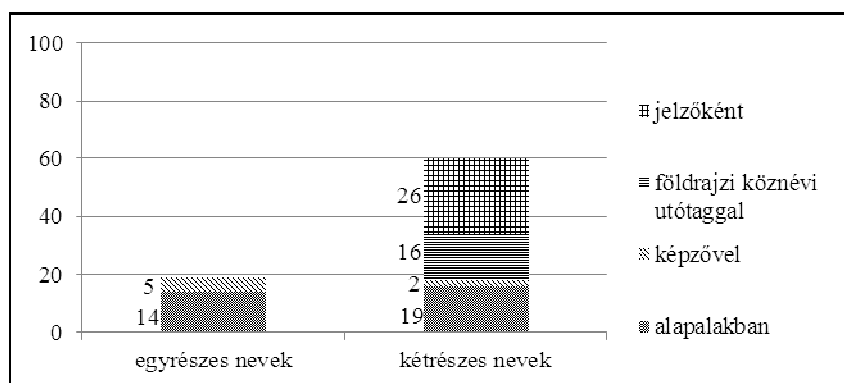
⁶ A településnevek korrelációs rendszerének átfogó igényű, monografikus formában történt bemutatása során BÖLCSKEI ANDREA e témáról is bővebben ír (2010: 132–7).

Névanyagomban elhanyagolható azoknak a neveknek az aránya, amelyekben nem települést jelentő földrajzi köznév áll a *német* etnonima után, hiszen ebbe a névtípusba csupán a *Németmező* elnevezés tartozik.

A *német* népnév bármiféle morféma nélkül, alapalakban, egyrészes településnevek létrehozásában is részt vett (10), kétrészes nevekben pedig döntően helyviszonyt kifejező (*al-*, *fel-*, *közép-*), illetve a település kialakulásának idejére utaló (*új-*) megkülönböztető jelzői előtag után áll (6).

3.2. A *szász* etnonima névanyagom 53 településének 82 névalakjában szerepel, s ha ezen belül az egy- és kétrészes nevekben való jelenlétét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a népnév zömében kétrészes nevek névalkotója (63). A névtípusok bemutatását itt is egy grafikon és egy diagram segíti.

A névszerkezeti elemzéshez részletesebb rálátást biztosító, fentebb említett öt névtípus szerinti elemzés azt mutatja (2. grafikon), hogy a *szász* a leggyakrabban alapalakjában fordul elő (33). Ezen belül nagyjából azonos arányban találkozunk vele egyrészes névként (14: *Szász*), illetve kétrészes név második névrésze névalkotójaként (19: *Alsószász*, *Beregszász*, *Mikeszász* stb.).

2. grafikon: A *szász* népnév megjelenése az egyes morfológiai típusokban

Hasonló számban (26) fordul elő a népnév kétrészes elnevezések jelzői szerepkörében is (26: *Szászfá*, *Szászfenes*, *Szásztelek* stb.). E kategórián belül az egyéb jelzős névpár nélküli megjelenése a legjellemzőbb (14), más népnévi jelzővel álló korrelatív névpárjai között az *oláh* és a *magyar* előtag bukkan fel (9: *Szászfenes* : *Oláhfenés*, *Szásznemegye* : *Magyarnemegye*, *Szászpián* : *Oláhpián* stb.), illetve 3 település esetében több más, nem népnévi jelzős megfelelés is előfordul (*Szászberéte* : *Szekérberéte* : *Alsóberéte* : *Felsőberéte*, *Szászszékes* : *Kisszékes*, *Szászszilvás* : *Vasasszilvás* : *Vízszilvás* stb.).

Újabb névtípust jelentenek azok az elnevezések, amelyekben a népnév olyan települést jelentő földrajzi köznévvel áll, mint a *fal* (4), a *falva*, a *város* (2-2), a *fá*, a *háza*, a *monostora*, a *telek* és a *vára* (1-1).

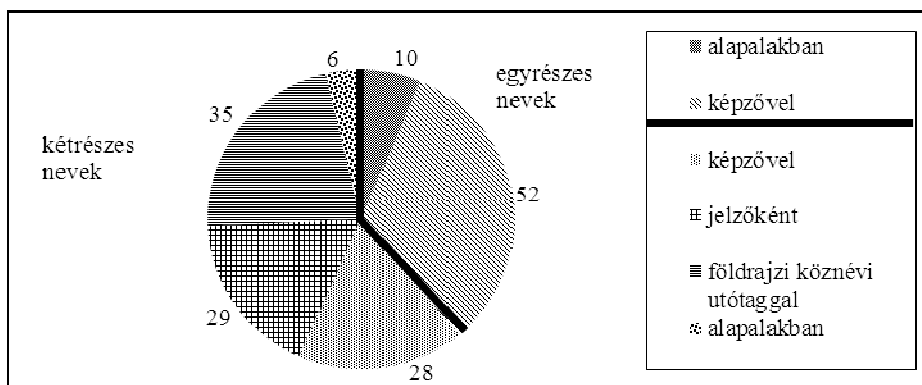
Feltűnő, hogy a *német*-hez képest arányaiban is mennyivel kevesebb a képzőt tartalmazó nevek száma (7), illetve hogy melyek az ezekben szereplő konkrét képzőmorfémák.

A korábban említett és általános használatúnak mondott *-i* morféma itt csupán két település elnevezésében van jelen (*Szászi*). Az egyik, Ugocsából adatolható *Szászi* (1332–1337: sac de *Sazi*, Adatok 29: 10) településnév vizsgált csoportunkba vonhatósága bizonytalan, mert benne a *szász* lexéma jelenléte a helyesírás alapján megkérdőjelezhető, illetve a név mellett álló *de* prepozíció is bizonytalanná teszi az *-i* helynévképző voltát. A másik *Szászi* névforma Gömörből adatolható (1329: *Zazy*[-i Miklós], AnjouOklt. 13: 280/456, 366/613, AO. 2: 425–6, 449–50), ám személynévbeli előfordulása miatt szintén elképzelhető az *-i* melléknévképző funkciója is. E képzőmorfémás alak mindkét település esetében egyedi adatolás lenne.

A *szász* népnév mellett a *-d* (4), illetve a *-d(i)* (1) képző is feltűnik, bár ezek az alakok szintén bizonytalan megítélésűek a korabeli helyesírási sajátosságok miatt (elképzelhető, hogy a kérdéses települések nevében valójában a *száz* számnév szerepel). A homályos néveredetű helyek közül az egyiknek még a lokalizálása sem biztos: Heves, Nógrád vagy Pest vármegyében kereshető, az oklevél szövege szerint a Zagyva mellett. A másik, a Hont középső részén fekvő kérdéses települést az Adatok a népnévből alakult helynevek között tartja számon, míg a FNEsz. a *száz* számnévre vezeti vissza. A borsodi *Szászdi* településnév számnévi eredeztetése mellett szólhat esetleg a későbbi *Százd* névalak, illetve a korai első előfordulás (1067 k.]/1267: mon. S. Marie [...] quod dicitur *Zazty*; l. Adatok 29: 14, Gy. 1: 804, DHA. 183, PestReg. 2).

Az utolsó névtípusba sorolható, a népnévhez kapcsolt, nem települést jelentő földrajzi köznévből alakult elnevezések száma a legkevesebb (3: *Szászberek*, *Szászpatak*, *Szászvölgye*).

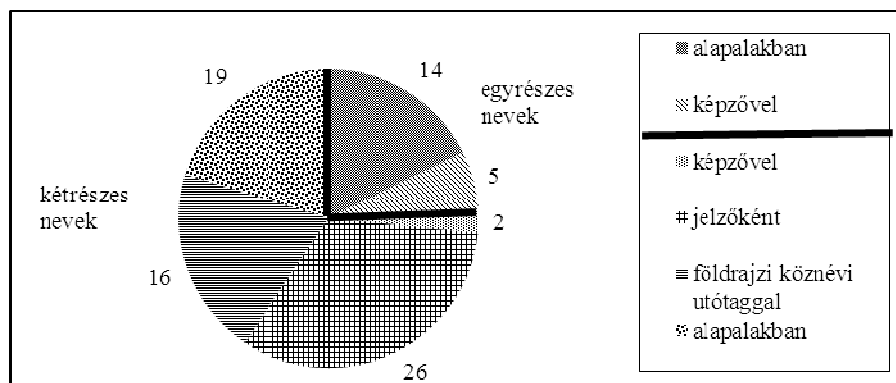
3.3. Az elemzés eredményeit mutató 1. és 2. diagramból is kitűnik, hogy a két etnonimával létrehozott nevek morfológiai felépítése között két ponton mutatkozik szembeötlő különbség. Egyrészt általában az egy- és kétrészes nevek, másrészt a névtípusokon belül az alapalakokkal és a képzővel álló nevek arányában.

1. diagram: A német népnév az egy- és kétrészes nevekben

Felvetődik a kérdés, hogy vajon magyarázhatók-e ezek az eltérések? Az egyik általános ok talán az előfordulási gyakoriság lehet, hiszen a *német* népnevet tartalmazó

névformák száma kétszerese a *szász* népnévvel alkotott neveknek, így nagyobb esély van az egyes névtípusokba sorolható nevek felbukkanására is. Konkrétabban az egy- és kétrészes nevek eltérő száma mögött viszont talán nem indokolatlan a névalakok kronológiai jellemzőit sejteni: míg a 160 *német* lexémát tartalmazó névformának 61%-át adják a kétrészes nevek, addig a *szász* népnevet magukba foglaló névalakoknak a 77%-át jelenti ugyanez a névcsoport. Megfigyelhető, hogy az utóbbi etnonimával alkotott nevek zömmel abban az időben jöttek létre (a 13. század második felétől), amikor az egyrészes nevek (főleg a képzett alakok) névdivatja már leáldozóban volt, s kezdett elterjedni a földrajzi köznevek, illetve a jelzős névalakok használata. Mindezek mellett ennek a képek talán morfofonológiai oka is lehet: a *szász* népnév egyszótagú lévén szinte vonzhatta a második névrészt, illetve maga is könnyebben jelenhetett meg ebben a szerepben. Ennek ellentmondhat viszont, hogy az alapalakok aránya a két népnév által létrehozott településnevek között éppen ellenkező arányt mutat: míg a *német* etnonima esetében 10%, addig a *szász* népnévnél 40% ez az arány. Ugyanakkor ha figyelembe vesszük, hogy ebből a 40%-ból 23% a kétrészes nevekben bukkan fel, akkor az ellentmondás máris kevésbé tűnik erőteljesnek.

2. diagram: A *szász* népnév az egy- és kétrészes nevekben

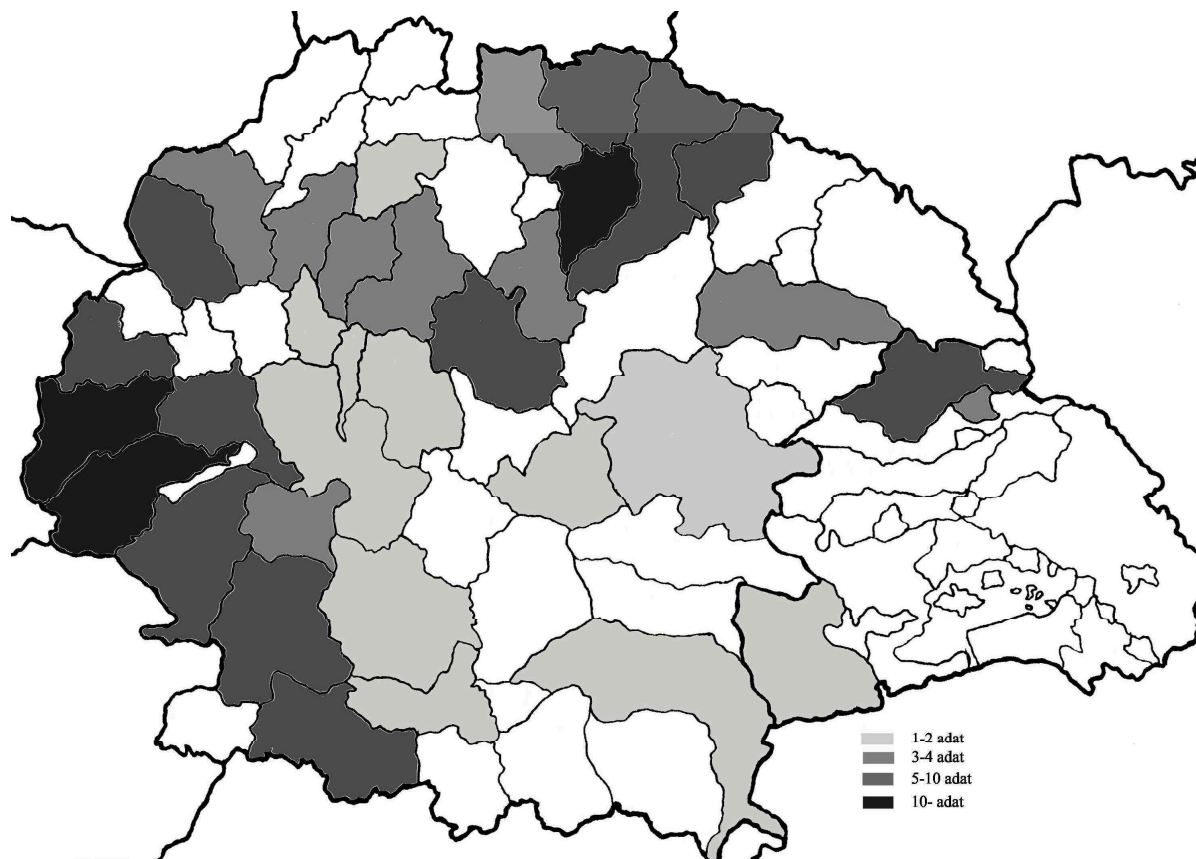
A képzőhasználatot tekintve: amíg az összes *német* etnonimát tartalmazó név 50%-ában találunk képzőt (32,5% az egy-, 17,5% a kétrészes nevekben), addig a *szász* népnévvel álló elnevezéseknél csupán 8,5% ez az arány (6% az egy-, 2,5% a kétrészes nevekben). Ez akkor különösen figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a kétrészes nevekben megjelenő képzőmorfémák eredetileg mindig egyes, elsődlegesen morfológiai szerkesztéssel létrejött egyrészes nevek alkotóelemei, illetve ha figyelembe vesszük a kronológia és a névdivat kapcsán fentebb mondottakat is. A *német* esetében a korábbi névmegjelenések, így a korábbi névdivat tükröződése miatt nagyobb arányú az egyrészes nevekbeli képző-előfordulás, míg a későbbi megjelenésű *szász*-nál a jóval csekélyebb mértékű képzőhasználat a kedvelt névalkotási módok megváltozásával magyarázható.

4. A népnevek helynevekben való megjelenésének értékelésével kapcsolatban óvatosságra szokás inteni, tudniillik az etnonimák jelenléte nem jelentheti automatikusan az adott népesség egyértelmű és jelentős arányú jelenlétét a kérdéses településeken. Adatainkból viszont azt látjuk, hogy ahol az egyes népnévi eredetű helynevek sűrűsödni látszanak, azok jellemzően azok a vidékek, ahol történetileg is bizonyítható módon jelentős számban élt és akár él ma is a német népesség. Jól látszik tehát, hogy a helynevek ilyenfajta tanúszerpét az óvatosság és a körültekintés mellett sem lehet elhanyagolni, bár kétségtelen, hogy a konkrét nevek által jelölt települések történetének tanulmányozásával válhat teljessé egy-egy település vagy vidék népességtörténetének képe.

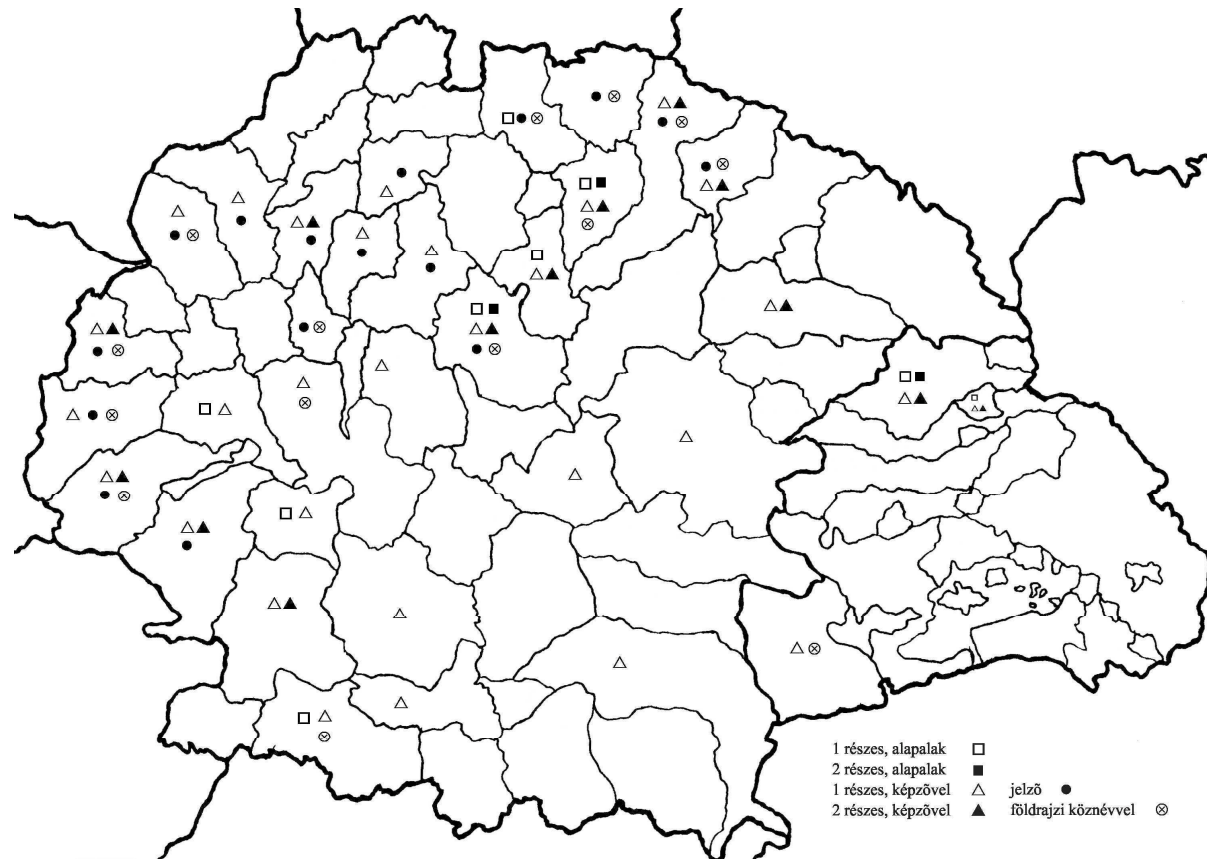
Hivatkozott irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1. Acta Historica 44. Szeged.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest. 3: 11–20.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben*. Budapest.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1943. Erdély népei a középkorban. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. 1. Budapest. 314–440.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–35.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1987². Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: KÖPECZI BÉLA főszerk., *Erdély története*. 1–3. Budapest. 235–408.
- RÁCZ ANITA 2007. A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest. 3: 45–55.
- RÁCZ ANITA 2008a. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakí változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 230–40.
- RÁCZ ANITA 2008b. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelv* 46: 103–24.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest. 188–258.

RÁCZ ANITA

1. térkép: A *német* népnév számarányai az egyes vármegyékben

2. térkép: A *német* népnév az egyes morfológiai szerkezetekben

4. térkép: A *szász* népnév az egyes morfológiai szerkezetekben

ANITA RÁCZ, **Geolinguistic examination of lexemes meaning 'German', appearing in settlement names of the Old Hungarian language**

In the Carpathian Basin, names incorporating a lexeme meaning 'German' form one of the largest groups of Old Hungarian settlement names that refer to ethnicity. Most of the observed names include the ethnic names *német* 'German' and *szász* 'Transylvanian Saxon'. The paper examines the relevant toponyms, adopting several distinct geolinguistic points of view, and analyses the structural composition of the various morphological types (i.e. names of one or two constituents), presenting the role of the different name components in the name forms. Furthermore, the author examines the extent to which the regular linguistic research of settlement names contributes to ethnic reconstruction, a question that has been discussed in historical inquiries for almost a hundred years.

A SZLENG HELYNEVEK NÉVRENDSZERTANI HELYÉRŐL

1. A nemzetközi névtani szakirodalomban évtizedek óta olvashatunk olyan írásokat, amelyek a helynévkincshez szocioonomasztikai szempontból közelítenek, azaz a neveket társadalmi közegbe való beágyazottságukat is figyelembe véve vizsgálják. Az irányzat képviselői a nevek használatának és változásának, valamint a névvariánsoknak a vizsgálatát tűzik ki célul, emellett próbálják feltérképezni a névhasználó egyének névismeretét, a névgyakoriság és a helyfajták, az elhelyezkedés és a névvariánsok kapcsolatát. A név-szociológiának speciális kutatási területe a többnyelvű térségek helynévhasználatának tanulmányozása is. E sokszínű tematikát felmutató részterület jellemző kutatási témája a városi és ezzel szoros összefüggésben a szleng helynevek bemutatása.

E helynévfajta kapcsán főként azok szociális identitást jelölő szerepét szokás hangsúlyozni, s elsősorban a helynévkincs nyelvhasználati rétegzettségének az igazolására használják őket. Ezen a helyen jómagam azonban a szleng helyneveket nem a névhasználat kérdése felől kívánom megközelíteni, hanem általában a nyelvben, közelebből pedig a helynévrendszerben betöltött helyükre próbálok rávilágítani. Ezt pedig a szleng helynevek keletkezési körülményeinek, azaz a névadási aktusnak a tanulmányozásával tárhatjuk fel elsősorban.

Míg a szleng közszókincs feltárása mára a magyar nyelvtudomány szerves részét képezi, addig a szleng helynevek névrendszertani bemutatására nemigen találunk példát. Ennek egyik okát mindenekelőtt abban láthatjuk, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan összegyűjtött névanyag, mely a vizsgálatok alapját képezhetné. Ilyen irányú munka ezidáig ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI KÁROLY gyűjtéséből származik: „Budapest fattyúnyelvi szótára”-ban számos ide vonható helynevet is találunk (1996). Szlengszótárainkat bönghészve ugyancsak rábukkanhatunk helynévi adatokra is (l. pl. KIS 2008), az ezekből lesűrhető névrendszertani következtetések azonban még váratnak magukra. Jelen tanulmányommal ezt az űrt kívánom betölteni, noha munkámban pusztán egy településnév névvariánsainak a bemutatására vállalkozom.

2. Tanulmányomnak a helynév(adás)i normára (l. HOFFMANN 1997, ŠRÁMEK 1972/1973) alapozó hipotézise az, hogy a szleng helynevek a névadás tekintetében is különlegesnek mondhatók, azaz némileg sajátos névadási modell jellemzi őket. Sajátos helyzetüket elsősorban a szleng általános nyelvi jellemzőivel magyarázhatjuk. A szlengre mindenképpen jellemző a szójáték: JESPERSEN véleménye szerint a szleng egyenesen az emberiség játékszeretetének az eredménye (1999: 203). Mindenképpen ki kell emelnünk a szlengben megnyilvánuló erős érzelmi viszonyulást is. Érdeemes megjegyezni, hogy a szleng így vagy úgy mindig a másik (domináns) értékrendhez való viszonyulást fejezi ki, de nem mindig becsmérlő módon, s a csoport igen gyakran saját értékeiből, attitűdjéből is gúnyt űz. A pozitív érzelmi színezet mellett tehát az ellentétes hozzáállás is igen gyakran megnyilvánul ezekben a nyelvi elemekben. A szleng szóalkotási módjaival kapcsolatban általános jellemzőnek tekinthetjük, hogy noha igen hosszú összetett szavak, többszavas kifejezések is megjelenhetnek benne, mégis igen gyakran él a csonkítással, rövidítéssel.

Az idegen nyelvi elemek (ma: főleg angol szavak) használata ugyancsak tipikusnak mondható e nyelvhasználati formában. A szlengre jellemző továbbá a figurativitás: „figuratív módon nevez meg dolgokat, főleg metafora, metonímia és ironia segítségével” (EBLE 1999: 231). A szlenggel kapcsolatban sokszor hangsúlyozzák a kutatók a tudatosság fontosságát: a szlenghasználó tudatosan alakítja nemcsak a tartalmat, hanem a formát is (ANDERSSON–TRUDGILL 1999: 258).

3. A szleng helynevek sajátos névadási modelljére vonatkozó feltételezésemet tanulmányomban egy magyar település jelenleg használatban lévő neveinek az elemzésével kívánom igazolni. Hajdúszoboszló Magyarország keleti régiójában található fürdőváros, története a középkorig visszavezethető. A település neve először egy 11. századi oklevélben maradt fenn, ekkor *Szoboszlóvásár* néven említik: 1075/+1124/+1217: *Zubuzlou wasar* (FNESz. *Hajdúszoboszló* a.). A név a szláv eredetű régi magyar *Szoboszló* személynév és a *vásár* köznév összetételéből jött létre. A név olyan településre utal, ahol egy *Szoboszló* nevű személynek volt vásártartási joga. E név a 13. században azonban már csak *Szoboszló*-ként tűnik fel egy jegyzőkönyvben: 1214/1550: *Zobozlo* (FNESz. *Hajdúszoboszló*). Ez a névváltozat úgy jött létre, hogy az eredetileg kétrészes név testéből egy névrészt, esetünkben az utótagot elhagyták. Ezt a jelenséget ellipszisnek tekintjük változástörténeti szempontból. A magyarországi hivatalos helységnéadás korai, ún. rendszertelen szakaszában, a 19. század derekán a helynév a *hajdú* megkülönböztető előtagot kapta: 1841: *Hajdú Szoboszló* (FNESz. *Hajdúszoboszló*). A kiegészüléssel keletkezett név jelentése így 'hajdúk által lakott/hajdú kiváltságokkal bíró *Szoboszló* nevű hely'. A ma használatos hivatalos neve a településnek tehát *Hajdúszoboszló*, azonban az informális szituációkban számos más, ún. említőnéven nevezik a helyet. Ezek a nevek különböző nyelvhasználati rétegekhez tartoznak, így találunk közöttük beszélt köznyelvi és szleng neveket is. (*Hajdúszoboszló* ma használatos köznyelvi és szleng helynévi variánsai ZAHORJÁN IVETTnek, a Debreceni Egyetem III. éves magyar–kommunikáció szakos hallgatójának gyűjtéséből származnak.)

A magyar helynévhasználatban természetesnek tekinthető, hogy informális kommunikációs szituációban a települést a megkülönböztető előtag nélküli formában említik, azaz a történeti szempontból elsődlegesebb *Szoboszló* formát használják. A mai névhasználó szempontját figyelembe véve – azaz a hivatalos *Hajdúszoboszló* formához mérve – azonban ellipszissel létrejött változatnak kell ezt tartanunk: a névhasználó a névtest egy névrésszel való csökkenését érzékeli a névforma mögött.

Az említőnevek köréből elsőként az összetartozó *Szob* és *Szobi* neveket vizsgálom. Az első név a *Szoboszló* formából jött létre. A magyar helynevek változásában ugyancsak találkozhatunk hasonló jelenséggel, azaz a név rövidülésével, azokban az esetekben azonban leggyakrabban valamely névelem (*Kömlőd* > *Kömlő*) vagy névrész (*Péterlaka* > *Laka*) elmaradásáról van szó, tehát redukció és ellipszis révén jön létre az új névváltozat. Itt azonban erről nem beszélhetünk, hiszen nem kötött morfémával vagy lexémával rövidül a név; sokkal inkább a közzavakra jellemző szórövidítéses szóalkotási móddal állítható párba ez a jelenség, így onomasztikai terminussal élve nevezhetjük ezt névcsonkításnak. A *Szobi* variáns a szlengben igen gyakori *-i* képző hozzáadásával, azaz bővülés útján keletkezett. Elméleti szinten talán feltehetjük azt is, hogy a *Szobi* forma a *Szob* előtt született, így a név csonkításos képzés útján alakult ki, s ebből jött létre a *Szob* a településnevekben is gyakran előforduló *-i* képző elvonásával, azaz redukcióval. A *Szobi*

forma elsődlegességét talán megerősítheti az is, hogy léteznek *Debi* (< *Debrecen*), *Bösi* (< *Hajdúböszörmény*) nevek is. Ezek pedig csupán ilyen formában élnek, az *-i* képző nélküli változat nem használatos. Ezekhez mintát a magyar településnevek között igen gyakori régi, de ma is transzporens *-i* képzős helynevek is adhatnak (*Kovácsi, Apáti*).

A *Szoboszló* név szleng variánsa a *Sznoboszló*, melynek keletkezéstörténeti módja a közszókészletben tapasztalható szóferdítéshez hasonlítható. Tulajdonképpen egyfajta szójáték valósul meg egy hang betoldásával a névtestbe: a névben valamiféle „előtagként” így a *sznob* szó szerepel. A névadók elmondása szerint a név akkor keletkezett, amikor a város nem támogatta a szubkultúrához tartozó fiatalok kérelmét extrém sportpálya létesítésére, ezért átvitték a várost, valójában a vezetőségét sznobnak nevezték.

Ugyanezzel a névalkotási móddal született a *Szoposzló* név is. A névferdítés ebben az esetben a *b–p* hangok cseréjével ment végbe, ezáltal a *szop* ige fedezhető fel a névben, melynek jelentése a közszlengben ’bosszúság éri, kellemetlen helyzetben van’. A névhasználó fiatalok azért nevezik így a települést, mert „szopás itt élni”, ugyanis kevés szórakozási és munkalehetőség van a városban.

A *Szop city* név minden bizonnyal a *Szoposzló* névvel hozható kapcsolatba: az előtag az imént említett *szop* szlengszó, melyhez az angol *city* köznévről járul, ebben a névben így egyszerre fedezhető fel a rövidülés és az idegen szó átvétele. Ez utóbbi, azaz a *city* lexéma megjelenésére minden bizonnyal a *New York City*, *Salt Lake City*, *Mexico City* típusú helynevek is hathattak. A szlengben egyébként sem ritka az idegen nyelvről – a fiatalok nyelvén manapság főként angol – elemek megjelenése, a szleng helynevek körében más példákat is láthatunk e jelenségre: *Balmazújváros* > *Balmaz New York*.

A magyar *szop* és a rossz angolsággal kiejtett angol *soap* szavak hasonló hangzása ihlethette a *Soap city*-t, így ez az elnevezés is névferdítés útján keletkezett. Ebből pedig ellipszissel jött létre a *Soap* egyrészes név. A magyar helynévhasználat esetleg hatással lehetett erre a névkeletkezésre is: előfordul ugyanis, hogy említőnévként a földrajzi köznevi utótag (pl. *falú, ház, szállás*) elmarad a név szerkezetéből: *Kisújszállás* > *Kisúj, Balmazújváros* > *Balmaz*.

A *Soap city* változathoz fordítással jött létre a *Szappanváros* elnevezés, melynek létrejöttét minden bizonnyal erősítette a magyar helynévrendszer hasonló város utótagú neveinek a megléte is: *Balmazújváros, Terézváros* stb. Ezenkívül a várost *fürdőváros*-nak is szokták nevezni, amely ugyancsak szemantikai kapcsolatba hozható a szappannal. Ebből kétféle módon is létrejöhet a *Szappan* név: egyrészt a város utótag elvonásával is létrejöhetett, emellett a korábban bemutatott *Soap* forma fordításával is számolhatunk talán.

A névhasználó közösségben előfordul a *Gajduliszoboszló* elnevezés is: az ugyancsak névferdítéssel keletkezett név esetében a magánhangzókat megtartva a *hajdú* megkülönböztető előtagot a *(meg)gajdult* ’megbolondult’ lexémára cserélték. Az így létrejött név a korábbi névváltozatokban is bemutatott negatív attitűdöt sugallhatja számunkra (vö. *Sznoboszló, Szoposzló*).

4. A *Hajdúszoboszló* név bemutatásakor élénk társulási kép nem mondható egyedinek: ezekkel a névalkotási módokkal más helynevek esetében is találkozhatunk. Szabolcs-Szatmár megye megnevezésére például a katonai szlengben használatosak a *Tirpákia, Tírország, Tírland* elnevezések (l. Kis 2008: 283). Mindegyik alapja a szleng *tirpák* ’Szabolcs-Szatmár megyéből való’ lexéma, melyből a hivatalos országnév mintájára (*Portugália, Anglia*) továbbképezve hozták létre a *Tirpákia* nevet, szócsontkítással és az

ország utótag hozzáadásával keletkezett a *Tírország*, s az idegen nyelvi hatás fedezhető fel a *Tírland* esetében, itt ugyanis az 'föld, terület, vidék; ország' jelentésű angol *land* utótagot csatolták az előtaghoz. Névferdítésre is találunk szép számmal példát, álljon itt mutatóban Szabadszállás település néhány, a katonai szlengben használatos elnevezése: *Szivatszállás*, *Szívószállás*, *Szopatszállás*, *Szutyokszállás* (l. KIS 2008: 272). A hivatalos név ebben az esetben a *szabad* és a *szállás* 'betelepedett kun vagy jász nemzetség, csoport lakóhelye' köznevek összetétele, mely arra utal, hogy a település lakói mentesítve voltak bizonyos szolgáltatásoktól, adóktól. A szlengben a név utótagja megmaradt, az előtagot pedig olyan pejoratív jelentésű előtagokra cserélték le, amelyek megőrizték a név szótagszámát: *szivat* és *szopat* 'úgy jár el valakivel, hogy az emiatt kellemetlen, megalázó, esetleg tartósan hátrányos helyzetbe kerül', *szívó* 'kellemetlen helyzetbe jutó', *szutyok* 'piszok, mocskok'. E negatív attitűdöt az magyarázza, hogy a településen laktanya volt, ahol a kötelező katonaidjúket töltő katonák szlengjében jelentek meg e névváltozatok.

5. Munkám végén a bemutatott jelenségekből levonható következtetéseimet foglalom össze. A szleng helynevekről – más helynevekkel összehasonlítva – elmondhatjuk, hogy a helynévrendszerben sajátos szereppel rendelkeznek: e státuszuk tetten érhető mind a névadás pragmatikai, mind nyelvi feltételeinek vizsgálatakor.

Minden név – legyen az szleng vagy nem szleng helynév – azonos pragmatikai alapviszonyok között jön létre, egy akár tudatosított, akár ösztönös névadási aktus során. A nevek alapvető funkciójukat tekintve sem térnek el egymástól, hiszen általuk tudjuk a megnevezett földrajzi objektumokat kizárólagosan azonosítani. Míg azonban a hagyományos helynévadás során általában elnevezés történik, addig a szleng nevek újranévezik a helyeket. A hagyományos névadás során a hely „birtokba vétele” azáltal történik meg, hogy nevet adunk neki, míg a szleng helynevek létrejöttékor a földrajzi objektum már rendelkezik névvel; itt a névadás motivációja éppen az, hogy ettől eltérő névváltozatot hozzon létre a névadó és -használó közösség.

A természetes, nem szleng névadás pragmatikai feltételei körében a név–objektum–ember tényezőcsoporttal számolhatunk: ebben a szituációban többnyire az objektum determinálja a nevet, azaz a név valamiféleképpen tükrözi magát a helyet, a nevek többsége ugyanis motivált helynév. Ezzel szemben a szleng helynévalkotás során az objektum háttérbe szorul, és a három elemből a hangsúly az egyén felé tolódik el. Természetesen az egyén és a hely relációja minden esetben – így a szleng helynévalkotás során is – kihat a névadásra; a szleng helynevek esetében azonban sokkal markánsabban kimutatható, hogy az én viszonya magához a létező, már meglévő névhez szolgáltatja a domináns névadási motivációt. Tehát míg a hagyományos helynevek esetében a név és a denotátum között tényleges kapcsolat fedezhető fel, azaz a névben a helynek a névadó által megtapasztalt tulajdonsága jelenik meg, addig a szleng helynevek körében vagy a névadónak a hellyel kapcsolatos szubjektív benyomásai, érzelmei vetülnek ki a névben, vagy egyes esetekben – a nyelvi játék miatt – a név teljesen el is szakadhat a denotátumtól, így akár motiválatlan névnek tűnhet a kívülálló számára. (E jellemvonása alapján a szleng helynévadás párhuzamba állítható a TOLCSVAI NAGY GÁBOR által posztmodernnek nevezett névadással, vö. TOLCSVAI NAGY 1997.)

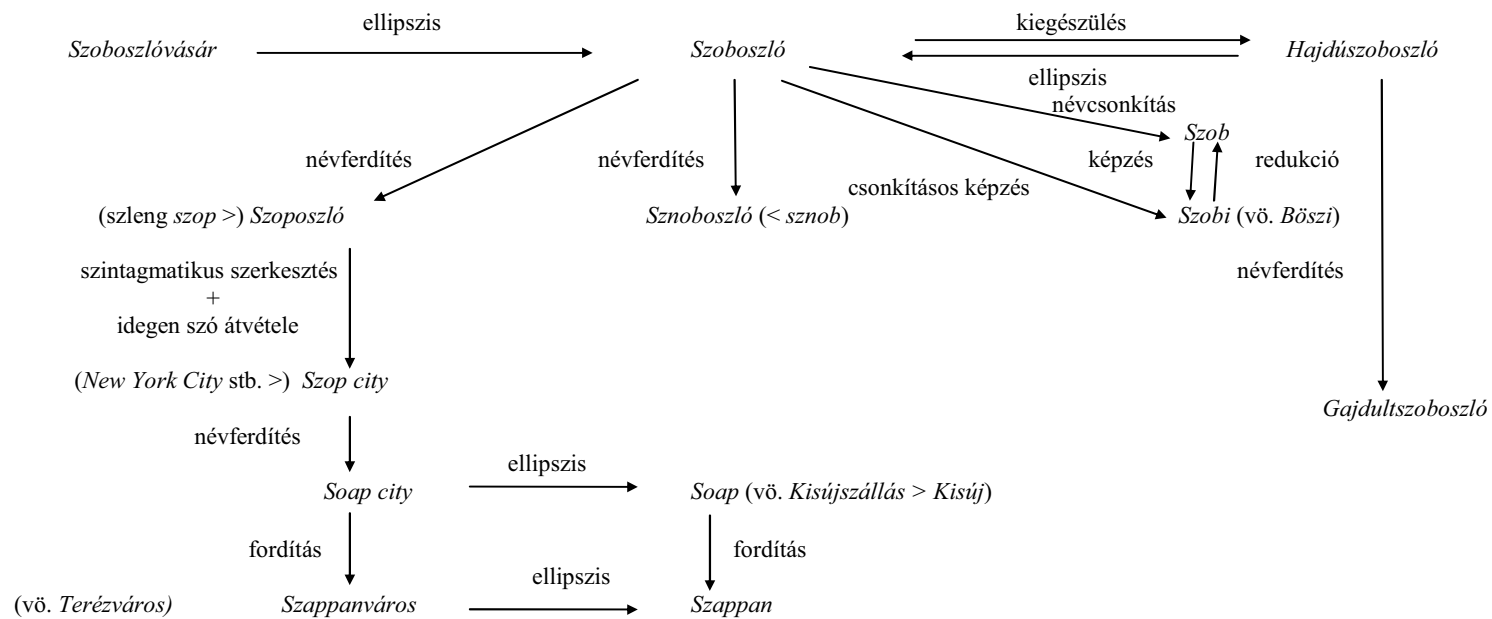
Ezzel összefüggésben érdemes megvizsgálni a névadás nyelvi feltételeit is, az eltérő névadási szituáció ugyanis különböző nyelvi feltételek között valósul meg. Ebből a szempontból ugyancsak találunk hasonlóságokat a kétféle névadásban: általánosan elmondható

ugyanis, hogy a név megalkotásakor felhasznált elemek kiválasztására és megszerkesztésére minden esetben hat a meglévő helynévkincs modellje. A szleng helynevek névadásakor is felfigyelhetünk arra a jelenségre, hogy nemcsak egy adott nyelv helynévrendszerén belüli tagokkal mutatnak a létrejött nevek kapcsolatot, hanem más nyelv helyneveinek a (lexikális-morfológiai, esetleg funkcionális-szemantikai) szerkezete is erős befolyással lehet azokra. A nyelvi kreativitás, játékoság azonban itt érhető tetten legnagyobb mértékben a helynévrendszeren belül: a szleng helynév tulajdonképpen akár puszta nyelvi játék is lehet, ezáltal pedig a név és a hely között megszűnik mindenféle reális kapcsolat. Ebben az összefüggésben fontosnak tartom kiemelni a szleng helynevek asszociativitását: a szleng helynév ugyanis igen gyakran asszociációk sora által jön létre, ez pedig tovább gyengíti a név–objektum között felismerhető kapcsolatot. Ennek következményeként a név a valóság felől megközelítve motivátlannak tűnik, valójában azonban a szleng nevek többsége nyelvileg igenis motivált.

Az itt bemutatott jelenségek arra is rávilágítanak, hogy a szleng helynévadás kognitív szempontból igen bonyolult folyamat. E helynevek létrejöttének és működésének különösen nagy mértékű összetettségét pedig azok erős kapcsolata az anyanyelvi és az idegen nyelvi helynévvállományhoz, valamint az anyanyelvi és az idegen nyelvi közszőkészlethez, illetve a helyről alkotott szubjektív mentális leképződéshez igen szemléletesen alátámasztja.

Hivatkozott irodalom

- ANDERSSON, LARS-GUNNAR – TRUDGILL, PETER 1999. A szleng. In: FENYVESI ANNA – KIS TAMÁS – VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk., *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Debrecen. 247–60.
- EBLE, CONNIE 1999. Szleng. In: FENYVESI ANNA – KIS TAMÁS – VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk., *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Debrecen. 227–33.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- JESPERSEN, OTTO 1999. A szleng. FENYVESI ANNA – KIS TAMÁS – VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk., *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Debrecen. 203–12.
- KIS TAMÁS 2008. *A magyar katonai szleng szótára*. Debrecen.
- ŠRÁMEK, RUDOLF 1972/1973. Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás. A névjelleg változása. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. 1–2. MNyTK. 209. Budapest. 600–6.
- ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY 1996. *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Budapest.

Hajdúszoboszló neveinek keletkezéstörténeti levezetése

ERZSÉBET GYÖRFFY, **On the place of slang place-names in the system of names**

By presenting the standard and slang variants of the Hungarian place-name *Hajdúszoboszló*, the paper intends to prove that slang place-names play a unique role in the system of place-names of a language and that this special status can be observed when examining the pragmatic as well as the linguistic conditions of giving names. It can be ascertained that slang place-names either reflect the subjective impressions and emotions of the namers in connection with the indicated place, or in certain cases – as a result of a pun – the name can be so completely detached from its denotatum that to an outsider it might seem to lack motivation. Regarding slang place-names, one must pay attention to the fact that these names display strong systemic connections not only with the other place-names of the given language they are taken from, but also with place-names of other languages.

A PÉCS KÖRNYÉKI SZÉN BÁNYÁSZAT ÉPÍTETT KÖRNYEZETÉNEK NEVEI

1. A dolgozat témája, forrásai

1.1. MIZSER LAJOS már egy korábbi cikkében felhívta a figyelmet arra, hogy bánya-nevekkel a magyar szakirodalom eddig nem foglalkozott, annak ellenére, hogy nem új névtani kategóriával állunk szemben (MIZSER 1995: 131). HÁRI GYULA létesítménynevekre vonatkozó későbbi kutatásaiban előfordulnak bánya nevek, de önálló tanulmány azóta sem nem született a témáról.

Ebben a cikkben a Pécs környéki szénbányászat épített környezetének névanyaga kerül feldolgozásra. Nem foglalkozom tehát az észak-mecseki és Komló környéki bányászattal, valamint a bányaterületeken fellelhető egyéb földrajzi nevekkal, kivéve ha azok a létesítménynevekhez közvetlenül kapcsolódnak, például egy bánya vagy bányatelep névadójaként. A vizsgálat diakrón anyagra alapoz: a dél-mecseki szénbányászat fejlődésének 1848-as megindulásától, azaz a korszerű, függőleges aknás művelés megkezdésétől a mai napig veszi számba a neveket. A kutatás elsősorban a bányásztörténeti szakirodalomra támaszkodik, amelyből kiemelendő PILKHOFER MÓNICA „Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században” című műve (PILKHOFER 2008), valamint a Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány kiadványai és honlapja, amelynek folyamatosan bővülő archívuma számos hasznos információval szolgált. A folyóiratok közül fontos forrást jelentett a Bányászati Lapok, a Bányászati és Kohászati Lapok, a Bányásztörténeti Közlemények és a Földrajzi Értesítő számos cikke. Munkámban a neveket a forrásokban szereplő írásmóddal közlöm.

A névanyag gyűjtése során három fő csoportot különítettem el: aknák, tárók és bányatelek neveit. A további feldolgozáshoz a funkcionális-szemantikai megközelítésmódot alkalmaztam HOFFMANN ISTVÁN (1993: 43–54) és HÁRI GYULA létesítménynevekkel foglalkozó kötete (2010) nyomán. A bővítményrészeket alapvetően négy nagy csoportba sorolhatjuk: fajtajelölő nevek; közvetlenül motivált nevek; olyan nevek, ahol a bővítményrész nem áll közvetlen kapcsolatban a denotátummal; bizonytalan eredetű vagy többféleképp elemezhető nevek. A bányatelepeknél szükség volt egy ötödik csoport felvételére is, amelybe a fenti kategóriákba nem sorolható nevek tartoznak. A közvetlenül motivált nevek egyik alcsoportja a létesítmény tulajdonságát kifejező bővítményrészeké (amelyek tovább csoportosíthatók a fizikai megjelenésre vagy a funkcióra utaló névadási motiváció alapján), a másik a denotátum külső dologhoz való viszonyára utaló nevéké (ezek az adatok is további alcsoportokba oszthatók az alapján, hogy személyhez, létesítményhez, helyhez, viszonyított helyzethez, környezethez vagy az ott élő emberekhez köthető a névadás). A közvetlen motivációval nem rendelkező bővítményrészeket a konvencionális vagy emlékeztető funkciójú alcsoportokba sorolhatjuk.

A névanyagban több német név is előfordul. Számos esetben az eredeti név német volt, a magyar névváltozat csak később került be a köztudatba. Ennek oka a német anyanyelvű (elsősorban sziléziai, másodsorban bajor, tiroli, stájer stb.) szakemberek és az osztrák

befektetők jelenléte. A német nevek magyarra változtatása több hullámban történt. A 19. század második felében egyre fontosabb törekvéssé vált a nyelvújítás a magyar bányászati szaknyelvben, először a szakszókincs, majd a század utolsó két évtizedében a névadás terén is. Az I. világháború után szintén előfordultak ilyen jellegű névváltoztatások, azonban ekkor az új létesítmények magyar, elsősorban történelmi vonatkozású névadása fontosabb volt, mint a már meglévők névcseréje. Az 1930-as évek végén ismét előtérbe került a bányászat idegen eredetű szakszavainak és neveinek cseréje, 1937–1938-ban például több bányatelep kapott magyar nevet a korábbi német helyett.

2. Aknák

2.1. A bővítményrészeken kívül a bánya nevek alaprésze is rövid magyarázatra szorul. Az *akna* olyan külszínre nyíló bányatér, amely a bánya megnyitására, szállításra (*szállítóakna*, *fékakna*), vízmentesítésre (*vízakna*), szellőztetésre (*szellőztetőakna*, *légakna*), kutatásra (*kutatóakna*) stb. szolgál. A *fékakna* arról kapta a nevét, hogy a szállított teher súlya által okozott túlerőt fékezéssel egyenlítik ki. Aszerint, hogy az akna milyen szögben hatol be a földbe, megkülönböztetünk *függőleges-* és *lejtősakna*-t. Az *ikerakna* egy egymáshoz közel telepített aknapár, amely a szállítással és szellőztetéssel kapcsolatos feladatokat látja el. A funkció és a behatolási szög alapján való elnevezés együtt is alkothat összetett köznevet, például a *lejtős-légakna* esetében.

2.2. Az aknák elnevezései közt nincs példa pusztán fajtajelölő névre.

2.3. Közvetlenül motivált nevek:

2.3.1. Egyes nevek a létesítmény sajátosságát fejezik ki. A fizikai megjelenés több esetben jelentett motivációt. A bánya alakjára utal a *Lapos-akna* név a 19. század végéről. Csoportosan elhelyezkedő aknák számát adja meg a *Hármas-akna* elnevezés. A megszőkottól eltérő jelleghez köthető a *Licht-akna* neve. A *licht* német szó főnévként 'fény'-t jelent, melléknévként pedig 'világos'-t, ez a bánya pedig a többi aknánál világosabb volt. A bánya felszereltségére, azaz a gépesítettség magas fokára utal a *Maschinen-akna* elnevezés. Ebben a németes változatban jobban ismert, mint magyarul, *Gépi-akna*-ként. A létesítmény funkcióját fejezi ki a *Fék-akna*, valamint a *Tömedék-akna* elnevezés. Ez utóbbi a tömedékes fejtésmódok alkalmazásához szükséges anyagok beadására szolgált. A *Tanbányai lejtős-akna* nevének bővítményrésze arra utal, hogy az aknát oktatásra használták.

2.3.2. Gyakori a létesítmény külső dologhoz való viszonyára utaló névrész.

2.3.2.1. Több példát is találunk személyre utaló névadásra. A személy viszonya a létesítményhez többféle lehet (például birtoklás, üzemeltetés, alapítás, építtetés). Ilyen a *Lőrinc-akna*, amelynek elnevezésénél a tulajdonos Littke Lőrinc neve jelentett motivációt, illetve a *Gyula-akna*, amelyet kivitelezőjéről, Jaulusz Gyuláról neveztek el, valamint a *József-akna*, amely a Pécs bányászatában rendkívül fontos szerepet játszó Schroll Józsefre utal (Pécsbányatelep egyik alapítója, bányauzemvezető és bányagondnok). A Dunagőzhajózási Társaság (DGT) 1862–1887 közötti igazgatójáról, Martin Ritter von Cassianról neveztek el a *Cassian-akna*-t. A *Rücker-akna* nevének története hasonló, a bányatulajdonos DGT 1906–1919 közötti elnökére, Anton Rückerre utal. A *Thommen-akna*-ról (mely később a *Petőfi-akna* nevet kapta) annyit tudunk, hogy egy bányamérnökről neveztek el. A fentebb említett Schroll József családnévét is kölcsönözte egy aknának, 1869-ben nyílt meg

a *Schroll-akna*. Névtani érdekesség, hogy az 1870-ben lemélyített *Wiesner-akna* névadójához, Wiesner Raymárhoz kötődik a bányatelepi utcák és az üzemi épületek neveinek és feliratainak magyarosítása a 19. század utolsó évtizedében. Wiesner a DGT bányauzemeinek igazgatója volt egészen 1900-ig.

2.3.2.2. Egy másik létesítményre utaló névre példa a *Jozefa-akna*. Ez az akna a fentebb említett *József-akna* női párja, ikeraknája: mindkettő 43 méter mély, és a DGT egyszerre nyitotta meg őket 1870-ben. Ide sorolható még a *Vasgyár-akna* (amely a *Zwang-akna* egyik magyar neve). A bánya a Csetnek-pécsi Vasgyári Társulat tulajdonában volt, és a szintén a társulat tulajdonában lévő gyár számára termelt szenet.

2.3.2.3. Egy intézményre utal a *Viktória-akna* elnevezés, konkrétan a tulajdonos *Victoria Társaság*-ra. A bécsi központú társaságot az akkor uralkodó Viktória brit királynőről nevezték el. Ez a névadás valószínűleg összefüggésben lehet azzal, hogy a Pécs környéki bányászatban – például a DGT alapításában – a kezdetektől fogva fontos szerepet játszottak a brit vállalkozók.

2.3.2.4. A létesítmény egy adott helyhez fűződő kapcsolatát kifejező névrészeket is találunk a névanyagban. Ezek mindegyike a létesítmény pontos elhelyezkedésére utal. A névben a bővítményrész egy helységnevé, amelynek területén található maga a létesítmény. A Pécs és Pécsvárad között elhelyezkedő Hosszúhetény községre utal nevével a *Hosszúhetényi-szállítóakna* és a *Hosszúhetényi-légakna*. Vasas településen volt a *Vasas-szállítóakna*. A *Szaboles-akna*-t Szabolcs (más néven Mecsekszabolcs) településről nevezték el 1958-as megnyitásakor. Hasonló név a *Lakótelepi-légakna*. Az 1873-ban megnyitott bányát a DGT egyik, pécsbányatelepi kolóniájának közelében találhatjuk a korabeli térképeken, ezért kapta a *lakótelepi* jelzőt. Egy térszíni formához, a mecseki Kövestetőhöz köthető a *Kövestetői lejtős-légakna* bővítményrésze.

2.4. A vizsgált névtípusoknál (aknák, tárnák és bányatelepek nevei) az aknák között találjuk a legtöbb olyan nevet, amelyben a bővítményrész nem áll közvetlen kapcsolatban a denotátummal. Ennek oka, hogy a három csoport közül az aknanevek tekinthetők a legfontosabbnak, azaz kiindulópontnak, tehát tárnák és bányatelepek könnyen kaphatják aknák neveit, míg fordítva ez nem jellemző.

2.4.1. A konvencionális csoportba tartozik az *Alfa-akna* (illetve *Alfa-kutatóakna*) és *Béta-akna*, amelyek a görög ábécé betűiről kapták nevüket. Mindkét bánya 1860-ban nyílt Vasason. Az ábécé sorrendjének megfelelő névadás egyszerű és kézenfekvő. Más-
hol is felbukkan a Pécs környéki bányászat történetében: Vasasbányatelepen például az utcákat nevezték el az ábécé betűi után; a *B*, *C*, *D*, *S* és *R* utcanévek a mai napig használatban vannak. Ebbe a típusba tartozik még a *Béke-akna*, amely a *Ferenc József-akna* újabb keletű neve. A *béke* közszóból alkotott nevek népszerűek voltak a szocializmus alatt, ezért nem meglepő, hogy erre cserélték le a királyra utaló elnevezést a 40-es évek végén. Ez a fajta névváltozás a korban tipikusnak tekinthető.

A konvencionális nevek csoportja a valóságban ennél nagyobb lehet. A bizonytalan eredetű nevek közé soroltak nagy része valószínűleg ide tartozik, bár ennek bizonyítására további kutatásokra lenne szükség.

2.4.2. Gyakori, hogy az akna emlékeztető funkciójú névvel bír. Az első Pécs környéki „modern” akna, a *Flórián-akna* is erre példa, melyet 1848-ban nyitott meg a Littke Lőrinc és Tsai Vállalat. Flórián a tűzoltók védőszentje, és Pécsett kultusza a mai napig megfigyelhető: a városban találhatunk Szent Flórián templomot, szobrot, teret, de a pécsi

polgárőrséget is *Szent Flórián Polgárőr Egyesület*-nek nevezik. Szent Flórián legendája – ha nem is szorosan – kapcsolódik a szénbányászathoz: egy szénégető máglyát rakott, amibe véletlenül maga is beleesett, ám Flóriánhoz fohászkodva végül megmenekült. A tiszteleti névadás érvényesül az *István-akna* esetében, amelynek eredeti neve *Szent István-akna*. Az 1920-as években a trianoni békeszerződés megkötése után népszerűek lettek a történelmi nevek, ennek eredményeképp kaphatta ezt a nevet ez a bányamodernizálás eredményeképp született akna. A II. világháború után – szintén történelmi okokból – a *Szent* előtag elmaradt, és egyszerűen csak *István-akna*-ként nevezték meg. 1852-ben kezdte meg működését a Czvetkovics Ferenc tulajdonában lévő *Ferenc József-akna*, amely az akkori osztrák császárra, I. Ferenc József-re utal, akit tizenöt évvel a bánya megnyitása után magyar királlyá is koronáztak. A magyarországi bányászatban mindig is érdekelt volt az osztrák fél, a DGT alapítói között is találunk osztrák tőkéseket. Ezt az 1852-ben megnyitott bányát később bezárták, 1944-es térképeken már nem található meg. Szintén a *Ferenc József-akna* nevet kapta egy, a Székesegyházi Uradalom tulajdonában lévő, az előzőnél jóval nagyobb (216 m mély) bánya, amelynek nevét majdnem száz évvel később *Béke-akna*-ra változtatták. Érdekeség, hogy ebben az aknában is 1852-ben kezdték meg a termelést, tehát abban az évben két ilyen nevű bánya is nyílt. Pécsről nem messze van még egy akna, amely nevével egy Habsburgra emlékeztet: az 1856-ban felavatott *Albrecht-akna* Magyarország akkori katonai és polgári kormányzójára, Albrecht főhercegre utal, aki I. Ferenc József unokaöccse volt. Pécs egyik legismertebb bányája a *Gróf Széchenyi István-akna*, amelyet röviden csak *Széchenyi-akna*-nak, sőt gyakran *István-akna*-nak is hívnak. Széchenyi a bányászathoz több szállal is kapcsolódott, igyekezve azt fellendíteni, a dunai gőzhajózás ügyének előmozdításában pedig főszerepet játszott. Nem véletlen tehát, hogy a DGT tulajdonában lévő akna névadójává vált, hiszen a társaság jelentős részben neki köszönhette létét. A *Petőfi-akna* Magyarország legismertebb költőjéről kapta nevét az idegenes hangzású *Thommen-akna* újabb elnevezéseként. Bár az eredeti nevet még mindig nem szorította ki teljesen, a *Petőfi-akna* elnevezéssel ma már gyakrabban találkozhatunk.

2.5. A bizonytalan eredetű, többféleképp elemezhető típusba számos olyan akna tartozik, melynek bővítményrésze egy férfinév. A Mecsekben a bányászat komoly fejlődésnek indult 1853-tól, amikor a DGT megnyitotta első bányáját *András-akna* néven. Ennél a bányanévnel valószínűsíthető a konvencionalitás mint motiváció. A *Zsigmond*- és *Károly-akna*-ról elmondható, hogy e keresztnevek a 20. század elején gyakran szolgáltak bányanevek alapjául. A konvencionális típushoz való tartozásuk valószínű, de akár egy bányatulajdonosra vagy szakemberre is utalhatnak. Ugyanez a kettősség elmondható a *Sándor*-, *György*- és *Mihály-akna*-ról is. A *György-akna* a 20. század elején kapta ezt a nevet a német nevek magyarra cserélése során, előtte *Georg Schacht*-ként volt ismert. Valószínűleg a konvencionális típusba sorolható a Riegel Antal által 1852-ben megnyitott *Carolina-akna* (magyar változatban *Karolina-akna*) is. Erre utal, hogy a *Carolina* népszerű bányanévnek számított német nyelvterületen is. Pécs környékén másodikként, 1850-ben nyílt meg a *Zwang-akna*. Egy *Hugo Zwang* nevű bánya működött a szilészi bányavidéken, ami Európában a szénkitermelés egyik legnagyobb hagyományú területének számított. A 19. század elején is számos felszíni kitermelésű bánya működött Pécs környékén, az olyan mélyművelésű bányák megnyitásához viszont, amilyen például a *Zwang-akna*, tapasztalt mérnökök kellenek. Nem kizárt, hogy a Habsburg Birodalom

területéről (főképp Csehországból, Morvaországból és Sziléziából) érkező szakemberek befolyásolták a névadást, és sziléziai mintára nevezték el a szóban forgó bányát. A *Zwang-akna* néha *Kényszer-akna* (ném. *Zwang* 'kényszer'), vagy ritkábban *Vasgyár-akna* néven is szerepel a forrásokban.

3. Tárók

3.1. A *táró* a felszínre közvetlenül nyíló szintes bányatérsg. Rendeltetése szerint lehet *kutató-, fő-, szállító-, vízelvezető-, bejáró- és altáró*. A szellőztetési célra nyitott *tárót légfeltörés-nek* nevezik. A *segéd-táró* a szállítás vagy a légelvezetés megkönnyítésére szolgál. A *tárna* a *táró* köznyelvi elnevezése; a tanulmányban mindkét név előfordul. A köznyelv *bánya* szava *aknát* vagy *tárót* is takarhat. A bányászattörténeti szakirodalomban nem tisztázott kérdés, hogy a pécsi bányavidéken pontosan hány *táró* volt.

3.2. Egyedül a *táróknál* találunk példát olyan névrészre, amely csupán fajtajelölő. Az egyik legérdekesebb tárnatípus talán a *légfeltörés*, amelyből a Mecsek déli részén kettőt találunk; az egyik neve egyszerűen *Légfeltörés*. Mivel később átalakították, és a *Gyula-akna* szellőztetésére használták, *Gyula-légfeltörés-ként* is szerepel a forrásokban.

3.3. A tárnák elnevezésénél a bővítményrész általában közvetlenül motivált.

3.3.1. A névrész a létesítmény sajátosságát fejezi ki az *Új-táró* és az *Új-Félix-táró* nevében. A névadás ezeknél a viszonyított időn alapul. Funkcióval összefüggésbe hozható elnevezésre a *táróknál* nincs példa.

3.3.2. A létesítmény külső dolgokhoz való viszonyát gyakran fejezik ki a *tárónevek*.

3.3.2.1. A *táró* nevével utalhat személyre. A *Ferenc-táró* elnevezés tulajdonosához, a már említett Czvetkovics Ferenchez kapcsolódik. Népszerű bányanév a *László* (a pécsi *László-táró* mellett a rozsnói bányavidéken és Nógrád megyében is volt ilyen nevű tárna), de ez jelen esetben nem a konvencionális típusú névrészek közé sorolható, mivel nevével tulajdonosára, Czinderi Lászlóra utal. Ebbe a csoportba tartozik még a szintén keresztnévre visszavezethető *Henrik-táró* (eredetileg *Heinrich-táró*, egy 19. század második feléből származó fényképen például a *Heinrich Stollen* név olvasható). Drasche Henrikről nevezték el, aki 1860-ban létesítette ezt a tárnát. Pár év múlva tulajdonosváltás történt: a Magyar Lloyd Gőzhajózási Társaság vásárolta meg Drasche bányaterületeit, de a *Henrik-táró* nevet nem cserélték le. Családnévi eredetű a *Hoheder-táró* (vagy *Hocheder-táró*). Nevét valószínűleg a tiroli vállalkozó Hocheder Augusztról kapta, aki más magyarországi bányákban is érdekelt volt. A magyar bányászat történetében főleg arról ismert, hogy az erdélyi Verespatakot le akarta rombolatni egy aranybánya megnyitása érdekében.

3.3.2.2. Számos tárna neve utal egy hozzá többé-kevésbé kapcsolódó létesítményre, leggyakrabban *aknára*: *András-táró*, *Szabolcs-táró*, *Károly-szállítótáró*, *Gyula-segéd-táró*, *András-akna-segéd-táró*, *József-táró*, *Gyula-légfeltörés*, *Rücker-légfeltörés*. Ide tartozik a *Josefina-táró* is, amelynek névadásánál a *Jozefa-akna* jelentette a motivációt.

3.3.2.3. A *táró* viszonyított helyzetét fejezi ki a *Felső-táró* és az *Északi-táró*.

3.4. Néhány tárnanévnel a denotátum és a név nincs közvetlen kapcsolatban egymással.

3.4.1. A konvencionális típusú neveknél a névadás a mintakövetéshez köthető. Ilyen az *A*, *B* és *C táró*, valamint a római számokkal jelölt *tárók* (a forrásokban találunk *VII.*,

VIII. és XI. táró-t, de a számozás bizonyára I.-től kezdődött). Számtalan más olyan név van, amelynek a konvencionális típusba tartozása ugyan valószínűsíthető, de a névadásra vonatkozó információk feltáratlansága vagy hiányossága miatt nem zárható ki az sem, hogy a közvetlenül motivált névrészek kategóriájába sorolható az adott név. Ezért ezeket a többféleképpen elemezhető és bizonytalan eredetű nevek csoportjánál tárgyaljuk.

3.4.2. Emlékeztető funkciójú névrészre a táróknál nincs példa.

3.5. A többféleképp elemezhető és bizonytalan eredetű bővítményrészek csoportjába számos olyan, keresztnévi eredetű tárnánév tartozik, amelyek esetében további kutatás lenne szükséges annak megállapítására, hogy a névadást a konvenciókhoz való igazodás motiválta-e, vagy esetleg egy konkrét személy köthető a létesítmény elnevezéséhez. Ilyen a *Franz-táró*, *Lajos-táró* (korábbi nevén *Ludvig-táró*), *Karl Fridrich-táró*, *Eduárd-táró*, *Félix-táró*, *Leó-táró*, *Julianna-táró* és *Gizella-táró*. A legtöbb név németes férfi-névre vezethető vissza. Az aknák névadási gyakorlatához hasonlóan a tárók is gyakran kapnak férfinévet, ez tehát valószínűsíti, hogy a névadásban a konvenciókat vették figyelembe. A *Lajos* nevet más bányaterületeken is szívesen választották tárnák nevéül, például az Északi-középhegységben. Bizonyos adatok viszont arra utalnak, hogy a névrészek mögött valós személy állhatott. A *Franz-táró* nem azonos a *Franz* név magyar változatát bővítményrészként viselő *Ferenc-táró*-val, az elnevezés tehát csak akkor logikus, ha a *Franz-táró* név mögött is egy – a bányához valamilyen módon kötődő – személy állt, illetve ha a két táró eltérő időben létezett. A *Karl Fridrich-táró*-nál a bővítményrészben két férfinév is szerepel, míg a hagyomány szerint az ilyen nevekben általában csak egy keresztnév van, tehát ennél is feltehető a közvetlen motiváltság. A *Julianna-táró* esetében bizonytalan, hogy konvencionális vagy emlékeztető funkcióval bír-e, és tulajdonképpen a közvetlen motiváltság sem zárható ki (ez a név gyakori volt a 20. század elején, tehát az is előfordulhat, hogy konkrét személyre utal, például a bányatulajdonos lányára). A legvalószínűbb talán az emlékeztető funkció: a *Julianna* név könnyen összefüggésbe hozható Szent Borbálának, a bányászok védőszentjének legendájával, Borbála és Julianna ugyanis együtt halt vértanúhalált a 4. század elején. A pontos névadási motiváció homályba vész a *Gizella-táró* esetében is: tudjuk, hogy ez is gyakori és népszerű név volt akkor, amikor a tárót megnyitották, de a *Gizella* királynéra utaló névadás is elképzelhető (erre utalhat, hogy Szent Istvánról is neveztek el bányalétesítményt). Emellett az is lehetséges, hogy a táró Ferenc József lányának tiszteletére kapta a nevét – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy *Franz*- és *Ferenc-táró*t is ismerünk.

Ide sorolható a *Keller-táró* és az *Eisenhammer-táró* is, amelyek szinte biztosan a közvetlenül motivált nevek csoportjába tartoznak. A *Keller* és az *Eisenhammer* lehet német családnév, de a tulajdonság vagy külső dologhoz való viszony alapján történő elnevezés is elképzelhető a szavak magyar jelentése ('pince' és 'vaskalapács') alapján.

A létesítmény közelében lévő közetre utalhat a *Tofa-táró*. Bár nevének eredete nem teljesen biztos, az egyetlen kézenfekvő magyarázat szerint a vulkáni tufa törmelékkezzettel hozható összefüggésbe. Ennek a közetfajtának ugyanis egyik tipikus magyarországi lelőhelye a Mecsek, s valószínűleg a bánya környékén is előfordult.

4. Bányatelepek

4.1. Pusztán fajtajelölő névre a bányatelepeknél nincs példa.

4.2. A nevek túlnyomó többsége a közvetlenül motivált kategóriába sorolható.

4.2.1. A bányatelep névanyagában nem található olyan név, amely a bányatelep közvetlen sajátosságára, például fizikai megjelenésére utalna.

4.2.2. A bányatelep külső dologhoz való viszonyát fejezi ki a legtöbb bővítményrész.

4.2.2.1. A személyre utaló névadás a bányatelepeknél is gyakori. Az alapításra vagy építtetésre utal a *Koch-telep*, vagy ismertebb nevén *Koch-lakások* elnevezés, a *Riegli*- vagy *Rigli-telep*, valamint az *Ullmann-telep*. A *Koch-lakások* építtetője Koch Ferenc volt. A *György-telep* gyakori névváltozata, a *Riegli-telep* vagy *Rigli-telep* Riegel Antalra, a Pécs környéki bányavidéken a 19. század második felében tevékenykedő vállalkozóra utal. Hozzá köthető több bánya lemélyítése, valamint a *György-telep* kialakítása (a tulajdonában lévő *György-akna* közelében), amelyet a bányászok kezdtek el az építtetőre utalva *Rigli*-nek hívni. Névtani szempontból különösen érdekes az *Ullmann-telep* története. A kolónia kiépítéséről 1902-ben határozott a Dunagőzhajózási Társaság, 1903-ra pedig már számos utca állt készen a bányászok befogadására. A DGT azt szerette volna, hogy a telepet az annak létesítésében kulcsszerepet játszó vezérigazgatóról, Ullmann Lajosról kereszteljék el. A törvényhatósági bizottság egyik ülésén azonban Aidinger János, Pécs akkori vezetője „magyarsági szempontból” azt javasolta, hogy *Erényi*-nek nevezzék az új kolóniát, ami Ullmann nemesi előneve volt. A két fél csak 1905-re egyezett meg az *Erényi Ullmann Lajos-telep* elnevezésben, ami viszont a közösségi nyelvhasználatban szinte azonnal *Ullmann-telep*-re rövidült. *Judenburg* 1945 utáni hivatalos neve *Dick György-telep*, de a közösségi nyelvváltozatban továbbra is csak *Judenburg* változatban élt. *Dick György*, a bányatelepeken népszerű szociáldemokrata politikus 1933-ban halt meg. *Dick-telep* elnevezéssel találkozunk egy 1873-as keltezésű térképen, de SZIRTES BÉLA szerint az évszám elírás és (részben politikai okokból) kizárt, hogy az 1940-es évek előtt bányatelepet neveztek volna el a politikusról (SZIRTES 2011).

4.2.2.2. A Pécs környéki bányatelepek névadásánál a legelterjedtebb gyakorlat az, hogy a telep aknára, esetleg tárnára, tehát egy másik létesítményre utal nevével. Erre példa a *György-telep*, *Henrik-telep*, *Viktória-telep*, *Szabolcs-telep*, *Licht-telep*, *Cassián-telep*, *Wiesner-telep*, *István-telep*. A *György-telep* (másik, fentebb említett nevén *Rigli-telep*) a *György-akna*-tól délre terül el. A név magyarra cserélése előtt *Georg Colonie*-ként tartották számon (ahogy a hozzá kötődő aknát *Georg Schacht*-ként). Nevének a bányászattörténeti szakirodalomban felbukkanó magyarázata – miszerint a névadó *Dick György* – téves. A *Henrik-táró*-val függ össze a *Heinrich-telep*, magyarosan *Henrik-telep* elnevezés, amelynek nevét *Somogybányatelep*-re változtatták 1937-ben. A *Viktória-bányamező*-n létrejött *Viktória-akna* mellé telepítették a *Viktória-telep*-et. A *Szabolcs-telep* a *Szabolcs-légakna* közelében jött létre, a *Licht-telep* (későbbi nevén *Liget-telep*) a *Licht-akna*-tól nem messze létesült, a *Cassián-telep* pedig a *Cassián-akna* elnevezéssel hozható összefüggésbe. A *Wiesner-akna*-hoz köthető a *Wiesner-telep* létrejötte és elnevezése. Ezt a területet ma már *Vasasbánya*-nak hívják. Ebbe az alcsoporthoz tartozik még az *István-akna* közvetlen közelében létrejött, mindössze néhány házból álló *István-telep*.

4.2.2.3. A bányatelep környezete is motivációt jelenthet a névadásnál. Az ott lévő állatvilágra utal a *Békaváros* elnevezés és a német *Gänz Colonie* (amely *Gans Colonie* névváltozatban is előfordul), vagy szintén előforduló magyar nevén *Liba-telep*. Az 1960-as évekből származó térképen fellelhető *Hársas-telep* elnevezés a növényvilághoz köthető. A fa- és növényelnevezések egyébként is népszerűek ezeken a bányatelepeken, találunk például *Berkenyész utcá*-t és *Gesztenyész* elnevezésű területet.

4.2.2.4. Az ott élő emberekre csupán áttételesen utal a Pécs környéki bányatelepek egyik legérdekesebb neve, a *Keziticsókolom-telep*. Községi eredetű, később hivatalossá váló nevét annak köszönheti, hogy nem egyszerű szénbányászok, hanem mérnökök, tanárok és magasabb rangú tisztviselők lakták, akiknek a bányászok „keziticsókolom”-mal köszöntek. Ebbe a csoportba sorolható még *Judenburg*, amely a településrészen élő, ott vendéglőt üzemeltető zsidókra utal.

4.2.2.5. A bányatelep helyhez való viszonya számos esetben jelent motivációt a névadásban. A telepek sokszor nem kaptak új nevet, egyszerűen a közeli helynév (leggyakrabban településnév) és a *telep* vagy *bányatelep* köznév összetételét, esetleg a településnevet önmagában használták megnevezésükre. Ilyen például a *Pécs-újhegyi-telep*. Somogy, Szabolcs és Vasas települések már a bányanyitások előtt is léteztek a Mecsek déli részén. Somogy település közelében létesült a *Henrik-telep*, amely később Somogy falu (még később Pécs) részévé válva a *Somogybányatelep* nevet kapta. Szabolcs falu adta a későbbi *Szabolcsbányatelep* nevét (ahogy a *Szabolcs-akna* és a pécsi városrész, *Szabolcs-falu* nevét is). A Vasas mellett lévő *Wiesner-telep* a *Vasasbányatelep* nevet kapta az 1937-es névcserehullám során. Pécs egyik városrésze *Meszes*; itt a bányatelep nem kapott más nevet, egyszerűen *Meszes*-nek nevezik.

4.2.2.6. A bányatelep viszonyított helyzetét fejezi ki az *Alsó-telep* és a *Felső-telep* elnevezés.

4.3. Kevés példát találunk olyan bányatelepre, amelynek az elnevezése nem áll közvetlen kapcsolatban a denotátummal.

4.3.1. A konvencionális típusba egyik adat sem sorolható.

4.3.2. Emlékeztető funkcióval mindössze néhány bír. Az *Erzsébet-telep* az *Ullmann-telep* 1938-ban magyarrá változtatott új neve. Erzsébet magyar királynéira utal, akit akkoriban szinte kultikus tisztelet övezett. A *Borbála-telep* szintén 1938-ban kapta ezt a nevet, eredetileg *Cassian-telep*-nek hívták. Nevét a bányászok védőszentjéről, Szent Borbáláról kapta. A 3–4. század fordulóján élő vértanút a legenda szerint saját apja ölte meg, akit viszont az Úr büntetésként villámcsapással sújtott. Emiatt számos olyan esetben kéri Borbála segítségét a hívek, amikor hirtelen halál fenyeget. Borbála nemcsak a sújtólég-robbanás és a bányaomlások által veszélyeztetett bányászok, hanem a hegymászók védőszentje is. *Judenburg* egy névcsere során a *Ferenc József-telep* nevet kapta. Ide tartozik a *Flórián-telep*, amely a korábbi *Thommen-telep* 1937-ben megváltoztatott neve. Első látásra kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy nevét a *Flórián-akna*-ról kapta, de valójában nincs kapcsolat a kettő között, hiszen jóval az akna bezárása után történt a névadás. Nevének eredete sokkal inkább a Szent Flórián-kultuszából eredő *Flórián* név általános pécsi népszerűségére vezethető vissza, amelyre korábban már utaltam.

4.4. Bizonytalan eredetű név a *Luft Colonie*, a *Felső-telep* korábbi német neve. Valószínűleg azzal lehet összefüggésben, hogy egy légakna közelében van (*Luft* ’levegő, lég’; a Szabolcs-légaknától északnyugatra épült).

4.5. A fenti kategóriákba nem illeszthető be a *Liget-telep* elnevezés. A németes hangzású *Licht-telep* az 1930-as években a magyar *Liget-telep* nevet kapta. Bár a Mecsekben, Komló közelében van *Liget* nevű település, ez a kolónia nevét nem erről, nem

is az ott lévő növényvilágról, hanem a *liget* közsónak a német *Licht* ('fény') szóhoz való hangzásbeli hasonlósága miatt kapta.

5. Összefoglalás. – A vizsgált névanyagban az egyes típusok a következő arányokban vannak jelen:

	Aknák		Tárnák		Bányatelepek		Összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Fajtajelölő	–	–	1	2,6	–	–	1	0,8
Közvetlenül motivált	26	52,0	20	51,3	31	83,8	77	61,1
Sajátosság	8	16,0	2	5,1	–	–	10	7,9
Külső dologhoz való viszony	18	38,0	18	46,2	31	83,8	67	53,2
Funkció és den. nem áll közv. kapcsol. egymással	13	26,0	6	15,4	4	10,8	23	18,3
Konvencionális	4	8,0	6	15,4	–	–	10	7,9
Emlékeztető	9	18,0	–	–	4	10,8	13	10,3
Bizonytalan eredetű	11	22,0	12	30,7	1	2,7	24	19,1
Kategóriákba nem illő	–	–	–	–	1	2,7	1	0,8
Összesen	50		39		37		126	

1. táblázat: A főbb funkcionális-szemantikai kategóriák aránya a létesítménynevekben

	Aknák		Tárnák		Bányatelepek		Összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Személy	9	18	7	18,0	7	18,9	23	18,2
Létesítmény	2	4	9	23,1	10	27,0	21	16,7
Intézmény	1	2	–	–	–	–	1	0,8
Hely	6	12	–	–	5	13,5	11	8,7
Viszonyított helyzet	–	–	2	5,1	2	5,4	4	3,2
Környezet	–	–	–	–	5	13,5	5	4,0
Ott élő emberek	–	–	–	–	2	5,4	2	1,6
Összesen	18		18		31		67	

2. táblázat: A közvetlenül motivált, külső dologhoz való viszony alapján besorolt nevek kategóriái

Az összegyűjtött nevek több mint fele a közvetlenül motivált csoportba, azon belül a külső dologhoz való viszonyt kifejező alcsoportba sorolható, a bányatelepek esetében pedig ez az arány 80% fölötti. A kategórián belül kiemelendő még a más létesítményhez kötődő névadás, amely azonban csak a tárók és a bányatelepek esetében tipikus. Ennek oka, hogy a három csoport közül az aknanevek tekinthetők mérvadónak, hiszen számos tárna és bányatelep utal nevével aknára (tehát egy másik létesítményre), míg fordítva ez nem jellemző. Részben ez is oka annak, hogy az aknanevek negyedénél funkció és denotátum nem áll közvetlen kapcsolatban. Gyakori még a személyre utaló névadás. Ezek a személyek leggyakrabban bányatulajdonosok, bányaalapítók, üzemeltetők vagy más szakemberek. Hagyományosabb kategóriákban gondolkozva elmondható, hogy a

bányászat létesítménynevei igen gyakran férfinévre vezethetők vissza, tartozzanak bár a közvetlenül motivált, a konvencionális vagy az emlékeztető funkciójú kategóriákba. Ennek oka lehet, hogy a szakma képviselői a mai napig szinte kizárólag férfiak.

A tárnanevek közel harmada bizonytalan eredetű, míg az aknáknál ez csak 22%, a bányatelepeknél pedig mindössze egyről nem tudjuk megállapítani a motivációt. Ennek oka lehet, hogy a tárnák általában rövidebb ideig üzemelnek, mint a másik két létesítménytípus; pontos számuk nem is ismert. A bányatelepek ezzel szemben a bányák bezárása után, sok esetben a mai napig is funkcionálnak, tehát ezek esetében sem a név maga, sem a névadási motiváció nem veszett homályba.

Érdekes megfigyelni, hogy a három nagy névtípusnál melyik csoport hiányzik: a tárnaneveknél nincs példa emlékeztető funkciójú elnevezésre, míg az aknáknál és a bányatelepeknél ez viszonylag gyakori. A bányatelepeknél nem találunk a létesítmény sajátosságát kifejező és konvencionális típusú nevet. A vizsgált anyag egészében a pusztán fajtajelölő név a legkevésbé jellemző, mindössze egy tárnanév a példa rá.

Források

- DR. BÍRÓ JÓZSEF 2009. Mélybánya lehetősége és építése Hosszúhetényben. *Bányászattörténeti Közlemények* 7: 82–96.
- BÍRÓ JÓZSEF – SALLAY ÁRPÁD – SZIRTES BÉLA szerk. 2010. *Bányász útikalauz. Pécs és környéke*. Pécs.
- ERDŐSI FERENC 1967. Pécsi bányatelepek. *Pécsi Műszaki Szemle* 1967/4: 11–4.
- FORRNÉ RADÓ PETRONELLA 2007. *Tények és lehetőségek a pécsi szénbányászat egykori területein*. Szakdolgozat, PTE PMMK, Pécs.
- GÖNDÖCSNÉ BÁTAI ROZI – SZIRTES BÉLA – SZIRTES GÁBOR 2000. *Nem szól már a klopacska. Vasasi bányász emlékek*. Pécs.
- PILKHOFFER MÓNICA 2008. *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században*. Pécs.
- A Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány honlapja: <http://www.pecsbanyasz.hu/>
- Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 2007. május 3-i rendelete a pécsi-somogyi emléktábla felállításáról
- Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 2007. május 3-ai rendelete a mohácsi-pécsi vasutat megőrkítő emléktábla felállításáról
- PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Pécs.
- RAYMÁN JÁNOS 2002. A Csetnek-pécsi vasgyár története. *Pécsi Szemle* 5/3: 43–59.

Hivatkozott irodalom

- BÍRÓ JÓZSEF – SALLAY ÁRPÁD – SZIRTES BÉLA szerk. 2010. *Bányász útikalauz. Pécs és környéke*. Pécs.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HÁRI GYULA 2010. *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben. A névrészek funkcionális-szemantikai jegyeinek tanulságai Mór környéki helynevek alapján*. Budapest.
- MIZSER LAJOS 1995. Régi bányanevek Szatmárban. *Névtani Értesítő* 17: 131–2.
- PILKHOFFER MÓNICA 2008. *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században*. Pécs.

SZIRTES Béla 2011. Szabolcsi kérdőjelek 2. Létezett-e Szabolcson Dick György-telep? <http://www.pecsibanyasz.hu/rovatok.php?id=350>

SZABÓ KRISZTINA

KRISZTINA SZABÓ, Names indicating the man-made environment of the coal-mining district in the neighbourhood of Pécs (south-western Hungary)

The paper discusses the names indicating the elements of the man-made environment established after 1848 in the coal-mining district neighbouring the town of Pécs. Names for shafts, galleries and mine premises are analysed in a functional-semantic framework. With respect to the three types of names, names for shafts should be considered as the most characteristic type, as names for galleries and mine premises are often derived from shaft names. Direct motivation is common in all three name types: names for shafts often refer to a person, whilst galleries and mine premises usually take their names from an establishment. The lack of direct relationship between the specific name constituent and the designated denotatum can mostly be observed in the case of shaft names. One third of the names for galleries are of uncertain origin, and only a single name for a mine premise has a blurred function. Names of commemorating function are frequent in case of names for shafts and mine premises, but are lacking in case of names for galleries (as galleries are usually used for a short period of time). Mine premises, often functioning up to the present day, long after the mines were closed down, were not named after their characteristics at all, and do not bear names of conventional function either. Names indicating the type of the denotatum are extremely rare: in the observed name corpus this function can only be exemplified by a single name for a gallery.

SZEMÉLYNÉVHASZNÁLAT A MAGYAR HALOTTSIRATÓKBAN

1. Bevezetés. – A dolgozat a magyar halottsiratók tulajdonnév-használatát vizsgálja zárt korpusz, a „A magyar népzene tára” ötödik kötetének (MNT. 5) anyaga alapján; feldolgozza a kötetben található összes személynevet formai és funkcionális szempontból, a lehetőségekhez mérten a területi vonatkozásokat is figyelembe véve. Különösen is hangsúlyos annak a SOLYMOSSY SÁNDOR által felvetett szempontnak a körüljárása, hogy a néven szólítás vajon kapcsolatba hozható-e a névmágiával, a kimondott szó vagy név erejével való megidézéssel. „Azt hiszem nem lesz túlmerész az a vélekedésem, hogy a népi siratóénekekben nálunk és egyebütt [...], ahol feltűnő sűrűn, szinte refrénszerűen emlegetik az elhalt nevét, ez a névhívás eredetileg az elszálló lelket akarja visszaidézni, életre kelteni” – írta SOLYMOSSY (1927: 91). Mind ez ideig részletesebb vizsgálat nem készült e kérdésről – erre vállalkozik a névanyag felől közelítve ez a dolgozat. A témakör a névmágia révén összefügg a szövegeknek az ősi hitvilággal való kapcsolatával, de az a tény, hogy ebben a kérdéskörben meglevő ismereteink meglehetősen bizonytalanok, és hogy a sirató műfaja kései fázisában és valószínűleg jelentősen átalakult formában maradt ránk, nagyfokú körütekintést és többféle magyarázat fölvetését igényli. A vizsgálat a névtani szempontokat részesíti előnyben, így nem célja a néphitelemek részletes és kimerítő ismertetése. Feldolgozza viszont az anyag összes személynevét, nem csak azokat, amelyeknek névmágiás vonatkozása lehet.

2. A siratók. – A magyar halottsirató létezéséről a 20. század elejéig jórészt csak írásos feljegyzések tanúskodtak egészen addig, míg 1915-ben KODÁLY ZOLTÁN a véletlennek köszönhetően fel nem fedezte, hogy a műfaj még él (KODÁLY 1966: 7). A felfedezés hatására nagyszabású feltáró munka indult, melynek eredményei az MNT. 5. kötetében jelentek meg 1966-ban.

A siratókkal zenetörténészek foglalkoztak a legtöbbet, mert a műfaj a zenetörténet szempontjából egyedülálló: a magyar folklórban a prózai recitáló énekek egyetlen példája, és szinte egyedüli tere a rögtönzésnek, továbbá egyedül képviseli a vers előtti énekforma típusát, és eredete feltehetően az ugor korba nyúlik vissza (KÁROLY S. 1988: 611). Verstanai és szövegtipológiai vizsgálat kevesebb készült; érintőlegesen VARGYAS LAJOS, részletesebben KÁROLY S. LÁSZLÓ foglalkozott a témával (VARGYAS 1966; KÁROLY S. 1977, 1980, 1988). Gyakori, hogy a szövegekből csak igen szórványosan kikövetkeztethető funkcionális mozzanatokra a rokonépek siratóhagyományából következtetnek (l. pl. MIKUSEV 1971, REZESSY 2007).

A szokásra már a 11. századtól vannak adatok: kezdetben minden társadalmi réteg körében általános volt, de a 20. századra már csak a parasztság körében élt, és az egyházi tiltás miatt ott is csak szórványosan (KISS-RAJECZKY 1966: 16–26). A siratás létrejötté, kialakulása minden bizonnyal összefüggött a lélekhit valamilyen formájával: eredetileg a halál utáni út zavartalanságát és ezzel együtt az élők nyugalma volt hivatva biztosítani. A 20. századi néprajzi gyűjtések időszakára a műfaj ennek a funkciónak már csak csökevényes elemeit őrizte meg, és egy, a hagyomány által rögződött szokáselemmé vált:

„egy kritikus helyzetből eredő individuál- és szociálpszichológiai szükséglet kielégítő-jévé” (KÁROLY S. 1988: 612), amely a gyászoló személynek lehetőséget adott, és egy-szersmind kötelezte is, hogy fájdalmát intézményes keretek között, annak „kibeszélésé-vel” dolgozza fel.

A siratás eredeti formájában két-három napon át tartott, a halott felravatalozásától a sírbatételig; majd később is többször sirattak, főleg halottak napja környékén. A siratást a halott legközelebbi nőrokonai végezték (SZENIK 1996: 9–10). A szövegeket az adott helyzet, szituáció határozta meg. Ezzel szemben a nyomtatásban közölt legtöbb sirató csupán felidézett, mert a temetéskor való gyűjtés értelemszerűen etikai kérdéseket vet fel. Ezek a darabok viszont sokkal rövidebbek és szerkesztettebbek, mint az eredetiek. Az ilyen módon összegyűlt anyagot a zenetörténészek hitelesnek fogadják el, de a szö-vegek felől közelítve a műfaj nagyon erősen funkcióba ágyazott volta miatt nem ilyen egyértelmű ez a kérdés (bővebben l. KÁROLY S. 1988: 612).

A szövegformálódás mikéntje a nevek szempontjából is fontos. Az adatközlők a gyűjtők kérdéseire azt felelték, hogy a siratásra nem lehet előre készülni, a szöveg a pillanatnyi ihlet hatása alatt keletkezik. Valójában azonban az egyes darabok hagyomá-nyosan rögzült szövegelemek laza halmazából alakulnak (KISS-RAJECZKY 1966: 41–2).

3. A feldolgozott anyag. – Az anyaggyűjtés során 201 nem kötött szerkezetű siratót dolgoztam fel; a jegyzetben közölt változatokat nem vettem figyelembe. Néhány sirató-nál nem volt egyértelműen megállapítható, hogy ki sirat kit, illetve van pár katonasirató is az anyagban. Így végül összesen 199 szöveget néztem át. Ebből külön csoportot képez az öt menyasszonysirató. A kötetben a siratók öt terület szerint vannak rendezve, és már maga az anyag nagy számbeli eltéréseket mutat. A területek besorolása nem egyezik sem a zenei dialektusokkal, sem a nyelvterület néprajzi felosztásával. „Palócföld” név alatt az egész Felföld értendő; emellett a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „Erdély” alatt tárgyalom az MNT.-ben „Mezőség, székely és csángó vidék” elnevezést viselő csoportot. Az egyes területekről rendelkezésre álló szövegek száma a következő: Palócföld – 55, Du-nántúl – 20, Közép-Alföld – 27, Felső-Tisza-vidék – 39, Erdély – 58, Összesen – 199.

Siratott rokon	db	%
Urát	58	29,0
Anyját	47	23,5
Gyermekeit	38	19,0
Apját	24	12,0
Testvérét	16	8,0
Menyasszony lányát	5	2,5
Anyósát	3	1,5
Unokáját	3	1,5
Menyét	2	1,0
Apósát	1	0,5
Sógornőjét	1	0,5
Keresztfiát	1	0,5
Összesen	199	100,0

1. táblázat: Az elsirattottak aránya rokonsági fok szerint

Az eloszlás egyenetlensége miatt területi következtetések csak feltételesen fogalmazhatók meg. Feltűnő számbeli eltérések vannak aközött is, hogy az anyagban milyen rokonsági fokban állókat milyen arányban sirattak el a hozzátartozók (1. táblázat).

4. A siratókban megjelenő nevek

4.1. A siratott neve. – A siratók felfoghatók a halotthoz címzett monológként; ennek megfelelően a nevek általában a megszólítás motívumában tűnnek fel. A megszólítás történhet egy rokonsági fokra utaló szóval (pl. *édesapám, gyermekem, társam* stb.) vagy a halott nevének való szólítással: keresztnévvel vagy teljes névvel. Ezeknek a formuláknak sok esetben nem csupán a megszólítás a funkciójuk, hanem refrénszerűen tagolhatják is a szöveget; ebben az esetben az egyes szakaszok elején vagy végén állnak. Pl. „Édes lelkem nagyon, nagyon jó szívű *édesanyám!* De nagyon nehezen lehet kédű elválni! Az Úristen nyúgosztajja még kédű, nagyon, nagyon jó *édesanyám!* Ugyan hun tanájjuk föl kédű? Ötünkét fölnevét kē, s nagyon szépen köszönjük a kē fölnevelésit. De hijába gyüvünk ezután haza, édes lelkem, nagyon, nagyon jó *édesanyám...*” (84)¹.

A siratott személyek neve az anyag 32,6%-ában, összesen 65 siratóban jelenik meg (1. 2. táblázat).

Rokonsági fok	Palócföld		Dunántúl		Közép-Alföld		Felső-Tisza-vidék		Erdély		Összesen	
Apa	7	0	1	0	3	0	1	0	12	0	24	0
Anya	10	0	4	0	10	0	8	0	15	0	47	0
Testvér	4	4	3	1	3	1	4	1	2	0	16	7
Gyermek	17	17	5	3	2	1	7	5	7	3	38	29
Férj	15	4	6	3	7	3	15	3	15	7	58	20
Anyós	–	–	–	–	1	0	1	0	1	0	3	0
Meny	–	–	–	–	1	0	–	–	1	1	2	1
Unoka	1	1	–	–	–	–	2	2	–	–	3	3
Após	1	0	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0
Sógornő	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	1	1
Keresztfiú	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	1	1
Menyasszony	–	–	–	–	–	–	–	–	5	3	5	3
Összesen	55	26	20	8	27	5	39	12	58	14	199	65

2. táblázat: Az egyes zenei dialektusokhoz tartozó összes sirató és a nevet tartalmazó siratók száma

A legtöbb néven nevezés (a területről közölt összes sirató arányában) a Palócföldön és a Dunántúlon található (47,2 és 40%), a legkevesebb a Közép-Alföldön (18,5%), majd ismét kicsivel több Erdélyben (24,13%) és a Felső-Tisza vidékén (30,8%).

A szülők siratásakor egy énekes sem használja a személynévnek semmilyen formáját. Ez összefügghet azzal a névtabunak tekinthető ténnyel, hogy a gyermekek a mi kultúránkban sem a szülőket, sem a nagyszülőket nem szólítják a keresztnévükön (BALÁZS–TAKÁCS 2009: 206). Szintén nincs néven szólítva – feltehetően hasonló okokból – az após és az anyós.

¹ A zárójeles szám az idézett szövegek sorszáma.

Azok közül a rokonok közül, akikhez nagyszámú sirató szól, az anyák nevezik leggyakrabban néven a gyermekeiket: fiuk, lányuk neve 76,3%-ban jelenik meg. Második leggyakoribb a testvérek nevének kimondása 43,75%-ban, végül a férjüket siratók 34,5%-a szólította néven a társát. A testvérek megnevezése Palócföldön a leggyakoribb. A gyermekek nevét közel azonos arányban mondják ki mindenhol, kivéve a palóc területen, ahol az anyag összes siratója kimondja fia vagy lánya nevét. A férjek néven szólítása Erdélyben a legáltalánosabb, és feltűnően kevészer fordul elő a palócságnál.

Mindannyiszor néven neveződik az anyagban az unoka és a keresztfiú, de ezeknek a siratóknak a száma nagyon kicsi (három, illetve egy szöveg), tehát az adatok talán a véletlennek köszönhetők.

A megszólításban használt rokonságra utaló megnevezések apa esetében: *ápuskám, ápiukám, idősapám* stb.; anya: *mámikám, szülém, édesanyám* stb.; testvér: *testvirkém, vírecském, vírem, néném*; gyermek: *lyányocskám, gyermekem, fiacskám, fiam*; férj: *pártfogócskám, párocskám, párom, uram*. Bizonyos névkiegészítő elemek esetenként magához a keresztnévhez járulnak, pl. *Rozi néném, Béla bátyám, Jozsi bátyám* (47), *Jani fiam* (132), *Jancsi fiam* (115), *Józsi öcsém* (110), *Érzsók néném* (147), *Érzsí fiam* (180), a halottól vett egyenes idézetben). Ezeken túl gyakoriak a metaforák, főleg a gyermekek és a társak megnevezésekor, pl. *madárkám, angyalkám, engedelmes báránykám* stb.

Maguk a megjelenő nevek formailag igen sokfélék; az életben használt megszólításoknak valószínűleg mindegyik fajtája megtalálható az anyagban. Viszonylag ritka a keresztnév teljes alakjának használata (6 eset), de azért van rá példa: *Lajos* (51), *Sándor* (42, 95), *Miklós* (112, 162), *András* (160), *Péter* (176), *Anna* (181). Gyakoribb valamilyen becézett forma megjelenése (10 esetben), pl. *Bérci* (54), *Féri* (41), *Örzi* (35), *Pista* (76), *Ferkó* (62) stb., de a legáltalánosabb a becézett vagy nem becézett, esetleg még kiegészítő névelemmel is ellátott egyes szám első személyű (ritkábban többes szám első személyű) birtokos személyjeles forma használata (40 eset), pl. *Gézikám, Dezsőm* (37), *Örzsink* (35), *Mariskám* (63), *Jánosom* (61), *Gergőcském* (172) stb. Ez minden bizonnyal az erős érzelmi kötődésnek és az éppen aktuális elválásnak, vagy – a visszaemlékező siratókban – a távolságot legyőzni vágyásnak tulajdonítható.

Az anyagban 19 esetben szerepel az elhunyt teljes neve. Vannak olyan sirató személyek, akik csak a teljes nevükön szólítják hozzátartozóikat (9 eset), másoknál a teljes név egyszeri elhangzása után a siratóéneke további részében csak a keresztnév áll. Csak teljes néven szerepel: *Tót Eszterke* (58), *Barna Imre* (52), *Jónás Zsuzsanna* (118) mint gyermekek; *Rác Lajos* (123), *Cibula György* (93), *Kaló Miklós* (104), *Biró Sándor* (122), *Szigeti János* (124) és *Biró Boldizsár* (185) mint meghalt férjek; egy testvér, *Beröknyei Imréné Zóka Peti Katalin* (67); valamint egy unoka, *Vince Juliska* (143). Területi következtetések levonására kis elemszáma miatt az anyag nem alkalmas.

A legtöbb siratóban, amelyben akár a teljes, akár a keresztnév megjelenik, nem csupán megszólító funkciót tölt be – tehát az elején egyszer elhangzik, és attól kezdve többet nem –, hanem végig jelen van, újra vissza-visszatér, olykor szinte refrénszerűen. Funkciója leginkább szólongatás, sokszor halmozott formában. Pl. „Jaj *Jozsikám*, jaj, *fijacskám*...” (9), „Jaj, *Lajos, Lajos, Baqta Lajos!* [...] Jaj, *Lajos, Lajos*...” (51), „Jaj, *Andráskám*, jaj, *Andráskám, Andráskám!* [...] Jaj, hol kapjalak még *Andráskám*? Jaj, *Andrásom, Andrásom*, jaj, kicsi *Andrásom!*” (158; l. még 24, 25, 37, 40, 61, 132, 127 stb).

SOLYMOSSY SÁNDOR a siratókban megjelenő személyneveket – a bevezetésben már említett módon – a névmágia körébe sorolta, feltételezve, hogy „ez a névhívás eredetileg

az elszálló lelket akarja visszaidézni, életre kelteni” (SOLYMOSSY 1927: 91). A tágabb értelmű szómágiához kapcsolható két másik motívum is: a halott keltegetése, felszólítása a kapcsolattartásra és a halott lelkének visszavarása is (KÁROLY S. 1988: 623).

SOLYMOSSY feltételezésével óvatosan kell bánni, egyrészt mert a nevek, mint láttuk, az anyagnak csak kis részében jelennek meg; másrészt a 20. században gyűjtött siratók esetében gyakorlatilag lehetetlen eldönteni, hogy vajon melyek azok az elemek, amelyek ősi időkből maradtak meg – akár funkciójuk megtartásával vagy anélkül –, és melyek azok, amelyekre utólagosan vetítjük rá az ősi hiedelemfunkciót. Pár lappal később maga SOLYMOSSY is erősen megkérdőjelezi állítása kétségbe vonhatatlan voltát: „Hogy a megholt ember nevét nem szabad említeni, az előzők után természetes” (SOLYMOSSY 1927: 94, kiemelés az eredetiben). Ezután példák következnek különböző természeti népek hitvilágából, amelyek azt világítják meg, hogy a név kimondása nyugtalanítja a halottat, illetve még benne lehet a rontó szellem, amely a halálát okozta, és az a név kimondójára is veszélyes lehet (SOLYMOSSY 1927: 94). Hasonló, névtabunak nevezhető jelenséget a magyar néphitből is ismerünk. A halott visszatérő lelke lehet rossz vagy jó szándékkal az élők iránt. A lélek legtöbbször akkor jár vissza, ha valaki sokat siratja: ilyenkor vigasztalja a hozzátartozót, és kéri, hogy ne sirassák annyit, mert a sok könnytől átázik a ruhája. Amúgy sem jó sokat zaklatni az elhunytakat, mert ha sűrűn emlegetik őket, nevük minden kiejtésekor fordulnak egyet a sírjukban; ráadásul sok esetben a halott képében maga a gonosz jelenik meg, és gyötri a halott után sóvárgót (KUNT 1990: 99).

A magyar szövegekből kitűnik, hogy a nevet egyes más népekkel ellentétben (LOVAS 1934) nem tekintik azonosnak a lélekkel, mert sokszor megjelenik a reflexió a név és a hajdani személy különállásával kapcsolatban. „Jáj, csak a szíp nevedet háttád köztünk, jáj, de üresen háttád a házacskaod!” (17); „Csak ipp’ a szíp nevedet háttád még ázt a két kis gyereket, amit még nem is láttál” (21); „Édes nevem, drága nevem, Lencsés Borcsám! [...] Édes nevem, drága nevem, Borcsikám” (32); „Jaj, Sándor, Sándor, mer csak a hírdneved máradt!” (42); „Jaj, csak a drága idős szeép neveget hatta eñneëköm emleëknek” (67); „Nem hattál egyebet csak a hiredet meg a kaptafát meg a szögeket” (115); „Jaj, Biró Boldizsár, jaj, ki be szép neve vót, ahoz maradtam! [...] Jaj, kedves szép párom, jaj, Biró Bódizsár, a szép nevire elmaradtam, jaj!” (185)

Mivel a siratókban a halott nevének emlegetése sok esetben nem különbözik egy átlagos panasztól, gondolhatunk arra is, hogy mégsem megidézési, csak egyszerű felidézési szándékról lehet szó. Nem csak a halott neve szerepelhet jajsavas struktúrában: a gyakori önsirató tematika is így artikulálódik, általában „Jaj Istenem, Istenem” felkiáltásokkal bevezetve, és még élő hozzátartozót is sajnálhatnak így, pl. „Ó, Sándorunk, Sándorunk, ó együhetsz te is ezután, nem találod azt a nagyon jó édesanyát! Ó, Katink, Katink, ijaj, híjjába mëgyünk ezután nem találjuk azt a nagyon jó édesanyánkat” (86).

Harmadik lehetőségként az is felmerül, hogy a név emlegetése arra szolgál, hogy a halottat azonosítsa; így az emlékezéssel a sirató személy mintegy verbális fejfát állít.

A nevek kigyűjtése és rendszerezése tehát afelé mutat, hogy ha a név kimondásának eredetileg a lélek megidézése volt is a célja, a 20. századra a forma mögül eltűnt a funkció, és a nevek emlegetésének szerepe a megszólítás, felidézés vagy azonosítás lett.

4.2. Más név megjelenése. – A siratókban nemcsak az éppen siratott neve jelenik meg, hanem – viszonylag kis számban; névmágiához, hiedelemvilághoz (feltételeesen) köthető funkció nélkül – más halott vagy élő személyek neve is előfordul.

4.2.1. Más halottak neve. – A siratók szövegébe más halott neve csak palóc és erdélyi változatokban kerül bele. Négy palócföldi sirató említi meg rokonai elsiratása közben más elhunyt hozzátartozója vagy hozzátartozói nevét, ugyanolyan jajsavas formulában, mint a halott nevét, a veszteségei közé sorolva őket, pl. „Jáj, lyányocskám [...] jáj, [...] *Brigitkám* [...] jáj, *Brigitkám*! Jáj *Csëto Jozso* idës kedves pãrom!” (10), „Jáj pãrocskám, *Polyãk Andrãs*, jáj *Åndrãskám*, jáj *Iluskám*, jó pãrocskám, jó gyermekeim, mind oda vãttok!” (15) További példák: 8, 54. Erdélyből egy hasonló példa van, de nem lehet tudni, hogy az idegen földön maradt fiúk meghaltak vagy emigráltak (200).

A másik erdélyi adatról az a néphit képzet jelenik meg, mely szerint a halottal lehet üzenetet küldeni a már elhunytaknak. „Kedãves jó idëssanyám, ha tanálkozott az éna drãga jó *Ërzsókã nënëmmel*, ó, mondja mégã neki, hogy hogy éltünk, amióta ű itt hagyott!” (147). Ez a motívum jóval gyakoribb, csak a többi esetben a már régebb óta halott személyt nem a neve, hanem a rokonsági fokra utaló szó, pl. *édesanyánk* jelzi.

4.2.2. Más élő személyek neve. – Élő személy neve, aki nem a sirató, négyféle funkcióval kerülhet be a szövegbe. Hivatkozhatnak az árván maradt gyermekekre: „még egy kis *Jãnko* is vãn utãnnãd, ákkit tã még sohãse lãttãl” (21), „...bë szomorúsãgot hãttãl rãnk ebbe jã nãgy vilãgbã, ãz én mãdãrkãmvãl, ãz én *Veronkãmvãl*” (8), „Jáj, gondolsz-ë még rãánk s a te szërëncsëtlen *Zoltidra*?...” (165). (További példák: 118, 180, 181.) Megszólíthatnak valamiért hozzátartozót, rokont: „*Juliskám*, *Juliskám*, nëm lësz nekëd édesapãd...” (57), „Kedãves *Sanyi fijam*, kedves *Ernõ fijam*, nézzetekã végig édesapãtokon, *hmmert* mã nëm sokãjigã lãssuk!” (95), „*Zsófi*, eridj csak, tegyél a tüzre! [...] Eridj csak, *Julim*, adjál a disznaõnak enni!” (117). (További példák: 85, 86, 104, 171.) A középföldi siratókban csak ez az utóbbi funkció jelenik meg. A további két funkció (a történetmesélés és a halott felhívása arra, hogy tartsa a megnevezettel a kapcsolatot) a legbővebb ilyen jellegű névanyagot tartalmazó erdélyi siratókban található: „Addig botorkãztam az úton, csak *Emrikével* jöttünk vissza...” (164), „De mikorã *Jãnosnak*, jaj, a Kãrpátokba a lábãt ellõtték, jãj mikor a levélbe megjõtt...” (180; l. még 170); és „*Isztányom*, *Isztányom*, mé nem szõl bãr *Pëtërkének*...” (200; l. még 193).

4.2.3. A sirató személy neve. – A sirató neve hétszer jelenik meg az anyagban. Öt-ször a halottól származó egyenes idézet részeként, amikor a siratóst végzõ felidëzi, hogy mit mondott neki az elhunyt: „Jáj, de sokat ãmondta: – Eëdõs lányom, kedãves lányom *Lidi*” (69), „Jáj, mondtãd: – *Rozink*, mëghalok!” (72; l. még 68, 99, 180). Egy erdélyi adatban szintén idézetben, de nem a halottól származóban, hanem történetmondás közben hangzik el a név: „Jãjã, mikor rëggelã odajõtt Szakácsã Albin sãgorom, jãj, azt mondtã nekëm: – Të *Ërzi*, gyere haza!” (170). Önazonosítás céljából a saját név egyszer fordul elõ, de ez valószínûleg nem képezte a szöveg szerves részét, csak recitálva elmondott „dúdoltam én” típusú közlés: „Drãga kedves unokám! Elsirattalak tégëdet, drãga kedvesã mënyasszonyunkat, kedves nagymamãd, *Vince Sãndorné Bagamérban*” (143).

5. Összegzés. – A siratók névanyagának rendszerezése elsõsorban az elõforduló nevek viselõi, másodsorban a nevek funkciói alapján történt. A SOLYMOSSY által feltételezett hiedelemfunkcióhoz sok kapaszkodó nem található; természetesen ettõl még az állítás nem vonható teljesen kétségbe. Ezekben a 20. századi szövegekben a halottak nevének emlegetése mögött inkább megszólítási, felidëzési vagy azonosító szándék áll. Szép számmal idézhetõk viszont az anyagból név és ember, név és lélek viszonyát, különbözõségét megvilágító szövegrészletek.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA – TAKÁCS SZILVIA 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Celldömölk–Budapest.
- KÁROLY S. LÁSZLÓ 1977. „Jaj nekem, szomorú életem!” (A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben.) *Népi kultúra – Népi társadalom* 9: 307–29.
- KÁROLY S. LÁSZLÓ 1980. Formulaszerűség, alkotásmód siratóénekeinkben. *Népi kultúra – Népi társadalom* 11–12: 373–409.
- KÁROLY S. LÁSZLÓ 1988. Siratóének. In: VARGYAS LAJOS szerk., *Magyar néprajz* 5. *Magyar népköltészet*. Budapest. 611–32.
- KISS LAJOS – RAJECZKY BENJÁMIN 1966. Bevezető. In: MNT. 5: 15–76.
- KODÁLY ZOLTÁN 1966. Előszó. In: MNT. 5: 7–10.
- KUNT ERNŐ 1990. Temetkezési szokások. In: DÖMÖTÖR TEKLA szerk., *Magyar néprajz* 7. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest. 67–101.
- LOVAS RÓZSA 1934. Név – lélek. *Magyar Nyelv* 30: 12–7.
- MNT. 5. = BARTÓK BÉLA – KODÁLY ZOLTÁN szerk., KISS LAJOS – RAJECZKY BENJÁMIN s. a. r., *A magyar népzene tára V. Siratók*. Budapest. 1966.
- MIKUSEV, A. K. 1971. A zürjének családi-közösségi improvizációs lírai költészete. *Ethnographia* 82: 394–411.
- REZESSY ANNA 2007. A halott átváltozása. Karjalai és magyar siratószövegek. In: PÓCS ÉVA szerk., *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest. 321–57.
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1927. Névvarázslat. *Magyar Nyelv* 23: 83–99.
- SZENIK ILONA 1996. *Erdélyi és moldvai magyar siratók, siratóparódiák és halottas énekek*. Kolozsvár–Bukarest.
- VARGYAS LAJOS 1966. *Magyar vers, magyar nyelv: verstani tanulmány*. Budapest.

KOC SIS RÉKA

RÉKA KOC SIS, The use of personal names in Hungarian mourning songs

The paper examines whether SÁNDOR SOLYMOSSY was right in his assumption that the function of personal names in Hungarian mourning songs was to conjure up the dead person's soul. The author analyses the personal names appearing in the volume of "A magyar népzene tára [The Collection of Hungarian Folk Music]" that is dedicated to mourning songs. The name of the dead person turns up in approximately 30% of the texts, and significant differences can be observed as far as the degree of relationship is concerned. Regarding name forms, most frequently the full or the Christian name appears, standing usually at the beginning of the mourning song and reappearing again and again in the text. The assumed magic function of the name in the text is put in question by several factors. In the observed songs from the 20th century, the role of the name is rather to recall and identify. Names of other persons, dead or alive, though fewer in number, also appear with different functions in the songs. Using the collected data, the author draws conclusions about the relations between names and humans as well.

NEMZETISÉGI SZEREPLŐK NEVEINEK ÖSSZEHA-SONLÍTÓ ELEMZÉSE BÉCSI ÉS MAGYAR ÉLCLAPOKBAN¹

1. Nevek és élclapok. – Az élclapok személynevei, illetve az, hogy e nevek mely nemzetiségi csoporthoz tartozó szereplőkre vonatkoznak, fontos információkat hordoznak arról, hogy mely csoportoktól igyekezett saját magát elkülöníteni egy adott nemzetiség politikai elitje. REINHART KOSELLECK politikai ellen- és ellenségfogalmakról írott munkájában a név mint megkülönböztető elem a „mi” és az „ők” viszonyában az első példaként szerepel. A szerző megállapítja, hogy ha gúnyneveket használunk, amelyeknek általában lekicsinylő tartalmuk is van, akkor a név, a nyelvi elemek már nem tartalmaznak a „másik elismerését, [...] a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de nem elismerve. [...] történeti jelentőségük növekszik, mihelyt csoportokra vonatkoztatják őket” (KOSELLECK 1997: 5–6). A vicclapok sztereotip gondolkodásmódjának következtében a későbbiekben bemutatásra kerülő nevek mindegyikét értelmezhetjük úgy, hogy a „zsidó”-ra, a „cseh”-re vonatkozik, tehát a szerzők a neveket s az azokhoz csatolt értékeket, tulajdonságokat nem az egyes emberre, hanem egy teljes csoportra vonatkoztatták, s céljuk ezúton is a „mi” és az „ők” elhatárolása lehetett.

Dolgozatomban egy Bécsben kiadott élclapban, a Figaróban olvasható nem osztrák-német figurák személyneveit vizsgálom az 1860-as és az 1890-es években, összehasonlítva a magyar vicclapok névanyagáról készített korábbi elemzésem (TAMÁS 2010) eredményeivel. (Az elemzett évfolyamokat l. a forrásoknál.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét államjogi egységében népszerű volt a 19. század második felében az élclap mint műfaj. A Figarót Karl Sitter alapította 1857-ben, s szerkesztési elvül azt tűzte ki, hogy lapját nem rendeli alá politikai pártnak, csupán a liberalizmus elveinek, melynek megfelelően egyaránt olvashatunk lapjában az ellenzékét és a kormányt kifigurázó humoros szövegeket is. A nemzetiségi csoportok politikai követelésein kívül fő céltablái közé a vizsgált időszak végén már az antiszemitizmus, illetve a szocialista és munkásmozgalmak tartoztak. A vicclap szerkesztési módszere – a „Briefkasten der Redaktion” bejegyzései alapján a Figaro olvasói is küldhettek a szerkesztőségbe vázlatokat humoros alkotásokról –, struktúrája és külső megjelenése hasonló a magyarországi lapokéhoz, így a pesti élclapokkal megegyező módon a bécsi vicclap tulajdonnévanyaga is három csoportra osztható. Az elsőbe tartoznak a valós személyek, közéleti szereplők és politikusok, a másodikba a lap kitalált állandó szereplői, a harmadikba pedig a humoros szövegek nem létező, illetve nem ismert figurái.

Az első kategóriába tartozó neveket nem vizsgálom, mert azok nem az etnikai sztereotípiákról, hanem aktuálpolitikai kérdésekről, vitákról adhatnának információkat. Mielőtt belepillantanánk a részletes elemzésbe, megállapíthatjuk, hogy a név a magyar élclapokhoz hasonlóan a Figaróban is az identitás és az etnikai hovatartozás fontos szimbóluma, amit mutat a következő rövid rimelő szöveg is:

¹ Ezúton köszönöm Deák Ágnes értékes javaslatait.

„Für Zeitungsleser. Liest man Namen auf »witsch«, »witsch«, »witsch«,
Ging ein Fürst in Serbien wieder mal »pritsch« (Figaro 1868: 109).”²

2. A Figaro állandó szereplői az 1860-as és 1890-es években. – Az élc lapok állandó figuráinak etnikai, felekezeti hovatartozása rámutat arra is, hogy mely csoportok tagjait látták Ausztriában kulturális tekintetben a leginkább különbözőnek, illetve melyekkel volt viszonyuk konfliktusokkal terhelt. A magyar élc lapokban leginkább zsidó szereplőkkel találkozhatunk, illetve a Borsszem Jankó „Vidéki trombita” című, Mucsán játszódó sorozatában cigányokkal, de rövidebb időszakokra felbukkan egy-egy szlovák (pl. *Páter Povedálik Hyacinthus*), pozsonyi német (*Kraxelhuber Tóbiás*) vagy éppen – a történelmi kötődések folytán – lengyel származású (*Ruczaháti Tarjagoss Illés*) alak is.

A Monarchia Lajtán túli területeinek etnikai megoszlását is visszatükrözi a Figaro, mivel a zsidó állandó szereplőkön kívül csehekkel találkozhatunk, akik elmondják véleményüket az aktuálpolitikai eseményekről mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években. Az 1860-as években a következő zsidó állandó szereplők neveivel találkozhatunk a lap hasábjain: *Reisses/Reißes*, *Beisses/Beißes*, *Isak Edelstein*, *Itzig Kneipeles*; ezzel szemben csupán egy cseh alak kapott személynevet, *Wenzel*. Az 1890-es évekre csökkent a zsidó figurák száma (*Moritz Feiglstock*, *Reitzes/Reißes*, *Beitzes/Beißes*), de a megnevezett cseh állandó szereplőké nőtt (*Wenzel*, *Wosselak*, *Obers* [’ezredes’] *Sekirowatzky*, *Papliček*). E figurákat nemcsak nevük, hanem dialektusuk is megkülönbözteti a többi szereplőtől. A zsidó figurák jiddissel-héberrel kevert nyelvezete kevésbé következetes a Figaróban, mint a magyar lapokban, a cseh szereplők dialektusa viszont változatlanul megmaradt a 19. század végéig. A cseh alak német szövegeiben minden esetben olvashatunk cseh mondatokat, melyek nagy része szitkozódás (pl. *sakramenski*). Ezt az osztrák-németek általában véve jellemzőnek tarthatták e szláv nemzetre, s el is ítélték.

A nevek közül a *Reißes* a német *Reißer* ’uzsorás’ jelentésű szóból, a *Beißes* pedig a ’harapós’ jelentéssel bíró *Beißer*-ből keletkezhetett. Az *Edelstein* (’drágakő’, ti. ékszerész) és a *Kneipeles* (< *Kneipe* ’kocsma’, ti. kocsmáros) foglalkozásra utal, bár az *Edelstein* utalhat a zsidó figura gazdagságára is. Mivel azonban az élc lapból csupán azt tudjuk meg, hogy *Edelstein* galíciai származású zsidó, elképzelhető, hogy épp ellenkezőleg, szegénységét karikirozza a neve.

A bankár, *Feiglstock* nevében a ’gyáva’ tö különíthető el, míg a *Stock* szó ’bot’-ot jelent; viselője általában gazdasági kérdésekről vagy a pénzügyminiszterről ír kevert dialektusban. Az első három cseh figura (*Wenzel*, *Wosselak* és *Obers Sekirowatzky*) egy történetben szerepel. *Wenzel*, aki már az 1860-as években is felbukkant a lap hasábjain, beszámolóiban a különböző hadi eseményekről tudósít. Ha ilyenről nem tud hírt adni, akkor a katonaeletről, katonapolitikáról, közös hadseregről vagy bécsi történeésekről mesél. A lapszerkesztő azzal, hogy a cseh katonafiguraként bukkan fel, paradox módon – *Wenzel* szövegeiből adódóan is – azt a sztereotípiát erősíti meg, hogy e nemzet a katonáskodásra alkalmatlan, illetve nem szívesen katonáskodik. Nevét tipikus cseh keresztnévnek tartották a kortársak; népszerűsége Szent Vencel cseh királyhoz köthető. *Wosselak*, a trombitás ugyancsak jellemzőnek tekinthető cseh figura: egyrészt a muzikalitás a csehekhez

² „Újságolvasóknak. Ha *witsch*, *witsch*, *witsch*-re végződő neveket olvasunk, / Egy szerb fejedelem ismét a pricsre került.” Az élc a szerb fejedelem, Obrenovics Mihály meggyilkolására utal. (Saját fordítás.)

társított sztereotípiát volt, másrészt az élclap karikatúráin és szövegeiben a cseh politikusok a parlamentben és azon kívül trombitán harsogták el követeléseiket. *Sekirowatzky* ezredes neve a német *sekieren* 'szekál' igéből származik, s rámutat *Wenzel* és *Wosselak* alárendelt és kiszolgáltatott viszonyára a hadseregen belül. *Papliček* velük ellentétben szabómester, aki leginkább belpolitikai kérdésekről alkot véleményt. Általában az ifjúcsehek nézeteit hangoztatja, illetve a jövőben megvalósítandó nagy szláv birodalmat és a cseh nemzeti jelképeket (pl. a kétfarkú oroszlánt) élteti, bírálja a német többséget, s megjelenése általában agresszív.

3. Magyarok és osztrák-németek az élclapokban. – Mind a Figaróban, mind pedig a pesti élclapokban felbukkant a Monarchia két „uralkodó” nemzete is, igaz, e szereplők nevet csak ritkán kaptak: a magyarok és az osztrák-németek leginkább az adott korszak politikusaik keresztül jelentek meg a lapokban. A bécsi és a magyar élclapban is *Német Miska/Mihály*, illetve német megfelelői (*Michel/deutscher Michel/Der Michel*) testesítik meg az osztrák-németeket.

A Figaróban ezzel szemben a magyarokhoz több név is társul. A *Magyar ember* formula az 1860-as (8) és az 1890-es években (14) is általában véve „a magyar”-t jelentette, mely a következő változatokban létezett: *MagyareMBER*, *Magyar-ember* és *Magyar ember*. 1868–1869-ben a bécsi lapban már felbukkant egy állandó magyar szereplő is, a kiegyezést ellenző belpolitikai levelező, *Fekete Gábor* (10), akinek külső tulajdonságra utaló családneve a korszakban igen gyakran tekinthető, keresztnéve viszont a 19. század közepén az összesített utónevek kevesebb mint 3%-át teszi ki (HAJDÚ 2003: 559, 562, 806).

A Figaro-beli állandó magyar levelezők személynevei a következő változatokban olvashatók az 1890-es évek vizsgált évfolyamaiban: *Kálmán Szombath* (1), *Szombathi Kálmán* (1), *Szombáthy Kálmán* (1), *Szombáth Kálmán* (21), illetve *Szombathy Lajos* (2). Az élclapszerkesztő törekedhetett egy tipikus magyar figura megteremtésére. Az elsőként említett név csupán egyszer, 1890-ben tűnt fel; akkor sikertelen volt a kísérlet az állandó szereplő létrehozására. A két *-i* ~ *-y* képzős alakot követően 1898-ban kapta meg a szereplő neve a végső alakját egy kis kitérővel, amikor nem a vezetéknevet, hanem a keresztnévet változtatta *Kálmán*-ról *Lajos*-ra. Névválasztása érdekesnek bizonyul, mert míg a *Lajos* gyakori személynévnek tekinthető, a *Kálmán* kevésbé, annak ellenére, hogy előfordulása nőtt a 19. század második felében (HAJDÚ 2003: 562, 565).

Az állandó alakok nevein kívül a következő keresztnévek találhatók még meg a Figaróban az 1860-as években: *János* (8), *István* (2), *Imre Lajos* (1), *Lajos* (1), illetve az 1890-es évfolyamokban: *János* (1) és *István* (1). Láthatjuk, hogy a szerzők azokban az esetekben, amikor megnevezték magyar figuráikat, a 19. század legnépszerűbb magyar férfinéveiből választottak (HAJDÚ 2003: 559, 562, 565), női karakterről pedig nem olvashatunk a Figaróban.

4. Az 1860-as évek névanyaga. – A következő táblázatban a bécsi és a magyar élclapokban előforduló nevek számát láthatjuk. Megállapíthatjuk, hogy az 1860-as években a magyar élclapok szereplőinek száma kevesebb, mint a Figaróé, de a névanyag összetétele

színesebb, több nemzetiségi csoportból találhatunk példákat.³ A két magyar lapra egyaránt jellemző, hogy a zsidó nevekből olvashatjuk a legtöbbet; a bécsi újságban a csehek és a zsidókat megszemélyesítő nevek száma ugyanannyi. Összehasonlítást végezni a bécsi lap névanyagának sajátosságai miatt csak a zsidó egyén- és családnevek, illetve a cseh figurák elnevezéseinek esetében lehetséges.

Nemzetiségi csoport	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Figaro
Zsidó	48	60	78
Cigány	21	9	–
Szlovák	17	14	–
Cseh	1	18	78
Szerb	2	16	–
Szász	1	–	–
Román	–	6	–
Összesen	90	122	156

1. táblázat: A magyar és az osztrák-német élclapok nemzetiségi szereplőinek száma 1860/1861-ben és 1868/1869-ben

A nevek számának eltérését magyarázhatja, hogy Az Üstökös számos példánya tartalmazott még hosszabb írásokat az 1860-as években, melyek kevesebb szereplőt neveztek meg, mint a Borsszem Jankó rövidebb szövegei.

A következő táblázatban a magyar és az osztrák-német lapokban legtöbbször felbukkanó zsidó egyénnevek gyakorisági sorrendjét tüntetem fel:

Magyar élclapok	Figaro
<i>Izsák/Itzig</i> (13)	<i>Isak/Itzig</i> (12)
<i>Salamon</i> (10)	<i>Jainkef</i> (5)
<i>Mózes</i> (4)	<i>Schmelkeles</i> (4)

2. táblázat: A zsidó egyénnevek előfordulásának gyakorisága 1860/1861-ben és 1868/1869-ben

A magyar élclapokban – nem csak a három leginkább használt egyénnev esetében – az ószövetségi eredetű nevek dominálnak a zsidó szereplők elnevezésében, míg a Figaróban ez a dominancia kevésbé egyértelmű. A többi, ritkábban feltűnő név között is olvashatunk ószövetségi eredetűt (*Jakob, Abraham, Moses* stb.), de körülbelül ugyanolyan arányban mást is (*Hermann, Rodophe, Lebeles, Gustav* stb.). A pesti vicclapokban ritkán, de előfordul, hogy a női szereplőket is megnevezik a szerzők (pl. *Sali, Eszter*); a bécsi lapban csupán egy női névvel találkozhatunk (*Sarah*), de csak egyetlen alkalommal.

Ha a családneveket vizsgáljuk, először azt kell megállapítanunk, hogy a magyar élclapok között e tekintetben felfedezhetünk egy különbséget. Az Üstökös vizsgált négy évfolyamában csak néhány családnevet találhatunk: *Gyémánt, Stajner, Hirschberger, Kucpeczfy, Bufti, Küürüczblózer, Hangyafi, Goldhimmel, Grün, Farkas* és *Lövinger*. A zsidó

³ A magyar élclapok névanyagát korábban FORGÁCS KRISZTINA szempontrendszere alapján (FORGÁCS 1987: 154–5) csoportosítottam; ezt jelen dolgozatomban is követem.

származású Ágai Adolf élclapja viszont nagy számban tartalmaz családneveket, mint ahogy a Figaro is. A családnevek csoportosítását nehezíti többtagúságuk. Ezek fő jellemzője, hogy az egyes elő-, illetve utótagok különböző típusok irányába is mutathatnak, így az összetételek variációs gazdagsága igen nagy, így nem minden esetben sorolhatók be egyértelműen.

Családnévtípusok	Borsszem Jankó és Az Üstökös	Figaro
Állatnevek	<i>Gansbrust</i> ('liba'), <i>Feffergugel</i> ('kakas'), <i>Finkelstein</i> ('pinty'), <i>Hirschberger</i> ('szarvas'), <i>Hangyafi</i> , <i>Farkas</i> , <i>Lövinger</i> ('oroszlán')	<i>Hirsch/Hersch</i> ('szarvas'), <i>Bärmann</i> ('medve'), <i>Fischhof</i> ('hal'), <i>Löwy/Lewinsky/Löwenstein</i> ('oroszlán'), <i>Adler</i> ('sas'), <i>Gareisl</i> ('kárász')
Növénynevek	<i>Spinatseppe</i> ('spenót'), <i>Salatpoldi</i> ('saláta')	<i>Hoselnüß</i> ('mogyoró')
Az élettelen természet tárgyai	<i>Mandelberger</i> ('hegyi'), <i>Schlossberger</i> , <i>Hirschberger</i> , <i>Goldberger</i> , <i>Finkelstein</i> ('kő'), <i>Stajner</i> ('kövi'), <i>Emichköi</i> , <i>Hegymögi</i> , <i>Goldhimmel</i> ('ég'), <i>Goldberger</i> , <i>Goldhimmel</i> ('arany'), <i>Gyémánt</i>	<i>Stern</i> ('csillag'), <i>Epstein</i> ('kő'), <i>Löwenstein</i> , <i>Goldstein</i> , <i>Nachtmohl</i> ('éjszaka'), <i>Mosenthal/Mojenthol</i> ('völgy'), <i>Goldstein</i> ('arany')

3. táblázat: Jellemző névtípusok az 1860-as években

A táblázatban olvasható neveken kívül találhatunk a pesti lapokban foglalkozásneveket (*Kohn*, *Feffer*, *Spitzer*, *Schmidt*), a bécsi élclapban pedig földrajzi névből keletkezett nevet (*Lemberger*). A Monarchia mindkét államjogi egységének lapjaiban láthatunk jellemneveket (a magyar lapban: *Cziczeszbeiszer* ['harapós']; a Figaróban: *Gollmann* ['balek'], *Fleckeles* ['folt, nem makulátlan jellemű'], *Abarbanal* ['banális'], *Harze* ['ragad'], illetve az élclapi stílusnak megfelelően beszélő neveket is (a pesti lapokban: *Gyá-ri*, *Kukoricza*, *Küküriützbőlzer*, *Kupeczf*, *Krampeles* ['zsibárus'], *Trattenreiter* ['váltólovag'], *Watschentóni* ['megpofoz']; a bécsi újságban: *Gröschelmacher* ['garascsináló'], *Überzieher* ['átköltöző'], *Stiebel* ['szétszóródó']). A beszélő nevek közül a magyar lapbéliciek egyrészt rámutatnak a zsidók – a társadalom többi tagja által megvetett – tevékenységeire (kupec, zsibárus, hitelező), illetve a modernizációban játszott szerepükre (gyáriparos). A Figaro is tesz utalást gazdasági tevékenységükre (garascsináló), de újdonságként felbukkan, hogy a szerzők névvel is sugallják a diaszpórát (szétszóródás), illetve utalnak a házaló zsidók foglalkozására, vándorló életformájára (átköltözés).

Megfigyelhetjük, hogy a Figaróban az állatokra utaló családnevek ugyanolyan változatosak, mint a magyar lapokban, igaz, nem kizárólag ugyanazokról az élőlényekről nevezték el a szerzők a figuráikat. A harmadik kategóriába besorolt alakok között is feltűnnek hasonló elemek (*-stein*, *Gold-*). Ez azzal magyarázható, hogy a zsidók családnév-felvétele egyszerre és hasonló módon történt II. József rendeletét követően a Habsburg Birodalom különböző tartományaiban, így a leggyakrabban felvett családnevek is megegyezhettek bizonyos mértékben. Egyes elemek élclapbeli előfordulására okot adhatott az is, hogy a tényleges zsidó névanyagban Európában gyakorinak tekinthetők voltak, mint például a *Bär-*, *Löw-*, *Hirsch-*, *Gold-*, *-stock*, illetve az, hogy II. József rendeletének

teljesítésekor a hivatalnokok nem ritkán negatív jelentéstartalmú neveket adtak a zsidóknak (SCHEIBERNÉ 1981: 27–31). Ha pedig összehasonlítjuk az összegyűjtött személyneveket (a zsidók névsorát l. KEMPELEN 1999: xi–xxxviii), láthatjuk, hogy a vicclapok gyakori elemei (pl. *-stein*, *Gold-*, *Diamant*, stb.) azokban is sokszor feltűnnek, mint ahogy FENYVES listáján is a *-stein*, *Stern* vagy *Löw*-alakok (FENYVES 2010: 278–90).

A zsidó neveken kívül a cseh szereplőket tudjuk még összehasonlítani, bár a magyar élclapokban jelentősen kevesebb cseh figurát találhatunk: a magyar olvasók a csehekkel kapcsolatos eseményekre, politikusaik követeléseire kisebb figyelmet fordítottak. A felbukkanó tizenhét cseh névből tizenkettő Bach-kori hivatalnok neve a Borsszem Jankó már idézett élclapjában (TAMÁS 2010: 82). A legjellemzőbbnek tartott keresztnév a Monarchia mindkét felének élclapjaiban a *Wenz(e)l/Vencel*, mely a bécsiben nyolcszor, a magyar lapokban kétszer fordul elő. A Figaróban a második és a harmadik legtöbbet felbukkanó keresztnév a *František* (5) és a *Václav/Waclav* (3). A cseh szereplők családnéveinek közös vonása a magyar lapokban, hogy általában *-icsek/-ek* képzőre végződnek, míg a Figaróban *-ka* vagy *-czek* végződésűek.

Ezen a ponton talán érdemes egy kisebb kitérőt tenni, s bemutatni a bécsi élclap azon sajátosságát, hogy az 1860-as és az 1890-es években a *Wenzel* névből mint a legjellemzőbbnek tartott keresztnévből milyen új szavakat képeztek a humoros szövegek szerzői. A névből képzett igék: *wenzeln/verwenzeln*. Mindkét alakot a szerzők 'elcsehesít' értelemben használták, ami utal egyrészt arra a félelmükre, hogy a Bécsbe bevándorló cseh munkások és a Bécsben nagy számban élő, külön egyesületekkel rendelkező csehek meg fogják változtatni a város német arculatát, másrészt pedig mutatja a cseh tartományokban élő németek helyzetével kapcsolatos aggodalmukat. A cseh politikai elit ugyanis az 1890-es években a cseh-morva tartományok teljes kétnyelvűsítését követelte (l. pl. a nyelvrendeletekről FISCHL 1901: 214–8, 220–3). A szóból képzett főnevek: *Wenzel-kind(er)*, *Wenzel-nation* (mindkettő 'csehek' és 'cseh nemzet' értelemben), *Wenzelstadt* (Prága) és *Wenzelland*, *Wenzelsreich* (Csehország).

5. Az 1890-es évek névanyaga. – Ha szemügyre vesszük az alábbi táblázatot, látható, hogy a bécsi és a budapesti élclapokban az 1860-as évekhez képest ellentétes irányú változás ment végbe a személynevek számában.

Nemzetiségi csoport	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Figaro
Zsidó	408	695	45
Cigány	16	40	–
Horvát	1	–	1
Szlovák	12	6	–
Cseh	1	3	7
Szerb	2	3	1
Lengyel	–	1	13
Román	–	2	–
Összesen	440	750	67

4. táblázat: A magyar és az osztrák-német élclap nemzetiségi szereplőinek száma 1890/1891-ben és 1898/1899-ben

A Figaróban szereplő nevek száma több mint a felével csökkent, míg a magyar lapokban körülbelül hatszor, illetve tizenegyszer több névvel találkozhatunk. A jelenségre magyarázatul szolgálhat, hogy a lapok szerkezete is ellentétesen módosult. A magyar vicclapok a humoros írások szereplőit mindinkább nevekkal illették, s így is, vagy csupán így jelezték etnikai, felekezeti hovatartozásukat. Ezzel szemben a bécsi lap – s nem csak a Figaro, hanem például a Der Floh című élclap is – egyre kevésbé nevezte el figuráit, csak úgy említeti őket, mint a „zsidó”, a „férj/feleség”, a „pap”. Ez nem kevésbé sarkallhatta az olvasókat a sztereotip gondolkodásra, mint a szereplők tipikusnak vélt nevekkal való felruházása.

Az 1890-es években a nevek túlnyomó többségét mindegyik vicclapban a zsidó szereplők nevei tették ki. A Figaróban az izraelitákat a lengyel figurák nevei követik, s családneveikről elmondható, hogy minden esetben *-szki* vagy *-czky* végződésűek, ami igaz az egyetlen magyar élclapban előforduló lengyel névre is (*Hiábavalovszky*). Lengyel figurák a Figaróban kétszer kapták a *Ladislau*s keresztnévet; a többi keresztnév (*Jaroslav*, *Jan*, *Mila*, *Carla*, *Bronislawa*, *Wasil*, *Kasimir*) csupán egyszer fordul elő.

A zsidó figurák nevein kívül még a cseh szereplők megnevezéseit érdemes összehasonlítani. A magyar lapokban még felbukkan kétszer a *Vencel* alak, míg a Figaróban a *Wenzel* már csak állandó szereplőként olvasható, s a szereplők többségének egyáltalán nincs keresztnéve. Feltűnő, hogy a cseh karakterek a csehek politikai aktivitása és követeléseik radikalizálódása ellenére a 19. század végén alig kaptak nevet, ami nem jelenti azt, hogy előfordulásuk száma is csökkent volna az élclap hasábjain, sőt: a század végén – a lengyelekkel együtt – a humoros szövegek és rajzok leggyakoribb témáit adták.

A zsidó egyénnevek összehasonlításakor kiderül, hogy minden egyénnev csak egyszer bukkan fel a Figaróban; kivételt csupán az a három név jelent, amelyek a táblázatban láthatók:

Magyar élclapok		Figaro
Férfinevek	Női nevek	
<i>Mór/Móricz</i> (41)	<i>Rozália</i> (20)	<i>Jainkef</i> (2)
<i>Mózes</i> (36)	<i>Frádl</i> (8)	<i>Salamon</i> (2)
<i>Izsák</i> (27)	<i>Genedl/Móni</i> (7-7)	<i>Bär/Beer</i> (2)

5. táblázat: A zsidó egyénnevek előfordulásának gyakorisága az 1890-es években

Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a 19. század végén is ószövetségi eredetű a nevek egy része (*Salamon*, *David*, *Abraham*, *Israel*, *Jakob*, *Moses*, *Itzig*, *Löw*, *Jochan*), másik fele (*Jaroslav*, *Leopold*, *Sigi*, *Hersch*, *Leib*, *Wolf*) pedig nem a Bibliából származik. Az 1860-as évekkel ellentétben azonban ekkor a bibliai egyénnevek vannak többségben. A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben a női nevek is gyarapodtak és változatosabbakká váltak, míg a Figaróból ezek teljesen eltűntek. A zsidó figurák esetében használt családnevek sokszínűségét a következő táblázatok mutatják. Ezeket azzal szükséges kiegészítenünk, hogy jellemnevek csak a pesti lapokban bukkannak fel (*Bitter*-, *fleck*, *Grün*-, *Sauer*-, *Eier*-, *Butter*-, *-milch* tagokból álló nevek).

Családnévtípusok	Borsszem Jankó és Az Üstökös	Figaro
Állatnevek	<i>Bär</i> ('medve'), <i>Hirsch</i> ('szarvas'), <i>Löw/Löb</i> ('oroszlán'), <i>Wolf</i> ('farkas')	<i>Hecht</i> ('csuka'), <i>Geyervogel</i> ('madár'), <i>Löwy/Loew</i> ('oroszlán')
Növénynevek	<i>Nelken-</i> ('szegfű'), <i>Rosen-</i> ('rózsa'), <i>Tulpen-</i> ('tulipán'), <i>-blüth/-blüh</i> ('virágzat'), <i>-duft</i> ('szag') tagokból álló nevek	<i>Düfteles</i> ('szag')
Az élettelen természet tárgyai	<i>-bach</i> ('patak'), <i>-baum/Baum-</i> ('fa'), <i>-berg</i> ('hegy'), <i>-blitz/Blitz-/Blicz</i> ('villám'), <i>-fluss</i> ('folyó'), <i>Himmel-</i> ('ég'), <i>Morgen-</i> ('reggel'), <i>-stern</i> ('csillag'), <i>-wasser/Wasser-</i> ('víz'), <i>Diamant-</i> ('gyémánt'), <i>Gold-</i> ('arany'), <i>Silber-</i> ('ezüst') tagokból álló nevek	<i>Wassermann</i> ('víz'), <i>Sonnemann</i> ('nap'), <i>Goldherz</i> , <i>Goldtheil</i> ('arany'), <i>Silbertheil</i> ('ezüst')

6. táblázat: Jellemző névtípusok az 1890-es években

Családnévtípusok	Borsszem Jankó és Az Üstökös	Figaro
Foglalkozásnevek	<i>Kohn</i> , <i>Feffer-</i> , <i>Salz-</i> , <i>Zucker-</i>	<i>Kohn</i> , <i>Schumeier</i>
Foglalkozás tárgyára utaló nevek	<i>-flasch</i> , <i>-stock</i>	<i>-hammer</i>

7. táblázat: A művelődési indítékú nevek kategóriái

Családnévtípusok	Borsszem Jankó és Az Üstökös	Figaro
Beszélő nevek	<i>Kopoty</i> , <i>Schansberger</i> , <i>Glanzfett/Glanzschnal</i> , <i>Krach/Krachfeld/Krachmandl</i> , <i>Zinsenfresser</i> , <i>Groschenfresser</i> , <i>Aufgeld</i> , <i>Blinddarm</i> , <i>Kleingeld</i> , <i>Flohsvanz</i> , <i>Wanzenblüt</i> , <i>Bar/Plattfusz</i> , <i>Eckenreiber</i> , <i>Bauchfleck</i> , <i>Bauchschmerz</i> , <i>Blauschwanz</i> , <i>Federschwan</i> , <i>Laubfrosch</i> , <i>Mehlworm</i> , <i>Pantschl</i> , <i>Weinworm</i> , <i>Stinker/Stink</i> , <i>Mägenduftne</i> ⁴	<i>Schwindeles</i> ('csalás, szélhámosság'), <i>Schipper</i> ('lapátoló'), <i>Schattera</i> ('árnyék'), <i>Pulverbestandtheil</i> ('por alkotórésze'), <i>Verkauf</i> ('eladás'), <i>Antheil</i> ('részesezés, osztalék'), <i>Vortheil</i> ('előny'), <i>Hintertheil</i> ('ülep'), <i>Kassaviereck</i> ('kasszanégyszög'), <i>Schlauerle</i> ('ravasz'), <i>Feitl</i> ('bugylibicska'), <i>Temperaturwechsel</i> ('hőmérsékletváltozás'), <i>Feintuch</i> ('finomposztó'), <i>Düfteles</i> ('szag')

8. táblázat: Beszélő nevek 1890/1891-ben és 1898/1899-ben

⁴ A magyarországi cikkekben szereplő nevek jelentését l. TAMÁS 2010: 87–9.

A táblázatokból látható, hogy a Figaróban beszélő nevekből olvashatjuk a legtöbbet. Ezek leginkább a zsidó figurák gazdasági tevékenységéhez kapcsolódnak vagy a hozzájuk társított vélt tulajdonságokhoz (ravasz; keveset mosakszik, ezért bűdös; hangulata változékony, mint az időjárásé). A Borsszem Jankó és Az Üstökös szerzői a zsidó szereplők megnevezésére többféle családnevet találtak ki, s ez nem is a beszélő nevek esetében a leglátványosabb. Ha az élettelen természet tárgyait utaló neveket s az állatneveket is figyelembe vesszük, melyekből ebben a táblázatba csak a leggyakrabban előforduló névelemeket tüntettük fel, a nevek sokszínűsége még inkább feltűnő (az összetételek variációit bővebben l. TAMÁS 2010: 88–9). Mindhárom lapban felbukkan családnévként a *Gold-* és a *Silber-*, melyek a zsidók gazdagságára, illetve foglalkozásukra (ékszerész) utalhatnak. A Monarchia mindkét felének élcserzői felhasználták a *Löw* valamely alakját, illetve a *Wasser-*t, a foglalkozásnevek között pedig a *Kohn*-t.

Arányait tekintve a Figaróban gyakrabban olvashatjuk a máig legtipikusabbnak tartott *Kohn* családnevet (17,78%), mint a magyar lapokban (9,79%). Annak ellenére, hogy a kiválasztott magyar lapok sem antiszemita vicclapok, a Borsszem Jankóban és Az Üstökösben található családnevek sűrűbben csengenek, mint a Figaróból összegyűjtött családnevek. A Figaróban nem olvashatunk 'vakbél', 'gyomorszagú' vagy 'lisztféreg' nevű figurákról, s mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években hiányzik egy kategória, az egyes testrészekre jelentkező fogyatékkal kapcsolatos nevek. Ilyenek viszont – főként az évszázad végén – szép számban tűnnek fel a magyar élclapokban (pl.: *Flügelbein* 'szárnycsont', *Ohrenschmalz* 'fülsír', *Froschmaul* 'békaszáj').

6. Névváltoztatás. – A humoros íráskor jellemző témája a névmagyarosítás – nem csupán az izraeliták esetében (vö. FARKAS 2003: 154–5). A magyar élclapokban a névmagyarosítás és annak különböző motivációi és stratégiái jól nyomon követhetők, mivel a humoros szövegek szerzői gyakran megadták az „eredeti” zsidó nevet és a magyarosított változatot (erről bővebben l. TAMÁS 2010: 86–7). Hasonló jelenséggel a Figaróban nem találkozhatunk, annak ellenére, hogy a 19. század második felében a Monarchia nyugati területén élő zsidók is igyekeztek nevüket megváltoztatni, s indokaik sokszor megegyeztek a magyarországi izraeliták motivációival (KOZMA 2009: 277). Az ausztriai zsidók is arra törekedtek, hogy nevük ne legyen kételemű, illetve ne sugallja vallásukat, így sokan váltak meg a *Kohn* vagy *Löwy* családnevektől. Felvett nevük vagy olyan közszó, mely távol állt eredeti nevüktől, vagy utalt új polgári, nemesi státuszukra (KOZMA 2009: 278–81). E változtatások egyikét sem tükrözi a bécsi vicclap, mivel a nevek többsége két vagy több elemből áll, a polgárosodást jelző *-er* képzős személynévnek sem bukkannak fel a névanyagban, s a névváltoztatásra konkrét szövegszerű utalást sem találhatunk.

7. Összegzés. – Összehasonlító elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1860-as években a magyarországi és az ausztriai élclapok névanyaga – mennyiségi szempontból – még nagyon hasonló, a névösszetételben viszont már jól megragadható különbségeket tapasztalhattunk. Ahol lehetőségünk volt az összehasonlításra – a cseh és zsidó tulajdonnevek kapcsán – az élclapok megjelenésének kezdeti időszakában még konvergálnak eredményeink: nem különböznek jelentősen a figurák elnevezéseinek stratégiái a lapokban, az osztrák-német és a magyar szerzők hasonló típusú neveket tartottak a leginkább jellemzőnek egy-egy csoportra.

A 19. század végének élclapjaira vonatkozó összehasonlítás ezzel ellentétben inkább a különbségekre hívta fel a figyelmet. A Borsszem Jankó és Az Üstökös szerkesztési elvei jelentősen változtak az évtizedek alatt: nemcsak a terjedelmük nőtt, hanem szerkezetük is átalakult. Az 1890-es években már nem kaptak helyet bennük az 1860-as évekre még jellemző – gyakran több oldalas – irodalmi jellegű szövegek, hosszabb történetek. A Figaróban ilyen szerkezeti átalakulásnak nem lehetünk tanúi, mégis ha a névanyagot vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a bécsi vicclapban publikált személynevek száma még az 1860-as évekhez képest is csökkent, s nem csak a magyar élclapokhoz viszonyítva. Igaz, a Figaróban olvasható személynevek összetétele színesebb lett, már nem csupán izraelita és cseh figurák nevei bukkantak fel benne. A zsidó személynevek csoportosításakor pedig két fontos különbség rajzolódik ki. Az egyik, hogy a bécsi élclap nem tudósít a névváltoztatásokról, míg a magyar lapokban ez gúny tárgyát képezi az 1890-es években. A másik fontos eltérés, hogy az izraelita szereplők nevei a magyar vicclapokban sértőbbek, mint a Figaróban; ez összefügghet a társadalom egyes csoportjaiban az asszimiláló zsidóságról kialakult kép jellemzőivel, illetve annak módosulásaival.

Források

Figaro: 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899. évfolyamok
Az Üstökös: 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899. évfolyamok
Borsszem Jankó: 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899. évfolyamok

Hivatkozott irodalom

- FARKAS TAMÁS 2003. Név és névváltoztatás – vicc és valóság. *Névtani Értesítő* 25: 153–60.
FENYVES KATALIN 2010. *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest.
FISCHL, ALFRED 1901. *Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn.
FORGÁCS KRISZTINA 1987. Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben. *Névtani Értesítő* 12: 149–61.
HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
KEMPELEN BÉLA 1999. *Magyar zsidó családok*. Budapest.
KOSELLECK, REINHARDT 1997. *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest.
KOZMA JUDIT 2009. Osztrák és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest. 273–83.
SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA 1981. *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig*. Budapest.
TAMÁS ÁGNES 2010. Magyar élclapok nem magyar nemzetiségű szereplőinek nevei a 19. század második felében. *Névtani Értesítő* 32: 79–92.

TAMÁS ÁGNES

ÁGNES TAMÁS, Comparative analysis of names for characters from national minorities occurring in Viennese and Hungarian humour magazines

The paper compares the personal names appearing in the Viennese humour magazine *Figaro* and those occurring in some Hungarian humour magazines (*Borsszem Jankó* ['Tom Thumb'], *Az Üstökös* ['The Comet']), all published in the 1860s and the 1890s, with the aim of detecting whether surnames and Christian names considered typical of minority groups were identical or different on this and on the other side of the river Lajta. The results show that whilst the Czech and Jewish names quoted in the magazines in the 1860s were rather similar in Vienna and in Pest, in the issues from the end of the 19th century differences were more marked in both the number and the meanings of minority names.

FORDÍTÓI KIHÍVÁSOK ÉS MEGOLDÁSOK A MAGYAR NYELVŰ HARRY POTTER-KÖTETEKBE¹

1. A Harry Potter-regények világában nemcsak a cselekmény izgalmaiban, hanem a nevek sokszínűségében, ötletességében is lubickolhat az olvasó. A J. K. Rowling-könyvek angol, eredeti változatában megjelenő neveket nem könnyű feladat visszaadni a magyar olvasók számára.

Egy idegen nyelvű könyvnek és fordításának az olvasása közben az olvasó akarva-akaratlanul is összehasonlítja az eredetit a fordítással. Különösen igaz ez a névanyagra. Írásomban a magyar nyelvű Harry Potter hét kötetének névanyagát vizsgálom, bemutatva az angol eredeti általános és fontos jellemzőit, a magyar fordítás szempontjait és módszereit, valamint az angol és a magyar nevek konnotációját. (A hét regény mellett megjelenő három kiegészítő könyv² anyagát nem vetem vizsgálat alá, elsősorban azért, mert a fordító ezek esetében nem kapta meg a névfordítás jogát.) A dolgozat végén néhány, a nevek fordításával kapcsolatos érdekességet és problémát mutatok be. Céлом elsősorban a változatos fordítói lehetőségeknek és a fordultatos, ötletes megoldásoknak a vizsgálata.

Anyagomat alapvetően a Harry Potter hét kötetéből gyűjtöttem; elsősorban az angol és a magyar nyelvű regényekből, de érintőlegesen az olasz és a német fordítást is áttekin tettem. A névfordításhoz kapcsolódó magyar nyelvű szakirodalom mellett rajongói fórumokat, internetes cikkeket, rajongói névszótárakat használtam fel. Emellett készítettem egy kétórás interjút a Harry Potter hét kötetének (illetve három kiegészítő könyvének) fordítójával, Tóth Tamás Boldizsárral a nevek fordításáról.

A Harry Potter névanyagát tekinthetjük gondosan felépített rendszernek. Minden névadásnak oka van, minden név valamit elárul, valamit sejtet viselőjéről. A névanyag nemcsak aláfesti a történetet, illetve színesíti azt, hanem alakítja a figurákat, hozzáad viselőjük személyiségéhez. Fontos megjegyezni, hogy a névanyag történelmi, mitológiai utalásai, ötletessége, sokszínűsége nem véletlen, hiszen az író nő franciát és klasszikafilológiát tanult az Exeteri Egyetemen. J. K. Rowling hét Harry Potter-kötetében közel 480 tulajdonnév található. Ezekből megközelítőleg 140 név esett át valamilyen változtatáson a magyar fordításban.

2. A fentebb említett 480 nevet megközelíthetjük több szempontból is, ugyanakkor a nevek csoportjai nem határolhatóak el egymástól élesen, vannak köztük átfedések. A kevésbé fontos, általában egyszer említett szereplők nevei gyakran humorosak, a varázsvilághoz tartozóknak a nevei pedig szójátékokra épülnek, illetve beszélő nevek.

¹ Köszönöm Tóth Tamás Boldizsárnak, a kötetek magyar fordítójának munkám elkészítéséhez nyújtott szíves segítségét.

² J. K. Rowling három, a Harry Potter-regényekhez kapcsolódó könyvet írt, melyek a hét kötet története során a mágusvilágban megtalálható könyvekként említetnek meg.

2.1. Vannak a könyvben **kitalált nevek** (*Slughorn, Witherwings, Roxmorts*), ugyanakkor az író a történetbe illeszt több **valós személyt** vagy **helyszínt** is; ilyen *Nicolas Flamel* és felesége, *Perenelle Flamel*, a helyszínek közül *London*, vagy a *King's Cross*.

2.2. Szempont lehet az is, hogy mennyire megszokott, mennyire hétköznapi egy-egy név. A **főszereplők nevei** hétköznapi angol nevek: *Harry Potter, Hermione Granger, Angelina Johnson, Katie Bell, Dean Thomas*, és többnyire hasonlóak a roxforti diákok nevei is. Ezzel az író azt sugallja, hogy a főszereplők átlagos gyerekek, akiknek a bőrébe bármelyik olvasó belebújhat, ezáltal ő is a történet résztvevőjévé, szereplőjévé válhat.

Átlagosnak mondhatóak még a **muglik³ nevei**, hiszen ők kimaradnak a varázsvilágból, nem részesei a „mesének”, így a mesei névadás sem jár nekik (pl. *Piers Polkiss*). A mugli-világban feltűnő állatok nevei is megszokott, átlagos állatnevek (pl. *Tibbles*).

A **varázsvilág szereplőinek, részeinek a nevei** azonban igen színesek, játékosak beszédeseek. Akadnak köztük varázsló-, illetve boszorkánynevek (*Filius Flitwick, Sybill Trelawney*). Fontosak a kitalált lények nevei (*Bane, Murcus, Aragog, Kreacher, Norbert, Peeves, Arnold*), illetve olyan állatok nevei, melyek valóságosak, ugyanakkor a varázsvilágban gyakran hétköznapi háziállatszerepet töltenek be: *Scabbers, Trevor, Hermes, Crookhanks, Fang*. Akad a hét kötet anyagában számtalan „édességnév” (*Chocoballs*), seprűmárka (*Nimbus Two Thousand*), illetve újságnév (*Witch Weekly*). Ezek a nevek önmagukban is valamilyen módon a varázsvilág részeseiként jelölik meg viselőjüket.

A személy-, a varázslény- és az állatnevek között nehéz különbséget tenni, hiszen nehéz elkülöníteni, mi számít varázslénynek. A nevekből gyakran kikövetkeztethetjük, hogy az író mennyiben tartotta az adott varázslényt emberinek, és mennyiben állathoz közelebb állónak. Azok a lények, melyek emberibbek, kéttagú nevet kaptak. Ilyenek a szellemek, mint például *Bloody Baron* vagy *Fat Friar*. De ehhez hasonlóak a festett képek nevei is, melyek szintén összetettebbek: *Fat Lady* vagy *Sir Cadogan*, de ide tehetjük még a vérfarkas *Fenrir Greyback* nevét is. A lények, melyek inkább állatiasak, egytagú nevet kaptak: ilyen a kentaurok neve (*Firenze*) vagy az akromantuláké (*Mosag*).

2.3. A nevek legfőbb jellemzője, hogy viselőjük valamely tulajdonságára utalnak. A nevek tartalma, jelentése és a név viselője között sokszor találunk valamilyen kapcsolatot, utalást. Ezek a **beszélő nevek**. A beszélő név olyan tulajdonnév, mely tisztán fogalmi hatással, a név közszói jelentésével akar jellemezni (KOVALOVSKY 1934: 37). A Harry Potter névanyagában több szinten is megkülönböztethetjük, elhatárolhatjuk egymástól a beszélő neveket. Vannak olyan nevek, melyek a közszói jelentésükkel adnak többletet az olvasónak, ezen belül is elkülöníthetünk külső és belső tulajdonságot mutató, illetve a személy múltját megidéző beszélő neveket.

2.3.1. Külső tulajdonságot ír le a *Fenrir Greyback* név: viselője vérfarkas, családneve magyarul 'szürke hátú'. Belső tulajdonságra utal a *Ludo Bagman* név (*bagman* 'seftelő'). Múltra utal a *Gaunt*, egy elszegényedett nemesi család neve: 'szegénység miatt sovány'.

2.3.2. Szintén a közszói jelentés dominál a nem angol nyelvű nevekben. Ilyen a *Remus Lupin* családnévi része (lat. *lupus* 'farkas'), ugyanis az illető vérfarkas, vagy a főgonosz *Voldemort* neve (fr. 'a halál repülése'), mely a névviselő céljára, a halál legyőzésére utal.

³ Mugli: varázstalan ember.

2.3.3. Ide sorolhatjuk azokat az eseteket is, amikor a mesei figura valamilyen történelmi vagy mitológiai személy nevét vagy annak egy részét viseli. A történelmi vagy mitológiai személy és a megnevezett között szoros kapcsolat van, így a névből az olvasó könnyen asszociálhat a szereplő néhány tulajdonságára. Ilyen például *Rubeus Hagrid* neve: *Hagrid Rubes* ('ékszerek óriása') a görög mitológia szerint egy kedves óriás, akit Zeusz gyilkossággal gyanúsít, és elűz az Olümposzról, de megengedi, hogy gondját viselje az állatoknak. A mitológia történetiséje hasonló a Harry Potter óriásáéval, akit szintén gyilkosság vádjával csapnak ki az iskolából, és mint vadőr marad a birtokon. A *hagrid* szó 'másnapos'-t is jelent. Ilyen beszélő név még *Remus Lupin* keresztnéve is. A név szintén a vérfarkas mivoltára utal, hiszen értelemszerűen a római mitológia testvérpárosa, *Romulus* és *Remus* jut róla az olvasó eszébe. A sötét varázslatok kivédésének tanára, *Severus Snape* a családnevét egy angliai kis faluról kapta, mely hangzását tekintve nagyon hasonlít az angol *snake* 'kígyó' szóra. A keresztnévét valószínűleg *Septimus Severus* római szenátorról nyerte, aki 208-ban Britannia tartományba ment, s utolsó éveit e tartomány határainak védelmével töltötte. A *Snape* nevű falu azon a területen található, amelyet *Septimus Severus* épített újjá.

Előfordul, hogy egy alak valamilyen vele kapcsolatos természeti jelenségről kapja a nevét. *Sirius Black* animágus⁴ neve például nemcsak fekete színével, hanem a Nagy Kutya csillagkép Sirius nevű csillagáról kapott keresztnévvel is utal kutya alakjára.

2.3.4. Fontos jellemzője a beszélő neveknek a **humor**. Azon figuráknak, melyek a történet szempontjából nem töltenek be meghatározó szerepet, gyakran humoros beszélő nevet ad az író. Főleg a „történelmi” személyeket jelölő nevek jellemző, hogy inkább megmosolyogtatóak, mint komolyak (*Barnabas, the Barmy* ~ *Badar Barnabás*), de ilyen a történetben szereplő fiktív tankönyvek, regények íróinak a neve is (*Miranda Goshaw* ~ *Miranda Dabrack*). A történetben csak említés szintjén megjelenő személyek nevei sugallják leginkább, hogy nem a valóságban, hanem a mese keretein belül mozognak.

2.4. Gyakori a **betűjáték**, a **szójáték** a nevekben, főleg akkor, ha a név etimológiai jelentése független a néviselőtől. Sok helységnévre jellemző ez, ilyen például a *Hogwarts*, ami a *warthog* 'varacsos disznó' szóval való játék, vagy a *Dervish & Banges* üzlet jellegzetes angol cégértípust idéző neve. A *Dervish & Banges*-ből a *Dervish*-t elfogadhatjuk névnek, de a *Banges* egyértelműen a durranásra utal; ezt erősíti meg, hogy az üzlet érdekes és gyakran veszélyes varázsvicckellékeket árusít. Ötletes megoldás a bolgár varázslóiskola, a *Durmstrang* neve, amelyben a *Sturm und Drang* kifejezést ismerhetjük fel.

2.5. A 450 név között sok **becé-** vagy **ragadványnevet** találhatunk. Ezek nemcsak a személyekre, de sok varázslényre is jellemzőek. Sok szereplőnek nem is ismerjük az igazi nevét. Ez főleg a szellemekre jellemző, melyek közül háromnak ismerjük csupán az egykori, életében használt nevét. *Nearly Headless Nick*-ről tudjuk, hogy *Sir Nicholas de Mimsy-Porpington* volt előző életében, a *Gray Lady Helena Rawenclaw*-ként élt, ugyanakkor fogalmunk sem lehet róla, hogy *Fat Friar* igazi neve mi volt. Az író ezekben a nevekben jól érzékelteti a diáknyelvet, hiszen főleg olyan, gyakran nem túl hízelgő nevekről van szó, melyeket a diákok adhattak a festmények lakóinak vagy a szellemeknek.

⁴ Animágus: állatalakot felvenni képes varázsló, illetve boszorkány.

2.6. Ha a név jelentése nem is köthető a szereplő egy tulajdonságához, az író nő gyakran nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a nevek **esztétikai hatása** és viselőjük személyisége között kapcsolat legyen. A *Kingsley Shacklebolt* név erőt sugároz: olyan figurát képzel az ember a név mögé, aki vagy fontos szerepben áll, vagy komoly, tiszteletet sugárzó személy. A *Filch* névről azonban senki nem hinné, hogy például fontos minisztériumi dolgozót takarna, inkább valamilyen jelentéktelen, seszínű figura ugrik be az olvasónak a névről. Ennek megfelelően a *Kingsley Shacklebolt* név egy magas beosztású aurort⁵ jelöl, *Argus Filch* pedig a varázslóiskola közutálatnak örvendő gondnoka, akit az intézmény többi dolgozója sem vesz komolyan.

Főleg a helynevekre jellemző, hogy közszói jelentésük ugyan nem áll kapcsolatban a hely jellegével, viszont hangulati többletet ad neki. A Hogsmead nevű faluban például két kocsmát is találhatók. Az egyik a *Hog's Head* ('disznófej'), ami összecseng a falu nevével. A másik kocsmát a *Three Broomsticks* ('három seprű'). Az első hely egy koszos, gyanús alakok által látogatott ivó, míg a második egy diákok számára is látogatható, barátságos hely. Már a két név hangulatából is lehet következtetni a két hely színvonalára. A *Hog's Head* név morbid jelentésével inkább való egy piszkos kis kocsmát nevének, míg a semmitmondó, kevésbé feltűnő *Three Broomsticks* nyilván egy kulturáltabb hely nevének alkalmas.

3. Amikor a Harry Potter-könyvek fordításáról beszélünk, a nevek esetében is a *fordítás* terminust használjuk. Tágabb értelemben értelemszerűen mindent fordított a fordító, de szűkebb értelemben már nehéz a fordítás fogalmát minden esetre ugyanúgy alkalmazni.

A tulajdonnév lefordítása voltaképpen ugyanannak az egyedi denotációnak megjelölése más nyelv eszközeivel. Szoros értelemben fordítani csak az olyan tulajdonneveket lehet, amelyeknek közszói jelentésük van (J. SOLTÉSZ 1979: 118), ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a Harry Potter neveinél ez a közszói tartalom, amit le lehet fordítani, gyakran nem fordításon esik át, hanem maga az egész név megváltozik, úgy, hogy az eredeti közszói jelentése elvész.

4. Ha a név átlépi a nyelvterülete határait, a többi nyelv az elé a dilemma elé kerül, hogy az idegen elemet változatlanul illessze-e bele a saját kontextusába, vagy kísérelje meg lefordítani, azaz a jelentését a saját nyelvi eszközeivel visszaadni (J. SOLTÉSZ 1979: 118). A Harry Potter-könyvek névanyagának esetében is felvetődik a kérdés, vajon hogyan, mennyire fordíthatóak, változtathatóak meg az angol nevek, melyik személy, állat, helység, varázslény nevét „megengedett” fordítani, és melyik az, aminek eredeti verziója maradhat, vagy kell, hogy megmaradjon.

A személynevekkel egy fordítónak óvatosan kell bánnia, hiszen azoknak éppúgy megvan a gyakoriságuk és konnotációjuk, mint a közneveknek. A névfordítás tehát komoly hibaforrás, hiszen a változtatás valamiképpen meghamisítja az illető nevét (HORVÁTH 2008: 38). Az állatneveknél, illetve a különböző varázslények neveinél nem szükséges a személynevekhez hasonló mértékben tiszteletben tartani az eredeti forrásnyelvi írásképet. Ugyanakkor **nehéz határvonalat szabni a személyek és a varázslények között**, hiszen néhány mágus leszármazottja gyakorlatilag a történet összes szereplőjét tekinthetjük

⁵ Auror: feketemágusokat üldöző minisztériumi személy.

varázslénynek: boszorkányok, varázslók, mágusok, kviblik⁶, óriások. Így azonban a nevekkel sem kell olyan óvatosan bánni, hiszen nagyjából bárki tekinthető varázslénynek. A fordító alapvetően ebből indult ki.

A másik határvonal a **helyszín** fontossága. Ha a helyszín nem lenne meghatározó, a világ bármely országában játszódhatna a történet, egy átlagos helyen, akkor a teljes névanyag megváltoztatása nem okozna problémát. A Harry Potterben viszont a cselekmény helyszíne kiemelkedő szerepű, így esetében ez a fordítási módszer nem lenne célszerű.

Az **eredeti névanyag teljes átvétele** sem lett volna ideális megoldás, hiszen a rengeteg beszélő név, szójáték, állandó jelző, ragadványnév elveszett volna, illetve egyes nevek maguk is gyakran értelmezhetetlenek a magyar olvasó számára.

A Harry Potter hét kötete egy fokozatosan komolyodó mesét mond el. Az sem elhanyagolható, hogy a főhősök is egyre idősebbek. Ezt figyelembe véve, mivel az első kötet „gyermekcipőben járt”, a fordító eljátszott a nevekkel, és sokkal többet lefordított az első kötetben megjelenő nevekből, mint a hetedik kötetben először megjelenő nevekből.

A fordító legfontosabb támpontja arra, hogy mit fordítson és milyen mértékben, az, hogy **ad-e a név valamilyen többletet az angol olvasónak**, amit a magyarnak nem. A nevek ez alapján kerültek az „átalakítandó” kategóriába. Lehetett az valamilyen tartalmi többlet, vagy a formával való játék, a fordító minden esetben igyekezett hasonló pluszt adni a magyar olvasóknak. Ezt a szempontot nézve könnyebb dolga volt Klaus Fritznek, a német fordítónak, hiszen a német olvasók nagy része számára néhány egyszerűbb angol nyelvű szójáték vagy rejtett tartalmi többlet nem okozott gondot olvasás közben, így sokkal több nevet hagyhatott meg eredeti alakjában, mint a magyar fordító.

5. A Harry Potter névanyagának fordításakor fontos volt bizonyos formai és tartalmi jellegzetességekre odafigyelni, illetve azokat visszaadni a magyarban is, akkor is, ha a név megváltozott, hiszen a névanyag így maradhatott teljes egész. Az irodalmi névadás a jellemzés eszköze is (KOVALOVSKY 1934: 32). Ez a szerepe a Harry Potter neveinél sokszorosan érvényesül, és ennek a több szinten működő jellemzésnek, önálló névvilág-teremtésnek nem volt szabad sérülnie.

Elsősorban jellegzetes formai jellemzőket kellett visszaadni. A névanyagban sokszor előfordul az **alliteráció**, ami a fordító szerint a legfontosabb; ezért a legtöbb hangsúlyt arra fektetette, hogy lehetőleg minden alliterációt vissza tudjon adni (*Minerva McGonagall* ~ *Minerva McGalagony*, *Buckbeak* ~ *Csikócsőr*).

Gyakori a **szó-, illetve betűjáték** az angol eredetiben. Vannak olyan nevek, melyek tartalmilag nem közvetítenek semmit az olvasó felé, ugyanakkor valamilyen formai különlegességgel rendelkeznek, illetve akad név, melynél a név közzsói jelentése is tudatos, és a formai játék sem hiányzik belőle. Szójáték a bevásárlóutca neve, angolul *Diagon Alley* (*diagonal* 'átlós', *alley* 'fasor'), amit a magyarban *Abszol út*-ként adott vissza a fordító, ugyanolyan szójátékot alkalmazva. Ide sorolhatjuk még a főgonosz gyermekkori nevét, amit *Tom Rowle Denem*-nek látunk viszont a magyarban. Valós neve az angol eredetiben: *Tom Marvolo Riddle*. A *marvolo* jelentése magyarul 'rejtély', ami a varázsló múltjára utal. A fordítónak ezt valahogyan vissza kellett adnia, így lett *Tom Denem*, mintha azt mondanánk a szereplőről, hogy ő *Tom*, de mégsem az, hiszen nevet változtatott.

⁶ Kviblik: varázslócsaládból származó, de mágiamentes emberek.

Sokat vitatott kérdés, hogy van-e a szavaknak valami kifejező zeneiségük, van-e **összefüggés a hangalak és a név jelentése között** (KOVALOVSKY 1934: 13). A Harry Potter névanyagában biztosan állíthatjuk, hogy van, hiszen az író tudatosan felhasználta a nevek hangalakját a jelölt személy jellemzésére, bemutatására. Ilyen a sziszegő hangok használata, ami a kígyóhoz kapcsolható feketemágusok nevében lelhető fel (*Severus Snape ~ Perseus Piton*).

Fontos a neveknél a **belső ritmus, a dallam**, ami szintén hozzájárul ahhoz, hogy a név mesei legyen. Példának vehetjük erre az iskolaigazgató nevét. *Albus Dumbledore* családnéve 'poszméh' jelentésű, melynek két oka is van: az egyik, hogy az igazgató a szerző elképzelése szerint mindig dúdolgat magában, a hatodik kötetben pedig információkat gyűjt a főgonosz múltjáról. E név, mivel ad valamilyen többletet az angol olvasónak, megváltozhatott volna. A fordítónak azonban ennek ellenére nem állt szándékában átalakítani a nevet, mert annyira dallamosnak találta, a ritmusa pedig a harangszóra emlékeztette. Véleménye szerint ez tökéletesen érzékelteti, hogy fontos személyről van szó: a név tökéletesen megfelel egy közkedvelt iskolaigazgatóénak. (Az olasz fordításban ennek ellenére a név megváltozik *Professor Silentio*-ra, melynek jelentése 'csend', 'halkan').

Ezzel ellentétben a magyar fordító megváltoztatta a *Rawenclaw* ('hollókarom') iskolai ház nevének pontos jelentését, mert a szó szerinti magyar megfelelő a fordító szerint nem tükrözi az eredeti belső ritmusát, így inkább *Hollóhát*-ra cserélte.

Nemcsak jellegzetes formai sajátosságokat kellett a fordításban visszaadni, hanem **tartalmi, jelentésbeli jellemzőket** is. A Harry Potter neveinek jórésze, mint említettem, beszélő név. Ezek esetében fontos volt, hogy az átvételkor a köznévi jelentések a magyar olvasó számára is érthetővé váljanak, illetve ne vesszenek el teljesen. Azt is hibának tartotta a fordító, ha egy köznévi jelentést az esetleges betűjáték miatt nem vett észre időben, így a név megmaradt eredeti formájában, ugyanakkor a magyar olvasónak rejtve marad a „kódolt üzenet” a név jelöltjéről.

6. Annak, hogy milyen nevet hogyan és milyen mértékben fordítanak, megvannak a módszerei. Amennyiben a szakirodalmi rendszerezések közül a VERMES-félét tekintjük kiindulópontnak (VERMES 2005), a következő felosztást kapjuk:

– **Átvétel:** a forrásnyelvi nevet eredeti alakjában illesztjük a célszövegbe; pl. *Neville Longbottom*.

– **Behelyettesítés:** a forrásnyelvi névnek egy célnyelvi konvencionális megfelelővel való felcserélését jelenti; pl. *Hermes ~ Hermész*.

– **Fordítás:** a forrásnyelvi nevet egy olyan célnyelvi kifejezéssel helyettesítjük, mely megközelítőleg ugyanazon analitikus implikációkat eredményezi a célszövegben; pl. *Helga Hufflepuff ~ Hugrbug Helga*.

– **Módosítás/Modifikáció:** ide minden név besorolható, mely az eredetitől jelentősen eltér. A forrásnyelvi név a célnyelvi névvel logikailag vagy konvencionálisan csak részben áll kapcsolatban; pl. *Rowena Ravenclaw* 'hollókarom' ~ *Hollóhát Hedwig*.

A VERMES-féle felosztásnál megjelenik a probléma, hogy vannak olyan nevek, melyeket semelyik módszerhez nem tudunk besorolni, illetve nem egyértelmű, hogy melyik módszerhez tartoznak; ugyanazon név esetében pedig többféle megoldás is egyszerre azonosítható. A Harry Potter fordítója sok esetben követte az eddig bevett szokásokat, tulajdonnevek beillesztésének módjait, ugyanakkor volt olyan eset, amit egészen újszerűen közelített meg.

7.1. Elsőként kiindulhatunk azokból a módszerekből, melyek a fenti besorolásoknál megjelentek.

A fordító rengeteg nevet meghagyott eredeti formájában. Ezeket tekinthetjük **változtatlan átvételeknek** (*Dudley Dursley, Harry Potter, Katie Bell, King's Cross*).

7.2. A második mód a **behelyettesítés**. Ezt további három alcsoportra oszthatjuk:

a) A **magyar hangtani sajátosságok alapján történő változtatáson** sok név át-
esett; itt főleg egy-egy varázslény nevével beszélhetünk, ami belső tartalommal nem bír,
ugyanakkor a magyar olvasónak sokszor nehezen kiejthető, értelmezhető: *Grawp ~ Gróp*,
Circe ~ Kirke.

b) A második alcsoport nem a fordító saját megoldása, itt egyszerűen az **idegen ne-
vek magyarba való átültetésére** jellemző módszereket fedezhetünk fel. Ilyen átvételek
csak a szláv nevek esetében történtek (*Poliakoff ~ Poljakov, Karkaroff ~ Karkarov*,
Gregorovitch ~ Gregorovics).

c) A magyarban elfogadott módszer, hogy az uralkodók, nagy történelmi események
szereplőinek nevét általában lefordítják; pl. *Bloody Mary (Mary I) ~ Véres Mária (I. Má-
ria)*, *Catherine of Aragon ~ Aragóniai Katalin*. A Harry Potter-könyvek fordítója a tör-
ténelmi(nek feltüntetett) nevekkkel is hasonlóan járt el. A keresztnév átvételénél az an-
gol eredeti **magyarban élő megfelelőjét** használta fel a név alkotásakor, a névhez tartozó
jelzőt pedig magyarra fordította. Ezekre a történelmi nevek jellemző, hogy az eredeti
formájuk is játékos, gyakran alliteráló, viselőjükről fontos és jellegzetes, ugyanakkor
humoros információt adnak, ezáltal összességében bugyuta, és legkevésbé sem hangza-
tos vagy tiszteletkeltő nevek (*Uric, the Oddball ~ Undok Ulrik*).

7.3. A harmadik módnak tekinthetjük a **tükörfordítást**. A terminust abban az eset-
ben használhatjuk, ha nem az adott nyelv konvencionális fonológiai sajátosságainak meg-
felelően változtatott a fordító, nem az adott nyelvi megfelelőt használta fel, vagy mert
nem akarta, vagy mert nem is volt magyar nyelvi „megfelelő”. Ezek a nevek szó szerinti
fordításai az angol eredetijüknek. Itt többségében olyan nevekről van szó, melyek eredeti-
tíjének közszoói származása tetten érhető, illetve a közszoói tartalom nem érdektelen. Eze-
ket a neveket is három alcsoportra oszthatjuk fel:

a) A **teljes tükörfordítással** alkotottak többnyire ragadványnevek. Főleg a kísérte-
tek nevei keletkeztek ezzel a módszerrel. Minden kísértet rendelkezik egy ragadvány-
névvel, melynek általános jellemzője, hogy érezhető rajta a diákok nyelvezete. Ilyen kí-
sértetnevek: *Nearly Headless Nick ~ Félig Fej Nélküli Nick*, az egykoron félig lefejezett
férfi szelleme, aminek fordításánál külön érdem, hogy a név részei alliterálnak. A ma-
gyar fordító gyakran él szinonimákkal: a *Fat Lady ~ Kövér Dáma* és a *Fat Friar ~ Pufók
Fráter* nevek egyik tagja azonos, a magyarban mégis teljesen eltérnek, színesítve a név-
anyagot, és fokozottan egyedítve a név viselőjét. A tükörfordítás jellemzi a legtöbb állat
vagy azon varázslények neveit, amelyek inkább az állatfajhoz állnak közelebb, mint az
emberi fajhoz (*Crookhanks ~ Csámpás, Fang ~ Agyar, Fluffy ~ Bolyhoska*). Akadnak
helynevek, melyeket szó szerint visszaadott a fordító: *Tiltott Rengeteg ~ Forbidden
Forest, Titkok Kamrája ~ Chamber of Secrets, Kagylólak ~ Shell Cottage, Mágikus Me-
názséria ~ Magical Menagerie*. A varázsvicckellékek közül szó szerinti fordítás a *Belch
Powder ~ Böffentő Por*.

b) Akad olyan név, melynél a fordító továbbment az egyszerű fordításnál: sokszor **betűjátékkal** tette „varázslényesebbé”, meseivé a nevet. Erre példa a Gringotts varázslóbank alkalmazottja, az angolban *Griphook* (*grip* 'fogás', *hook* 'kampó') nevezetű kobold *Ampók* neve, mely a *kampó* szóval való betűjáték eredménye. Az első kötetben a sötét varázslatok kivédésének félszeg tanára *Professor Quirrel*, mely név a *squirrel* 'mókus' szóval való játék; magyar megfelelője a *mókus* szó ferdítésével létrejött *Mógus*. Ide sorolhatjuk az angol *Cleansweep Seven* seprűmárka magyar változatát is. A magyarban a fordító a repülők névformájára rájátszva alkotta meg a *Jólsep-R7* nevet.

c) A fordítónak saját bevallása szerint kedvelt és gyakran alkalmazott módszere a **visszaidegenítés**: a szó szerint fordított nevet valamilyen módon írásképeben elidegeníti a magyartól, így első látásra angolnak, de legalábbis idegennek hat a név, a kiejtés, kiolvasás után viszont előtűnik magyar jelentése. Ilyen a történetben elsőként megjelenő mágiaügyi miniszter neve. A *Cornelius Caramel* első ránézésre angolosan fest, ugyanakkor egyértelműen észrevehető benne a *karamella* szó. Az angol miniszter *Cornelius Fudge* neve szintén 'karamella' jelentésű. A sötét varázslatok kivédése tantárgyhoz szükséges könyv (A sötét erők) szerzője *Quentin Reskesh*, az angolban *Trimble* (amely a *tremble* 'reszketés' szóból ered). Ezzel az eljárással, névalkotásbeli csavarral a fordító egyszerre kelti az idegenség és az ismerősség érzetét (BAKONYI 2008: 522).

7.4. Adódott olyan név, melynek átalakításakor a fordító nem használta fel az eredeti névnek sem a hangalakját, sem a szó szerinti értelemben vett fordítását, hanem egészen **új nevet alkotott**, ami a viselőjével szoros kapcsolatban áll, de az eredeti névhez már semmilyen szál sem fűzi. A legérdekesebb, legjátékosabb magyar nevek így keletkeztek. Abban az esetben alkotott a fordító egészen újat, amikor valamilyen belső tartalom jellemezte a nevet, amit vissza kellett adni a magyar olvasó számára is, ugyanakkor a tükörfordítással vagy kevésbé „névformájú” alakot kapott, vagy a tükörfordított alak a későbbiekben a cselekmény miatt nem állta meg a helyét, esetleg nem lehetett rajta érdekes betű- vagy szójátékot végrehajtani. Ilyenkor a fordító a név viselőjének egy másik tulajdonságát, jellemzőjét ragadta meg, és azt használta fel a név megalkotásakor. Itt is megkülönböztethetünk alcsoportokat, ha figyelembe vesszük a módszeren belüli apróbb eltéréseket.

a) **A más tulajdonságból való névalkotás** jellemzi legtöbbször a nagyon sarkítottan ábrázolt személyek neveit. Ilyen például a Roxfort kopogószeleme, aki az angolban *Peeves*, azaz 'bosszant', ugyanis a szellem állandóan a diákok, a tanárok és az iskola többi dolgozójának bosszantásán fáradozik, ezért többen ki is akarják tenni az iskolából. A magyarban a *Hóborc* nevet kapta, amiben értelemszerűen a *hóbort* főnév jelenik meg. A mágusvilág leghírhedtebb újságírója sem maradhatott ki a névváltoztatás hullámából: az angolban a *Rita Skeeter* nevet viseli, melynek családnévi eleme 'moszkító'-t jelent. Nem véletlenül egy vérszívó nevét kapta, hiszen interjúalanyait gyakran illegálisan is követi a cikk megírása érdekében. A magyar megfelelője *Rita Vitrol*, a családnévvel az újságíró nő vitriolos stílusára utalva. Az ötödik kötetben, egy varázslócsalád lakatlat házában tűnik fel egy házimanó, aki a későbbiekben fontos szereplője lesz a történetnek. Az angolban *Kreacher* (vö. *creature*) néven jelenik meg. A fordítás után a *Sipor* nevet viseli, amiben a *sipoly* és a *sipítás* található meg, hiszen a manók a mesékben magasabb hangon beszélnek, mint az emberek.

b) Az új nevek alkotására is jellemző a **visszaidegenítés**. Főleg olyan személyek nevei sorolhatók ide, akik rövid időre jelennek meg, vagy csak említés szintjén találkozunk

velük (például a varázstankönyvek szerzői), illetve több helység neve is így keletkezett. A Roxfort egykori legendás lények tanára például *Ebshont* professzor, aki nyugdíjba vonult, hogy „végre kinyújtóztassa a maradék végtagjait” (HP3: 90). A professzor neve az *ebcsont beforr* szólásra utal, amiből következtethetünk a munkakörülményeire. Az angolban a tanár *Professor Kettleburn*, mely név valamilyen égési sérülést takar. Egy mugli házaspár neve a magyarban *Mr* és *Mrs Mallter*. A házaspár a történet szerint a főszereplő szintén mugli nagybátyjához megy üzleti vacsorára, ugyanis a nagybácsi egy fűrógyártó cég vezetője. A *Mallter* névben „felhasznált” *malter* főnév arra utal, hogy a házaspár szintén az építőiparban dolgozik. Az angol eredetije *Mason* ’kőműves’, ugyanakkor tükörfordításban furcsán hatott volna az angol házaspár magyar családnéve.

c) A legérdekesebb és legösszetettebb nevek alkotását a fordító egyszerűen csak „blödlük gyártásának” nevezi. A módszer a következő: az író két értelmes szóból, ami legtöbb esetben igen jól jellemzi a megnevezendő személyt, egy harmadikat, egy „blödlit” kreál. Ilyen a legfontosabb helyszín, a varázslóiskola neve is. Az angolban *Hogwarts* az intézmény neve, a szó a *warthog*-gal való játék, melynek jelentése ’varacs-kos disznó’. A magyarban semmit nem mond sem a forma, sem a tartalom, ezért a fordító úgy döntött, hogy megváltoztatja azt. Bár a rokfort francia sajt, a fordító a sajt és az Oxford egyetem nevét keverte össze, így keletkezett a *Roxfort*. Ide kapcsolódik a *Roxfort* mellett lévő település, mely teljesen varázslók lakta terület. A falu a *Hogsmead* nevet kapta angolul, ami részben az iskola nevét és a *mead* ’mező’ jelentésű szót tartalmazza. Ezt a fordító *Roxmorts*-ként adta vissza a magyar olvasóknak, ami a *Roxfort* iskola és a *morcos* szó keveredése, ugyanis a fordító a falut sötétebb helynek képzelte el a harmadik rész cselekménye alapján. A *Roxmorts* faluban található édességbolt elnevezése is blödlí. Az eredetiben *Honey Dukes* ’mézes mancsok’. A magyar *Mézesfalás* nevű üzlet a *mézeskalács* és a *falás* összeillesztése, ami annyira jól sikerült név, hogy azóta Magyarországon egy cukrászda már igényt tartott rá. További példák: *Lumpsluck* < *lump* + *slukk*, *Mordon* < *zordon* + *morcos*, *Pipogyusz* < *pipogya* + *Perselus*, *Pulipinty* < *kulipintyó* + *puli* + *pinty*.

d) Minden nyelvben megtaláljuk azt a konnotációs jelenséget, hogy valami megszemélyesítésre törekvő belső erő minden névhez bizonyos tulajdonságokat, hangulatot fűz. Az értelmi elem elhomályosulásával ez a **hangulati kísérő jut uralomra**, s ez adja a többletet (KOVALOVSKY 1934: 11). Ezt a többletet a fordító egyes neveknel tudatosan próbálta „belefordítani” a névbe. Előfordul, hogy semmiféle jelentést nem szándékozik közvetíteni az olvasó felé, a név nem jelentésében mesei, csupán a formájában, hangulatában. A szavak hangtani szerkezete, zeneisége, a hangoknak a váltakozása, a hangsúly- és dallammenet különféle hatásokat váltanak ki bennünk (KOVALOVSKY 1934: 17). Az iskola egyik házának és egyben a ház alapítójának neve *Rawenclaw* (’hollókarom’). A fordító azonban, mint említettem, a *Hollóhát* név mellett döntött. Az olasz fordítás is átalakította a nevet, ott *Corvonero* lett. A *karom* olaszul *artiglio*, ami szintén nem adta volna vissza az eredeti belső ritmusát. A *Corvonero* szintén nem ’hollókarom’, a fordítás inkább a rímelést próbálja elérni, s mivel a *nero* ’fekete’ szó összecseng a *corvo* ’holló’ jelentésű szóval, így lett *Corvonero*, azaz *corvo nero* ’fekete holló’. Ugyanígy járt el az angolban szerepelő *Hufflepuff* ház-, illetve személynévvel a magyar fordító. Elsőre a jelentése és a pattogó ritmusa miatt a *Dulifuli* névre gondolt, de mivel ez már foglalt volt egy másik mesében (Hupikék törpikék), úgy döntött, hogy a belső ritmus visszaadásával változtatja meg a nevet. Így lett a szintén pattogós *Hugrabug*, mely összecseng angol

eredetijével. A névben található *ugrabugrál* ige inkább csak hangzása, mint jelentése miatt játszik szerepet a névben.

e) Vannak olyan nevek, melyek alkotásmódja semmilyen más név alkotásával nem függ össze; ezek egyéni módon, egyéni helyzetben születtek. Egyéni megoldása van egy olyan személy nevének, aki nem jelenik meg a történetben, csupán említésként él, sőt még az is vitatható, hogy létező személy volt-e. Az angolban *Erised*, a magyarban *Edevis* annak a tükörnek a megalkotója, ami nem az arcot, hanem az ember szívének vágyát mutatja meg. Az angolban a tükrön a következő mondat áll: *Erised stra ehru oyt ube cafru oyt on wohsi*, visszafelé olvasva: *I show not your face but your hearts desire*, tehát az *Erised* név a *desire* 'vágy' szó visszafelé olvasva. A fordító az írónőhöz hasonlóan járt el. Lefordította a mondatot: *Nem arcod tükre ez, hanem szívedé*, és az utolsó szót visszafelé írva néhány formai változást eszközölt, annak érdekében, hogy ne tűnjön túl magyarnak a név írásképe. Az angol bevásárlóutca nevének átalakításakor is az írónő alkotási módszerét követte a fordító: a *Diagon Alley* szójátékot kívánta visszaadni a fordító, mint fentebb láthattuk, az *Abszol út*-tal. Ebben az esetben pusztán egy *út* végű szót keresett, ahol az *-út* hangkapcsolat véletlen és nincs jelentése, majd leválasztotta a szóról.

7.5. Összegzésként elmondhatjuk, hogy minden név fordításának, átalakításának, megalkotásának teljesen egyéni életútja van. A módszertani „skatulyák” a három nagy határvonalig tekinthetők teljesen elkülönülőnek (behelyettesítés, tükörfordítás, új név alkotása), ugyanakkor az alkategóriák között nincs olyan merev elhatárolódás: sokszor bizonytalan, hogy hova tehető egy név; attól függ, milyen szempontból soroljuk be őket. (Például a *Mógus* név elsöre a *mágus* és a *mókus* keverékének tűnhet, ez okból már más-hova sorolnánk; vagy sok név esetében feltehető a kérdés, hogy mi számít csak betűjártéknak, és mi idegen írásmódnak).

8. A megjelenő, eredeti kötetek nagyjából másfél év kihagyással követték egymást. Az első kötet 1997. június 26-án jelent meg, az utolsó, záró hetedik pedig 2007. július 21-én. A fordítók a hét kötet egyikénél sem kaptak több információt a történet alakulásáról, mint a rajongók, ezért értelemszerűen fogódzó nélkül maradtak, ami sokszor bizonytalanságot okozott. Nehézkes volt nemcsak a történet egyes pontjait, hanem a neveket is fordítani, hiszen az első kötetben megjelenő szereplő neve lehet, hogy az adott kontextusban megállta a helyét, összeesengett a viselője jellemével, de a későbbiekben adódhattott a történetben olyan változás vagy esemény, ami miatt a név valamilyen „tulajdonsága”, „üzenete” az eredetihez képest elveszett.

Ilyen esetnek tekinthető az első részben megjelenő patkány neve: a magyarban *Makesz* névre hallgat, az eredeti megfelelője pedig *Scabbers*, mely névnek az első szótagja 'bőrfekély' jelentéssel bír, és a fordító ezt a jelentéstöbbletet próbálta visszaadni a magyar eredetiben. Ugyanakkor a *scabbers* nemcsak a fent említett jelentésben használható: az angol szlengben 'rossz külsejű vagy élősködő ember'-t is takar. A harmadik kötetben a fent említett patkányról kiderül, hogy animágus, azaz emberi lény, és a történet kezdete előtt néhány évvel még egy a barátain élősködő, előnytelen külsejű fiatalember volt. A név tehát az angol olvasónak egyfajta képet festhet a név viselőjének a múltjáról. Bár a Harry Potter német fordításánál nem gyakori a név megváltoztatása, a *Scabbers* név ott is eltűnt, helyette a *Krätze* 'karmolás' jelentésű szó jelenik meg, mely szintén nem mond annyit, mint az eredeti.

A második kötetben tudjuk meg a házak neveiről, hogy valójában személyek családnevei. A négy névre a keresztnév és a családnév alliterációja jellemző, mint ahogyan a legtöbb történelmi alak nevére. A megváltoztatott családnevek miatt a keresztnemeknek is változniuk kellett, így a *Hollóháti*-hoz a *Rowena* (*Rowena Ravenclaw*) helyett a *Hedwig* csatlakozott, a *Mardekár*-hoz pedig a *Salazar* kezdőbetűjét kicserélve a *Malazár* került. Így megint csak elveszett a névhez tartozó sziszegés. Mint kiderül a történetben, a *Hollóhát* nemcsak a ház neve, hanem egy boszorkányé is, ezért a későbbiekben a fordító *Hollóháti*-ra módosította, rájátszva a *hát* 'domb' jelentésű szóra, azt a hatást keltve, mintha a boszorkány erről a vidékről, faluból, *Hollóhát*-ról származna. A név csak személynévként változott, a ház neve továbbra is *Hollóhát* maradt.

A fentihez hasonlóan a nevek sokaságából adódó tévesztés a történetben elsőként feltűnő mágiaügyi miniszter neve. Az angol eredetiben *Cornelius Fudge* nevű személy az első magyar nyelvű Harry Potter-könyvben mint *Cornelius Badarus* jelenik meg. A továbbiakban azonban a mágiaügyi miniszter „nevet változtat”, *Cornelius Caramel*-ként irányítja tovább a varázslóvilágot. A változás oka azonban nem tudatos, hanem fordítói hiba: a fordító egyszerűen nem emlékezett már arra, hogy az első kötet elején, az említés szintjén megjelenő személy nevét már egyszer megváltoztatta. A *fudge* az angolban 'karamella' és 'badarság' jelentéssel is bír, és mivel a kontextus az első részben azt kívánta meg, az első elnevezés a *Badarus* lett: „Így aztán az öreg Cornelius Badarus lett a miniszter. Nincs még egy olyan kontár, mint ő.” (HP1: 66) A folytatásban azonban meg is jelenik a miniszter, így a fordító a 'badarság' jelentés felhasználásának ötletét elvetette (egy ilyen komoly posztot betöltő személy neve mégsem lehet ennyire szembeszökően negatív, mindamellett, hogy Cornelius Fudge a további részekben is bizonyítja „kontárságát”). Így lett *Cornelius Caramel*, mely név alliterálása éppúgy mesészerűvé teszi viselőjét, mint nevének korábbi változata.

Az angol *Severus Snape* neve sziszegő hangokkal kellően van tarkítva, kiemelve a sötét és különösen nagy ellenszenvnek örvendő (de jó oldalon álló) figura kígyóval való kapcsolatát. A *Snape*-et a fordító a *Piton* családnévvel kompenzálta, amiből hiányoznak az *s*, *sz* hangok. Emiatt a sziszegést a *perzel* igével összezsengő *Perselus* keresztnévvel adta vissza, ami így kígyóra is emlékeztet, illetve az eredetihez híven alliterál is, nem utolsósorban pedig több információt közöl egy magyar olvasónak, mint az eredetije. Az eredetihez hasonlóan a latinos hangzásra is ügyelt a fordító, illetve arra, hogy a választott keresztnév szintén utaljon valamilyen, ha nem is történelmi, de legalább mitológiai figurára, Perszeuszra.

Más jellegű nehézségnek tekinthetjük a nemfordítást. A fordító két nevet jelölt meg, melyeket ahhoz, hogy a magyar névanyagba beleilleszkedjenek, és egy átlag magyar olvasónak meséljenek valamit a név viselőjéről, lefordítana utólag. Ezek közül az egyik a *Grimmauld place*, ami a magyarban *Grimmauld tér*-ként jelenik meg. Az angol szó kifejtve ugyanúgy hangzik, mint a *grimm old place* kifejezés. Jelentése ('marcona régi hely') tökéletesen jellemzi a tér tizenkettes száma alatt álló régi, sötét múltú család birtokában lévő házat, ami az ötödik kötettől kezdve kiemelkedő szerepet tölt be.

A másik „le nem fordított” név a Kóbor Grimbusz (varázslókat szállító buszjárat) kalauzának neve. A suhanc az angolban és a magyarban is a *Stan Shunpike* nevet viseli; a *shun* 'vigyázz', a *pike* pedig 'vámör' vagy 'gyáva alak' is lehet.

Valószínűleg lektori vagy gépelési hiba eredménye a *Zsebpizok köz* név megszületése. A történetben az Abszol útból kikanyarodik egy piszkos kis utcácska, melyben

feketemágiával foglalkozó üzletek vannak. A kis utcácska az eredetiben *Knockturn Alley*, amiben a *knock* 'üt, ver', a *turn* 'fordulni, fordulat' jelentésű szó, egyben pedig *nockturnal* 'éjjeli'. Így a *Diagon Alley*-hoz hasonlóan még egy *Alley* jött létre. A fordító nem keresett újabb -*út* végű szót, inkább szójátékot próbált kreálni, és az utca porospiszkos mivoltára utalva megalkotta a *Zsebkosz köz* nyelvtörőt, amiben a *kosz* szó és a *köz* összecsengésére próbált rájátszani. Azonban a *Zsebkosz köz* csupán az egyik kiadás egyetlen sorában jelent meg végül (HP2: 236), így eredeti formájában és a köztudatban is – a további kötetekben, internetes portálokon, a Harry Potterrel foglalkozó cikkekben – *Zsebpiszok köz* maradt.

Érdekesség, hogy a magyar olvasóknak nemcsak egyetlen mágusvilágbeli napilap jutott, hanem kettő. Az angol eredetiben ugyanis a *Daily Prophet* újság közli a híreket, ami a *daily* 'napi' szóból, és a *prophet* 'próféta' szóból áll. A magyarban ezt a fordító *Reggeli Prófétá*-nak adta vissza. Azonban a második kötet elején az újság egy délben megtörtént esetről hoz le egy cikket, ami a reggel megjelenő lapban furcsán hatott volna, így a fordító itt *Esti Prófétá*-nak fordította a napilapot (HP2: 77).

9. Az egyik érv, mely a fordítás ellen szólna, hogy a legfontosabb neveknek maradniuk kellett volna, ugyanis úgy még „kinyomozható” lett volna eredeti jelentésük, eredetük (LOVÁSZ 2001). A nevek jelentése azonban jórészt megmaradt, hiszen sok mindent tükörfordításban adott vissza fordító, ugyanakkor azok a nevek, melyeknek eredeti, angol jelentése eltűnt, kaptak más többletet, emellett éppen a legfontosabb nevek esetében kell nagy hangsúlyt fektetni arra, hogy a magyar olvasó számára is legyen jelentésük, mondanivalójuk.

Egy következtetést azonnal és biztosan levonhatunk: semmiképpen nem tekinthetjük ferdítésnek a nevek megváltoztatását, és elhamarkodott lenne azt a kijelentést tenni, hogy a beszélő nevek nem érvényesülnek a magyar fordításban, hiszen minden többletet mesterien és jól érthetően visszakaptunk. A névanyag nem sérült, és nem kevesebb az eredetinel, sőt van, amelyik ötletességben felülmúlja eredetijét.

Források

- HP1 = ROWLING, J. K. 2001. *Harry Potter és a bölcsek köve*. Budapest.
 HP2 = ROWLING, J. K. 2001. *Harry Potter és a Titkok Kamrája*. Budapest.
 HP3 = ROWLING, J. K. 2002. *Harry Potter és az azkabani fogoly*. Budapest.
 ROWLING, J. K. 2000. *Harry Potter és a Tűz Serlege*. Budapest.
 ROWLING, J. K. 2003. *Harry Potter és a Főnix Rendje*. Budapest.
 ROWLING, J. K. 2006. *Harry Potter és a Félvér Herceg*. Budapest.
 ROWLING, J. K. 2008. *Harry Potter és a Halál ereklyéi*. Budapest.
 fórum.index = <http://forum.index.hu/article/showarticle?t=9089821>
 harry potter-kiste = <http://www.eulenfeder.de/>
 harry potter portál = <http://www.harrypotterand.g-portal.hu/gindex.php?pg=7675732>
 neon = http://neon.hu/forum/message?cid=3&tid=24166&ord=0&ps=20&browse_jump=740
 velvet = http://velvet.hu/blogok/gumicukor/2009/07/16/beismerte_a_marihuanatermesztet_a_harry_potter_filmek_egyik_szereploje/

Hivatkozott irodalom

- BAKONYI DÓRA 2008. A szereplők tulajdonneveinek fordítási kérdései a Harry Potter-kötetekben.
In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 519–27.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest.
- HORVÁTH PÉTER 2008. Személynevek a szakfordításban. *Névtani Értesítő* 30: 35–40.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1934. *Az irodalmi névadás.* MNyTK. 34. Budapest.
- LOVÁSZ ANDREA 2001. Harry Potter avagy jelen idejű holnemvolt. *Új Forrás.* http://www.jamk.hu/ujforras/0109_06.htm
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005. *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis.* Debrecen.

HERTELENDY RÉKA

RÉKA HERTELENDY, **Challenges and solutions in translating the Harry Potter volumes into Hungarian**

The paper examines the name stock of the seven Harry Potter books by comparing the original English name forms with their Hungarian equivalents. The author first presents the English names, establishing a basis for an account of the Hungarian name forms. Then the limits of translation are explored with regard to such questions as which names in literary texts can be translated and to what extent, and which characteristics of the name forms were respected by the translator in this particular case: those aspects that turned out to be inevitable are consequently listed. Finally, the translation methods adopted by the Hungarian translator are explained and exemplified – on the basis of the classification by ALBERT PÉTER VERMES (2005), which is completed here with some specific methods used by the Hungarian translator of the Harry Potter books. The paper points out some translation challenges and mistranslations as well.

A NÉV SZEREPE SALMAN RUSHDIE „HÁRÚN ÉS A MESÉK TENGERE” CÍMŰ MŰVÉBEN

1. Értelmezési lehetőségek. – Salman Rushdie 1990-es regényét (magyar kiadása: Ulpius-ház Könyvkiadó, Bp. 2007) számtalan módon értelmezték már. El szokás róla mondani, hogy a szerző gyermekkönyvként írta fia, Zafar számára. Szintén gyakorta említett tény a művel kapcsolatban, hogy ez volt Rushdie első regénye a fatva kimondása után. Mint ismeretes, a „Sátáni versek” című regénye miatt 1989-ben Khomeini ajatollah, Irán vallási vezetője istenkáromlás és az iszlám vallás megsértése miatt fatvát, halálos kiközösítő ítéletet hirdetett az író ellen. Az indiai kormány betiltotta a könyvet, és több helyen nyilvánosan is elégették a regényt. Kézenfekvő tehát a lehetőség, hogy az írást a szólásszabadságért folytatott küzdelem allegóriájaként értelmezzük (vö. pl. MCDANNALD: *The Allegorical...*). Emellett jelentősek a regény iszlám vallási vonatkozásai (vö. AJI 1995), az Indiát és Kasmírt sújtó vallási és társadalmi konfliktusok ábrázolása (vö. pl. MCDANNALD: *Symbolic...*), de felfogható akár a környezetszennyezés elleni tiltakozásként is. Maga Rushdie egy interjúban hangsúlyozta, hogy „a gappik és a csupválák nem a Keletet és a Nyugatot jelképezik, sokkal inkább a nyelvet és a hallgatást” (Rushdie-interjú 2007). A regény ennél fogva akár a kommunikáció és a nyelv allegóriájaként is értelmezhető.

A következőkben e lehetőségek közül elsősorban arra a háromra fogok koncentrálni, melyek a műben szereplő tulajdonnevekben is megmutatkoznak. Mivel vizsgálatom elsősorban névtani szempontú, ezen olvasatok részletesebb társadalmi, politikai, irodalmi stb. elemzésétől a továbbiakban eltekintek. A neveket mind nyelvi adatként, mind egyéb említésükkor a magyar fordításban szereplő formájukban és helyesírással közlöm; az írásmód egyes sajátos kérdéseiről a későbbiekben még bővebben szót ejtek. A műben szereplő tulajdonnevek különböző nyelvekből származnak; a nem angol nyelvűek jelentésének magyarázatát a regény végén található mellékletben találhatjuk meg.

1.1. Mint meseregény. – A mű a keleti meseszöveg és a nyugati regénytechnika ötvöztetésével született. Maga a cím és a mesetenger koncepciója közvetlenül utal a híres „Mesefolyamok óceánja” című verses műre, az indiai meseirodalom tárházára, melyet egy kasmíri udvari költő, Szómadéva írt 1070 körül királynéja szórakoztatására. A mű emellett megtalálható az úszóházban, ahol a főhősöket elszállásolják. A ház neve a regény másik fontos előképére utal: *Ezeregy plusz egy éjszaka*. A két főszereplő nevét is e műből kölcsönözte Rushdie: az apa *Rasid*, a fia *Hárún*, családnevük pedig nem meglepő módon: *Kalifa*. Az apa ragadványnevei is mesélői tevékenységére utalnak: csodálóinak ő a *Legenda-medence*, irigyeinek pedig a *Blabla-sah*. A keleti vonások és utalások mellett a mesék elemeinek egymásba fonódását, illetve az egyes mesetípusokat bemutató részen erősen érződik Propp hatása; Mudra, az árnyékharcos pedig beszédpróbálkozásai közben éppen Gogol és Kafka nevét ejti ki eltorzítva (*Gogogol, Kafkafka*).

A cselekmény egyik fontos színhelye a Föld második holdja, a *Kahani*, melynek jelentése szintén e műfajra utal: ’mese’, s a könyv végén a szomorú városról, Hárúnék

lakóhelyéről is kiderül, hogy ugyanez a neve. A műben elsődleges a gyermek nézőpontja, az ő szemén keresztül látjuk a világot, akárcsak Günter Grass szintén előképnek tekinthető „A bádogdob”-jában. Ezt a magyarban még inkább megerősíti az eredeti (a kasmíri *Dal-tó* alapján született) *Dull* (‘unalmas, lassú, fakó’) *Lake* név ötletes fordítása: a *Zál-Tó*. A magyar név motivációját Hárún kérdése világítja meg: „Ha olyan szép, és ha minden igaz, akkor miért a Zál-Tónak hívják? Miért nem a Zigazinak?” Ezzel a gyerekek által a szavak értelmezésében gyakran elkövetett szóhatár-eltolódásos hibával (idősebb korban pedig játékkal) mint fordítói megoldással a fordító egyúttal egy másik, szintén a gyermeki látásmódot magáévá tevő regényre is utal (Vámos Miklós: Zeng a zének). A regény nyelve, az erős hindi hatásokat mutató indiai angol szintén Rushdie gyermekkoriának Indiáját idézi (vö. SEN 1995).

A gyermeki gondolkodásra és nyelvelsajátításra jellemző a transzlogikus, mitologikus gondolkodásmód. Ennek egyik jellemzője, hogy a dolgok és a nevek közötti kapcsolat mélyebb; így a gyermeknyelv egy szakaszában még nem válnak el élesen egymástól a közsavak és a tulajdonnevek (vö. VÁRNAI 2005: 86–7). Ez a mitologikus gondolkodás jelenik meg a regény által ábrázolt két világban is. Közülük a Hárúné a „valóságosabb”; erre utalnak a benne előforduló személynevek is: általában kételeműek és (legalábbis az indiai nyelveket nem beszélők számára) nem transzparenssek, vagyis tipikusabban tulajdonnevek (pl. *Onita Szengupta*). Viselőik a demitologizált, „felőtt” világ részei. Ugyanakkor ennek a világnak is vannak mesés vonásai, mint például a bánatot gyártó gyárak. Ez a meseszerűség fejeződik ki a helyek megnevezésének módjában is (l. később a homonímia kapcsán). Jóval meseszerűbb ezzel szemben a Kahani: az itt előforduló nevek átlátszóak, és általában egyeleműek. Igaz ez mind az emberekre (pl. *Fecsegi, Mudra*; még ha kételeműek is az itteni személynevek, akkor is csak közsói névkiegészítők állnak a tulajdonnévi elem mellett, családnév sosem, pl. *Locsifecs Király, Boló Hercceg*), mind pedig az emberi tulajdonságokkal rendelkező lényekre (pl. *Haha*, a Vízidzsinn; *Dede*, a Búbos banka). Mint tudjuk, a népmesék, illetve az állatmesék szereplőit gyakran csak köznévvel jelölik meg (pl. *a királyfi, a nyúl*), illetve e köznevek tulajdonnevesült alakjaival találkozhatunk bennük (pl. *Nyúl*); e típust képviseli itt *Máli* (‘kertész’), az Úszó Kertész neve. Sőt, a mesei nevek esetében gyakran nehézséget okoz annak megítélése, hogy közszóval vagy tulajdonnévvel van dolgunk (l. pl. VOIGT 1993: 319–20), mivel e nevek általában a két említett kategória elmosódott határterületén helyezkednek el. (E kérdésről bővebben l. a fordítás kapcsán.)

1.2. A kommunikáció és a szólásszabadság allegóriája. – Ez a két értelmezési sík nehezen lenne elválasztható egymástól, ezért a következőkben együtt tárgyalom őket.

A soknyelvű, vallásilag is heterogén keleti társadalomban és nyugati iskolázottságú családban felnőtt Rushdie műveit korábban az a meggyőződés hatotta át, hogy Kelet és Nyugat kölcsönösen megtermékenyítő hatással lehet egymásra. A fatva és az utána történtek következtében azonban, úgy tűnik, megingott hite ebben a kapcsolódásban, mert úgy láthatta, hogy az új totalitarizmus éppen az ellenkezőjét, a tisztaságot, sőt a tisztogatást tekinti küldetésének. (Vö. a „Sálímár bohóc” kapcsán TAKÁCS 2008.)

Ilyen, kettészakadt világ fogadja Hárúnt a Kahanin: az egyik felén örök nappal, a másikon pedig örök sötétség uralkodik. A holdat két nép lakja: a *Gappik* a világos

Gapváros-ban (< *gap* 'pletyka; badarság; föllentés') és a *Csúpválá*-k a sötét *Csúpföld*-ön (*csúpvála* 'csöndes fickó'). Az előbbieket a szólás szabadságában hisznek, erre utal nemcsak maga a név elnevezése, hanem számos tagjuk neve is: *Locsifecs Király*, *Bátcsít* ('csevegés') *Királykisasszony*, *Boló* ('beszélj') *Herceg*, *Fecsegi*; a parlament neve pedig *Locsiház*. Míg a személynevek többsége a szóbeli kommunikációra utal, más tulajdonnevek az írással állnak kapcsolatban: a Gappik hadserege a *Könyvtár*, mely *Fejezetek*-be és *Kötetek*-be szerveződik, élükön az *Első* vagy *Címlapród*-okkal; a *Fejezeteket Lapród*-ok (katonák) alkotják, a futár- és testőrszolgálatra rendelt csapat pedig a *Röpirat*. A sereg élén a nagy *Kitáb* ('könyv') *Generális* áll. A Csúpválák ezzel szemben teljes némaságban töltik életüket, mivel vezetőjük, a gonosz *Khatám Sud* ('teljesen kész, vége egyszer s mindenkorra'; a mesék végén mondott formula) a mese és a nyelv ellensége (más néven a *Hallgatás Hercege* és a *Beszéd Béklyója*) a Némaság Kultuszát, *Bi-zabán* ('nyelv nélküli', hatalmas, jégből faragott bálvány nyelv nélkül) misztériumát kényszerítette rájuk. Khatám Sud mérgezi a meseóceán forrását, elraboltatja Bátcsítot, így háborút robbant ki a két nép között, melynek döntő ütközetét *Bat-Mat-Karó*-nál ('ne beszélj') vívják.

E szembenállás egyértelműen a szólásszabadság és a cenzúra küzdelmének allegóriája. Ugyanakkor Rushdie továbbra sem hisz a jó és a rossz manicheista szétválasztásában. Bár egyértelműen a Gappik mellett áll, időnként mindkét felet nevetségesnek tünteti fel (például az orrvédőkben mindkét sereg úgy néz ki, mintha bohócok csatáznának egymással; a Gappi nevek is a beszéd alacsony presztízsű formáira, műfajaira utalnak: pletyka, locsogás, fecseges). A Csúpválák között sem mindenki híve a vezérnek, az Árnyékharcos tánca pedig megmutatja Hárúnak, „hogy a csöndnek is megvan a maga méltósága és szépsége (aminthogy a beszéd is lehet dicstelen és ronda)”. A küzdelem végén a hold újra forogni kezd, így helyreáll a világosság és sötétség rendje, s a két nép között is békés kapcsolat alakul ki. A kiábrándulás tehát nem teljes, Rushdie még mindig hitt a kultúrák elegyítésének lehetőségében. Ezt tükrözi a regény és benne a névanyag többnyelvűsége is: a már említett indiai angol mellett megemlíti benne az Abhinája, a klasszikus indiai táncban használt gesztusnyelv (az ennek segítségével kommunikáló Árnyékharcos neve *Mudra*; így hívják e nyelv gesztusait), de a névértelmezésekben (l. később) feltűnik a francia is; a nevek egy része angol, más részük pedig valamilyen Indiában, illetve Pakisztánban beszélt nyelven vagy arabul (pl. a *Kitáb*) született.

1.3. Az iszlám világa. – A regényt átszövő iszlám utalások névtani vetületét legnyilvánvalóbban a két főhős, valamint fő ellenségük neve jelzi. A híres Harun al-Rasid kalifa nevének szétválasztása egyértelműen jelzi, hogy Hárún és Rasid ugyanannak az embernek két aspektusát testesíti meg: egyik sem egész a másik nélkül; az apa az alkotó, a fiú pedig a mű védelmezője. A *Hárún* az *Aron* arab megfelelője; e név viselője Mózes testvéreként az iszlámban is kiemelt szerepet játszik. Ő képviseli az ezoterikus dimenziót, a bölcsességet, mely támogatja a Mózeset jelképező *Rasid*-ot ('vezető'; Isten 99 neve közül is ez az egyik), akinek meséi egy rajta kívüli forrásból fakadnak, akárcsak a próféták látomásai. (Vö. AJI 1995: 109–11.)

Khatám Sud velük szemben a Sátán, az örök gonosz megtestesítője a regényben. Neve rendkívül összetett, s a mitológiai nevekhez hasonlóan működik. A mitológiában ugyanis a név gyakran sűrített szűzsé vagy motívum (pl. *Oidipusz* 'dagadt bokájú')

(MitE. 199). Khatám Sud neve azonban gazdagabb az átlagos mitológiai nevekénél; viselőjének tulajdonságai, céljai és tettei egyszerre fejeződnek ki benne, hiszen több iszlám fogalomra is rímel: ilyen a *khatm* 'pecsét' vagy 'a teljes Korán elmondásának kegyes cselekedete'; a *shuhud* egyrészt 'öntudat', másrészt utal a mindentudó, transzcendens éltre; és végül *khata* 'hiba' és *ithm* 'bűn'. Jelleme és tettei ezek összekapcsolásával értelmezhetők: ő a khatm-shuhud, mert megpróbál pecsétet tenni az emberi öntudatra a csend parancsával; de azért is, mert ő az antipróféta, aki el akarja dugaszolni minden mesék forrását. Azzal pedig, hogy minden mesének elő akarja állítani az ellentörténetét, hogy aztán ezek kioltásáért egymást, khatmot követ el, hiszen minden mesét el kell olvasnia – ezzel pedig ő maga shuhuddá, azaz mindentudóvá válik. Gonoszsága a természet hibája, tévedése, így önkifejezésre való törekvése végül bűnbe torkollik. (Vö. AJI 1995: 114–5.)

Bár mint korábban láttuk, a hold nevének, a *Kahani*-nak a jelentése 'mese', AJI szerint (1995: 117) ez is kapcsolatba hozható iszlám fogalmakkal, ezáltal magához a műhöz hasonlóan sokrétű értelmezése lehetséges. Beleérthető ugyanis a *kahin* ('jövendőmondó') vagy *kahinah* ('jövendölés') is, ezek pedig felidéznek a különbséget a próféta és a jóslás között (az előbbi Istentől eredő megvilágosodás, az utóbbi pedig álmokból vagy látomásokból való jövendőmondás).

2. Névelméleti vonatkozások. – Az irodalmi modernség kezdete óta a regények egyik fontos jellemzője a nyelvre való erőteljes reflektálás; ez gyakran a tulajdonneveknek az irodalmi művekben megnövekedett, illetve összetettebbé váló szerepében is megmutatkozik. A nevek ugyanis amellet, hogy a jellemzés eszközei, gyakran a történet alakításában is részt vesznek (bővebben l. pl. SLÍZ 2006); sőt az írók nem ritkán magának a tulajdonnévnek a mibenlétével, jelentésével, funkciójával kapcsolatos megjegyzésekkel és elmélkedésekkel hívják fel olvasóik figyelmét a névadásnak művükben és az alkotás folyamatában játszott szerepére. A „Hárún és a Mesék Tengersé” bővelkedik efféle reflexiókban; a következőkben ezeket tekintem át röviden.

a) Névhomonímia. – A homonímia kétféle vonatkozásban is jelen van a műben. Egyrészt a névtelenséggel áll szoros kapcsolatban: Alifbá országában sok települést és helyet csak betűkkel jelöltek meg (maga az *Alifbá* hindusztáni jelentése is 'ábécé'), a véges készlet miatt viszont gyakran alakult ki névazonosság. A mese szerint ennek következtében sok település elfelejtette a nevét, akárcsak a szomorú város, Kalifáék lakhelye. Másrészt, a mítoszokra is jellemző módon (vö. MitE. 199) az azonos nevek kapcsolatát is teremtenek jelöleteik között: azáltal, hogy a mű végén kiderül, a szomorú város neve a holdhoz hasonlóan *Kahani*, még nyilvánvalóbbá válik a Gappik és Csúpválák, valamint a Hárúnék világa közötti párhuzam. Szintén erre utal a buszsofőr és a Hárúnt szállító Búbos banka azonos neve (*Dede*; mivel gyakran kezdik mondataikat így: *de de de...*). Ezek ugyanakkor részben egyeznek a korrump politikus, *Nade* nevével (hasonlóképpen gyakori fordulat nála a *na de...*). Ez a részleges megfelelés (az angolban *Butt* és *Buttoo*) azt sugallja, hogy egy alapvetően pozitív dolognak is lehet negatív oldala és fordítva (vö. AJI 1995: 108).

b) Névértelmezések. – A fenti kettősséget sugallják a *Kasmír* regénybeli értelmezései is: a K völgy neve régen *Kás-Mer* volt, azaz (a franciából magyarázva) 'a hely, ahol Tenger rejtőzik'; ugyanakkor *Kos-már* is, azaz 'lidércnyomás'. Amellet, hogy a regény

legtöbb neve jelentéstanilag motivált és átlátszó, a nevek eredetének (természetesen nem tudományos) magyarázata végig igen fontos szerepet játszik a műben; mint Rasid megjegyzi: „Értelmetlen név nincs.” A névnek és a dolognak a transzlogikus gondolkodásra jellemző szoros kapcsolatára utal az Úszó Kertésszel kapcsolatos megjegyzés is: „Már hogy is tudna elsülyedni? [...] Hisz akkor inkább Sülyedő Kertésznek hívnák, nem igaz?”

c) A tulajdonnév meghatározása. – A név funkciójának a meseszövegben játszott kiemelt szerepét jól tükrözi Haha névelméleti megállapítása, mely gyakorlatilag a tulajdonnév definíciója: „Névet adni egy dolognak, megcímkézni, annyit tesz, mint kiragadni a névtelenségből, elragadni az Anonimitás helyéről, azaz röviden, azonosítani – mindez, kérlek, egy módja az említett egyed létre szólításának.” Ez a definíció szintén a mitológus világgépben gyökerezik: a név és a dolog szoros kapcsolata ugyanis feltételez egy névadót, aki a létezőket és velük együtt azok nevét is teremti (MitE. 199).

d) Névmágia és névtabu. – A megnevezés teremtként való felfogása átvezet bennünket a névmágiához. Jól ismert a mitológus gondolkodásnak az az eleme, hogy a név és viselője közötti, már többször említett szoros kapcsolat kétirányú és megbonthatatlan. Ha a személy vagy dolog megváltozik, a neve is megváltozhat, és fordítva: a név megváltoztatásával viselőjében is változást idézhetünk elő. Ez a hit nyilvánul meg abban a törekvésben, hogy a Csúpválák az elrabolt Bátcsitót átnevezik *Néma Királykisasszony*-nyá és *Khámús* ('csöndes') *Királylány*-nyá. (Ugyanakkor gyakorlatiasak lévén e spirituális aktus mellett a száját is össze akarják varrni, hogy áldozatul mutathassák be bálványuknak, egyúttal pedig megszabaduljanak borzalmas és folytonos éneklésétől.) Az átnevezés azonban nem jár sikerrel: a Gonosz mágikus és profán tettei egyaránt kudarcba fulladnak.

A név és viselője közötti szoros kapcsolat miatt a név „veszélyes”, hiszen a név révén hatást lehet gyakorolni viselőjére. Ezen alapul a névtabu: a név titkolása, illetve a szakrális nevek kimondására vonatkozó tilalom. A név kiejtésével ugyanis hatalmunkba keríthetjük annak viselőjét, illetve óvatlanul megidézhetjük őt. Khatám Sud sátáni vonásait e névtabu is erősíti a műben: Haha csak suttogva meri kimondani a nevét, és mikor kimondja, egy pillanatra az ég is elsötétül, és villám hasít bele az éjszakába.

3. Fordítási kérdések. – A nyelvi rendkívül összetett névanyag fordítása különösen nagy ügyességet kívánt meg a fordító Falvay Mihálytól. (A lehetséges fordítási műveletek típusait l. pl. VERMES 2005: 112–7.) Az első és talán legfontosabb kérdés kétségtelven az volt, hogyan lehet visszaadni a regénynek a nevekben jelentkező többnyelvűségét. Ennek megőrzésére az egyik lehetőség a teljes fordítatlanság, az átvitel lett volna. Ezzel azonban az adott nyelvet nem ismerők számára eltűnt volna a beszélő nevek információ-tartalma. Ha viszont e tartalom megtartása érdekében a teljes névanyag fordítása mellett döntünk, a többnyelvűség és annak az értelmezésben játszott fontos szerepe vész el. E problémát a fordítónak végül úgy sikerült megoldania, hogy az angol eredetű neveket lefordította, a többit pedig, melyek a függelékbeli magyarázatokban egyébként is szerepelnek, fordítatlanul hagyta, de eredeti angolos írásmódjukat a magyar kiejtéshez igazította.

A beszélő nevekben gyakran előforduló szójátékok visszaadása szintén nagy gyakorlatot igénylő feladat, melyet a fordító többnyire igen ötletesen oldott meg (vö. a már említett *Zál-Tó* esetével, melyben szorosabban vett fordítás helyett gyakorlatilag egy, az

eredetihez jelentésében nem kapcsolódó másik szóval való helyettesítés történt). Ilyen jól sikerült megoldásnak tekinthetjük a *Lapród*-ot is, mely az angol *page* (1. 'lap, oldal', 2. 'apród') homonímiájának ötletes, kontaminációval alkotott magyar fordítása. Időnként azonban a legnagyobb igyekezettel sem lehet minden információt és utalást átmenteni a célnyelvbe. Ezt példázza a Gappi Főszámvevő ajtaján álló tábla (*I. M. D. Rozmár*), mely a magyarban nem, az angolban viszont a feltehetőleg névrövidítésként álló kezdőbetűknek (*I. M. D.*) a *Walrus*-szal együtt való kiejtésével a Beatles „I am the Walrus” című dalát idézi fel. (A szöveg szerint a nevet viselőjének bajusza motiválta; AJI szerint viszont az alapjául szolgáló köznév etimológiája miatt esett rá Rushdie választása, mivel a *walrus* a *whale* 'bálna' és a *horse* 'ló' kontaminációjával született, mint több indoeurópai nyelvben is, így jól illik a mesetengerhez, melyben párhuzamosan jelen van múlt, jelen és jövő; vö. AJI 1995: 123.)

Az angol nevek visszaadása általában szorosabb értelemben vett, szinte szó szerinti fordítással történt. Legfeljebb néhány, többnyire morfológiai jellegű változtatást figyelhetünk meg, melyek a névnek az adott névtípusba való beillesztését, tipikusan névszerűvé formálását szolgálták, pl. *King Chattergy* (*chatter* 'fecseg, locsog') : *Locsífecs Király*, *Plentimaw Fish* (*plenty* 'sok' + *maw* 'nagy száj') : *Csupaszáj-hal*. Van azonban példa lexikai változtatásra is: ilyen például a (vegyes nyelvi eredetű) *Princess Batcheat* : *Bátcsít Királykisasszony* méltóságnévi kiegészítője. A kézenfekvően adódó *Hercegnő* helyett a magyar népmesékben általánosabban használt *Királykisasszony* ugyanis a magyar változatban egyfajta többletként szintén hozzájárul a mesevilág megalkotásához.

Érdekes problémát vet fel a nevek írásmódja. A könyvet általában jellemzi a közsza-vak nagybetűsítése, pl. *Csupaszáj-hal*, a *Némaság Kultusza*. Különösen feltűnő ez a hadsereg és részei említett megnevezésében (*Könyvtár*, *Fejezet* stb.). Bár az ezeknek megfelelő szavak (pl. *hadsereg*, *század*, *osztag*; a generális nevének kivételével) a magyarban köznévként számítanak, a fordító az angol eredetit követve nagybetűvel írta őket, ezzel azt sugallva, hogy aktuálisan tulajdonnévként kell őket értelmeznünk. Ugyanakkor ennek ebben az esetben kérdéses a létjogosultsága. Ugyanez mondható el például a *Csupaszáj-hal*-akról, az *Úszó Kertész*-ről vagy a *Búbos banká*-ról. Ezeknek ugyanis tulajdonnevük is van (a halaké *Gúpi* és *Bagha* – eredetileg két ostoba figura neve az író által kedvelt Satyajit Ray egyik filmjében, a kertészé *Máli*, a bankáé *Dede*). Így a *Csupaszáj-hal* stb. inkább csak az adott élőlények egy fajtáját jelenti, tehát köznévként értelmezendő (habár a növény- és állatfajok megnevezései éppen a köznév és a tulajdonnév határterületén helyezkednek el). Egyes esetekben a nagybetűsítés funkciója feltehetőleg valamiféle érzelmi vagy jelentésbeli többlet kifejezése; pl. „Ez a fiúcska azt állítja itten, hogy maguknak, jó uram, Kéne a Kilátás Napnyugta Előtt.”

Máskor a nagybetűsítés a transzlogikus gondolkodásmód kifejezője lehet: a mitológiában ugyanis, akárcsak a mesékben, nincs éles határ a közsza-vak és a tulajdonnevek között (bővebben l. MitE. 198–9). Így például gyakori, hogy egyes mitológiai kellékek megnevezése tulajdonnévvel történik meg; ilyennek tekinthető e regényben a *Kívánság-víz*, a *Szétkapcsoló* vagy az *Adoma-adomány*. Szintén tulajdonnevesülhetnek az elvont főnevek, pl. *szerződés*, *barátság*. Erre látunk példát a következő részletben: „A sebesség minden tulajdonságok legfontosabbika! [...] Persze hogy a Sebesség: a tűzoltó, a

mentőautó, a mentőhajó Gyorsasága. És ugyan mi mást díjazunk egy értelmes fickóban, mint az Esze Gyorsaságát?”

A népnevek (*Gappi, Csúpvála*), a rangok, címek (pl. *Kitáb Generális, Bt-zabán Nagymester, Locsifecs Király*) és az eseménynevek (*Bat-Mat-Karó-i Diadal*) esetében viszont felmerül a gyanú, hogy a két nyelv tulajdonnév-értelmezésének és azzal összefüggő helyesírásának a különbsége, illetve annak figyelembe nem vétele az írásmód oka: az angolban ugyanis a tulajdonnév és a köznév határterületén álló esemény- és népneveket, valamint a személynevek köznévi kiegészítőit (pl. *King, Prince*) nagybetűvel kezdik; a magyarban viszont ezek köznévként számítanak, így kisbetűvel kezdjük őket (vö. FARKAS 2007: 179, 180).

4. Összegzés. – A sokféle értelmezési lehetőség a műnek az átlagosnál szélesebb körű ismertséget hozott: a mesei olvasatot felhasználva opera, valamint bábjáték is készült belőle (vö. SZÜCS 2009). Az utóbbiban kényszerűségből nemcsak a történeten egyszerűsítettek, hanem – némiképp logikátlanul – a neveken is. Érthető, hogy *Bátcsú* és *Boló* nem tarthatták meg a nevüket, már csak azért sem, mert azok etimológiai jelentését a bábjátékban nemigen van lehetőség megmagyarázni. A helyettük választott *Esszencia* és *Iniciálé* viszont, még ha hangalakjukkal jobban illenek is az európai kultúrába – így például az *Esszencia* tipikus *-(i)a* végződésének köszönhetően könnyen kategorizálható női névként –, ugyanolyan kevésbé transzparenszek a két idegen szót nem ismerők számára, mint az eredeti nevek; a jelentésüket ismerők számára pedig a történet alapján az *Esszencia* egyáltalán nem, és az *Iniciálé* is csak kevésbé motivált. Az átnevezés így megfosztotta a neveket fontos szerepüktől, jelentős mértékben szegényítve ezáltal a mű értelmezési lehetőségeit.

Mint láthattuk, a tulajdonnevek jelentős mértékben hozzájárulnak a szöveg értelmezéséhez. Ezt tükrözi az is, hogy a nem angol eredetű nevek magyarázatát a szerző fontosnak tartotta hozzáfűzni regényéhez függelékként, ezzel biztosítva minden olvasó számára azok transzparenciáját. A nevek nyelvi eredetüket és etimológiai jelentésüket tekintve is igen heterogén csoportot alkotnak, ezáltal többféle olvasatot is egyszerre támogatva. Összetettségük – amellet, hogy a modern és posztmodern irodalom jellemzője – arra utal, hogy bár az írónak a kulturális sokszínűségbe, a békés egymás mellett élésbe vetett hite megrendült a fatva hatására, de nem szűnt meg teljesen.

Hivatkozott irodalom

- AJI, ARON R. 1995. “All Names Mean Something”: Salman Rushdie’s “Haroun” and the Legacy of Islam. *Contemporary Literature* 36: 103–29.
- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közsók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–88.
- MCDANNALD, MARK é. n. *The Allegorical Defiance of Censorship in Rushdie's Haroun and the Sea of Stories*. <http://www.postcolonialweb.org/pakistan/literature/rushdie/haroun1.html> (2010. 12. 21.)
- MCDANNALD, MARK é. n. *Symbolic Social Conflict: the Guppies and Chupwalas*. <http://www.postcolonialweb.org/pakistan/literature/rushdie/haroun2.html> (2010. 12. 21.)

- MitE. = M. A. TOKAREV szerk. 1988. *Mitológiai enciklopédia*. 1–2. Budapest.
- Rushdie-interjú 2007. = *A nem megtörtént dolgok világában. Interjú Salman Rushdie-val*. 2007. december 02. <http://www.litera.hu/hirek/a-nem-megtortent-dolgok-vilagaban> (2010. 12. 21.)
- SEN, SUCHISMITA 1995. Memory, Language and Society in Salman Rushdie's "Haroun and the Sea of Stories". *Contemporary Literature* 36: 654–75.
- SLÍZ MARIANN 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr* 130: 290–301.
- SZÚCS MÓNKA 2009. *Mese a meséről*. <http://www.ellenfeny.hu/gyerekszinhezak/babszinhaz/mese-a-meserol-csato-kata> (2010. 12. 21.)
- TAKÁCS FERENC 2008. Árnyékboldog (Salman Rushdie: Sálímár bohóc. Greskovits Endre fordítása. Budapest, 2007, Ulpius-ház Könyvkiadó.) *Mozgó Világ Online* 2008. márc. <http://mozgo-vilag.com/?p=6> (2010. 12. 21.)
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005. *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis*. Debrecen.
- VOIGT VILMOS 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15: 317–20.

SLÍZ MARIANN

**MARIANN SLÍZ, The function of names in Salman Rushdie's
'Haroun and the Sea of Stories'**

The paper examines how the proper names appearing in Salman Rushdie's 'Haroun and the Sea of Stories' contribute to the interpretation of the work. Three possible readings in relation to names (i.e. the novel as a tale; the novel as an allegory of freedom of speech and communication; the Islamic references in the novel) are presented by the author. The paper discusses the name-theoretic concern interspersing the novel, e.g. name homonymy and name magic; and, in connection with the Hungarian version, some questions of name translation are also mentioned. The author concludes that the applied name stock is extraordinarily complex and varied with respect to its origin and semantics; as a consequence, it plays an important role in constructing the different readings of the text.

A VÉDJEGYEK KÖZNEVESÜLÉSÉRŐL

1. Bevezető. – A védjegy általánosan bevett felfogásunk szerint a vállalat- és árujelzők csoportjába tartozik, gyakorlati jelentőségét tekintve azok legfontosabb fajtája. A védjegy a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény (a továbbiakban Vt.) szerint olyan „grafikailag ábrázolható megjelölés, amely alkalmas arra, hogy valamely árut vagy szolgáltatást megkülönböztessen mások áruitól vagy szolgáltatásaitól”. Egyfajta vizuális elnevezésről van szó tehát, amely sok esetben az általános nevektől több tekintetben különbözik: egyfelől a védjegynek mint megjelölésnek a hatósági regisztrációhoz szigorúbb feltételeknek kell megfelelnie, mint egy természetes vagy jogi személy nevének, másfelől a védjegy alapjául szolgáló megjelölés nemcsak verbális jellegű lehet. A védjegy mégis sok esetben verbális jellegű, névként funkcionáló megjelölés, amely egyfajta mesterséges, hatósági regisztrációval keletkező tulajdonnévnek tekinthető.

A szigorúbb feltételek közül a fontosabb a már említett grafikai ábrázolhatóság; ehhez kapcsolódik további feltételként az, hogy a védjegy alapjául szolgáló megjelölésnek a védjegybejelentésben megjelölt árujegyzékbe tartozó árukra vagy szolgáltatásokra vonatkozólag megkülönböztető erővel kell bírnia.

Ez a megkülönböztető és egyben azonosító képesség sok esetben egyértelműen megvan a lajstromozásra bejelentett megjelölésekben, más esetekben viszont nyilvánvalóan hiányzik. Az ilyen esetekben az elbírálásra jogosult hatóság – Magyarországon a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala (a továbbiakban SZTNH) – döntése viszonylag egyszerű. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a bejelentett megjelölés megítélése kérdéses, mert alapvetően hiányzik a megjelölés megkülönböztető képessége, azonban a bejelentés, esetleg az elbírálás időpontjáig a bejelentő már elég hosszú ideje használta tevékenysége során ahhoz, hogy a fogyasztók a megjelölést összekapcsolhassák az adott bejelentő termékével vagy szolgáltatásával. Mi több, létezik az előbbieken leírt jelenség logikai fordítottja is: egy már lajstromozott védjegy idővel elveszítheti megkülönböztető képességét, mert olyan módon kezdik el használni – elsősorban a verbális kommunikációban –, amely jelentéstartalmában már nem korlátozódik a védjegyjogosult árujára vagy szolgáltatására. Ekkor beszélünk fajtanévvé válásról, amely jelenség azonosítása adott esetben meglehetősen nehéz, illetőleg jogi értelemben hatósági/bíróági eljárás is szükséges ahhoz, hogy a korábbi védjegy mint tulajdonnév megszűnjön létezni, és közszóként, jogi oltalom nélkül legyen használatos a továbbiakban.

Dolgozatomban az utóbbi jelenség részletes bemutatását kísérem meg gyakorlati példákkal illusztrálva.

2. A védjegy megkülönböztető képessége mint az oltalomképesség feltétele

2.1. A védjegyre közvetlenül vonatkozó szabályokat hazánkban a már említett Vt. (a Magyarország területére kiterjedő hatályú ún. hazai védjegyekre vonatkozóan) és a

közösségi védjegyrendelet¹ (az egész Európai Unió területére egységes tartalommal kiterjedő hatályú ún. közösségi védjegyekre vonatkozóan) tartalmazza. A két védjegyrendszer egymással párhuzamosan, de tartalmilag egymástól függetlenül működik. Azt, hogy a védjegy milyen típusú árukra és/vagy szolgáltatásokra biztosít a jogosultja számára kizárólagos használati jogot, a védjegy árujegyzéke határozza meg. Az árujegyzékbe tartozó áru- vagy szolgáltatási osztályokat kódszámok jelölik, amelyeket az ún. Nizzai Osztályozás alakított ki, és határoz meg nemzetközileg egységesen.

Azt, hogy egy megjelölés mikor rendelkezik megkülönböztető képességgel, általános jelleggel pontosan nem lehet meghatározni. Ez a képesség térbeli, időbeli, nyelvi és számos egyéb tényezőtől függhet, és nyilvánvalóan mást jelent egy összetett ábra, mint egy dallam, vagy akár egy kizárólag számkarakterekből álló megjelölés esetében. A megkülönböztető képesség megléte kapcsán felmerülő probléma jelentőségére példa lehet a nyelvi elemet tartalmazó megjelölések esetében, hogy egy adott szó egy nyelven lehet leíró jellegű (és így megkülönböztető képességgel nem rendelkezik), míg ugyanaz a szó egy másik nyelven lehet különleges, egyedi hangzású, azaz alkalmas a megkülönböztetésre. Szintén problémát vethet fel az árujegyzék kérdése a megkülönböztető képesség kapcsán. A védjegybejelentésben feltüntetett megjelölés és annak megkülönböztető képessége ugyanis csak az árujegyzékben megjelölt áru- és/vagy szolgáltatási osztályokra vetítve bírálható el. Könnyen belátható, hogy például a *gas* szó – különösen angol nyelvi környezetben – nem rendelkezik megkülönböztető képességgel a Nizzai Osztályozás szerinti 4. áruosztályba tartozó tüzelőanyagok körében,² ugyanakkor rendelkezhet ilyen-nel más jellegű termékekhez kapcsolódóan, például a 25. osztályba tartozó ruházati cikkek esetében.

A Vt. is csak arra vállalkozik, hogy példálózó jelleggel meghatározza azt, hogy mikor hiányzik a megkülönböztető képesség. Így a megjelölés különösen nem alkalmas a megkülönböztetésre, ha kizárólag olyan jelekből vagy adatokból áll, amelyeket a forgalomban az áru vagy a szolgáltatás fajtája, minősége, mennyisége, rendeltetése, értéke, földrajzi származása, előállítási vagy teljesítési ideje, illetve egyéb jellemzője feltüntetésére használhatnak, vagy pedig amelyeket az általános nyelvhasználatban, illetve az üzleti kapcsolatokban állandóan és szokásosan alkalmaznak.

A közösségi védjegyrendelet 4. cikke szintén a grafikai ábrázolhatóságot és a megkülönböztető képességet határozza meg a védjegyoltalom kritériumaiként. A megkülönböztető képesség hiányát a 7. cikkben a Vt.-vel azonos módon jellemzi.

Az tehát, hogy egy konkrét megjelölés rendelkezik-e vagy sem megkülönböztető képességgel, mindig csak konkrét eset vizsgálata során dönthető el. Ezt a vizsgálatot az SZTNH a Vt. alapján folytatja le, a vizsgálat eredményeképpen pedig vagy lajstromozza a védjegyet, vagy pedig elutasítja a bejelentést.

2.2. A megkülönböztető képesség hiányának több különböző joghatása van attól függően, hogy az a bejelentésben feltüntetett megjelölés vagy a már lajstromozott védjegy kapcsán merül fel.

¹ A Tanács 207/2009/EK rendelete a közösségi védjegyről.

² <http://classifications.mszh.hu/nice/index.htm#> [2011. 05. 02.]

Amennyiben a védjegybejelentésben szereplő megjelölés nem rendelkezik megkülönböztető képességgel, akkor az SZTNH elutasítja a bejelentést, hiszen ebben az esetben hiányzik a lajstromozhatóság egyik feltétele.

Amennyiben viszont lajstromozott védjeggyel összefüggésben merül fel, hogy a lajstromozást követően elvesztette megkülönböztető képességét, akkor ez a védjegyvoltalom megszűnésének egyik esetét jelenti. A védjegyvoltalom a megjelölés megkülönböztető képességének elvesztése miatt teljes körűen, vagy az árujegyzékben meghatározott egyes áruk, illetve szolgáltatások tekintetében részlegesen szűnik meg, attól függően, hogy a megszűnési ok az árujegyzék egészét vagy csak az áruk, illetve szolgáltatások egy részét érinti.

Az említett megszűnés megállapításához egy kérelemre induló eljárás lefolytatása szükséges. A védjegyvoltalom megszűnésének megállapítását a védjegy megkülönböztető képességének elvesztése miatt a védjegyjogosulttal szemben bárki kérheti. A védjegyvoltalomnak a megkülönböztető képesség elvesztése miatti teljes körű vagy részleges megszűnését be kell jegyezni a védjegylajstromba, és arról hatósági tájékoztatást kell közölni az SZTNH hivatalos lapjában.

Az itt ismertetett eljárás ritka gyakorlati előfordulásának okával a 3.1.2. pontban foglalkozom részletesen.

2.3. Elvileg az is lehetséges, hogy a lajstromozott védjegy már a bejelentése napján sem rendelkezett megkülönböztető képességgel, ennek ellenére sor került a lajstromozására. Ilyen esetben a védjegy törlésére van lehetőség, amely esetben a védjegyvoltalom nem a jövőre nézve, hanem keletkezésének időpontjára visszaható hatállyal szűnik meg. A kérelemre induló törlési eljárás az SZTNH előtt hasonló szabályok szerint folyik, mint a megszűnés megállapítására irányuló eljárás.

A fent említett esetekben az SZTNH határozatával szemben megváltoztatási kérelemnek van helye, amelyet a Fővárosi Bíróság bírál el. A Fővárosi Bíróság végzésével szemben a Fővárosi Ítéltáblához lehet fellebbezni. Végso esetben tehát a bíróság dönthet a megkülönböztető képesség meglétéről.

A folytatásban részletesen, példákkal illusztráltan bemutatom a védjegy megkülönböztető képessége elvesztésének jelenségét.

3. A védjegy megkülönböztető képességének elvesztése

3.1. A jelenség meghatározása. – A védjegy megkülönböztető képességének elvesztéséről akkor beszélünk, amikor a védjegybejelentés napján a bejelentett megjelölés rendelkezik megkülönböztető képességgel, és ennek megfelelően meg is kapja a védjegyvoltalmat, ez a megkülönböztető képesség azonban utóbb, mint a 2.1. pontban láthatuk, elvész. Ez az úgynevezett fajtanévvé válás, amelynek során a szóvédjegyet vagy az ábrás védjegy szövelemét az általános nyelvhasználatban, illetve az üzleti kapcsolatokban már állandóan és szokásosan alkalmazzák az adott áruk vagy szolgáltatások megjelölésére.

3.1.1. A vizsgálat szempontjai. – A megkülönböztető képesség elvesztése jellemzően szóvédjegyeket, esetleg szóbeli elemet tartalmazó olyan ábrás védjegyeket érint, amelyek grafikai elemei nem tartják meg a megjelölés megkülönböztető képességét (utóbbiak esetében a fajtanévvé válás az ábrás védjegy szövelemét érinti).

Ez a jelenség szigorúan jogi szempontból jellemzően territoriális, tehát nem általában, hanem egy adott országon belül, a közösségi védjegy esetében pedig az Európai Unió területén vizsgálható, hiszen maga a védjegyoltalom is territoriális: a fajtanévvé választ arra a területre vetítve kell vizsgálni, amely területre a védjegyoltalom kiterjed.

A közösségi védjegy esetében ugyanakkor felmerülhet az a kérdés, hogy egy adott nyelvi környezetben fajtanévvé vált megjelölés elveszítheti-e a védjegyoltalmat akkor, ha az EU területén belül más nyelvet beszélő közösségekben ez nem következik be. A kapcsolódó bírósági gyakorlat egyelőre nem ad választ erre a kérdésre, azonban a hasonló, a közösségi védjegyek egységességének kérdését felvető ügyek megítéléséből kiindulva feltehető, hogy amennyiben a közösségi védjegy az EU valamely hivatalos nyelvét beszélő közösségben fajtanévvé válik, az a közösségi védjegy egységes megszűnését eredményezheti.

Nem szigorúan jogi szemlélettel, hanem nyelvészeti szempontból a fajtanévvé válás vizsgálható egy adott nyelvet beszélő közösségre vonatkozólag, amennyiben az általa lakott területen fennáll a védjegyoltalom egy adott megjelölés tekintetében.³

A fajtanévvé válás bármilyen típusú védjegyet érinthet, így áruvédjegyet és szolgáltatási védjegyet is, de ismerünk példát magyar származású és külföldi eredetű (de Magyarországon is lajstromozott) védjegy fajtanévvé válására is.

Számos olyan védjegy fajtanévvé vált, amely szinte az egész világon ismert. Ezek közül létezik olyan, amely deklaráltan elvesztette megkülönböztető képességét, jogosultja pedig – ennek következményeként – a védjegyoltalmat. Mások de iure továbbra is lajstromozott védjegyek, noha fajtanévvé válásuk nem kétséges, talán még a védjegyjogosult számára sem.

3.1.2. A fajtanévvé vált védjegyek fennmaradása. – Fontos kitérni arra, hogy miért marad fenn a védjegyoltalom olyan esetekben, amikor a fajtanévvé válás felmerül, sőt, esetleg nem is kérdéses, vagy talán csak a védjegyjogosult vitatja azt.

Magyarázzatul szolgálhat, hogy bár a megszűnés megállapítására irányuló eljárás úgynevezett *actio popularis*, tehát – a védjegyjogosult kivételével – bárki által, jogi érdek valószínűsítése nélkül megindítható eljárás, a megindításához jellemzően senkinek nem fűződik nyomós érdeke. A védjegyjogosult eleve ki van zárva az eljárás megindítására jogosultak köréből; neki a lemondás jogintézményéhez kell folyamodnia, ha a jövőre nézve meg kívánja szüntetni a védjegyoltalmat, esetleg kívárja azt az időt, amikor a megújítás elmulasztása miatt szűnik meg az oltalom. A védjegyjogosult versenytársának nem áll érdekében, hogy a saját termékével összefüggésben a fajtanévvé vált megjelölést használja a védjegyoltalom esetleges megszűnését követően. Aki pedig nem minősül versenytársnak a fajtanévvé vált védjegyet hordozó termék vagy szolgáltatás piacán, az pusztán kedvtelésből nem vállalkozik a megszűnés megállapítására irányuló eljárás megindítására, és ezzel az igazgatási szolgáltatási díj megfizetésére sem – hiszen az eljárás megindításának ilyen vonzata is van.

³ Így például az USA és Kanada területén számos olyan megjelölés ismert (így az alább ismertetett *Aspirin* is), amely az egyik államban fajtanévvé vált, és elveszítette a védjegyoltalmat, míg a másik államban fennáll az oltalom.

3.1.3. A fajtanévvé válás mint nyelvi jelenség. – A vonatkozó nyelvészeti szakirodalom álláspontja szerint a szellemi alkotások, így a védjegyek és egyéb márkanevek elnevezései a tulajdonnevek körébe sorolhatók, azok egyik fajtájának tekinthetők, amennyiben elismerjük, hogy a márkanevek denotátuma nem egy konkrét egyedi termék, hanem a gyártmány vagy az általa viselt megjelölés mint egyedi szellemi alkotás (J. SOLTÉSZ 1979: 103). Az áruneveknek (és a szerzői művek címeinek) a tulajdonnév volta mellett szól az is, hogy azok jogi védelemben részesülnek (J. SOLTÉSZ 1979: 99).

Az árunév (márkanév, védjegy) mellett gyakran ott áll az árufajta, tehát a fajtafogalmat jelölő köznév mint determinatívum (például *Salamander cipő*). Ez a használat általában minden tulajdonnévfajtnál lehetséges, azonban az árunevek esetében nagyobb a fontossága. Nem annyira az információtartalom csekély volta miatt, hanem azért, mert beláthatatlanul sok árucikknek van megkülönböztető neve, maguknak a fajtafogalomnak a száma is óriási, és ezek megnevezése nélkül aligha tudnánk azonosítani az egyes termékeket. Ismert és elterjedt árucikkek neve mellett azonban a fajtafogalom megnevezése előbb-utóbb feleslegessé válik (ebben sok esetben komoly szerepet játszanak a reklámok): ha már tudjuk, hogy az *Aspirin* fájdalomcsillapító, a tulajdonnév eggyé válhat a jelölt árufajta fogalmával. Ilyenkor kezdjük közzszóként is használni a tulajdonnevet (például *beveszek egy aszpirint*), ez pedig az első lépés a köznevesülés felé (J. SOLTÉSZ 1979: 104). Vannak természetesen olyan terméktípusok, amelyekkel kapcsolatosan ez a fajta szóhasználat jellemzőbb, mint másoknál.

A fajtanévvé válást a nyelvészet a köznevesülés fogalmával írja le (HAJDÚ 2003: 71). Megvalósulásának okaként több okot is meg lehet jelölni. Az egyik társadalmi: egy névviselő (személy, hely vagy más objektum) a többi hasonlónál ismertebbé válik, nevét egyre többen használják, így lassan, fokozatosan fogalommá válik. A másik ok pszichológiai: a tulajdonnevet viselő jelentősége oldaláról megközelítve a szimbólummá válásnak lehetünk tanúi. Talán egyfajta metonímiáról is beszélhetünk ebben az esetben, hiszen a tulajdonnevet átvisszük valamely tárgy vagy fogalom megnevezésére. A köznevesülés nyelvi vonatkozása annyi, hogy a tulajdonnév átkerül az identifikáció szintjéről a kommunikáció szintjére: az egyedi denotátumra való utalás helyett a közszavakéhoz hasonló jelentést kap a hangsor vagy betűsor. Valamennyi köznévvé vált tulajdonnevet használjuk eredeti és megváltozott funkciójában is; ez a használat helyzetétől függ (HAJDÚ 2003: 72). A leggyakoribb tulajdonnév, amelyből gyorsan közzzó lesz, éppen a márkanév. A nyelvészeti szakirodalom is példaként említi az alább bemutatandó *Walkman* esetét (HAJDÚ 2003: 77).

Annak a kritériumai, hogy a köznevesülés mikor következik be, nincsenek pontosan tisztázva. Bizonyos szűkebb fogalmi csoportokba tartozó nevek hajlamosabbak a köznevesülésre, így az anyagnevek (pl. *teflon*, *nejlon*) vagy a gyógyszerek elnevezései (pl. *aszpirin*, *veronál*, *heroin*). A köznevesülés odáig is előrehaladhat, hogy az árunév kiterjed a fajtafogalomra. Ez többnyire új találmányok nevével esik meg, amelyeknek közzzó megnevezése eredetileg nincs is; erre példa a *magnetofon* vagy a *termosz*. Amikor aztán más gyártó is elkezd előállítani ugyanazt a terméket, a köznévvé vált árunév mellé újabb tulajdonnévi használatú márkanév kerül – erre példa a *Grundig magnetofon* (J. SOLTÉSZ 1979: 104).

A tulajdonnevek köznevesülésének egyik legszembetűnőbb indikátora az, amikor a tulajdonnevet – például egy védjegyoltalom alatt álló szót – nagy kezdőbetű helyett kis kezdőbetűvel írnak, illetve ha a külföldi eredetű elnevezést a magyar nyelv helyesírási

szabályainak megfelelő, fonetikus írásmóddal írnak (például *Aspirin* helyett *aszpirin* vagy *Nylon* helyett *nejlon*).

Ugyancsak a köznevesülésre utaló jel az, amikor az adott nyelv mértékadó lexikonjai, szótárai fajtanévként határozzák meg a védjegyben szereplő megjelölést, esetleg már a fent említett, adoptált írásmóddal.

Az alábbiakban konkrét védjegyekkel összefüggésben tekintem át a megkülönböztető képesség elvesztésének (fajtanévvé válásnak) egyes kérdéseit.

3.2. Magyar eredetű védjegyek

3.2.1. Áruvédjegy

3.2.1.1. *Mirelite*. – Talán a legismertebb magyar vonatkozású ilyen jelenség a mirelit árukkal kapcsolatos. Ez a szó – a pontosság kedvéért: *Mirelite* – olyannyira általánosan használatos a magyar nyelvben a gyorsfagyasztott élelmiszerek megnevezésére, hogy a beszélők többsége talán nincs is azzal tisztában, hogy voltaképpen márkanévet használ egy adott árucsoport általános megjelöléseként – annak ellenére, hogy az a mai napig lajstromozott védjegy.

A szó a *MIRELITE Csepel Hűtő Mezőgazdasági és Ipari Rt.* és az *elite* szó összevonásából született. A – mai nevén – MIRELITE Csepel Hűtőipari Kft. története 1942-ben kezdődött; a cég 1945-ben Magyarországon elsőként gyorsfagyasztott termékek gyártásába kezdett.⁴ A márkanév elterjedését nyilvánvalóan elősegítette a cég monopolisztikus helyzete a piacon, amely azzal a hatással járt, hogy a fogyasztók csaknem minden mélyhűtött élelmiszer csomagolásán a *Mirelite* védjegyét láthatták.

E tanulmány írásakor a MIRELITE MIRSA Zártkörűen Működő Részvénytársaság a jogosultja a *Mirelite* elnevezést tartalmazó védjegynek, azonban a korábbiakban más jogosultaknak is megadta az oltalmat az SZTNH olyan védjegyekre, amelyek tartalmazták a *Mirelite* szót. A védjegy továbbélése a közelmúltig kérdéses volt, hiszen a korábbi védjegyjogosult MIRELITE Csepel Hűtőipari Kft.-t felszámolták, a védjegyet pedig értékesítették.

3.2.1.2. *Túró Rudi*. – A (Pöttyös) Túró Rudi története⁵ 1954-ig nyúlik vissza, amikor a Magyar Tejipari Kutatóintézetből (MTKI) három magyar tejipari szakember kéthetes tanulmányútra utazott a Szovjetunióba a szocialista tejipar tanulmányozására. Ők láttak először egy olyan terméket, amely a mai Túró Rudi őseinek tekinthető. A túró, vaj és zsír keverékből készült, cukrozott és csokoládéval bevont, lágy állagú és kerek formájú terméket, nem lévén információjuk annak nevééről, *túró mignon*-nak keresztelték el. Valószínűleg ez adta az ötletet egy speciálisan a hazai íz- és ízlésvilágnak megfelelő termék kifejlesztésére.

A termékfejlesztés gyakorlati lebonyolításával az erzsébetvárosi tejüzem művezetőjét, Mandeville Rudolfot és kis csapatát bízták meg, akit neve miatt sokan gondolnak a névadás ihletőjének – tévesen. A termék elnevezése Klein Sándor nevéhez fűződik, akit fiatal pszichológus szakemberként a név megalkotásán túl a csomagolás kifejlesztésével, valamint a bevezető reklámkampány lebonyolításával bízták meg. Az eredeti, piros copfos kislányfejjel díszített csomagolást, amelyen már a kezdetek kezdetén megjelent a

⁴ <http://www.mirelite.hu/cgi-bin/magunkrol.php> [2011. 06. 27.]

⁵ http://www.pottyos.hu/markavilag:a_turo_rudi_tortenete

pöttymintázat, Klein tanítványai – két iparművészeti főiskolás – készítették. Az ártatlan-nak tűnő név nem váltotta ki a szakma osztatlan lelkesedését, a Hírlapkiadó Vállalat reklámcsoportjának akkori első embere pedig egyenesen erkölcsstelennek minősítette, és megtagadta a kiadásában megjelenő újságok általi közzétételét. Ez azt is jelentette egyben, hogy a reklámmal megítámozott termékbevezetés elmaradt.

A nagyüzemi gyártás 1968-ban indult meg. Rövid időn belül párhuzamosan a Tejipari Vállalatok Trösztjének több vállalata gyártott ezen a néven terméket, eltérő csomagolásban. Egyetlen lajstromozott Túró Rudi védjegy volt, a Tejipari Vállalatok Trösztje javára lajstromozva. A Tejipari Vállalatok Trösztjének megszűnése után a gyártó vállalatokat privatizálták. A rendszerváltáskor privatizált üzemek megvásárlásával a jogokat a Friesland és a Danone szerezte meg.⁶ A Danone Túró Rudija 1995 óta viseli hivatalosan a nevet.

A termék idővel igazi sikerpályát futott be, a Túró Rudi az egész országban népszerű lett. A márka sikere nem kapcsolódott szorosan egy adott gyártóhoz, hiszen hasonló terméket sok évig több gyártó is előállított, tehát a konkrét terméket kizárólag mint *túró rudi*-t ismerték a fogyasztók, függetlenül attól, hogy azt ki gyártotta.

Az elnevezéssel kapcsolatos probléma az előző helyzetből indul ki. Noha konkrétan a *túró rudi* elnevezést „csak” két védjegy jogosult használhatja, az elnevezéssel illelhető terméket számos tejipari cég gyárt Magyarországon.

A Túró Rudi jelenleg többféle formában összesen 22 védjegy tárgya; ezek között többségben vannak az ábrás, jellemzően a termék csomagolását rejtő megjelölések, de találhatók szóösszetételek és jelmondatok is – valamennyi a termékre vonatkozó megjelölés: csomagolás, elnevezés, jelmondat. A több védjegy alkalmazását egyetlen termék kapcsán a lehető legteljesebb körű kizárólagosság biztosítása indokolja. A védjegyek a 29.,⁷ esetleg a 29. és a 30.⁸ áruosztályra vonatkoznak.

A védjegyek érdekessége, hogy a 22-ből 21-nek a Friesland Hungária Zrt. (mint jogutód) a jogosultja, egynek pedig a Danone (Compagnie Gervais Danone S.A.). A Friesland ábrás védjegyei közül valamennyi az ismert pöttyös designt hordozza, illetve a szóvédjegyek között is találunk olyat, amely a pöttyös csomagolásra utal (pl. „Ha pöttyös, akkor Túró Rudi”) (l. a <http://www.pottynos.hu> honlapot). Az említett kivétel (színes ábrás védjegy *Túró Rudi* felirattal) megjelenésében nem emlékeztet a Friesland védjegyeire.

A köznyelvben az tapasztalható, hogy bár a fogyasztók egy része tisztában lehet azal, hogy a pöttyös termék a legelterjedtebb, a többi gyártó – alig vagy egyáltalán nem titkoltan – hasonló termékét ugyanígy hívja. A forgalomban fellelhető emiatt például *túró csoki*, *Spar Rudi*, *Milka Super Rudi* vagy éppen *Mizo Robi*. Egy kisgyerek a boltban valószínűleg *túró rudi*-t kér az édesanyjától, legyen az akár pöttyös, akár más csomagolású, nem pedig *super rudi*-t vagy *túró csoki*-t. A csomagolások alapján nyilvánvaló, hogy a különböző gyártók arra törekcszenek, hogy a termékük külalakja, csomagolása és különösen elnevezése valamilyen módon utaljon arra, hogy túró rudiról van szó. Minden termék hasonló méretű és formájú, mindegyiken látható vagy a *rudi* vagy egy ahhoz nagyon hasonló elnevezés (például *Robi*). A csomagolásokon látható termékleírás is egyértelművé teszi, hogy ugyanarról, de legalábbis nagyon hasonló termékről van szó.

⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BAr%C3%B3_Rudi [2011. 06. 27.]

⁷ Ide tartoznak a tej és a tejtermékek a Nizzai Osztályozás szerint.

⁸ Ide tartoznak a kakaó, a cukrász- és péksütemények a Nizzai Osztályozás szerint.

Mindez alátámasztja azt a köznyelvi szóhasználatot, amely a gyártótól és csomagolástól függetlenül *túró rudi*-nak nevezi ezt a típusú terméket. A különböző szakmai adatbázisok is arra engednek következtetni, hogy a különböző tejipari cégek egyik tipizálható terméke a túró rudi általában, ennek a gyártásával jellemezhető egy gyártó profilja. A cegkapu.hu tudakozója az egyes cégek termékei, szolgáltatásai között a túró rudit olyan általános jellegű termékként jelöli, mint a kefir vagy az ásványvizet.⁹ Hasonló a helyzet az internettudakozo.hu információs oldallal: itt is hasonló fajtanevként találjuk meg a *túró rudi*-t az egyes cégek által gyártott vagy forgalmazott termékek között, mint a *gyümölcskonzerv* vagy *hústermék*.¹⁰ A fogyasztói érdekképviseleti szervezetek gyakran készítenek olyan tesztek, amelyeken egy adott terméktípushoz tartozó, különböző gyártók által készített termékeket hasonlítanak össze; a túró rudival kapcsolatosan is fellelhető ilyen.¹¹ Ebben az esetben is látható, hogy a teszt szervezője a *túró rudi*-t mint egy terméktípus fajtanevét használja; azért hasonlíthatóak össze a különböző elnevezésű túró rudik, mert ugyanazt a terméket takarja a többféle csomagolás, noha a termékek egyedi sajátosságaikban eltérhetnek egymástól. A tesztelő természetesen a pöttyös termékeken fennálló védjegyjogtalom tudatában tesztel túró rudikat.

A termékek azonos jellegét támasztja alá a Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsának Vj-11/2004/26. számú határozata, amelynek I/5. pontja egységesen, védjegyhatalmától függetlenül írja le a *Rudi* termékek piaci jellemzőit, illetve az I/7. pontban „A *Rudi* termékek összetevői, adalékanyagok” cím alatt, szintén a márkanév használatától függetlenül, egységesen jellemzi a termék összetételét.

Úgy vélem, a példák alapján feltehető, hogy a *túró rudi* annak ellenére egy bizonyos típusú túrós édesség fajtanevévé vált, hogy a szóösszetétel a fent ismertetett módon védjegyjogtalom alatt áll. Bizonyára az sem véletlen, hogy a Friesland egyik védjegyjogtalom alatt álló jelmondata éppen *A pöttyös az igazi*: úgy tűnik, a gyártó is tisztában van azzal, hogy termékét igaziként aposztrofálva meg kell különböztetnie a többi hasonló terméktől.

3.2.2. Szolgáltatási védjegy. Patyolat. – A *patyolat* szó eredetileg ’nagyon finom fonálból készült, ritka szövésű vászonszövet’-et jelentett, de később ’finom, makulátlan, tiszta’ jelentéssel melléknévvé vált. A szó védjegyjogi megjelenése a Fővárosi Patyolat Vállalat 1952-es megalapítására tehető,¹² bár a Patyolat ábrás védjegyet csak 1968-ban lajstromozták. Árujegyékebe – megfelelően a Fővárosi Patyolat Vállalat tevékenységi körének, amely elsősorban ruha- és vegytisztítás volt – a 7. (mosodai és vegytisztító gépek), a 24. (címkék textilanyagból) és a 37. (mosás, kelme festés, vegytisztítás, mosodai és vegytisztító-ipari gépek javítása, karbantartása) tartozott. A védjegyet azonban nem kizárólag a Fővárosi Patyolat Vállalat használta, hanem az országban többfelé megalapított olyan vállalatok is, amelyek ugyanazokat a szolgáltatásokat nyújtották, nevükben a *patyolat* szóval (például a Heves Megyei Patyolat Vállalat).

A Fővárosi Patyolat Vállalat és a többi hasonló vállalat szolgáltatásai évtizedekig nagy népszerűségnek örvendtek amiatt, hogy a nagyvárosi környezetben a mosási, tisztítási

⁹ <http://cegkapu.hu/tudakozo/gyorskereses/t%C3%BAr%C3%B3+rudi> [2011. 06. 27.]

¹⁰ <http://www.internetudakozo.hu/talalati.html?termek=t%FAr%F3+rudi> [2011. 06. 27.]

¹¹ http://vehir.hu/utanajartunk/2009-01-06/a_nagy_turo_rudi_teszt.html [2011. 06. 27.]

¹² <http://www.patyolat.hu/ceginformacio.html> [2011. 06. 27.]

lehetőségek hiányoztak vagy nagyon szűkösek voltak, nemcsak a gépesítettség hiányosságai, hanem a lakások kis mérete miatt is.

A *patyolat* szó azon kevés védjegyek, illetve megjelölések egyike, amellyel kapcsolatosan konkrét eljárás keretében – két ügyben is, 2000-ben és 2001-ben – vizsgálta az SZTNH a megkülönböztető képesség elvesztését.¹³

Az első kapcsolódó ügyben az SZTNH törölte a *Patyolat* szóvédjegyet, amelynek jogosultja a Harmat Textiltisztító Kft. volt. A szóban forgó védjegy nem volt azonos a fent említett védjeggyel, mert utóbbiról időközben a Fővárosi Patyolat Vállalat lemondott, a Harmat Textiltisztító Kft. pedig csak ezt követően lajstromoztatta újra védjegyként a *patyolat* szót.

A 160 922 lajstromszámú védjeggyel szemben hat olyan cég terjesztett elő törlési kérelmet, amelyek mosodai, tisztítási szolgáltatásokat kínáltak; többségük cégnevében¹⁴ a *patyolat* szó is szerepelt. A törlési eljárásban az SZTNH megállapította, hogy a *patyolat* védjegy több évtizedes használata folytán a *patyolat* szó átment a hétköznapi nyelvhasználatba. Az a mondat, hogy „Megyek a patyolatba”, mindenki számára azt jelentette, hogy az illető a tisztítóba, a mosodába megy. A jelenleg ortalomban részesülő szóvédjeggyel megegyező *patyolat* köznyelvi szóvá vált, tehát a megjelölésnek a bejelentéskor hiányzott a megkülönböztető képessége.

Indoklásul az SZTNH kifejtette, hogy a „Magyar szókincstár” 1998. évi kiadásában szereplő *patyolat* szócikk egyik jelentése ’gyolcs, lenvászon, batiszt, illetve mosoda, tisztító’. A *patyolat* a köznyelvben is azonosult ezzel a jelentéstartalommal. Mivel az árujegyzékbe tartozó szolgáltatások tekintetében a megjelölést a mindennapi életben általánosan és szokásosan használják a mosoda, a tisztító megjelölésére, hiányzik a szó megkülönböztető képessége.

Az SZTNH határozata ellen a védjegyjogosult megváltoztatási kérelmet terjesztett elő, így a megkülönböztető képesség kérdésében a Fővárosi Bíróságnak is állást kellett foglalnia. A bíróság előtt az a kérdés is felmerült, hogy a megkülönböztető képesség elvesztése csak a *patyolat* szót érintette-e. A törléssel érintett védjegy ugyanis „csak” szóvédjegy volt, a *patyolat* szóhoz korábban kapcsolódó hattyús ábra nem volt a támadott védjegy része. Ennek azért van jelentősége, mert a *patyolat* szó a hattyús ábrával együttesen bírt megkülönböztető képességgel, az ábra nélkül azonban önmagában nem rendelkezik azzal.

A Fővárosi Bíróság a védjegyjogosult megváltoztatási kérelmét 1.Pk.21.663/2002/6. számú végzésével elutasította, azonban indoklásában részben eltérő okokra hivatkozott. A bíróság szerint nem állapítható meg egyértelműen, hogy a *patyolat* szó kizárólagosan használatos a köznyelvben a mosodai szolgáltatások vonatkozásában. A figyelembe vett bizonyítékok alapján ugyan nem kétséges, hogy az ilyen szolgáltatásokat a *patyolat* szóval is azonosítani lehet, ez azonban nem az ilyen szolgáltatások kizárólagos elnevezése.

A *patyolat* szó ugyanakkor valóban nem rendelkezik megkülönböztető képességgel, mert azt az árujegyzékében szereplő szolgáltatások kapcsán nem kizárólag a védjegyjogosult használja. Mivel az országban számos olyan mosodai szolgáltató működik, amelynek a nevében szerepel a *patyolat* szó (ilyen az ellenérdekű felek többsége is), ez a szó

¹³ Az NTSZH (MSZH) M0002577/11. és M0105824/3. számú határozatai.

¹⁴ Egri Patyolat Kft., Zala Patyolat Kft., Nyírségi Patyolat Rt., Vasi Patyolat Kft., Patyolat Textiltisztító és Kereskedelmi Kft., Irisz-Szalón Kft.

nem töltheti be a védjegy funkcióját, hiszen a védjegy fogalmi eleme, hogy a megjelölés összekapcsolódjék a védjegyjogosult árujával vagy szolgáltatásával, ami jelen esetben nem történhetett meg. Mindezek alapján a védjegyjogosult nem sajátíthatja ki azt a megjelölést, amit az eljárásban hat ellenérdekű fél és rajtuk kívül mások is évek, nem egy esetben évtizedek óta használnak. Ez a használat – és nem a *patyolat* szó jelentése vagy köznyelvi használata – zárja ki, hogy a *patyolat* szó rendelkezze a védjegyként történő lajstromozás alapvető feltételével, a megkülönböztető képességgel.

A fellebbezés alapján eljáró Fővárosi Ítéltábla 8.Pf. 20.231/2003/2. számú végzésével egyező indokok alapján helybenhagyta a Fővárosi Bíróság végzését.

A másik ügyben az SZTNH elutasította az Unilever N. V. védjegybejelentését a *patyolat* szóval kapcsolatban. Az SZTNH azt állapította meg, hogy a megjelölés nem részesíthető védjegyoltalomban, mert olyan jelekből, illetve adatokból áll, amelyeket a forgalomban az áru minősége, rendeltetése feltüntetésére használnak. A bejelentő álláspontja az volt, hogy a *patyolat* szót korábban mosodai tevékenységgel kapcsolatban alkalmazták, jelenleg azonban ez a szó nincs a piacon. A *patyolat* szó csak más szóval együtt van használatban (például *patyolatfehér*), így önmagában való használata fantáziaszóként értelmezendő.

Az SZTNH azonban úgy vélte, hogy a *patyolat* szó nem oltalomképes a 3. áruosztály tekintetében (fehérítőkészítmények és egyéb, mosásra szolgáló anyagok; tisztító-, fényszerítő-, súroló- és csiszolószerek; szappanok; illatszerek, illóolajok, kozmetikai cikkek, hajmosó szerek, fogkrémek), mivel napjainkban is használatos olyan kifejezés, amelyet sokan használnak a vegytisztító szalonok neve helyett. Ennek alapján pedig a *patyolat* kizárólag a 3. áruosztályba tartozó termékek minőségét és rendeltetését fejezi ki, megkülönböztető képességgel pedig mindezek alapján nem rendelkezik.

A bejelentő megváltoztatási kérelmet nyújtott be, az ennek alapján eljáró Fővárosi Bíróság azonban 1. Pk.26434/2003/3. számú végzésével azt elutasította. A Fővárosi Bíróság hasonló álláspontra helyezkedett, mint az előző ügyben az SZTNH. Indoklása szerint ugyanis a piacteleket megelőző időben a Fővárosi Patyolat Vállalat és annak leányvállalatai évtizedekig használták cégnevükben e megjelölést, amely által a *patyolat* szó a hétköznapi nyelvhasználatba is átment a tisztító-mosoda szinonimájaként. Ilyenformán köznyelvi szóvá vált, ezért hiányzik a megkülönböztető képessége. A *patyolat* szóhoz a védjegybejelentésben kapcsolt 3. áruosztályba tartozó termékek szoros összefüggésben vannak a *patyolat* előbbi jelentésével, amely által a megjelölés kifejezetten ezen áruk rendeltetésére utal. Mivel emiatt a *patyolat* szónak nincs megkülönböztető képessége, a bíróság elutasította a megváltoztatási kérelmet.

A Patyolat ábrás védjegy jelenleg is védjegyoltalom alatt áll, az oltalom jogosultja az Egri Patyolat Kft., bár ez a védjegy kizárólag a hattyús ábra egy modernebb változatát tartalmazza, magát a *patyolat* szót nem (tehát a *patyolat* szó valójában az oltalom alatt álló megjelölésben nem szerepel, csak annak elnevezésében).

3.3. Külföldi eredetű védjegy

3.3.1. Áruvédjegyek. – Mint általában, a külföldi eredetű védjegyek közül is az áruvédjegyeket érinti inkább a fajtanévvé válás. Meglehetősen sok példa említhető (pl. *Flex* – körfűrész, *Cellophane* – celofán, *Rotring* – töltőceruza, *Frigidaire* – hűtőszekrény,

Jeep – terepjáró, *Teflon* – teflon, *Nylon* – nejlon); ezek közül az alább bemutatandó megjelölések valamilyen sajátos szempontból különösen érdekesek.

3.3.1.1. *Aspirin*. – Az *Aspirin* az a védjegy, amely szinte minden olyan – igaz, zömmében az angol nyelvterületre vonatkozó – forrásban hivatkozási alap, amely a védjegyek fajtanévvé válásával foglalkozik. Mintegy klasszikus esetnek tekinthető tehát, így érdemes megvizsgálni, hogy valóban bekövetkezett-e megkülönböztető képességének elvesztése.

A német Bayer gyógyszergyár fájdalomcsillapítója világhíres, hazánkban is évtizedek óta közzismert. Az *Aspirin* nevű gyógyszert 1903-ban dobta piacra a Bayer, miután Felix Hoffmann, a cég kutatója 1897-ben feltalálta az acetilszalicilsavat,¹⁵ amely a fűzfa kérgének hatóanyagát, a szalicilsavat fejlesztette tovább. Az acetilszalicilsav 1898-tól kapott szabadalmat az Egyesült Államokban, az *Aspirin* mint a hatóanyag elnevezése pedig 1899-ben lett lajstromozott védjegy.¹⁶

Az *Aspirin* forradalmi újdonság volt a fájdalomcsillapítás területén. A termék világszerte egyre népszerűbb lett, az eladási mutatói csak azt követően gyengültek némileg, hogy 1956-ban a paracetamol, majd 1969-ban az ibuprofen hatóanyagú fájdalomcsillapítók megjelentek a piacon.¹⁷ Az 1950-es évektől ugyanakkor véralvadás elleni szerként is egyre szélesebb körben kezdték használni az *Aspirint*.

Az *Aspirin* (hasonlóan a heroinhoz) az I. világháborúhoz kapcsolódó jóvátétel során, egyfajta, a Németországgal és a német cégekkel szemben alkalmazott retorzióként vesztette el a védjegyoltalmát a háborúban győztes országokban. Az 1919-es versailles-i békeszerződés¹⁸ mondta ki, hogy Franciaország, Oroszország, az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok területén megszűnik a védjegyoltalom, így az *aspirin* elnevezést kisbetűvel kell írni.

Ma az *aspirin* a fájdalomcsillapító fajtanevének számít az említett országokon kívül Ausztráliában, Indiában, Írországbán, Új-Zélandon, Pakisztánban, a Fülöp-szigeteken és a Dél-afrikai Köztársaságban is. Az *Aspirin* – természetesen nagybetűvel – a Bayer lajstromozott védjegye maradt Németországban, Kanadában, Mexikóban; összesen több mint 80 országban, amelyekben a Bayer agilis védjegypolitikát érvényesít a rá nézve hátrányos következmények megelőzése érdekében.

Az *Aspirin* elnevezés Magyarországon jelenleg hat védjegyhez kapcsolódik. Az 5. áruosztályba tartozó gyógyszerészeti készítmények kapcsán az *Aspirin* szó hazai és nemzetközi szóvédjegyként létezik. Két további nemzetközi védjegy oltalmaz olyan szóösszetételt, amelynek egyik eleme az *Aspirin*.

Látható, hogy az *Aspirin* fajtanévvé válása világszerte nem annyira egyértelmű, mint ahogy azt a források nagy része bemutatja. Az angol nyelvű országok nagyobb részében ugyan bekövetkezett ez a helyzet, ezt azonban egy szokatlan körülmény (az I. világháborút követő háborús jóvátétel módja) tette lehetővé. Mivel ezekben az országokban a védjegyoltalom nemzetközi jogi kötelezettség folytán megszűnt, az oltalom hiánya nagymértékben elősegítette, felgyorsította a fajtanévvé válást.

¹⁵ Az acetilszalicilsav a szalicilátok csoportjába tartozó gyógyszer, amelyet fájdalom- és lázcsillapítónak, valamint gyulladáscsökkentőként alkalmaznak.

¹⁶ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Aspirin> [2011. 06. 27.]

¹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Aspirin#cite_note-20 [2011. 06. 27.]

¹⁸ X. rész, IV. fejezet, 298. cikk

3.3.1.2. Walkman. – A *Walkman* esete azért érdekes, mert arra példa, hogy egy megjelölés azért válik egy termék fajtanevévé, mert az általa jelölt termék olyan újszerű, sajátos, hogy a védjegyoltalomban részesített megjelölés ismertté válása előtt nem is volt általánosan használt nyelvi megjelölése.

A Walkman a japán Sony márkája, amit a gyártó eredetileg a hordozható (sétáló-) magnó megnevezésére használt. Maga a termék újszerűségével megváltoztatta a zenehallgatási szokásokat: lehetővé tette a zenehallgatónak, hogy szinte bárhova magával vigye a készüléket, és anélkül hallgasson zenét, hogy azzal másokat zavarna.

Az eredeti készüléket Nobutoshi Kihara tervezőmérnök fejlesztette ki 1978-ban Morita Akio, a Sony elnökségi tagja részére, aki gyakori, hosszú repülőútjai során szeretett volna operákat hallgatni. A készülék tervei nagyon elnyerték Morita tetszését, így utasítást adott a sorozatgyártáshoz való felkészülésre.¹⁹ A Walkmant végül 1979. június 21-én mutatták be a nagyközönségnek.

A termék nevére több ötlet is született; ezek közül a *Walkman* csak egy volt, amit Morita történetesen ellenzett. Amikor azonban arról tájékoztatták, hogy a termék promóciója már elkezdődött ezzel a névvel, és túl drága lenne változtatni rajta, végül beleegyezett, hogy a *Walkman* maradjon a termék neve.

A Walkman sikerét jelzi, hogy tíz év alatt 50 millió darabot adtak el, 1995-ig pedig 150 millió darabot gyártottak le belőle. A Sony konkurensei (Philips, JVC, Grundig, Panasonic stb.) sorra dobták piacra a Walkmant utánozó termékeiket. A Walkmanból az évek során számos továbbfejlesztett, kibővített és modernebb vonalvezetésű változat készült: a gyártás 15. évfordulójára készült speciális verzióval együtt több, mint 300 különböző változat létezett.²⁰

Népszerűsége oda vezetett, hogy maga a *Walkman* elnevezés tíz év alatt „elérte”, hogy az Oxford English Dictionary a hordozható kazettás magnók általános fajtanevéként jelölje meg. 2002-ben pedig Ausztria Legfelsőbb Bírósága jogerősen is kimondta, hogy a *Walkman* a hordozható zenelejátszók fajtanevévé vált, miután egy osztrák cég árukatalógusában más cégek által gyártott hordozható kazettalejátszókat is *walkman*-ként aposztrofált, a védjegyjogosult pedig nem tette meg a megfelelő lépéseket az elnevezés általános megjelölésként való használatától való megóvására.²¹ A bíróság tehát az osztrák cégnek adott igazat, hiszen a védjegyoltalmat elveszített megjelölés nem bitorolható többé védjegyként.

A technikai fejlődéssel a kazettás lejátszót először a hasonló méretű hordozható cédélejátszó kezdte kiszorítani a piacról (ennek a Sony a *Discman* nevet adta, de miután a fogyasztók tetszését ez nem nyerte el, *CD Walkman*-re változtatta), ezt követte a minidisclejátszó, majd a forradalmian új mp3 technológiát alkalmazó merevlemez lejátszók. Ezen újabb generációs lejátszók elnevezésében továbbra is fel-felbukkan a *Walkman* szó, azonban ezek a készülékek már nagyon távol vannak attól a Walkmantól, amit ez az elnevezés eredetileg megjelölt.

A kazettás lejátszót jelenleg már csak Japánban árusítja a Sony. Az eredeti készülék elavult, csak nagyon kevesen használják. Mivel maga az eredeti termék kikopott a köztudatból, ennek megfelelően az elnevezését is egyre kevesebben használják. Az utóbbi

¹⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Walkman> [2011. 06. 27.]

²⁰ <http://www.sony.net/Fun/SH/1-18/h4.html> [2009. 11. 21.]

²¹ <http://www.wired.com/politics/law/news/2002/06/53040> [2011. 06. 27.]

években a Sony megpróbálta visszahozni a fogyasztói köztudatba a Walkmant, ugyanis a Sony Ericsson mobiltelefonok között megjelentek a Walkman mobilok, ezekhez azonban kevéssé kapcsolódik az eredeti termék képzete, hiszen alapvetően nem zenelejátszóról van szó, hanem telefonkészülekről, amely további funkcióként zenelejátszásra is képes.

Magyarországon jelenleg 11 Walkman-vonatkozású védjegy létezik. A pusztán elnevezéshez nemzetközi és közösségi védjegy is kapcsolódik; ezek a zenelejátszók kapcsán releváns 9. áruosztályra vonatkozóan biztosítanak oltalmat. Nemzetközi szóvédjegyként a Sony Walkman is létezik. A többi védjegy sajátos grafikai elemeket jellemzően nélkülöző ábrás megjelölés.

A *Walkman* elnevezés jelenlegi helyzete úgy jellemezhető, hogy az eredeti jelentése kapcsán legalábbis felmerül a fajtánévvé válás (sőt, az osztrák példából láthatóan volt, ahol ez konkrét joghatásokkal is járt), a jelenleg is kapható modern termékek kapcsán viszont aligha. Mivel az árujegyzékekben megjelölt 9. áruosztály nem korlátozódik hordozható zenelejátszókra, a Walkman védjegyek megkülönböztető képessége megmaradt. Az a különös helyzet állt elő, hogy a termék és a megjelölés nyelvi összefüggésének változása nem járt a megjelölés oltalomképességének elvesztésével: megakadályozta ezt a termék elavulása és eltűnése a gyártó (védjegyjogosult) kínálatából.

3.3.1.3. Gillette. – A Gillette példáján keresztül mutatható be az a folyamat, amelynek során egy védjegy elkezd elveszíteni megkülönböztető képességét, majd a védjegyjogosult megfordítja ezt a folyamatot, és a védjegy megerősíti ezt a képességét.

A Gillette Companyt King Camp Gillette alapította 1895-ben Bostonban, az Egyesült Államokban.²² A cég első terméke a biztonságos borotva volt. 1904-ben az alapító feltalálta a cserélhető, kétélű, hajlékony borotvapengét, amelyre szabadalmat is kapott. A termék sikerét jelzi, hogy amikor az Amerikai Egyesült Államok belépett az I. világháborúba, a Gillette Company a kormány megrendelésére minden egyes katonát speciális, a harctéren is használható borotválkozási csomaggal látott el.²³ Az évtizedek során az alapító találmányát fejlesztette tovább a cég: kialakították a klasszikus formájú, egy darabból álló pengét, könnyebb lett a penge cseréje, állítható lett a pengemagasság stb. Mindeközben a Gillette márkájú borotvák világszerte egyre nagyobb népszerűséget értek el a fogyasztók körében.

Magyarországon a 70-es, 80-as évekre már elterjedt a *zsilettpenge* elnevezés használata. A klasszikus formájú, egy darabból álló, cserélhető pengét természetesen számos vállalat gyártotta, sőt a Magyarországon használt borotvák túlnyomórészt nem is Gillette márkájúak voltak, hiszen akkortájt a magyar és más KGST tagállamok termékei voltak kaphatóak. J. SOLTÉSZ KATALIN már a köznevesülés példajaként említette a *zsilettet*, mégpedig a fajtánévvé válás egyik legbiztosabb jelével, a magyarosított, fonetikus írásmóddal jelölve (J. SOLTÉSZ 1979: 104). Ez a helyzet ahhoz képest érdekes, hogy a Gillette szóvédjegy már 1961 óta oltalmazott Magyarországon. Feltehető azonban, hogy egy amerikai nagyvállalat nem sokat tehetett abban az időben, hogy a védjegyét megvédje a magyar nyelvhasználatban jelentkező sérelmes jelenségekkel szemben.

A piaci szabad verseny kialakulásától kezdve megváltozott a helyzet. Egyfelől a szocialista nagyvállalatok megszűntek, és velük együtt tűntek el a termékeik is a polcokról. Másfelől a szabad piacon megjelenő gyártók a korábbinál modernebb borotvákat

²² [http://en.wikipedia.org/wiki/Gillette_\(brand\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Gillette_(brand)) [2011. 06. 27.]

²³ http://en.wikipedia.org/wiki/King_Camp_Gillette [2011. 06. 27.]

kezdték el kínálni, amelyek formájukban, kialakításukban és használatukban különböztek a zseleltpengétől; a másfajla termékhez a köznyelvben már nem illel a korábbi típusú termék elnevezése. Az a típusú cserélheő borolvapenge, amelyel korábban *zseleltpengének* hívtak a köznyelvben, lassan elavult, és eltűnt a piacról; a termék sorsát oszlolla köznyelvi elnevezése is.

Az is fontos tényező volt a megkülönböztető képesség megarlása szempontjából, hogy a védjegyjogosult immár érdemben és hatékonyan felléphetel a védjegybitorlások és egyéb nem megfelelő védjegyhasználat ellen. Megemlílendő még, hogy a Gillette márka idővel már nemcsak borolvák és borolvapengék, hanem más jellegű, de a borolválkozáshoz kapcsolódó termékek – elsősorban kozmetikumok – elnevezésévé is váll, így az utóbbi évlzedekekben már nem csak egy bizonyos termékel jelöl a *Gillette* elnevezés, így kizárll, hogy egy bizonyos termék fajlanevévé válljon.

Mindazonálla a mai napig ismert a *zseleltpenge* kifejezés, de ez alla még mindig a régi típusú pengél érll; az új típusú borolvákat nem nevezik így, már csak azért sem, mert utóbbiaknak – egyébként önállóan is védjegyollaom alla álló – fanázianevekel adoll a gyárll (pl. *Gillette Fusion*).

A *Gillette* márkanév jelenleg Magyarországon 17 védjegyhez kapcsolódik. Ezek közül három szóvédjegy ollaalmazza önállóan a *Gillette* elnevezést. A többi védjegy részben szókapcsolat részeként ollaalmazza a *Gillette*-el (pl. *Gillette Mach 3*), részben olyan ábrás védjegy, amelynek szöveges eleme a *Gillette* szó.

Manapság bizonyára fel sem merülhel, hogy a Gillette védjegy fajlanevévé váll volna. A fent leírl folyamat már történelem, a fiatalabb generációk nem ismerik, nem használják a klasszikus formájú borolvapengét, így a korábban ismert elnevezését sem használják.

3.3.1.4. Jacuzzi. – A Jacuzzi védjegy azért különleges a téma szempontjából, mert a fogyasztók nagy része feltehetőleg nemcsak azzal nincs lisztában, hogy a *Jacuzzi* elnevezés védjegyollaom alla áll, hanem azzal sem, hogy egyáltalán lélezik ilyen elnevezésű márka és cég. A magyar köznyelvben ugyanis általánosan azonosítják a *jacuzzi* elnevezést egy bizonyos terméklípussal, amelynek talán a *pezsgőfürdő* vagy a *pezsgőmedence* lehet a leglalálóbb magyar megfelelője, de amikor Magyarországon ilyen termékel neveznek meg, a *jacuzzi* szó sokkal gyakrabban használatos.

A Jacuzzi céget hét, Olaszországból kívándoroll testvér alapíolla 1915-ben az Egyesülöl Állaomokban, Kaliforniában, annak érdekében, hogy hidraulikus pumpákat állítsanak elő. A cég 1956-ban kezdle el forgalmazni a J-300 elnevezésű, kismérelű pumpát, amely a fürdőkádba helyezve kellemes vízmasszásl biztosíolla, az első vízkeveröl fürdőkád pedig 1968-ban kerülle a piacra.²⁴ Ilyen típusú termékel a Jacuzzi Brothers Inc. gyárllól előszöl. A vízkeveröl fürdőkád – noha sokáig luxuscikknek számíolla – rendkívül sikeresnek számíolla. Jelenleg is élénk kereslel mutatkozik írálla, de természetesen az utóbbi évlzedekek alla már számos más cég is készíll hasonlól jellegű és funkciójú termékelkel.

Magyarországon a Jacuzzi hazai szóvédjegyként, hazai ábrás védjegyként is ollaom alla áll a 7., 10. és 11. áruoszlályokban;²⁵ lélezik kapcsolódó közösségi szóvédjegy és

²⁴ <http://www.answers.com/topic/jacuzzi-brands-inc?cat=biz-fin> [2011. 06. 27.]

²⁵ 7. oszlály: gépek és szerszámgépek; motorok (a szárazföldi járműmotorok kivételével); tengelykapcsolók és erőárviteli elemek (a szárazföldi járművek céljára készöltek kivételével); nem kézi működtetésű mezőgazdasági eszközök; keltetőgépek; 10. oszlály: sebészeli, orvosi, fogorvosi és állalgyógyászali készülékek és műszerek, művélagok, műszemek és műfogak; ortopédiai cikkek;

közösségi ábrás védjegy is; utóbbiak árujegyzéke rendkívül széles körű. A fajtanévvé válás értelemszerűen a szóvédjegyeket érinti, míg az ábrás védjegyet minden bizonnyal megóvjá ettől az ábrás megjelenítés vizuális többlete.

A Jacuzzi használatára jellemző, hogy szállodák, panziók következetesen *jacuzzi*-ként tüntetik fel azt, hogy a szolgáltatásaik között pezsgőfürdő is található.²⁶ Az is előfordul, hogy pezsgőfürdőket gyártó cég nevezi *jakuzzi*-nak az általa gyártott terméket.²⁷ Máshol *jacuzzi-kiegészítők*-et és *-alkatrészek*-et árulnak, miközben már a kereskedelmi jellegű weboldal doménnevében is szerepel a *jacuzzi* elnevezés.²⁸ Jellemző az ilyen típusú használatra, hogy a fajtanévként használt elnevezést kisbetűvel írják, ezzel is utalva arra, hogy nem tulajdonnévről van szó.

A *Jacuzzi* fajtanévként történő használata nemcsak Magyarországon jellemző, hiszen az angol nyelvű szakirodalom is a köznevesülés (genericisation) egyik tipikus példaként említi.²⁹ Olyan forrás is található, amely a Jacuzzi termékek óriási sikerének tulajdonítja azt, hogy a márkanév néhány évtized alatt a vele megjelölt termék általános köznyelvi megjelölésének szinonimájává vált.³⁰

A védjegyjogosult honlapján – minden bizonnyal a védjegyet fenyegető veszély ismeretében feltüntetve – olyan szekció is megtalálható, amely példákkal is megtámogatva a Jacuzzi védjegy megfelelő használatához ad iránymutatást, illetve kifejezetten lehetővé teszi a nem megfelelő védjegyhasználat bejelentését a védjegyjogosultnak.³¹

Összességében megállapítható, hogy a Jacuzzi elnevezés széles körben a pezsgőfürdők, masszázsmedencék általános elnevezéseként használatos, de a védjegyjogosult felismerte a kialakult helyzetet, és lépéseket tesz a fajtanévvé válás megelőzése érdekében. Kérdés, hogy ezek a lépések képesek lesznek-e még visszafordítani a láthatóan megindult folyamatot – jelenleg azonban csak találgatni lehet, hogy egy esetleges megszűnés megállapítására irányuló eljárás milyen eredményre vezetne a Jacuzzi esetében.

3.3.2. Szolgáltatási védjegy: Google. – A külföldi eredetű szolgáltatási védjegy fajtanévvé válására nem könnyű példát találni. Ennek az lehet az oka, hogy a szolgáltatások sokáig nehezebben lépték át a nyelvi és országhatárokat erősebb helyhez kötöttségük miatt. Ezen a helyzeten az internetes szolgáltatások elterjedése változtatott, hiszen ezek földrajzi kötöttségek nélkül hozzáférhetőek.

Tipikus esete az ilyen szolgáltatásoknak a Google internetes keresőszolgáltatás, amely – bár számos hasonló funkciójú, de eltérő megnevezésű szolgáltatás létezik – olyannyira elterjedt az egész világon, hogy elnevezését kezdik azonosítani magával az

sebészeti varratanyagok; 11. osztály: világító-, fűtő-, gőzfejlesztő, főző-, hűtő-, szárító-, szellőztető-, vízszolgáltató és egészségügyi berendezések.

²⁶ http://www.utazzitthon.hu/magintahotel-Kulturalis_ajanlat-4460.html [2011. 06. 27.]

²⁷ <http://www.wellis.hu/webshop/termekek.php?category=jakuzzi> [2011. 06. 27.]

²⁸ http://jakuzzi-kiegészitok.hu/index.php?option=com_virtuemart&page=shop.browse&category_id=13&Itemid=34 [2011. 06. 27.]

²⁹ <http://www.pinsentmasons.com/media/300313619.pdf>; http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_generic_and_genericized_trademarks [2011. 06. 27.]

³⁰ <http://www.wisegeek.com/what-is-the-difference-between-a-hot-tub-and-jacuzzi.htm> [2011. 06. 27.]

³¹ <http://www.jacuzzi.eu/eu/en-GB/ToolBar/Footer/Links/Trademark+use.htm> [2010. 07. 09.]

internetes kereséssel, illetve az ezt lehetővé tevő szolgáltatással. A Google kereső népszerűsége 2008-ban közel 60%-ra volt tehető az egyes internetes keresések között.³² Ez az arány egyes források szerint 2009-re már elérte a 80%-ot,³³ a kereső népszerűsége tehát egyre növekszik.

Magyarországon a Google közösségi védjegyként és nemzetközi bejelentés alapján hazai védjegyként is lajstromozva van a Google Inc. javára.

A köznevesülés kérdése angol nyelvterületen merült fel, mert a *Google* név használata igeiként kezd terjedni (*to google* vagy *googling* – 'keresni az interneten'). Nem sokkal a védjegybejelentést követően, 2006 júliusában a *to google* kifejezés bekerült az Egyesült Államokban rendkívül tekintélyes Merriam–Webster Dictionary³⁴ adatbázisába, mégpedig az internetes keresés általános igei megjelöléseként.

Ezt követően a Google Inc. számos médiumnak írt felszólító levelet, amiben arra figyelmeztette őket, hogy a *Google* szó igeikénti használata jogsértő; egyben példálózóan azt is megjelölte, hogy milyen módon lehet jogszerűen használni a Google védjegyet.³⁵

Jelenleg a Merriam–Webster Dictionary a *google* szó jelentésének kifejezetten 'a Google internetes kereső használatát' adja meg, és külön kiemeli, hogy a *Google* szó védjegyvoltalom alatt áll.

A *Google* köznevesülése jelen pillanatban még nem dőlt el; kérdés, hogy hogyan alakul a szolgáltatás sorsa a jövőben, illetve egyéb nyelvterületeken. Nem nehéz megjósolni, hogy a köznevesülés be fog következni, ha a Google szolgáltatása tovább népszerűsödik, és még nagyobb részt foglal el az internetes keresők piacán. Ugyanakkor arra is volt már példa, hogy egy korábban hasonlóan nagyon népszerű szolgáltatás nevével együtt szinte eltűnt a köztudatból, ahogy az korábban az Altavista keresőoldallal történt. Maga az internetes oldal³⁶ működik, de feltehetőleg már nem sok felhasználónak jut eszébe összekötni az internetes keresés fogalmát az Altavistával.

4. A megkülönböztető képesség elvesztésének megelőzése. – A védjegy jogosult számára a fentiekből következően alapvető fontosságú, hogy a védjegy ne veszítse el megkülönböztető képességét. Ehhez a Vt. kétféle segítséget nyújt.

4.1. A védjegybitorlás miatti fellépés lehetősége biztosítja a védjegy jogosult számára, hogy megakadályozza a védjegy jogosulatlan használatát.

A Vt. szerint a védjegyvoltalom alapján a védjegy jogosultnak kizárólagos joga van a védjegy használatára; e kizárólagos használati jog alapján a védjegy jogosult bárkivel szemben felléphet, aki engedélye nélkül gazdasági tevékenység körében használ

a) a védjeggyel azonos megjelölést olyan árukkal, illetve szolgáltatásokkal kapcsolatban, amelyek azonosak a védjegy árujegyzékében szereplőkkel;

³² http://www.nielsen-online.com/pr/pr_080619V.pdf [2011. 05. 03.]

³³ http://www.searchlores.org/images/searchengines_usage_03_2009_1.jpg [2011. 06. 27.]

³⁴ <http://www.merriam-webster.com> [2011. 06. 27.]

³⁵ <http://www.independent.co.uk/news/business/news/to-google-or-not-to-google-its-a-legal-question-411600.html> [2010. 07. 09.], <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/08/04/AR2006080401536.html> [2010. 07. 09.] Például a *Google keresőmotor használata* helyes, míg a *guglizni (to google)* helytelen.

³⁶ www.altavista.com [2009. 11. 21.]

b) olyan megjelölést, amelyet a fogyasztók a védjeggyel összetéveszhetnek a megjelölés és a védjegy azonossága vagy hasonlósága, valamint az érintett áruk, illetve szolgáltatások azonossága vagy hasonlósága miatt; vagy

c) a védjeggyel azonos vagy ahhoz hasonló megjelölést a védjegy árujegyzékében szereplőkkel nem azonos vagy azokhoz nem hasonló árukkal, illetve szolgáltatásokkal kapcsolatban, feltéve, hogy a védjegy belföldön jó hírnevet élvez, és a megjelölés alapos ok nélkül történő használata sértené vagy tisztességtelenül kihasználná a védjegy megkülönböztető képességét vagy jó hírnevét.

A tilalmazott magatartások közül a fajtanévvé válás megelőzése szempontjából az a) pontnak van jelentősége, hiszen ez az az eset, amikor a releváns terméket (szolgáltatást) a védjegyjogosulttól különböző gyártó vagy forgalmazó (szolgáltató) olyan módon jelöli meg a védjeggyel, mintha a védjegy szöveleme az adott termék fajtaneve volna.

Amennyiben a védjegyjogosult a védjegybitorlás miatt pert indít, a Vt. által meghatározott jogkövetkezmények alkalmazását kérheti a bíróságtól. Ezen jogkövetkezmények közül különös jelentősége van annak, hogy a védjegyjogosult követelheti a védjegybitorlás vagy az azzal közvetlenül fenyegető cselekmények abbahagyását és a bitorló eltiltását a további jogsértéstől. Bár közvetve az egyéb jogkövetkezményeknek is lehet hatása a jövőbeni jogellenes védjegyhasználat megakadályozására, mégis ez a szankció az, amely a védjegy fajtanévként való használatának a jövőre nézve elejét veheti.

4.2. A másik lehetőséget a Vt. kifejezetten a fajtanévvé válás megakadályozása érdekében biztosítja azáltal, hogy kimondja: ha a védjegynek szótárban, lexikonban, enciklopédiában vagy más kézikönyvben való megjelenítése azt a benyomást kelti, hogy a védjegy az árujegyzékben szereplő áru vagy szolgáltatás fajtaneve, a kiadó a védjegyjogosult kérésére köteles – legkésőbb a következő kiadás alkalmával – feltüntetni, hogy a védjegyet lajstromozták, és oltalom alatt áll.

5. Összegzés. – A jogszabályi rendelkezések és a bemutatott példák alapján az alábbi következtetések vonhatók le a megkülönböztető képesség elvesztése kapcsán:

5.1. A megkülönböztető képesség elvesztése nem gyakori, azonban – ahogy a bemutatott példák alapján látható – közismert jelenség, amely ugyanakkor konkrét joghatásokkal rendkívül ritkán jár. Ennek okaként különösen az alábbi tényezők jelölhetők meg:

Ritkán alakul ki olyan monopolisztikus helyzet, amely egy termékre nézve annyira jelentős egy adott nyelvi környezetben, hogy az a termék által hordozott védjegy fajtanévvé válását generálja. Szintén ritkán fordul elő, hogy egy korábban nem létezett, ismeretlen terméket adott nyelvi közegben a védjegyet képező megjelölése által, azzal együtt ismernek meg a fogyasztók. Ezen összefüggéseket az alábbi 5.2. pontban határozom meg.

Ahogy azt a 3.1.2. pontban láttuk, a fajtanévvé válás útján elindult védjegyek kapcsán jellemzően nem indul a megszűnés megállapítására irányuló eljárás.

A lajstromozott ábrás védjegyek fajtanévvé válását azért is nehéz egyértelműen megállapítani, mert ha a védjegy részeként ismert szóelem köznevesül is, a hozzá kapcsolódó grafikai elemekkel biztosított vizuális összhatás ettől még továbbra is fenntartja a védjegy megkülönböztető képességét.

5.2. A folyamat olyan megjelölésekkel, illetve védjegyek esetében indul el, amelyek nagyon széles körben ismertté válnak; a fajtanévvé válás definitíve feltételezi azt, hogy az általános nyelvhasználat során az adott védjegyet a nyelvi környezetében a beszélők többsége ismeri és használja.

A fajtanévként való használatnak jellemzően két oka lehet. Az egyik, hogy egy adott termék vagy szolgáltatás piacán monopolhelyzetbe kerül a fajtanévvé váló védjegyet hordozó termék vagy szolgáltatás. A monopólium eredményezheti ezt attól függetlenül, hogy természetes módon, szabadpiaci körülmények között vagy törvényi úton alakult ki. (Az előbbire a tanulmányban említett példák közül leginkább a Google esete interpretálható, az utóbbira pedig a monista politikai és gazdasági rendszerben gyártott termékek, így a Mirelite vagy a Patyolat szolgáltatják a legjobb példákat.) Amikor ez a monopolhelyzet kialakul, a fogyasztók a terméket vagy szolgáltatást elkezdik a nyelvhasználatban is azonosítani azzal a márkájú termékkel vagy szolgáltatással, amely számukra kizárólagosan vagy az esetek túlnyomó többségében elérhető.

A másik ok az lehet, hogy a fajtanévvé váló védjegy olyan terméket jelöl, amelynek korábban, a védjegyet hordozó terméknek a piacon való felbukkanását megelőzően nem létezett köznyelvi elnevezése az adott nyelvben, mert a kérdéses termékfajta ezt megelőzően nem volt ismert. Másképp megfogalmazva: egyéb elnevezés híján a fogyasztók az új találmány elnevezésével azonosítják az általuk újonnan megismert terméktípust (erre az esetre példa a Jacuzzi vagy éppen a Walkman).

Hivatkozott irodalom

Jogszabályok

A védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény;
Az Európai Unió Tanácsának 207/2009/EK számú rendelete a közösségi védjegyről;
Az Európai Unió Tanácsának a védjegyekre vonatkozó tagállami jogszabályok közelítéséről szóló 89/104/EGK EU irányelve;
Az 1919-es versailles-i békeszerződés.

Hatósági, bírósági határozatok

Az NTSZH (MSZH) M0002577/11. számú határozata;
Az SZTNH (MSZH) M0105824/3. számú határozata;
A Fővárosi Bíróság 1. Pk.21.663/2002/6. számú végzése;
A Fővárosi Bíróság 1. Pk.26434/2003/3. számú végzése;
A Fővárosi Ítéltábla 8. Pf. 20.231/2003/2. számú végzése;
A Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsának Vj-11/2004/26. számú határozata.

Szakirodalom

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest.
J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév jelentése és funkciója.* Budapest.

Internetes oldalak

<http://classifications.mszh.hu/nice/index.htm#>;
http://en.wikipedia.org/wiki/Aspirin#cite_note-20;
[http://en.wikipedia.org/wiki/Gillette_\(brand\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Gillette_(brand));
http://en.wikipedia.org/wiki/King_Camp_Gillette;
http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_generic_and_genericized_trademarks;
<http://en.wikipedia.org/wiki/Walkman>;
<http://hu.wikipedia.org/wiki/Aspirin>;
http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BAr%C3%B3_Rudi;
http://jakuzzi-kiegeszitok.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=34;
<http://vehir.hu/utanajartunk/2009-01-06/a+nagy+turo+rudi+teszt.html>;
<http://www.altavista.com>;
<http://www.answers.com/topic/jacuzzi-brands-inc?cat=biz-fin>;
<http://www.cegkapu.hu/tudakozo/termek/t%FAr%F3+rudi>;
<http://www.independent.co.uk/news/business/news/to-google-or-not-to-google-its-a-legal-question-411600.html>;
<http://www.internettudakozo.hu/talalati.html?termek=t%FAr%F3+rudi>;
<http://www.jacuzzi.eu/eu/en-GB/ToolBar/Footer/Links/Trademark+use.htm>;
<http://www.merriam-webster.com>;
<http://www.mirelite.hu/cgi-bin/magunkrol.php>;
http://www.nielsen-online.com/pr/pr_080619V.pdf;
<http://www.patyolat.hu/ceginformacio.html>;
<http://www.pinsentmasons.com/media/300313619.pdf>;
http://www.pottyos.hu/markavilag:a_turo_rudi_tortenete;
http://www.searchlores.org/images/searchengines_usage_03_2009_1.jpg;
<http://www.sony.net/Fun/SH/1-18/h4.html>;
http://www.utazizitthon.hu/magintahotel-Kulturalis_ajanlat-4460.html;
<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/08/04/AR2006080401536.html>;
<http://www.wellis.hu/webshop/termek.php?category=jakuzzik>;
<http://www.wired.com/politics/law/news/2002/06/53040>;
<http://www.wisegeek.com/what-is-the-difference-between-a-hot-tub-and-jacuzzi.htm>.

SZALAI PÉTER

PÉTER SZALAI, On the appellativization of brand names

Trademark, as a sort of intellectual property, is a legal institution which consists of a mark that is graphically representative and distinguishes the goods or services of the trademark holder from the goods or services of others; furthermore, it has originated from authority registration. Marks under legal protection mostly, but not necessarily, contain verbal parts. In everyday language this kind of mark is called a 'brand'. In this case, a trademark is also functional as a name that is to be considered as an artificial proper name deriving from an authority source. There are, however, cases when trademarks, having distinctiveness at the time of registration, lose this

distinctiveness over time, because of being used in a way, mostly in oral communication, that is no longer restricted in sense to the goods and services of the trademark holder. This phenomenon, called genericization or semantic broadening, is difficult to identify; in a legal sense it also requires an official procedure in order for the mark not to be used as a proper noun, but as a common noun without legal protection. The study interprets this phenomenon with illustrations of both Hungarian and foreign cases and also attempts to reveal the possible causes thereof.

MŰHELY

A TÖRTÉNETI MAGYAR CSALÁDNÉVATLASZ ELŐMUNKÁLATAIRÓL¹

1. A nemzetközi nyelvföldrajzi kutatások megélénkülése mind a szociológiai szempontokkal kiegészült dialektológiai (vö. pl. TRUDGILL 1983; WURM–MÜHLHÄUSLER–TYRON 1996; LABOV–ASH–BOBERG 2006), mind az onomasztikai kutatások terén (l. alább) az utóbbi két évtizedben egyre inkább megfigyelhető. Az okok között első helyen említhetjük, hogy bizonyos nyelvi adatsorok térbeli összefüggésének kartográfiai megjelenítésében napjainkra általánossá vált a számítástechnikai technológiák alkalmazása, jóval könnyebbé vált a nagy adatbázisok kezelése és a statisztikai kimutatások generálása.

Magyarországon némi késéssel ugyan, de megkezdődtek a főbb tulajdonnévfajták, a helynevek és a személynévek átfogó igényű névföldrajzi vizsgálatai. A helynevekhez kapcsolódó adatbázis-építés és térinformatikai megjelenítés már komoly eredményeket tud felmutatni. Az ilyen jellegű kísérletek közül a Debreceni Egyetemen készülő Magyar Digitális Helynévtárat emeljük ki, amely a Kárpát-medence egészét átfogó helynévi adatbázis létrehozását tűzte ki célul (TÓTH 2011; <http://mnytud.arts.unideb.hu/mdh/>). A személynévek esetében VÖRÖS FERENC kutatási programját kell megemlítenünk, amelynek révén egy szinkrón magyar családnévátlasz megvalósítása felé történtek lépések. A személynév kutatásban a térbeliség szempontja korábban is megjelent (pl. HAJDÚ 1987; KÁZMÉR 1991; JUHÁSZ 2001: 119–23), de a kartográfia módszereit alkalmazó, komplex vizsgálatot a közelmúltig nélkülöznie kellett a kutatásnak. Az akadályt egyrészt a technikai adottságok, másrészt a kutatáshoz kapcsolódó külső tényezők (pl. adatvédelem) képezték, ezek azonban szerencsés módon a közelmúltban elhárultak az adatgyűjtés útjából (erre l. HAJDÚ 2008; VÖRÖS 2010a, b).

A minél szélesebb körű vizsgálatok lehetővé tétele érdekében a szinkrón névföldrajzi munkálatok mellé a diakrón szempontoknak is mindenképpen társulniuk kell, ezért az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén a szinkrón névanyag munkálataival párhuzamosan néhány évvel ezelőtt elkezdődött egy Magyarország 18. század eleji névanyagán alapuló **történeti családnévi adatbázis** létrehozása és nyelvföldrajzi feldolgozása (erre l. FARKAS 2010a: 68; N. FODOR 2011), melynek célkitűzéseiről és munkálatairól az alábbiakban adunk tájékoztatást.

2. Kitekintés az európai névföldrajzi vizsgálatokra. – A családnevek jelenkori és történeti kutatásában egyre fontosabbá válnak a digitális névátlaszok, melyek a nevek, névváltozatok térbeli kiterjedéséről, lokalizálásáról, nyelvjárási eltérésekről szolgálnak

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

információkkal. A névföldrajzi vizsgálatokban elsődleges és legáltalánosabb szempontként említhető egy adott **név vagy névtípus abszolút vagy relatív gyakoriságának térképes ábrázolása**. Az alábbiakban olyan digitális adatbázisokat mutatunk be, amelyek névgyakorisági arányokat ábrázoló térképek létrehozására alkalmasak. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a legtöbb ilyen adatbázis-kezelő program alapverziója – kevés funkcióval – elérhető a világhálón, nyilvánvalóan a szélesebb közönség érdeklődésének a kielégítését is szolgálva. A részletesebb névtani és dialektológiai munkákhoz kiemelt segítséget nyújt az országok névadatainak kisebb közigazgatási egységekhez (pl. települések, járások) rendelt, abszolút számok és százalékos arányok szerinti megjelenítése.

A **német** családnévátlaszhoz kapcsolódó, 2005-ben elkezdődő munkálatok eredményeként több kötetben, kommentárokkal ellátott térképlapok segítségével vizsgálhatjuk a németországi családnevek térbeli kiterjedését (<http://www.igl.uni-mainz.de/forschung/namenforschung/dt-familienatlas>). A térképlapok alapján morfológiai és lexikális szempontú elemzéseket végezhetünk, emellett dialektológiai, névtani és történeti (migrációs) kutatásokhoz kapunk elengedhetetlen segítséget. A német családnévátlasz (DFA.) nem érhető el az interneten, azonban a 2002-es német online telefonkönyv 35 millió bejegyzése alapján létrehozott Geogen (Geographische Genealogie) 3.1 szoftverrel (<http://christoph.stoepel.net/geogen/en/Default.aspx>) relatív és abszolút gyakoriságot ábrázoló, járásokra bontott térképlapokat készíthetünk (SZILÁGYI-KÓSA 2011; l. még KUNZE 2004⁵; UDOLPH 2006: 51). A díjköteles program az **osztrák** neveket is tartalmazza. A világhálón pontos előfordulási számadatokat nem találunk, a névgyakorisági arányokat színárnyalatok jelenítik meg. A „Baden-württembergi családnevek atlasza” című munkában HUBERT KLAUSMANN családnév-gyakoriságot ábrázoló térképeket és (sok helyen téves) etimológiai kommentárokat közöl. Motivációs szempontok szerint, illetve morfológiai elemzéssel négy régióra bontva jelenít meg 2000 családnevet (erre l. BRENDLER, S. 2008).

A nemzetközi névföldrajzi munkák közül kiemelkedik az **olasz** történészek által készített GENS család- és keresztnév-adatbázis (<http://www.gens.labo.net/it/cognomi/>). A 20 millió bejegyzést tartalmazó, telefonkönyv alapján létrehozott névállományban család- és keresztnévek keresésére és térképes ábrázolására nyílik lehetőség (vö. BRENDLER, A. 2007: 76). A program háromféle térképtípus választását teszi lehetővé. Az első két típus az olasz közigazgatási egységeket veszi alapul: (1) a régiók szerinti felosztásban nem látható a megyék határa, a nevek gyakoriságát körszimbólum jelzi, négyszeres nagyításban azonban a főbb települések is beazonosíthatóak; (2) a provinciahatárok (megyehatárok) megjelenésekor színskála alapján ábrázolódik a névgyakoriság. (3) A harmadik típus a domborzati térképen ábrázolt névgyakoriság; ez is körszimbólumokkal dolgozik. A nevek területi kiterjedése mellett részletes információkat kaphatunk a megyék és a legnagyobb közigazgatási egységek, a régiók gazdasági, kulturális jellemzőiről is (vö. BRENDLER, A. 2007; továbbí névföldrajzi tematikájú oldalakra l. FÁBIÁN 2010: 90–1).

Hasonló névföldrajzi lehetőségeket találunk francia, belga és svájci viszonylatban is. A **francia** <http://www.geopatronyme.com/> internetes oldal 1891–1990 közötti anyakönyvekből összegyűjtött családneveket vetít megyei felosztású térképekre, négy korszakra bontva az adatokat. Az 1998-as **belga** népesség-nyilvántartás adatai alapján egyszerű térképlapok állnak rendelkezésünkre (<http://www.familienaam.be/>). A program színskála segítségével mutatja be a nevek gyakoriságát hozzávetőleges számadatokkal a legkisebb közigazgatási egységekre bontva, részletes információkat azonban nem tartalmaz a honlap. A **svájci** <http://tel.search.ch/> oldalon a mai aktuális telefon-nyilvántartás alapján kereshetünk

egy-egy családnévre. A program megadja az összes névviselő számát, listázza a keresett keresztnév vagy családnévet, térképen hozzárendeli a telefonszámot és a pontos címet.

Több szempontú tudományos célra leginkább a névtani kutatással is foglalkozó, **holland** Meertens Intézet (Meertens Instituut) által összeállított Nederlandse Familienamen-bank használható, amely az 1947-es és a 2007-es népszámlálás névadatait rögzíti és vetíti térképre (<http://www.meertens.knaw.nl/nfb/index.php>). Az 1947-es adatbázis provinciák, a 2007-es önkormányzatok szerint számadatokkal vagy százalékosan, színskála segítségével jeleníti meg a családnév-gyakoriságot. A 16,4 millió lakos 314 ezer különböző neve között egy adott névrészletre, -végződésre is kereshetünk. Az 1947-es népszámlálás körülbelül 125 ezer kereshető névfélesége 9,5 millió lakosra vonatkozik (BROUWER é. n.).

A közép-európai országok körében alig találunk a nyugat-európaihoz hasonló feldolgozásokat. Egy **horvát** internetes oldalon (<http://www.croatian-genealogy.com/cro-surnames-directory/index.shtml>) a családnévek és névváltozataik listázhatók, és bár a térképes megjelenítés nem lehetséges, az oldal megyék szerint pontos számadatokat közöl. Egy másik, 1976-ban összeállított adatbázisban a családnévek és névváltozataik előfordulási helyéről, illetve a családnévek képzésmódjáról tájékozódhatunk (VÖRÖS 2007: 302). KAZIMIERZ RYMUT névszótárban tette közzé a 21. század eleji **lengyel** neveket. E szótár digitális feldolgozása után látott napvilágot a Genpol (Genealogia Polska) szoftver, melynek alapfunkciói a világhálón (<http://genpol.com/module-Mapa.htm>), bővített változata CD-n érhető el. A Genpol lengyelországi családnévek (relatív vagy abszolút) gyakoriságát ábrázoló térképeket készít a szótár adatai alapján. (Az adatokat a <http://www.herby.com.pl> linken érhetjük el a „Słownik nazwisk” menüpont alatt.) A kereső funkció nagy előnye, hogy speciális karaktereket használva névváltozatok lehívása is kezdeményezhető. A program tartományok szerint adja meg a névelőfordulások pontos számát.

Az európai családnévöldrajz elsődlegesen szinkrón jellegű, de néhány esetben történeti adatfeldolgozásra is találunk példát. A fent említett francia és holland történeti adatbázison kívül az 1881-es **brit** népszámlálás digitális adattárát kell megemlítenünk, melyben családnévekre, névrészekre, illetve az összeírás egyéb szociológiai változóira (pl. vallás, nemzetiség, foglalkozás) is kereshetünk (BRENDLER, S. 2006). Az interneten megtalálható oldalon (<http://gbnames.publicprofler.org/>) a történeti (1881-es) családnév-gyakoriságot ábrázoló térképek mellett 1998-as adatok alapján generált ábrák is rendelkezésünkre állnak. Az adatbázis Nagy-Britannia területéről összesen 25 630-féle családnévet foglal magában. 2003-ban látott napvilágot az 1881-es népszámlálás összes (35 millió körüli) névadatát tartalmazó szoftver, amely névtani kutatásokhoz alkalmasabb, pontosabb és részletesebb háttér munkákat tesz lehetővé. A családnévek mellett keresztnévvel is dolgozik, mindkét névtípust betűrendben vagy gyakoriság szerint listázza. Az abszolút vagy relatív kiterjedést ábrázoló térképeken a névelőfordulások száma vagy a megye neve is megjeleníthető. A program területi választást is megenged; térkép készíthető Anglia és Wales, illetve egész Nagy-Britannia névadatairól. A család- vagy keresztnév részlete is kereshető, megfelelő szimbólumok használatával különböző névalakokat egyszerre listázhatunk, emellett a térképlapokat is egymás mellé rendezhetjük (BRENDLER, S. 2006).

Az Európán kívüli országok közül az Amerikai Egyesült Államok családnévöldrajzi programjáról kell még említést tennünk. Az **amerikai** Hamrick Software (<http://www.hamrick.com/names/>) négy forrást foglal magában: az 1850-es, 1880-as, 1920-as népszámlálás névadatait, illetve az 1990-ben megjelent telefonkönyv bejegyzéseit. A többféle lekérdezési funkciót is biztosító szoftver letöltése nélkül csak az államok szerinti felosztásban és

színek alapján jeleníthetjük meg a családneveket. (A hasonló módon működő program található még a <http://www.gens-us.net/map/> oldalon is.)

3. A Kárpát-medencei történeti családnévi adatbázisról. – Az európai családnév-földrajzi kutatások hosszú (de nem teljes) ismertetését azért tartottuk fontosnak, hogy a fenti példákon keresztül bemutassuk azokat az előrehaladott munkákat, amelyek Európa más országaiban már javában zajlanak, és látványos eredményeket mutatnak fel. Ez egyrészt a magyar névkutatás ilyen vonatkozású feladatait is kijelöli, másrészt a feldolgozott anyag viszonylatában példaként is szolgálhat számunkra.

A magyar névföldrajzi munkálatok – mint láttuk – a külföldi példákhoz hasonlóan a mai szinkrón névanyaghoz kapcsolódva kezdődtek el. VÖRÖS FERENC 2009-ben a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala adatbázisa alapján megkezdte a mai szinkrón családnévátlasz előmunkálatait, mely a teljes magyarországi népesség családnéveinek 2009. január 1-jei adatait tartalmazza. A munkálatokról a kutatásvezető több helyen is beszámolt, emellett számos térképlapot készített és elemzett a mai magyarországi névanyagot felhasználva (összefoglalóan l. VÖRÖS 2011).

3.1. A történeti jellegű vizsgálatok elindításához – az összevethetőség érdekét is szem előtt tartva – olyan egységes korpusz összeállítása kívánatos, amely leginkább reprezentálni tudja a családnevek sajátosságait. Ezen belül két tényezőhöz (dimenzióhoz), a térhez és az időhöz kapcsolódó szempontok érvényesítése alapvető fontosságú. Az előző esetben ez azt jelenti, hogy olyan korpuszon érdemes a vizsgálatot lefolytatni, amely legteljesebben meg tudja jeleníteni egy időszak antroponimáit, azaz minél nagyobb részt foglal magában a történeti Magyarország területéből, másrészt időben lehetőség szerint minél korábbi időszakban teszi elvégezhetővé a vizsgálatot.

A magyar családnév-földrajz legnagyobb problémája – szemben például a fent említett európai országokkal –, hogy a mai családnévanyag vizsgálata óhatatlanul is csupán csonka anyagon történhet: a Trianon után szétdarabolt ország utódállamaiban élő magyarság névanyaga nem vagy csak nehezen kutatható, ezért egy olyan adatbázis létrehozása, amely a századokig szerves egységben élő Kárpát-medencei magyarság neveit magában foglalja, lehetetlennek tűnik. Ehhez járulnak még a határon túli területeken a névhasználatban bekövetkező különböző változások (pl. magyar névhasználat korlátozása, idegen helyesírás használata, nevek szlovákosítása, románosítása, apanevék használata Kárpátalján, természetes és erőszakos asszimiláció; ezekre bővebben l. pl. VÖRÖS 2004). Napjainkban tehát annak eldöntése, hogy mi alkossa a magyar vonatkozású személynévi adatbázis alapját, nem egyszerű feladat, mert ha csak a mai Magyarország családneveit tesszük vizsgálatunk tárgyává, akkor nem látszanak az országhatár túloldalán az itteni térbeli folytatásának tekinthető családnévi sajátosságok, ha pedig megpróbálnánk kiterjeszteni a szomszédos országok területére is a vizsgálatainkat, akkor a fenti problémával kellene szembesülnünk. VÖRÖS FERENC (2007) a „hungarocentrikus Kárpát-medencei névátlasz”-ról értekezve hangsúlyozta a kiterjesztett vizsgálat fontosságát, de a fenti problémával szembesülve kénytelen volt a mai Magyarország területére korlátozni a szinkrón adatfeltárást. Mivel a névföldrajzi vizsgálatok egyik megoldandó feladata a történeti összefüggések feltáráshoz való hozzájárulás, ezért a Kárpát-medencei névanyag egységes vizsgálatának igényéről továbbra sem mondhatunk le, ehhez azonban a történeti anyag látszik alkalmasabb alapnak.

A másik kiemelt szempont az idő tényezőjéhez kapcsolódott. Amennyiben vizsgáltunk fő célja a történeti magyar családnévanyag regionális sajátosságainak a feltárása, akkor célszerű a történeti személynévi adatbázisunkat a természetes magyar családnévanyag kizárólagos időszakához kapcsolni, ahhoz az időszakhoz, amikor a 19–20. századi névváltoztatási mozgalmak hatásai még nem befolyásolták a korábbi névanyag összetételét (vö. FARKAS 2003). Ezt azért tartjuk fontosnak, mert az újabb névalkotások megváltoztatták a főbb névtípusok arányait (l. pl. az *-i* képzős családnevek nagy számát a névváltoztatás esetei között; N. FODOR 2008: 350–3), illetve átrajzolhatták a korábban kialakult családnevek területi sajátosságait (vö. FARKAS 2010a: 68–77). Kíváncsús tehát egy olyan alap létrehozása, amelyhez viszonyítani lehet napjaink családneveinek névföldrajzi jellemvonásait, ezáltal a változás is egyértelművé válhat.

Mindkét szempontnak leginkább a késő középkori családnévanyag lenne megfelelő, jelesül az az időszak, amikor még a török hódítás nem rajzolta át az ország etnikai képét. Köztudomású, hogy a magyar családnevek a 14–15. század folyamán keletkeztek, ezért a természetes családnévkincs vizsgálatában névrendszertani és névélettani szempontból ez a korszak alapvető fontosságú. Mégis azt kell mondanunk, hogy jelenleg egy késő középkori személynévi adatbázison alapuló névföldrajzi vizsgálathoz nem áll rendelkezésünkre elegendő, átfogó érvényű névanyag. Magyarország Anjou-kori (SLÍZ 2011) és a Felső-Tisza-vidék 1401–1526 közötti (N. FODOR 2010b) névanyaga, illetve GULYÁS LÁSZLÓ északkeleti mezővárosokhoz kapcsolódó 14–15. századi gyűjtése (2007), összesen mintegy 30 ezer névadattal megfelelő alapja lehet egy késő középkori személynévkorpusznak, melynek a korabeli Magyarország egész területére kiterjedő majdani kiegészítése azonban elkerülhetetlen az adekvát névföldrajzi felhasználáshoz.

3.2. A történeti névanyag vonatkozásában a törökök kiűzése utáni konszolidáció korszakában keletkezett országos összeírások azok, amelyek jelenleg a legalkalmasabbak lehetnek a családnevek térbeli sajátosságainak érzékeltetésére. A választásunk így az 1715-ben készült **első országos összeírásra** (ConsReg. 1715) esett, amely az alábbi érvek alapján alkothatja egy középmagyar kori családnévátlasz adatbázisának az alapját: (1) a történeti Magyarország területének kétharmadát (Erdélyen, Horvátországon és a Határőrvidéken kívüli részét) magában foglalja; (2) nagyjából egy időben (egy évben) keletkezett, ezért egységes névanyagot tartalmaz; (3) 166 ezres adatmennyiséget tartalmazó, reprezentatív felmérés az ország lakosságáról; (4) az országos érvényű összeírások közül időben a legközelebb esik a természetes családnevek keletkezési idejéhez; (5) a családnevek hivatalos rögzítése előtti időből származik, melynek névanyagát még nem érintette a névváltoztatási mozgalom, illetve a török utáni nagy népességmozgás (pl. a Bácska és a Bánság benépesülése, a svábok beköltözése a Dunántúl területére stb.); (6) a történelmi Magyarország különböző nyelvű népeinek névanyaga még külső hatásoktól mentesen, csupán az évszázados természetes nyelvi kontaktust tükrözve jelenik meg.

A névanyag felhasználási lehetőségeinek bemutatásához az alábbiakban röviden szükséges vázolnunk az összeírás keletkezési körülményeit.

A törökök kiűzése és a Rákóczi szabadságharc leverése után az adózásban jelentkező zavaros állapotok felszámolására az 1715. évi országgyűlés törvényt alkotott (57. tc.), melyben elrendelte a szabad királyi városok, a kiváltságos és nem kiváltságos mezővárosok, községek, lakott helyek és puszták falvak teljes körű összeírását. A falusi jobbágyokon kívül a szabad királyi és a bányavárosokban össze kellett írni minden egyes polgári telket a

tulajdonos nevével, illetve minden egyes telektulajdonos összes ingatlanvagyonát, külön kitérve a céhbeli mesteremberekre és kereskedőkre. Eredetileg úgy tervezték, hogy a kiváltságos nemesség és a zsidóság kivételével a teljes lakosságot lajstromba veszik a vagyoni viszonyok feltüntetésével együtt, hogy ez alapján lehessen megállapítani az egyes törvényhatóságokra (megyékre) eső adó mértékét (vö. ConsReg. 1715 – DVD-ROM: Bevezetés). A megyei kiküldöttek azonban a törvényhez készített utasításokat sok esetben eltérően értelmezték, és nem mindenhol írták össze az adó alá vonható teljes népességet.

Az összeírás hatálya Magyarország polgári közigazgatás alá eső területeire terjedt csak ki, nem vonatkozott a külön jogállású Erdélyre és Horvát-Szlavónországra, az akkor még török fennhatóság alatt álló Temesközre, valamint Bács, Bodrog, Csongrád, Csanád és Arad megye katonai kormányzat alatt álló részeire (Locorum Militarium). Ezek mellett más (egyelőre ismeretlen) okból hiányzik Vas megye teljes anyaga is. Hasonló hiány mutatkozott Buda és Pest szabad királyi városok, illetve Pest-Pilis-Solt vármegye kapcsán is. Ezek anyaga sem készült el 1715-ben, de öt év elteltével elvégezték a felmérést Bereg vármegye küldöttei, és ezt az anyagot beemelték az 1715-ös összeírásba, így rendelkezésünkre állnak ezek az adatok is. (Vas megye és a katonai határőrvidék anyaga az 1720-as digitalizált összeírásból a jövőben mindenképpen kiegészítendő.)

3.3. A történeti családnévi adatbázis alapkorpusza a Magyar Országos Levéltár és az Arcanum Digitéka Kft. kiadványa (ConsReg. 1715) alapján készült el, amelyben az adatok elektronikusan lekérdezhetők. Mivel azonban az adatrögzítésbe a rövid digitalizálási idő miatt számos hiba csúszott, a névadatok ellenőrzése az összeírás fényképfelvételei alapján mindenképpen szükséges és elkerülhetetlen. Emellett a települési (járási) kódolás és a társadalmi helyzetre való utalás kiegészítése is az eredeti összeírás alapján elvégzendő feladat. Az adatkiegészítés és -ellenőrzés öt megye esetében (Szabolcs, Csanád, Somogy, Nógrád, Ugocsa) már megtörtént, további 14 megye, illetve Pest és Buda munkálatai egyetemi hallgatók bevonásával folyamatban vannak. A következő munkafázisban történik meg a családnevek névtani kódolása, amely alapján számítógépes program segítségével a névtípusok (pl. foglalkozásra, népcsoportra, tulajdonságra, rokoni kapcsolatra stb. utaló nevek) területi eltérései térképen is ábrázolhatóakká válnak.

A relatív arányok egyelőre megyei bontásban jelennek meg, de a későbbiek során a családnevek területi jellemvonásai járási felosztásban is vizsgálhatóak lesznek. A VÖRÖS FERENC által a szinkrón névanyag feldolgozásában alkalmazott módszerrel szemben a településenkénti ábrázolást nem tartjuk szükségesnek, mivel esetünkben egyrészt az egy településre vetített névelőfordulás alacsony, ezért a mainál jóval kisebb számú mintában kevésbé lenne informatív a térképes megjelenítés. A járásonként összevont adatarányok egy-egy családnév tényleges területi kiterjedését is jobban tudják érzékeltetni, mivel egy adott név természetes módon van jelen több, egymás közelében fekvő településen. Másrészt a történelmi Magyarország (esetünkben) 8–10 ezer körüli települési adatainak ábrázolása technikai problémát okozna, mivel csak megfelelő felbontású térképen lehetne áttekinthetően megjeleníteni az adatokat. A járássok általában olyan kistájegységek köré szerveződtek, amelyek történelmileg-gazdaságilag összefüggő falvakat fogtak össze, így a mesterséges felosztás sok esetben természetesen földrajzi tagolást is jelent, hasonlóan a nyelvjárások alegységeihez, a nyelvjáráscsoportokhoz (erre l. KISS 2001: 75, 78), így a névadás regionális sajátosságainak feltárásához is a legalkalmasabb földrajzi alaprak tekinthetők. Meg kell jegyeznünk, hogy ugyan már a rendelkezésre álló alapkorpusz is

alkalmas egyes névtani következtetések levonására, de a pontos számadatok és az ezzel összefüggő arányszámok csak az anyag teljes feldolgozása után véglegesíthetők.

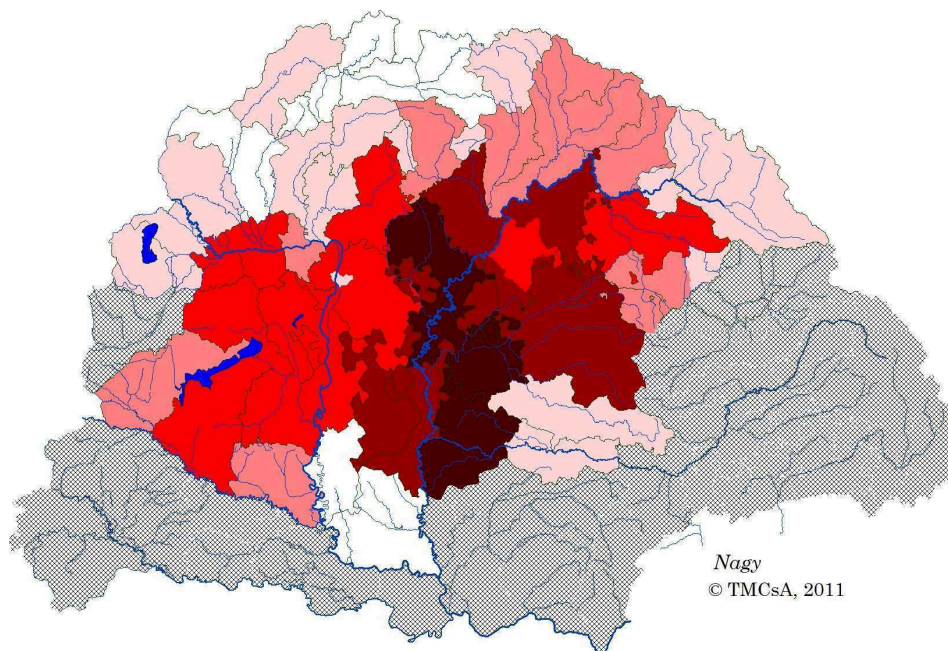
Az adatbázist szándékunkban áll a későbbiekben az 1720-as összeírással is kiegészíteni; ennek digitalizálása a közelmúltban szintén megtörtént. Az első országos összeírás hibáinak korrigálása érdekében öt évvel később újra felvették az adatokat; bár a zselléreket és az özvegyeket már nem vették számba, de így is nagyjából az 1715-öshöz hasonló nagyságú névanyag keletkezett. A két összeírás együttesen 340 ezres névállománya mintegy 220 ezer egyedi nevet tartalmaz, így jelentős alapot nyújt az újkori névkészlet elemzéséhez. Az 1720-as összeírás idejére teljesen felszabadult a török uralom alól az ország területe, így ez az összeírás már – a Lengyelországnak elzálogosított Lubló vára és a 13 szepességi város kivételével – az egész ország területére kiterjedhetett, beleértve a katonai uralom alatt álló területeket is. Továbbra sem érintette azonban Erdélyt, és nincs arra utaló jel, hogy Horvát- és Szlavónországot a hozzátartozó részekkel és a határvidékkel együtt összeírták volna. Erdély hiánya kétségtelenül korlátozottabb felhasználásra ad alkalmat; a hiány pótlása a távolabbi jövőben az 1750-ben készült összeírással lenne lehetséges.

4. Az újkori történeti személynévi adatbázis felhasználásának lehetőségei. – A fentiekben amellest érveltünk, hogy a VÖRÖS FERENC által megkezdett szinkrón munkálatok mellett a történeti változásvizsgálat megalapozása is a magyar névföldrajz fontos feladatai közé tartozik. Egy történeti korpuszon alapuló feldolgozás mindenképpen szükséges ahhoz, hogy a névadásban az utóbbi századokban bekövetkező hatások elemezhetőek legyenek. Véleményünk szerint a történeti és a mai névátlasz lehetőségei és korlátai eltérően jelentkeznek, ezért a kétféle elemzési mód egymást kiegészítve érzékeltetheti a magyar vagy tágabban a Kárpát-medencei személynévállomány jellemvonásait. Az alábbiakban az általunk legfontosabbnak ítélt történeti névvizsgálatok elemzési lehetőségeit kívánjuk vázlatosan bemutatni (a jelenkorira l. VÖRÖS 2010a), melyeket néhány esetben térképes példával is illusztrálunk. Előre kell bocsátanunk, hogy az elkülönített szempontok között nem húzható éles határvonal, ezek több ponton is szorosan összefüggnek egymással, az éppen aktuális kutatási cél alapján mégis indokolt a különbségtétel.

4.1. Lexikális vizsgálatok. – A névföldrajzi vizsgálatok egyik kiemelt területe a név-egyedek földrajzi sajátosságainak kartográfiai ábrázolás alapján történő elemzése. Ezekben az esetekben az egyes nevek regionalitását a külső történetük feltárása érdekében vizsgáljuk. Például egy-egy helynévi eredetű családnév területi elterjedtsége közvetve utalhat a közép- és újkori migrációra (német nevek kapcsán l. UDOLF 2006: 69–70), vagy egy-egy népnév jelenlétének kimutatása az egyes országrészekben a név jelentése, bizonyos népcsoportra való vonatkoztatása terén lehet a kutatás segítségére. Utóbbira példa az *Orosz* családnév, melynek térképlapja a népnév középkori 'északkeleti szláv, ruszin' jelentéstartalmát erősíti, szemben a mai 'nagyorosz' jelentéssel (N. FODOR 2011: 102–3).

A foglalkozásnevek lexikális térképlapjai a gazdaságtörténet számára hordozhatnak többletinformációkat. Gondolunk itt például arra, amikor egy mesterség (pl. kovács) szakosodása, specializálódása a családnevekben (pl. *Kannagyártó*, *Tűgyártó*, *Patkós*, *Lakatos*, *Késes*, *Csiszár* stb.) megmutatkozik. Ez utalhat az adott város vagy tájegység gazdasági fejlettségére (vö. GULYÁS 2008). Természetesen mindvégig figyelembe kell vennünk azt, hogy a következtetések elsősorban nem a 18. századi viszonyokra, hanem a családnevek kialakulásának és rögzülésének korai időszakára (15–16. sz.) vetíthetők vissza.

Minden egyes névegyed regionalitása érdekes lehet a kutatás számára, de természetesen nem minden esetben kapunk használható adatokat. Azonban mindenképpen érdekes még azoknál a neveknél is megvizsgálni a területi sajátosságokat, amelyek története, kialakulása, gyakorisága jól ismert. Erre a *Nagy* családnév szolgáltathat jellemző példát.

1. ábra: A *Nagy* családnév nyelvföldrajzi tagozódása 1715-ben²

E nevet a magyar névadás során azok a személyek kapták, akiket magas termetük vagy életkoruk különböztetett meg másoktól; az utóbbi értelemben 'idősebb' jelentés társult a névhez (CsnSz.). A családnév nagy megterheltsége is az általános jelentéstartalmakból vezethető le. A Felső-Tisza-vidéken az 1401–1526 közötti időszakban a 3. leggyakoribb név volt (N. FODOR 2010a: 97), napjainkban pedig az első helyen szerepel 240 ezres előfordulással (CsnE.). Mivel a *Nagy* családnév biztosan magyar névadással keletkezett, ezért természetes módon Magyarország peremvidékein nagyon ritkán fordul elő, belső tagozódása azonban már mindenképpen figyelmet érdemel. HAJDÚ MIHÁLY történeti és mai adatok ismeretében úgy vélekedik a névviselőkről, hogy „területi megoszlásuk nagyjából egyenletes, de Moldvában ritkább” (CsnE. 345). Az utóbbiról adatok híján nem nyilatkozhatunk, de a belső területek esetében azt látjuk, hogy a Tiszántúlon és a Közép-Tisza-vidéken kimagasló a név gyakorisága: Csanád, Békés, illetve Heves és

² A közölt ábrákhoz rendelt adatok az ellenőrzés során $\pm 0,5\%$ mértékig módosulhatnak.

Külső-Szolnok egyesített vármegyék esetében 5% fölötti, a Jászkun területben, Csongrád, Szabolcs, Borsod és Bihar megyében pedig 4–5% közötti az aránya.

VÖRÖS FERENC szinkrón adatok alapján megállapította, hogy „az ország minden régiójában igen nagy koncentrációban találkozhatunk a névvel. [...] A megyei névállományokon belül legkoncentráltabban Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Komárom-Esztergom megyében van jelen a név” 3% fölötti gyakorisággal. „Nem sokkal marad le tőlük Szabolcs-Szatmár-Bereg, Győr-Moson-Sopron és Békés megye.” (VÖRÖS 2010b: 319.) A háromszáz évvel korábbi állapotok is hasonló tagozódást mutatnak a keleti megyék esetében, viszont egyértelműen egy régióközpontot jelölnek ki, ellentétben a mai adatokkal. A Komárom és Esztergom megyei nagy gyakoriság a történeti anyagban nem mutatható ki. Jól látható, hogy a Dunántúl területén nincs olyan megterheltsége a névnek, mint a nyelvterület középső részén. Megállapíthatjuk, hogy az alföldi névhasználat jellemző sajátossága e tulajdonságjelölő név kiemelkedő gyakorisága. VÖRÖS szerint „magyarázatra szorulnának a régiós különbségek, ám egyetlen nagy gyakoriságú név alapján a kérdést nem lehet megválaszolni” (VÖRÖS 2010b: 319). Kétségtelen, hogy a *Nagy* név Tisza melléki gyakoriságának okát meghatározni nem egyszerű feladat, de az feltehetően nincs összefüggésben a többi nagy megterheltségű név (pl. *Kovács*, *Tót*, *Varga*) földrajzi sajátosságaival.

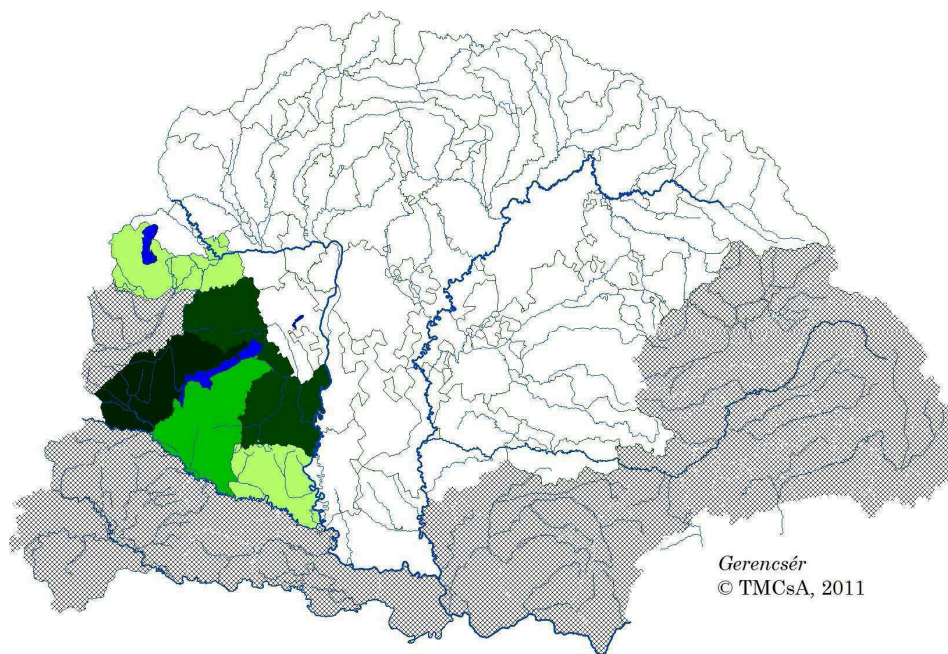
Megye	fő	%
Csanád	18	7,86
Békés	22	6,45
Heves és Külső-Szolnok	120	5,31
Jászkun terület	45	4,67
Csongrád	67	4,56
Szabolcs	96	4,50
Borsod	93	4,36
Bihar	222	4,15
Veszprém	121	3,74
Hajdú terület	19	3,65
Somogy	72	2,93
Fejér	60	2,77
Szatmár	112	2,65
Győr	87	2,55

Megye	fő	%
Tolna	32	2,45
Pest-Pilis-Solt	187	2,39
Komárom	62	2,14
Nógrád	58	2,04
Esztergom	33	1,83
Közép-Szolnok	20	1,70
Zemplén	84	1,66
Bereg	38	1,60
Baranya	61	1,50
Gömör	37	1,37
Zala	82	1,32
Abaúj	15	1,13
Ung	18	1,03
Kraszna	5	1,00
Hont	45	0,99

Megye	fő	%
Zaránd	13	0,66
Pozsony	55	0,63
Sopron	41	0,51
Bars	28	0,50
Moson	11	0,28
Torna	1	0,28
Máramaros	8	0,22
Kővár vidéke	1	0,18
Ugocsa	1	0,10
Arad	1	0,10
Sáros	5	0,09
Buda és Pest	2	0,09
Kis-Hont	1	0,05
Zólyom	1	0,03
Trencsén	3	0,02

1. táblázat: A *Nagy* családnév megyénkénti megoszlása az 1715-ös összeírásban

4.2. Nyelvjárás-történeti vizsgálatok. – A személynevek a nyelvi rendszer részeként magukon viselik a dialektusok hangtani, alaktani és lexikális sajátosságait, ezért az elemzésünk nyelvjárás-történeti tanulságokat is hordoz. Az 1715-ös történeti névanyag alapján vizsgálhatóvá válik egyebek mellett az *ö*-zés (l. pl. a *Veres* ~ *Vörös* névváltozatok adatait), bizonyos töváltakozások (pl. *-falvai* ~ *-falvi* ~ *-falusi*), valamint jellegzetes tájszók (pl. *Gerencsér*) szóföldrajza is. Az utóbbi név példájával kívánjuk illusztrálni a térképek nyelvjárás-történeti felhasználhatóságát. A *Gerencsér* név ábrája (2.) alapján egyértelműen megállapítható, hogy a 'fazekas' jelentésű foglalkozásnév alak- és helyesírási változatai (*Gerencser*, *Gerenczer*, *Gerenczér*, *Gerencsír*, *Gerencsir*, *Gerensér*) a 18. század elején ki- zárólag a Dunántúl területén fordultak elő.

2. ábra: A *Gerencsér* családnév nyelvföldrajzi tagozódása 1715-ben

Megye	fő	%
Zala	45	0,73
Veszprém	12	0,37
Somogy	6	0,24
Sopron	5	0,06

Megye	fő	%
Tolna	5	0,38
Győr	4	0,12
Baranya	3	0,07
–	–	–

2. táblázat: A *Gerencsér* családnév megyénkénti megoszlása az 1715-ös összeírásban

VÖRÖS FERENC a *Gerencsér* tárgyalása kapcsán arra a megállapításra jut, hogy „mind a *Fazekas*, mind pedig a *Gerencsér* az ország minden megyéjében megtalálható, de az első inkább a Dunától keletre, a második inkább attól nyugatra fordul elő nagyobb arányban”. Utóbbi névföldrajzi sajátosságait a nyugat- és dél-dunántúli szláv (horvát) népesség kimagasló arányával magyarázza (VÖRÖS 2010a: 170–3), azaz közvetve szláv névadás eredményének tartja. A TESz. szerint „a jobbra csak a Dunántúlon elterjedt” magyar *gelencsér* forrása feltehetőleg egy szerbhorvát, szlovén R. **gornčar* ’fazekas’ volt. A régi szót azonban a szlovénben a hasonló jelentésű *lončar* kiszorította. A szlovén eredetet megerősíti a bemutatott térkép is, amelyen a legnagyobb előfordulás éppen a szlovén területekkel érintkező, szlovén (vend) népességgel is bíró Zala megyében mutatható ki. Az, hogy a Dunántúl területén a *gerencsér* átvette a *fazekas* szerepét, arra utal, hogy a középkor folyamán szláv

eredetű jövevényszóként épült be a dunántúli magyar nyelvjárásokba, így véve részt a magyar családnévek kialakulásának folyamatában. VÖRÖS FERENCCEL szemben úgy véljük, hogy nem azért lett gyakori a *Gerencsér* név a Dunától nyugatra, mert nagy volt az itteni horvát népesség aránya, hanem mert – kétségtelenül a magyar–szláv nyelvi kontaktus eredményeként átvett – tájszóként a fazekas foglalkozás megnevezésére szolgált a korai századokban, hiszen csak ezzel magyarázható a *Fazekas* név jóval kisebb dunántúli előfordulása.

A név *i*-ző (*Gerencsír*) és *ö*-ző alakváltozatai (pl. *Gölöncsér*) is a magyar nyelvbe való beilleszkedés mellett szólnak. Ki kell emelnünk ezzel kapcsolatban, hogy a történeti anyagban – meglepő módon – nem találtunk *ö*-zésre utaló adatokat. A zárt *i*-zés előfordulásai viszont Zala megyében nagy arányban (67%) voltak jelen a vizsgált lexéma esetében.

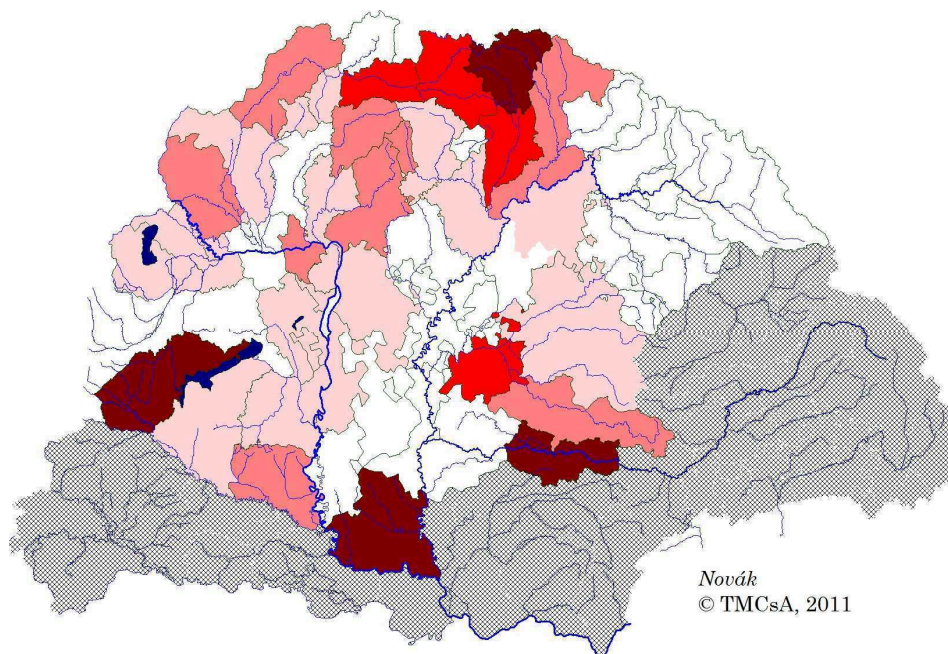
4.3. A név és etnikum összefüggésének problematikája. – A szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy a családnév mennyire tükrözi a névviselő nemzetiségét a névadás pillanatában, illetve később, a leszármazottak nevéként. A névetimon meghatározása elsősorban a (középkori) névanyag nyelvi eredet szerinti megoszlását mutatja meg, mely a történeti-demográfiai kutatások számára képezhet közvetett alapot az etnikai viszonyok rekonstruálásához. Korántsem egyértelmű azonban a név és etnikum összefüggésrendszere. Ennek ellenére az ilyen irányú vizsgálatokat nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül, mert a 18. század második feléig etnikai hovatartozásra utaló összeírás nem áll rendelkezésünkre a történelmi Magyarországról. (Az etnikumra a település domináns nyelvhasználatán keresztül utaló első forrás a *Lexicon Locorum* 1773-ból.)

A „névelemzés” módszere nem példa nélküli a történeti kutatásokban. A 19. század végén ACSÁDY IGNÁC az első két országos összeírás nevei alapján próbált következtetéseket levonni a 18. századi Magyarország etnikai viszonyait illetően (1896), a két világháború között a Mályusz Elemér nevéhez köthető népiségtörténeti iskola is a neveket vette alapul a nemzetiségi viszonyok feltárásában (SZABÓ 1937; MAKSAY 1940; JAKÓ 1940 stb.; l. még OROSZ 2003; N. FODOR 2011). A módszer a háború után sem tűnt el végérvényesen, például BENDA KÁLMÁN is a családnéveket hívta segítségül a hajdúk eredetének meghatározásához (1970), sőt a közelmúlt nyelvhatárvizsgálataiban szintén látunk példát a módszer alkalmazására (pl. TAMÁS 1996; BAGDI–DEMETER 2005, 2007 stb.).

SZABÓ ISTVÁN Ugocsa megyéről írt monográfiájában a következőképpen fogalmazta meg a népiségtörténeti kutatás feladatát: „Az összegyűjtött személyneveket nyelvi hovatartozandóság szerint osztályoztuk. Bár a nevek nyelvenkénti minősítésével nem többet, csak a név nyelvi alakját óhajtjuk kifejezni, mivel mégis e nyelvi minősítés alapján egy-egy közösség nyelvi jellegére s ennek alapján nemzetiségére vontunk le következtetéseket, szükségesnek láttuk, hogy azokat a neveket, melyek nyelvi alakja s tartalma között a nemzetiség tekintetében ellentmondás mutatkozik vagy ellentmondás lehetősége lappang, a határozott nyelvi alak dacára is bizonytalannak tekintsük” (1937: 5). Ez utóbbi kijelentés főként a népnévi eredetű családnévekre irányult. Ezeket a népiségtörténet kutatói etnikai szempontból bizonytalannak minősítették, mivel a név szemantikai tartalma ugyan valamilyen nemzetiségre utal, de a nyelvi megformáltság attól eltérő (vö. FARKAS–SLÍZ 2011).

A név és etnikum kapcsolata természetesen nemcsak a magyar etimonú nevek esetében vizsgálható, hanem az idegen eredetűeknél is. Ebben az esetben azt kutatjuk, hogy egyes, nem magyar névadással keletkezett nevek hogyan terjedtek el a magyar nyelvterületen. Az alábbiakban a mai magyar névállomány leggyakoribb idegen eredetű neve, a *Novák* példáját mutatjuk be (3. ábra). A névvel részletesen legutóbb FARKAS TAMÁS (2010b)

foglalkozott, mai szinkrón névtérképét VÖRÖS FERENC (2010a: 97) közölte. Mindketten egyértelműen szláv eredetűnek tartják a nevet, az ószláv eredetű *nov-* 'új' tö alapján 'a valahová újonnan betelepülő személy' jelentést társítják hozzá. Ezenkívül felmerültek még más (kevésbé valószínű) motivációs lehetőségek is (FARKAS 2010b: 170; VÖRÖS 2010a: 96).

3. ábra: A *Novák* családnév nyelvföldrajzi tagozódása 1715-ben

Az alapos, részletező feldolgozásokat csupán a fenti térkép tanulságaival kívánjuk kiegészíteni. VÖRÖS FERENC térképre vetített mai adatai (2010a: 97, 32. ábra) nyugat-dunántúli (Zala megye) és északkelet-magyarországi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) gócpontokat mutatnak, ahonnan a szomszédos megyékbe is áttért a családnév. A *Novák* név 1715-ös térképlapja jól jelzi, hogy a mai jelentős északkeleti megterheltség nagy valószínűséggel a Sáros vármegyéből déli irányba zajló szlovák migráció (leszívárgás) eredménye. Zala megye esetében a szlovén és horvát névviselők jelenlétét kell a múltban is kiemelnünk. Ezek mellett viszont a történeti anyagban kirajzolódik egy harmadik (déli) gócpont is Bács és Arad megye területén. A mai anyag viszont az érintkező területeken nem mutat jelentősebb aránybeli eltérést, aminek az okai az alábbiak lehetnek. 1. Az érintett megyék a vizsgált összeírás idejében nagyon gyér lakossággal bírtak, emellett az adófizetők jelentős részben nem magyarok voltak. A későbbi századokban viszont ezeknek a déli területeknek az etnikai összetétele is jelentősen módosult, így a 18. század eleji és a mai állapotok között már nehéz kapcsolatot kimutatni. 2. Magyarázat lehet még az is, hogy

a megyék területéről nem érkezett a szomszédos megyékbe (Csongrád, Békés, Pest-Pilis-Solt) számottevő, *Novák* nevet viselő szláv lakosság; helyben kimutatható lenne a név mai gyakorisága, ehhez viszont határon túli adatokkal nem rendelkezünk. 3. A fentiek mellett a néhány adatot előfordulás Arad, Bács és Békés megye esetében a következtetések levonásában óvatosságra int, mivel egy bővebb névanyag könnyen a fentiekől eltérő arányokat eredményezhet. A bizonytalanságoktól függetlenül azonban a *Novák* név szlovák, szlovén, horvát eredete mellett más magyarázati lehetőséggel is számolnunk kell.

Megye	fő	%
Zala	34	0,54
Arad	4	0,41
Bács	5	0,39
Sáros	18	0,32
Békés	1	0,29
Szepes	10	0,28
Abaúj	3	0,23
Liptó	8	0,2
Esztergom	3	0,17
Kis-Hont	3	0,16
Trencsén	23	0,15

Megye	fő	%
Nógrád	4	0,14
Baranya	5	0,12
Zemplén	5	0,1
Pozsony	9	0,1
Zólyom	3	0,1
Zaránd	2	0,1
Fejér	2	0,09
Moson	3	0,08
Somogy	2	0,08
Tolna	1	0,08
Nyitra	8	0,07

Megye	fő	%
Turóc	1	0,07
Borsod	1	0,05
Gömör	1	0,04
Hont	2	0,04
Bihar	2	0,04
Sopron	3	0,04
Szabolcs	1	0,03
Pest-Pilis-Solt	2	0,03
Győr	1	0,03
–	–	–
–	–	–

3. táblázat: A *Novák* családnév megyénkénti megoszlása az 1715-ös összeírásban

4.4. További elemzési lehetőségek. – a) A családnévek főbb csoportjainak (típusainak) névföldrajzi szempontú elkülönítése további elemzési lehetőséget jelent. Köztudomású, hogy a magyar nyelvterületen belül bizonyos családnév típusok területi tagozódást mutatnak: a peremvidékeken például jóval kisebb arányban vannak jelen a helynévi eredetű családnévek, ellenben a rokoni kapcsolatra utalók megterheltsége nagy (vö. HAJDÚ 1994). A **névrendszertani** (elsősorban motivációs-jelentéstani) alapú elemzésre a német családnévátlasz kapcsán is találunk példát (vö. KUNZE 2004⁵). Anyagunkban a kódolás után a jövőben lehetőség nyílik egyes családnév típusok regionalitásának ábrázolására is. b) A történeti családnévi adatbázis alkalmas arra, hogy a személynevekben előforduló **alaktani** jelenségek nyelvföldrajzi sajátosságait elemezzük. Vizsgálhatjuk bizonyos formánsok: kicsinyítő képzők (pl. *-csa/cse*, *-ó/ő*, *-a/e*), a többfunkciójú *-i* képző, a *-fi(a)* és bizonyos etimológiai tóváltozatok (pl. *Ihász ~ Juhász*) földrajzi sajátosságait (vö. VÖRÖS 2010a: 131–47). A német kutatók grammatikai vizsgálatai a magánhangzók és mássalhangzók mennyiségi és minőségi eltéréseire irányultak különböző fonetikai helyzetben (*Müller ~ Moeller ~ Miller*; *Lange ~ Lang*, *Schütz ~ Schütze*), emellett a morfológiai és szintagmatikus elemzésekben a családnévek affixumos alakjait hasonlították össze a toldalék nélküli alakokkal (l. pl. UDOLF 2006: 53–5; HELLFRITZSCH 2007). A magyar névanyag ennél jóval korlátozottabb elemzési lehetőségekkel bír, de a morfológiai vizsgálat itt sem nélkülözhető. c) A családnév elemzésben korlátozott mértékben a **helyesírás-történeti** szempontot is érvényesíthetjük (bővebben l. VÖRÖS 2010a: 189–204; KOROMPAY 2010), melynek segítségével a korabeli hangjelölési szokásokra tudunk következtetni. A 18. század eleji névanyag feltehetően tartalmaz utalásokat a protestáns és katolikus helyesírás területi sajátosságaira. Ebben az esetben azonban nem a névviselő lakóhelyét, hanem az összeíró származási helyét kell figyelembe vennünk.

d) Az adatbázis tartalmazza az összeírt személyek keresztnévét is, így az újkori **keresztnév-adási szokások** művelődéstörténeti hátterének feltárásához gyűjthetünk adalékokat. A megyei és járási közigazgatási egységekre épülő keresztnév-gyakorisági listák alapján lehetőségünk van arra, hogy egyes vidékek névadási szokásait részletes elemzés alá vonjuk.

5. A fentiekben bemutatott példákkal és felvetett elemzési lehetőségekkel azt kívántuk érzékeltetni, hogy egy történeti személynévi adatbázisra épülő névföldrajzi kutatási program számos névtani, nyelvészeti és interdiszciplináris elemzési lehetőséget hordoz magában, amelyek hozzájárulhatnak a magyar személynévrendszer átfogóbb megismeréséhez.

Hivatkozott irodalom

- ACSÁDY IGNÁC 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21)*. Budapest.
- BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR 2005. A nyelvhatárváltozás természeti és gazdasági háttere Bihar megye példáján (1770–1992). In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN szerk., „Tájak, régiók, települések...”. *Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*. Debrecen. 279–87.
- BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR 2007. Migráció és asszimiláció a Partiumban 1715–1910. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN szerk., *Tanár Úrnak tisztelettel! 56 tanulmány Dr. Korompai Gábor 70. születésnapjára*. Debrecen. 299–308.
- BENDA KÁLMÁN 1970. A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest. 193–6.
- BRENDLER, ANDREA 2007. GENS – räumliche Verteilung von Zunamen in Italien: Einige Möglichkeiten der italienischen Zunamengeographie. *Zunamen* 2/1: 76–84.
- BRENDLER, SILVIO 2006. Zum Erscheinen der Kartierungssoftware The British 19th Century Surname Atlas. *Zunamen* 1/1: 89–99.
- BRENDLER, SILVIO 2008. Hubert Klausmann, Atlas der Familiennamen von Baden-Württemberg. *Zunamen* 3/2: 185–8.
- BROUWER, LEENDERT é. n., *De top 100 van de familienamen in Nederland*. <http://www.meertens.knaw.nl/nfb/documenten/top100.pdf> [2011. 12. 16.]
- ConsReg. 1715. = *Conscriptio Regnicolaris* 1715. N 78. MOL., 3119–3131. doboz. Digitalizált kiadás: H. NÉMETH ISTVÁN szerk. *Az 1715. évi országos összeírás*. (DVD-ROM). Budapest.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 2010. Az olasz vezetéknévek geolingvisztikai sajátosságai és földrajzi megoszlása. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig*. MNyTK. 234. Budapest–Szombathely. 81–92.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–63.
- FARKAS TAMÁS 2010a. Családnév-változtatás és névföldrajz. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig*. MNyTK. 234. Budapest–Szombathely. 67–80.
- FARKAS TAMÁS 2010b. *Novák*: egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag. *Magyar Nyelv* 106: 169–82.
- FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN 2011. Német népcsoportokra utaló családnevek Magyarországon. *Német, Szász, Bajor, Sváb*. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Budapest–Szombathely. 67–80.

- N. FODOR JÁNOS 2008. Magyar eredetű családnevek megváltoztatásának esetei a 19. században. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest. 332–41.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban.* MNÉ. 2. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék kései ómagyar kori személyneveinek szótára (1401–1526).* MNÉ. 3. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2011. Név és etnikum összefüggésének nyelvföldrajzi vonatkozásai a Történeti Magyar Családnévátlasz példaanyagában. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek.* Szombathely. 95–108.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2007. Mezővárosi személynevek a középkori Északkelet-Magyarországról. *Magyar Nyelvjárások* 45: 151–87.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2008. Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–62.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ő-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772)* 1–3. Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2008. Beszámoló a készülő „Mai családneveink lexikona” munkálatairól. *Névtani Értesítő* 30: 168–85.
- HELLFRITZSCH, VOLKMAR 2007. *Lessig/Lässig – Lessing. Zunamen* 2/1: 44–59.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest. 111–30.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1991. A *Benkő* családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajza. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 327–31.
- KISS JENŐ 2001. A nyelvjárások osztályozása. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest. 72–81.
- KOROMPAY KLÁRA 2010. Mit nyújthat a helyesírás-történet a szinkrón magyar családnévátlasz munkálataihoz? In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig.* MNyTK. 234. Budapest–Szombathely. 57–66.
- KUNZE, KONRAD 2004⁵. *dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet.* München.
- LABOV, WILLIAM – ASH, SHARON – BOBERG, CHARLES 2006. *The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change.* Berlin.
- MAKSAY FERENC 1940. *A középkori Szatmár megye.* Budapest.
- OROSZ LÁSZLÓ 2003. Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudmánypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok* 137: 43–99.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342).* Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye.* Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I/1. Budapest.
- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2011. Német családnevek és helynevek kapcsolata. Bepillantás a Német Családnévátlasz (Deutscher Familiennamenatlas) lapjaiba. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek.* Szombathely. 127–34.
- TAMÁS EDIT 1996. A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: HATTINGER GÁBOR – VIGA GYULA szerk., *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei.* Budapest. 9–38.

- TÓTH VALÉRIA 2011. A térinformatika alkalmazási lehetőségei a nyelvészetben. In: LÓKI JÓZSEF szerk., *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában*. 2. Debrecen. 143–150.
- TRUDGILL, PETER 1983. *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. Oxford.
- UDOLPH, JÜRGEN 2006. Familiennamen in ihrer Bedeutung für die Dialektologie, Wüstungsforschung und Siedlungsgeschichte. *Zunamen* 1/1: 48–75.
- VÖRÖS FERENC 2004. A (történeti) személynév kutatás a Felvidéken. Különös tekintettel a Trianon utáni fejleményekre. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.* Budapest. 39–59.
- VÖRÖS FERENC 2007. Egy hungarocentrikus Kárpát-medencei szinkron névföldrajz szükségességéről. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozium. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Szombathely. 299–307.
- VÖRÖS FERENC 2010a. *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. MNyTK. 235. Budapest–Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2010b. Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 159–69, 308–22.
- VÖRÖS FERENC 2011. Hol tartanak a mai magyar családnévatalasz munkálatai? *Névtani Értesítő* 33: 191–202.
- WURM, STEPHEN A. – MÜHLHÄUSLER, PETER – TYRON, DARRELL T. eds. 1996. *Atlas of Languages of Intercultural Communication in the Pacific, Asia, and the Americas*. Trends in Linguistics Documentation 13. Berlin–New York.

N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA

JÁNOS N. FODOR – ÉVA F. LÁNCZ, **Preliminary studies on the Atlas of Hungarian Historical Family Names**

In synchronic and diachronic surveys of family names, digital atlases have recently become extremely important tools, as they can provide information on the spatial distribution, localization, and dialect differences of names and name variants. European onomastics has already produced some very impressive works in the field, and Hungarian onomastics should also join the trend.

In Hungary, the current synchronic surveys on family names face several questions to which adequate answers can only be gained from investigations into historical changes. The first steps to build the database of the Hungarian historical personal names have already been taken. The present database contains the 166,000 names of the first national census in 1715. The name corpus provides an opportunity for several linguistic, onomastic and interdisciplinary enquiries, some of which are described in the paper: 1) Lexical cartograms are used to examine the regionality of the names in order to reveal extralinguistic factors (migration, economic and social relations, etc.), adopting an interdisciplinary approach. 2) Personal names as elements of the language display dialectal, phonetic, morphological and lexical features; thus, their analysis provides us with valuable insights into historical dialectology. 3) Identifying the name-etymons helps us to find out the distribution of the linguistic origin of the relevant name stock, which might serve as an indirect source of historical demographic research to reconstruct contemporary ethnic conditions. 4) In name systemic investigation, the mapping and analysis of the regionality of certain family-name types are carried out. Morphological enquiries are aimed at discovering the geographical characteristics of certain formants (derivative suffixes) and variants.

HOL TARTANAK A MAI MAGYAR CSALÁDNÉVATLASZ MUNKÁLATAI?

1. Munkám bevezető részében elsőként a címválasztás igényel némi magyarázatot, ugyanis a megfogalmazás azt a látszatot kelti, hogy a 2009 júniusa óta eltelt két évben alig történt előrelépés a mai magyar családnévátlasz munkálataiban. Köztudott, hogy az efféle címválasztással többnyire akkor szokás élni, ha egy-egy projekt megvalósításáról az előkészületi fázisokban kívánnak szólni, vagy csak az első lépéseket sikerült megtenni. Nos ez így is volt 2011 júniusáig, ha leszámítjuk azt, hogy „Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása” címmel időközben napvilágot látott az MNyTK. 235. száma (VÖRÖS 2010c), amelyben jó néhány kartogram elemzésével próbáltam ízelítőt adni arról, mi minden hámozható ki a mai magyar családnévállomány téri tagozódásából. Ezenkívül egy konferenciakötetben, valamint jó néhány folyóiratban, emlékkönyvben megjelent tanulmányom adott számot a munkálatok állásáról, illetőleg az addigi rész-eredményekről (l. VÖRÖS 2009, 2010a–g, 2011a–d). A viszonylag bő termés ellenére mégis egy helyben topogásról beszélhetünk, hiszen az adatbázis jellegéből fakadóan – néhány kivételt leszámítva – 2011 nyaráig csupán megyék szerinti bontásban sikerült az adatokat térképre vetíteni. A településenkénti bontású térképek készítése továbbra is váratott magára. Ennek több oka is volt. Mindenekelőtt az, hogy a 2009-es adatbázisban a nevek lokalizálása irányítószámok alapján történt. Ez az esetek egy részében nem is jelentett gondot. Ám olyankor, amikor egy-egy irányítószámhoz több település is tartozott, az már komoly feladványnak számított, hiszen ez a tény a térképes megjelenítéskor gyakorta pontatlanságokat eredményezett volna. Másrészt a shape (shp) fájlok¹ és a már meglévő térinformatikai szoftver „összehangolását” igényelte volna.² Ennek elvégzése azonban jelentősen lelassította volna a projektet, és csupán kompromisszumos megoldásokat eredményezett volna. 2011 júniusában éppen ezért úgy döntöttem, hogy az illetékes hivataltól engedélyt kérek az adatbázis további finomítására, hogy az irányítószámokhoz a településneveket is hozzá lehessen rendelni. Az engedélyt azonnal megkaptam.³ Ezt követően részben újra el kellett végezni az adatbázis kódolását. További feladatként jelentkezett a már meglévő keresőprogram adaptálása, hogy megkönnyíthessem és meggyorsíthassam a korpusz adatainak lekérdezését az MMCsA.-ból. Eközben olyan matematikai segédprogramokat kellett készítenem, amelyek az adatbázisból származó neveket összegezni tudják, és megfelelő módon előkészítik a téri ábrázoláshoz. Ezeket még a nyár elején elvégeztem, hogy a későbbiekben már csak a térképek készítésére kelljen koncentrálnom. Mindezt saját anyagi erőforrásra támaszkodva kellett megvalósítanom, hiszen

¹ Az shp fájl csak pont, vonal és felület struktúrájú információkat tartalmaz, topológiaiakat nem. Az attribútum-adatok DBF állományban tárolódnak.

² A shape fájlok konvertálásában Képes Attilától, a Térképészeti Intézet munkatársától kaptam segítséget, amelyet ezúton szeretnék neki megköszönni.

³ A gördülékeny, gyors és korrekt ügymenetért elsősorban Varga Jánosnak, a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala főtanácsosának tartozom köszönettel.

a 2010 tavaszán az OTKA-hoz benyújtott pályázatom eredménytelen volt. Az udvariaság úgy kívánja, hogy e helyütt tekintsek el az okok részletesebb taglalásától.

Az elmondottakból is látható, az elmúlt időszakban nagyon sok akadályt kellett leküzdenem. Mindenekelőtt a pénzhányt, de itt említhetjük a többnyire üres ígéretésekben megnyilvánuló érdektelenséget, amikor anyagi támogatást kértem a munka folytatásához. Amiről szintűgy nem feledkezhettünk meg, az az ilyenkor szükséges extra teljesítményű hardveres háttér saját forrásokból történő előteremtése. Az elmúlt időszakra viszszagondolva néha magam is elcsodálkozom, hogyan tudtam az említett nehézségeken úrrá lenni, hiszen az egyébként elvileg csapatmunkát igénylő előmunkálatok mind ez ideig jórészt egyszemélyes vállalkozásként realizálódtak.

Visszakanyarodva a cím magyarázatához elmondható, hogy 2011 nyarán hatalmas lendületet vettek a már addig sem túl lassan folyó munkálatok. Sikertől térképre vinnem a tízezernél gyakoribb családnevek mindegyikét. Mivel az adatok téri tagozódását minden esetben településenkénti és megyénkénti bontásban is ábrázoltam, ezért az elmondottak alapján alapesetben kétszer száznégysz tematikus lexikai típus térképlapjával számolhatunk. Ezenkívül ahol azt indokoltnak találtam, az egyes változatokat is térképre vittem. Az utóbbiak döntő többsége hangtani különbségeket takar. Természetesen a térképkészítéssel párhuzamosan folyó munkák miatt egyéb lexikai, szemantikai típusokkal és morfológiai, morfoszemantikai jelenségekkel is foglalkoztam. Ezekhez is minden esetben kartogramok készültek.

Röviden arról is szólni kell, hogy a 2009-ben kikért és a 2011-ben módosított adatbázis között milyen egyéb különbségek adódnak. Az egyik legfontosabb, hogy a 2011-esben léptéknyivel kevesebb a lokalizálhatatlan adatoknak a száma, mint a korábbiakban. Ugyanis utólag derült ki, az eredetileg használt adatbázisban azért volt relatíve sok a lacím nélkülinek minősítendő adat, mert a központi nyilvántartásban előfordult, hogy a településnév mellett nem szerepelt az irányítószám. A két adatbázis „összefésülésével” jelentősen csökkent a lacím nélküliek száma. Számításaim szerint a tízmilliós adathalmazból mindösszesen 476 lokalizálhatatlan esetet lehet kimutatni. A másik különbség nem magából az adatbázisból, hanem a keresés és a keresőprogram finomításából adódik. Ennek köszönhetően esetenként egy-egy lexikai típusnak a korábbinál is több ejtés- és/vagy írásképváltozatát sikerült kimutatni. Ezek természetesen érdemben nem módosítják a korábban publikált eredményeket, ám mindenképpen árnyaltabb és valóságghűbb helyzetkép felvázolását teszik lehetővé.

Fentebb már utaltam rá, hogy a mai magyar családnévatalasz előkészületei közepette a projekt ábrázolástechnikájának korszerűsítése is viszonylag hosszú ideig váratott magára. A korábbi előkészületeknek köszönhetően 2011 nyaratól olyan tematikus térképek előállítását vette kezdetét, amelyek pont-vonal-felület jellegű, rétegekre bontott adatstruktúrákból állnak. A felhasználás során interaktívan állíthatók elő olyan térképlapok, amelyekben kereséseket végezhetünk, az egyes rétegeket ki-be kapcsolhatjuk, sőt a térképet további, akár lokális adatbázisokkal kombinálhatjuk. Egyébiránt a vektoros adatstruktúrának az a lényege, hogy általa a grafikus objektumokat azok jellemző pontjainak koordinátaival tárolhatjuk. Az általam létrehozott tematikus térképek a települések külterületét, illetőleg tizenkilenc megyét és a fővárost mint felületeket ábrázolják. Ezek tehát olyan, egyaránt lokuszokat és mennyiségeket kifejező tematikus térképek, amelyekről a képernyőn az adott területre vonatkozó konkrét numerikus értékek is leolvashatók. A térképeken a papír alapú, grafikus megjelenítéskor az egyes lokuszokat jelölő határvonalak

sajnálatos módon raszteressé válnak, noha a fájlok mentése során lehetőségem volt arra, hogy ún. SVG (Scalable Vector Graphics) formátumban tároljam az adatokat. Ez utóbbi szabvány nem más, mint egy XML alapú leíró nyelv, amely kétdimenziós, statikus és mozgó vektorgrafikus ábrázolásokhoz használható. Az SVG-nek a mi szempontunkból az egyéb formátumokkal szemben leginkább az a nagy előnye, hogy általa az eredetileg előállított vektorgrafikus alakzatokat később is változatlan formában tudjuk megjeleníteni, anélkül, hogy azok nagyfelbontású képekként raszteres felületekké válnának.

A térképre vitt adatokat következetesen ezrelékes értékekben adom meg, akár megyénkénti, akár településenkénti bontásban vetítem rá őket az adott területre. Méretarányuk az általam használt térinformatikai szoftveren alapvetően 1 : 2056295 és 1 : 2093376 között váltakozik. Az innen tanulmányokba kimásolt térképlapok méretaránya értelemszerűen a kicsinyítés vagy nagyítás függvényében módosul.

2. A hosszadalmasnak tűnő bevezető után joggal vetődik fel a kérdés az olvasóban, hogy vajon az eddig napvilágot látott eredmények alapján milyen hozadékokkal kecsegtetnek a készülő atlasz térképlapjai. Úgy tűnik, hogy a kutatás gazdag és jól strukturált adatbázisként szolgálhat a következő területeken folyó vizsgálatokhoz: a szorosabban vett leíró és történeti nyelvészet (ezen belül hangtan, helyesírás-történet, morfológia és kontaktológia); az önelvű névtan (ezen belül szemantikai és motivációs szempontok, etimológiai kérdések); a dialektológia (elsősorban nyelvföldrajzi kutatások); a néprajz és a művelődéstörténet; a társadalomtörténet (ezen belül népességtörténet, nyelvi és etnikai kisebbségek kérdése).

	Családnév	db		Családnév	db
1.	Nagy	20109	13.	Balogh	1270
2.	Kiss	16858	14.	Farkas	1120
3.	Szabó	8263	15.	Szűcs	1019
4.	Tóth	8203	16.	Biró	1019
5.	Pál	5798	17.	Deák	730
6.	Kovács	5574	18.	Pataki	719
7.	Varga	2791	19.	Fekete	689
8.	Horváth	2669	20.	Rácz	682
9.	Molnár	1962	21.	Gál	679
10.	Juhász	1568	22.	Balázs	610
11.	Papp	1444	23.	Simon	610
12.	Péter	1388	24.	Márton	600

1. táblázat: A többes tagolódású nevekben leggyakrabban előforduló névelemek

Mielőtt egy pillantást vetnénk a térképekre, feltétlenül szólnunk kell néhány egyéb módszertani dologról. Mindenekelőtt a gyakorisági listák meghatározásának mikéntjéről,

jöllehet ez a kérdés a 2010 elején megjelent CsnE. óta lezárt kérdésnek tűnik a nagyközönség számára. Korábban magam is hajlottam arra, hogy az enciklopédia módszerét kövessem, ám a munkálatok felgyorsulása során különféle megfontolások mégis arra késztettek, hogy azt részben felülvizsgáljam. Ennek oka nagyon is kézenfekvő. Ugyanis a kettős vagy többes tagolódású, a betűjeles és az időközben további összetétellel forrott családnevek (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban: többes tagolódású nevek) egyéb lexikai típusokkal történő összevonása esetenként azt eredményezhetné, hogy például a *Nagy-Horvát* mint többes tagolódású név a *Nagy* és a *Horvát* tételeit is egyaránt gyarapítaná. Ez esetenként akár jelentősen is torzítani tudja a lexikai típusok így kialakítandó tényleges gyakorisági sorrendjét. Hogy ennek a torzító hatásnak a nagyságrendjét érzékelhessük, álljon itt néhány adat, amelyek a többes tagolódású nevekben első és/vagy második névrészként ötszáznál többször előforduló lexikai típusokat mutatnak be (1. táblázat).

Amint az a táblázatból kitűnik, a többes tagolódású nevek leginkább a nagyon nagy gyakoriságú nevek sorrendjét fogják érinteni. Kivételnek mondhatjuk a *Pál*-t, amely az általam később felállítandó rangsorban csupán az 56. helyet foglalja el.

Számításaim szerint a harminc leggyakoribb lexikai típus gyakorisága a következőképpen alakul:

	Családnév	A	B		Családnév	A	B
1.	<i>Nagy</i>	237501	257610	16.	<i>Szűcs</i>	41500	42519
2.	<i>Kovács</i>	222110	227684	17.	<i>Mészáros</i>	40619	40877
3.	<i>Tóth</i>	217957	226160	18.	<i>Oláh</i>	38579	38790
4.	<i>Szabó</i>	214164	222427	19.	<i>Simon</i>	38290	38900
5.	<i>Horváth</i>	202317	204986	20.	<i>Rácz</i>	35659	36341
6.	<i>Kiss</i>	157432	174290	21.	<i>Fekete</i>	34860	35549
7.	<i>Varga</i>	139259	142050	22.	<i>Gál</i>	34762	35441
8.	<i>Molnár</i>	108344	110306	23.	<i>Vörös</i>	32835	33291
9.	<i>Balogh</i>	97622	98892	24.	<i>Szilágyi</i>	32627	32892
10.	<i>Németh</i>	96950	97061	25.	<i>Fehér</i>	27881	28180
11.	<i>Farkas</i>	83536	84656	26.	<i>Szalai</i>	27698	27874
12.	<i>Papp</i>	68278	69722	27.	<i>Hegedűs</i>	27403	27803
13.	<i>Takács</i>	54055	54432	28.	<i>Török</i>	27078	27456
14.	<i>Juhász</i>	53944	55512	29.	<i>Balázs</i>	26596	27206
15.	<i>Lakatos</i>	46508	46971	30.	<i>Barta</i>	25451	25904

2. táblázat: A mai magyar családnévállomány harminc leggyakoribb lexikai típusa
(A = lexikai típusként; B = lexikai típus + többes tagolódású nevek)

Amennyiben a 2. táblázatot HAJDÚ adataival vetjük össze (CsnE. 529), azt tapasztaljuk, hogy az első nyolc hely sorrendisége mindkét kimutatásban maradéktalanul egyezik.

HAJDÚhoz viszonyítva nálam csupán a 9–10. helyet elfoglaló nevek sorrendisége cserélődik meg először (HAJDÚnál a *Németh* után következik a *Balogh*; nálam a *Balogh* megelőzi a *Németh*-et). A másik cserét a 13–14. helyen találjuk: HAJDÚnál a *Juhász* áll előrébb, azt követi a *Takács* – nálam éppen fordítva. Az ilyesféle apró különbségek a két adatbázis összevetésekor a többi, nagy gyakoriságú név esetében is megfigyelhetők.

Magyarázatra szorul, hogy miért térnek el esetenként oly jelentős mértékben a többes tagolódású nevekre vonatkozó számításaim a CsnE.-ben fellelhető adatoktól. Ennek az a magyarázata, hogy a CsnE. 2007-es korpuszából jórészt csak akkor sikerült ezeket a szerzőnek kimutatnia, ha a keresett névelem az adott lexikai típus első névrészeként fordult elő. Ha tehát például *Horvát-Nagy*-ként szerepelt a *Nagy* névrész, akkor arra az adatbázis struktúrájából fakadóan HAJDÚnak már nem volt rálátása. Az összes eset felderítéséhez célzott keresőprogramra lett volna szükség, amely tudomásom szerint nem állt rendelkezésére a szerzőnek az enciklopédia előmunkálatai során.

Amint az már a CsnE.-ből is kiderült, a tízezernél gyakoribb lexikai típusok között 106 név található. Az MMCsA. vizsgálata alapján is ezzel egyező eredményt kapunk. Ennek a ténynek az említését e helyütt azért tartom fontosnak, mert amint már fentebb említettem, 2011 nyarán a tízezernél gyakoribb lexikai típusok mindegyikét térképre vittem: megyénkénti és településenként bontásban is elvégeztem téri tagozódásuk ábrázolását. Természetesen a kétszer 106 kartogramnál jóval több készült el az említett időszakban, hiszen ahol ez nyelvföldrajzi szempontból érdekesnek ígérkezett, a különféle változatokra is figyeltem. Példának okáért a *Baranyi* esetében külön-külön is vizsgáltam a *Baranyi*- és a *Baranyai*-féle típusokat; a *Bartá*-nál a *Barta*-, *Berta*-, *Birta*-féle, az *Orbán*-nál a szókezdő helyzetű *U*-s és *O*-s változatokkal is külön-külön foglalkoztam. Esetenként a labiális és illabiális változatok is szaporították a kartogramok számát (pl. *Demeter*, *Fülöp*, *Seres*, *Veres*). Egyéb hangtani és alaktani kérdések sem kerültek el a figyelmemet. Az említetteken túl az ezer és tízezer közötti tartományban is számos lexikai, szemantikai és morfológiai jelenség vizsgálatára került sor. Ezek közül csak egyet említek: a *falu* névrészt tartalmazó családnevek valamennyi morfoszemantikai típusának téri tagozódását megvizsgáltam. Ez utóbbiakról a közelmúltban térképekkel illusztrált kismonográfiám jelent meg (VÖRÖS 2011c).

3. A tanulmány második részében egy lexikai típus társadalomtörténeti, ezen belül népeségtörténeti, hazai nyelvi-etnikai kisebbségeink egyikét érintő kérdéseivel, nyelvföldrajzával foglalkozom.

Előljáróban a TÁRKI-nak egy 2006 júliusában készült OMNIBUSZ felméréséről kell szólnunk (<http://www.tarki.hu/tarkitekinto/20060811.html>). Ebben egyebeken túl azt tudakolták az adatközlőktől, hogy mely családnevek asszociálnak a felnőtt lakosság körében etnikai hovatartozást. Egyszerűbben szólva: mely neveket tekintünk etnikai szimbólumoknak. Ezen belül arra is kíváncsiak voltak, melyekről gondolják azt a megkérdezettek, hogy azok tipikusan roma nevek. A válaszadók ez utóbbi minősítéssel a következőket látták el: *Lakatos* (17 fő), *Oláh* (11 fő), *Orsós* (10 fő), *Kolompár* (7 fő), *Kanalas* (5 fő), *Balogh* (3 fő), *Horváth* (3 fő), *Farkas* (1 fő), *Gáspár* (1 fő), *Sárközi* (1 fő). (A zárójelben megadott számok arra vonatkoznak, hogy hány megkérdezett gondolta az adott névről, hogy az a romákhoz köthető.)

Hangsúlyoznunk kell: 1. a felsoroltak egyikének sincs kizárólagos kötődése a roma népességhez; 2. valamennyi járatos a magyar népesség körében is; 3. a szóban forgó nevek egyikének etimológiája sem köthető a roma nyelvjárásokhoz.

Korábban a Magyar Nyelv hasábjain megjelent írásomban a *Kolompár*-ral foglalkoztam. Akkor arra a következtetésre jutottam, hogy a KSH honlapján közzétett kartogramoktól eltérően a *Kolompár* nem azokban a térségekben mutatkozik a leggyakoribbnak, ahol az önbevallásra épülő népszámlálási adatok szerint a hazai roma népességet leginkább találjuk (vö. VÖRÖS 2010d: 316–8). Igaz, a kolompárokról (másként ún. oláh cigányokról) tudni kell, hogy a három fő roma csoport közül ők azok, akik földrajzilag a legszórtabban élnek szerte az országban. A szóban forgó munkában technikai okok miatt még csak a megyénként kapott ezrelékes értékeket tudtam térképre vetíteni. Utóbb azonban a településenkénti számítások alapján is elkészítettem a *Kolompár* kartogramját. Ez utóbbi is maradéktalanul megerősítette a korábbi megfigyeléseket. A térkép közlésétől ezúttal terjedelmi okokból eltekintek.

Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy valóban felülírják-e minden esetben a tények a mindennapi tapasztalatokra alapozott népi vélekedést. Mielőtt erre választ adnánk, több dolgot is előre kell bocsátanunk. Mindenekelőtt újfent hangsúlyoznunk kell, hogy a TÁRKI felmérésében leginkább romákhoz köthető neveket sem kizárólag roma vagy roma gyökerekkel rendelkező családok viselik, jóllehet a *Kolompár*-ral kapcsolatban a CsnE. is a következőképpen fogalmaz: „a cigányság körében különösen elterjedt”. A népszámlálások önbevalláson alapulnak. Az ilyen adatok tulajdonképpen csak kiindulási pontként használhatók bizonyos empirikus vizsgálatokhoz. A valóságot a maga teljességében nem képesek visszaadni. Különösen érvényes ez a második világháború utáni censzusokra, amelyekben egyes nyelvi-etnikai kisebbségek körében bizonyára joggal feltételezünk viszonylag nagy látenciát. Egyes becslések szerint a mai Magyarországon léptéknivel nagyobb roma népességgel számolunk, mint amennyiről az ezredfordulós statisztikák számot adnak. A KSH 2001-es censza szerint mintegy 190 ezer fő vallotta magát romának. Ezzel szemben a becslések 520–650 ezer közöttre teszik a lélekszámukat. Az elmondottakból egyértelműen azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a romák nyelvi-etnikai viszonyairól korántsem rendelkezünk valós képpel. Azonnal leszögezhetjük, hogy a névföldrajz is csak adalékokkal szolgálhat a tények feltárásához.

A romológiai kutatások szerint a hazai cigányság jelentős részének lakhelye manapság viszonylag jól lokalizálható; és ami témánk szempontjából legalább ilyen fontos: főbb nyelvi-etnikai csoportjaik hagyományos foglalkozásaikat tekintve is többnyire külön elkülönülnek egymástól. A hivatalos statisztikák alapján Magyarország a roma népességet leginkább a négy északi-északkeleti megyénkben (Nógrádban, Hevesben, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcs-Szatmárban), valamint a Dél-Dunántúlon (Zalaiban, Somogyban, Baranyában és Tolnában) kell keresnünk. A hazai romák némi egyszerűsítéssel három nyelvi-etnikai közösséget alkotnak. A romungrókat vagy más szóval magyarcigányokat – akik a statisztikák szerint a roma népességnek mintegy 71%-át teszik ki – Budapesten és környékén (azon belül elsősorban Pomázon és Zsámbékon), a Balaton északi partján és a Dél-Dunántúlon (Pécs, Mohács, Babócsa) találjuk meg; nyelvszigetet alkotnak a Pest megyei Csobánkán és a Baranya megyei Versenden. A romungrók hajdan hagyományos foglalkozásaik szerint zenészek, vályogvetők és szegkovácsok voltak. Az ún. oláh cigányok (kolompárok) a becslések alapján mintegy 21%-át teszik ki a hazai roma népességnek. Lakhelyük szerint azt mondhatjuk róluk, hogy az egész országban szórtnak.

élnék, de leginkább a városi népességhez tartoznak. Hagyományos foglalkozásuk szerint hajdan főként közülük kerültek ki a szegkovácsok, fémművesek (rézművesek és üstfoltozók), szőnyegkereskedők, sátorosok, köszörűsök stb. A beás cigányok mindössze 8%-át tették ki a magyarországi roma népességnek. Lakóhelyük szerint főként a Dunántúlon (Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyében), valamint a Tiszántúlon kereshetjük őket, ez utóbbi térségen belül is Tiszafüreden és Tiszadada környékén. Hagyományos foglalkozásuk szerint teknővájással, fakanálkészítéssel, kosárfonással foglalkoztak, de orsósokat is szép számmal találunk közöttük. (A hazai cigányság egyes csoportjairól l. KEMÉNY 1997, 1999; KEMÉNY–JANKY 2003.)

Az elmondottak alapján arra számíthatunk, hogy a fafaragással (is) foglalkozó beás cigányok köréből nagy számban kerülhetnek ki *Orsós*-ok, akiknek az ősei a megélhetési forrásukból fakadó jellegzetes ragadványnév alapján kaphatták a családnévüket.

Az ótörök eredetű *orsó* szavunk a TESz. és az EWUng. szócikkeinek egybehangzó állítása szerint már a 15. század elejéről adatolható a nyelvemlékekben. Legkorábbi adatai 1405 körül, valamint 1527-ben bukkannak fel először a különféle forrásokban. Egyik korai adat sem személynévben őrződött meg.

A közhiedelemmel ellentétben az *orsó* ~ *orsós* nemcsak annak a foglalkozásnak a jelölésére szolgált, amely a fonal felsodrására alkalmas eszköz előállításához köthető; a különféle prések, így a szőlőprések és egyéb ház körül használatos eszközök csavarjait is az orsósok készítették.

A CsnSz.-ben csak nagyon csekély számú adattal találkozhatunk mind az *Orsó*, mind pedig az *Orsós* szócikke alatt. A legkorábbit 1476-ból adatolja, később pedig 1548-ban és 1598-ban bukkann fel még egy-egy alkalommal a név. Az *Orsós* szócikke alatt az első adat 1595-ből származik, majd 1638-ból és 1713-ból vannak adatai. Tény, hogy nyelvfeldrajzokról a történeti források alapján meglehetősen nehéz lenne következtetéseket levonni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az *Orsós* családnév mai gyakorisága nincs összhangban a névnek a források korában való elterjedtségével. Ez különösen szembeötlő akkor, ha a manapság ugyancsak 20-30 ezer névgazdát takaró *Biró*, *Fodor*, *Kocsis*, *Sipos*, *Magyar*, *Vass*, *Lukács*, *Gulyás* szócikkeivel vetjük össze KÁZMÉRNÁL az *Orsós*-t. Ebből részben valószínűleg arra következtethetünk, hogy a névviselők száma a napjainkhoz közelebbi időkben szaporodott meg, noha azt sem zárhatjuk ki kategorikusan, hogy részben a CsnSz. forrásai lehettek az *Orsó* ~ *Orsós* családnévekre nézvést a kellenél foghíjásabbak, hiszen a romák életmódja alapján nem meglepő, hogy alig említik őket a régebbi források. Másrészt tudjuk, hogy a roma népesség körében hosszú ideig nem beszélhettünk állandó(sult) családnévekről, habár II. József már 1787-es nevezetes rendelete előtt is igyekezett visszaszorítani körükben a nevek spontán változását, illetőleg a közösség általi tudatos meg-megváltoztatását (vö. FARKAS 2009: 46).

A név nyelvfeldrajzáról előzetesen annyit tudunk, hogy az a „Dunán túl, különösen a Balaton vonalától délkeletre nagyon gyakori” (CsnE. *Kolompár* a.). A szerző az enciklopédia megállapításait történeti forrásokból származó gyűjtésekre és az ezredfordulós telefonkönyvek tanulmányozására alapozza.

A név MMCsA.-beli változatainak száma nem sok eltérést mutat attól, amit a CsnE. tartalmaz. A 3. táblázatban ezeket az adatokat foglalom össze.

Az *Orsós* megyénkénti eloszlásáról készült 4. táblázat és a hozzá tartozó tematikus térkép jelentős mértékben igazolja HAJDÚ fentebb idézett megfigyeléseit, hiszen alapvetően a Duna folyásától nyugatra fekvő megyékben kapunk magasabb ezrelékes részesedéseket és

erőteljesebb tónusú színeket.⁴ Somogy megyében a megye lélekszámához képest több mint huszonkétszer több *Orsós*-t tudunk adatolni, mint a hetedik helyet elfoglaló Vas megyében. Budapestről és annak környékéről, valamint a négy északi-északkeleti megyénkből csupán Nógrádban számottevőbb az *Orsós*-ok részesedése, de ott sem éri el a két ezreléket. Hevesben, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcs-Szatmárban a Dél-Dunántúlhoz képest ugyancsak jelentéktelen számarányban tudunk *Orsós*-okat kimutatni.

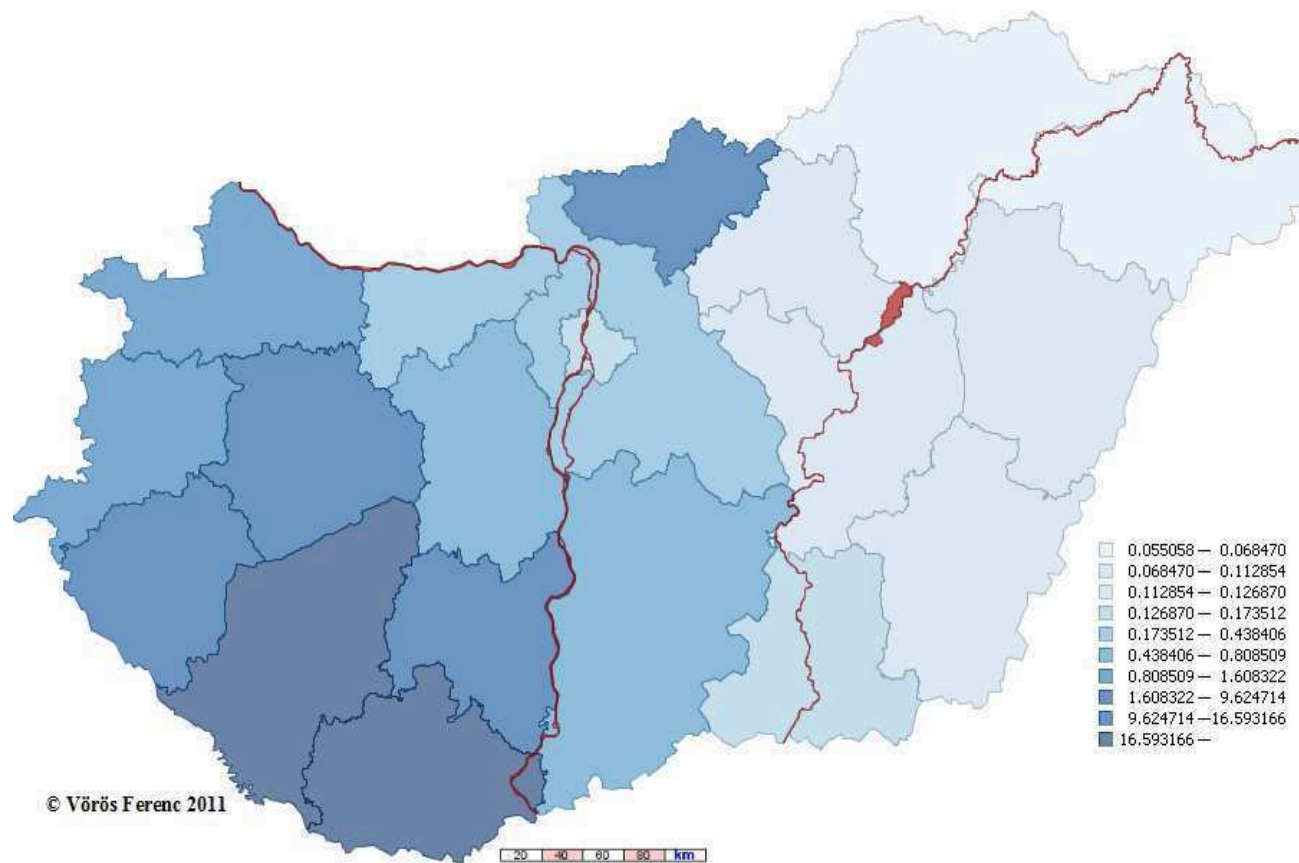
Változatok	Névviselők (fő)
<i>Orsós</i>	22 672
<i>Orsos</i>	1 136
Változatok összesen	23 808
Összetett nevek előtagjaként	37
Összetett nevek utótagjaként	15
Összetett nevekben összesen	52
Lakcím nélküli	2
Mindösszesen	23 862

3. táblázat: Az *Orsós* változatainak gyakorisága a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

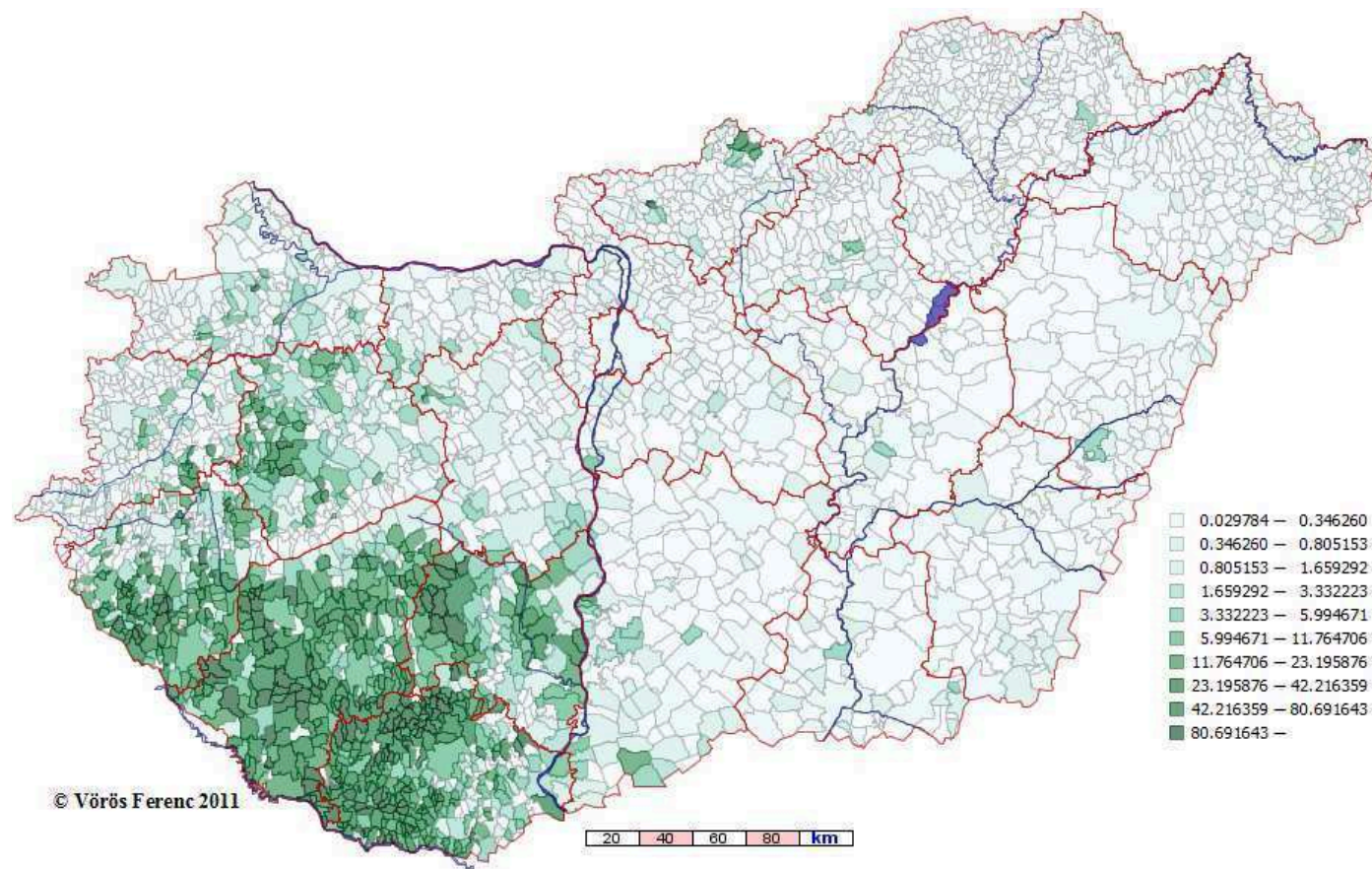
	Megye / főváros	fő	‰		Megye / főváros	fő	‰
1.	Somogy	7583	22,825442	12.	Pest	211	0,173512
2.	Baranya	6656	16,593166	13.	Budapest	276	0,161195
3.	Tolna	3040	12,555498	14.	Csongrád	54	0,126870
4.	Zala	2827	9,624714	15.	Heves	37	0,115387
5.	Veszprém	1282	3,488635	16.	Békés	43	0,112854
6.	Nógrád	342	1,608322	17.	Jász-Nagykun-Szolnok	38	0,093336
7.	Vas	254	0,961520	18.	Hajdú-Bihar	38	0,068470
8.	Győr-Moson-Sopron	360	0,808509	19.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	38	0,065007
9.	Fejér	323	0,743055	20.	Borsod-Abaúj-Zemplén	40	0,055058
10.	Bács-Kiskun	238	0,438406	21.	Lakcím nélküli	2	
11.	Komárom-Esztergom	128	0,403171		Összesen	23 808	2,338117

4. táblázat: Az *Orsós* családnév régiós megoszlása 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

⁴ A térképek másolása, különféle adathordozókon való tárolása, tudományos munkába történő átvétele, tankönyvi és oktatás folyamatban való felhasználása is csak a szerző írásbeli engedélyével lehetséges.

1. térkép: Az *Orsós* családnév nyelvföldrajza megyénkénti bontásban (%-ben) a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

2. térkép: Az *Orsós* családnév nyelvöldrajza településenkénti bontásban (%-ben) a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

Az *Orsós* név bokrába tartozó többes tagolódású családnevekről a CsnE.-ből semmi-féle információt nem kapunk. Igaz, számukat tekintve az ide tartozó lexikai típusok sem mondhatók túl gazdagnak. Éppen ezért indokoltnak tűnik tehát ezek felsorolása. Az MMCsA.-ban a következő lexikai típusokkal találkozhatunk: *Bogdán-Orsós* (1), *Orsós Bogdán* (1), *Orsós-Bogdán* (12); *Jeppesen-Orsós* (1); *Nagy-Orsós* (1); *Orsós Buzás* (1), *Orsós-Buzás* (20); *Orsós Sztoján* (2), *Orsós-Sztoján* (1); *Orsós-Weibel* (1); *Patkó-Orsós* (10); *Riedel-Orsós* (1).

Azt várnánk, hogy a roma népességnek az új keresztnévek befogadása iránti fogékonysága a többes tagolódású családnevek területén is megmutatkozik. Anélkül, hogy a hiány okaival kapcsolatban hosszabb találgatásokba bocsátkoznánk, be kell érünk annnyival, hogy jelezzük: az *Orsós* jellegzetesen kis lélekszámú, dél-dunántúli településeken számít gyakorinak. Ez némi magyarázatként szolgál arra, miért érezik meg késlekedve a többes tagolódású nevek divatja mint a manapság még jobbára csak városokra és/vagy felsőbb társadalmi rétegekre jellemző jelenség az *Orsós* által lefedett hátrányos helyzetű, kistelepülési térség(ek)be. Továbbá az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy a 20. század második feléből származó névváltoztatási kérvényekben gyakorta bukkanunk fel olyan érvek, amelyek egyértelműen megerősítik egyes, a romákhoz köthető családnevek stigmatizáltságát. Közvetetten erre utalnak például egyes kérelmek, amikor a leendő feleség kifejezett kérésére hivatkoznak az elmúlt fél évszázad roma névváltoztatói (vö. FARKAS 2009: 46–8).

Végezetül az *Orsós* nyelvföldrajzának etnikai hozadékáról szólva azt mondhatjuk: nagyfokú átfedés mutatkozik a magyarországi beás cigányok és a családnév téri tagozódása között. Ennek a megállapításunknak az sem mond ellent, hogy Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyén kívül Veszprém megye bizonyos térségeiben is az átlagosnál erőteljesebben színeződnek el a 2. térképen az egyes településeket szimbolizáló poligonok.

Hivatkozott irodalom

- FARKAS TAMÁS 2009. *Családnév-változtatás Magyarországon*. NytudÉrt. 159. Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN 1997. A magyarországi roma (cigány) kisebbségről. *Magyar Tudomány* 1997: 641–55.
- KEMÉNY ISTVÁN 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 1999/1: 3–14.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* 2003. október, 64–76.
- MMCsA. 2009. *A mai magyar családnevek adatbázisa*. (Database of Hungarian Surnames). Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: VÖRÖS FERENC.
- VÖRÖS FERENC 2009. Széljegyzetek a magyar családnévátlasz előmunkálatai közben. *Névtani Értesítő* 31: 185–97.
- VÖRÖS FERENC 2010a. A magyarországi családnévföldrajz új távlatai. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig*. MNyTK 234. Budapest–Szombathely. 13–30.
- VÖRÖS FERENC 2010b. *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. MNyTK. 235. Budapest.
- VÖRÖS FERENC 2010c. Szinkrón magyar családnévátlaszunk térképlapjainak margójára. *Magyar Nyelvőr* 134: 88–102.

- VÖRÖS FERENC 2010d. Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–69, 308–22.
- VÖRÖS FERENC [Bëpëш Фeрeнц] 2010e. Распространение антропонима *Lizanec* на территории Венгрии. In: FÁBIÁN MIROSLÁVA – HORVÁTH KATALIN szerk., *Ювілейний збірник на честь 80річчя від дня народження професора Петра Лизанця* (Jubileumi kötet Lizanec Péter 80. születésnapjára). Acta Hungarica 19–20. Ужгород (Ungvár). 110–7.
- VÖRÖS FERENC 2010f. Nyelvföldrajzról, változatok szótározásáról a Szabó családnév okán. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged. 179–89.
- VÖRÖS FERENC 2010g. A Varga családnévről a nyelvföldrajz nézőpontjából. In: KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA szerk., *Szépbe szőtt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére*. Mura-táj 2010. 1–2. Maribor–Lendva. 267–76.
- VÖRÖS FERENC 2011a. Keresztnevek divatjáról, családnévek nyelvföldrajzáról. Dolinszky, Sándor és Anna. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra. 255–70.
- VÖRÖS FERENC 2011b. A Korompai családnév eredetéről és nyelvföldrajzáról. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest. 400–9.
- VÖRÖS FERENC 2011c. A »falu« névrészt tartalmazó családnévek és a nyelvföldrajz. Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2011d. Helynév a családnévben. A Füzek alakváltozatairól nyelvföldrajzi és történeti megközelítésben. In: TÓTH ÁLMOS – BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest. 271–7.

VÖRÖS FERENC

FERENC VÖRÖS, **How far have we got in the work of compiling ‘The Atlas of Contemporary Hungarian Surnames’?**

The first part of the paper reports on the present state of the work of compiling ‘The Atlas of Contemporary Hungarian Surnames’. The author speaks about the development of the search engine and the geographic information system needed to generate the maps for the Atlas, as well as about the elaboration of the necessary mathematical support programs. The author also discusses the theoretical and methodological approaches adopted in the compilation of frequency lists and in the definition of lexical types. The second part of the paper, based on thematic maps on the surname *Orsós*, gives us an insight into the process of how one can make some valid statements about the relationship between the observed surname and the Hungarian Beas Gypsies, when showing on maps the geographical distribution of the relevant data stored in MMCsA / DHS (A mai magyar családnévek adatbázisa / The Database of Hungarian Surnames), including more than 10 million surnames.

TERMINOLÓGIAI MUNKÁLATOK A NÉVKUTATÁS TERÜLETÉN

1. Bevezető megjegyzések. – A megfelelő tudományos terminológia szoros és kölcsönös viszonyban áll tárgyával. A terminológiai bizonytalanságok, tisztázatlanságok éppen ezért mindig megnehezítik egy adott terület vagy témakör átlátását, megértését; a tudományos eszmecserét, a különböző kutatások egymáshoz illeszkedését; a felmerülő kérdések tisztázását, elméleti továbbgondolását – azaz az adott tudományág fejlődését. Ezek a felismerések vezetnek az egy-egy tudományterületet áttekintő terminológiai adatbázisok, szójegyzékek, szótárak elkészítésének igényéhez is.

Magyarországon a korszerű terminológiai szótárak és/vagy adatbázisok terén jelentős hiányosságokkal szembesülhetünk általában a humán tudományok, így a nyelvtudomány esetében is. Számos európai nyelven állnak rendelkezésre kisebb vagy nagyobb, illetve átfogó igényű nyelvészeti terminológiai szótárak, Magyarországon azonban csak korlátozottabb célkitűzésű munkákról adhatunk számot. Nemrégiben ugyan egy nagyszabású magyar nyelvészeti terminológiai szótár elkészítésének szándéka és terve is megszületett, ám a projekt egyelőre, pályázati támogatás hiányában, nem indulhatott meg. (Mindehhez l. H. VARGA 2011. A nyelvészeti terminológiai szótárak problémáinak, lehetőségeinek igen messzire vezető kérdéskörébe itt természetesen nem kívánunk belebocsátkozni; ezekhez vö. pl. MÁTÉ 1984.)

Amint tapasztalhatjuk, a terminológia iránti általános érdeklődés a nemzetközi tudományosságban és Magyarországon is megélénkült az utóbbi időkben. (Előbbihez vö. pl. a European Association for Terminology tevékenységét: EAFT; utóbbihoz a Magyar Terminológiai Tanács és a Terminológiai Kutatócsoport megalakulását, a Magyar Terminológia című folyóirat vagy a Terminológia MA képzés megindulását.) Ez a megélénkült érdeklődés szűkebb területünkön, a névkutatás területén is észlelhető, miközben átfogó magyar nyelvű terminológiai munka itt sem áll rendelkezésünkre. Ebből a szempontból tehát nemcsak érdemes, de aktuális is lehet ezúttal legalább vázlatosan áttekinteni, hogy milyen jellemző munkálatok folytak vagy folynak a nemzetközi, idegen nyelvű, illetve a magyar névtani terminológia területén.

2. A nemzetközi névkutatás terminológiai munkáiról és munkálatairól

2.1. Nemzetközi névtani terminológiai irodalom. – Egynyelvű és többnyelvű terminológiai szójegyzékek, szótárak sora készült el az elmúlt fél évszázad során a nemzetközi névkutatás területén. Elsőként a német (mintegy hatszáz terminussal: WITKOWSKI 1964; magyar ismertetése: FEHÉRTÓI 1966: 246–7) és egyes szláv nyelvek (NIMCSUK 1966, PETR 1969, PODOLSKAJA 1978¹/1988²; utóbbi 1. kiadásának magyar ismertetése: UDVARI 1981), illetve a német és a szláv nyelvek névtani terminusainak közös feldolgozásaként (SVOBODA et al. 1973; illetve a 11 szláv nyelvet, nyelvenként 210–277 terminust tartalmazó, 1983-ban kiadott „Osnoven sistem i terminologija...”). A német névkutatás terminusairól azóta újabb összeállítás is született (WALTHER 1998). Terminológiai

szótárak készültek az észak-amerikai angol (SMITH 1967, később ROOM 1996) és francia (DORION–POIRIER 1975) nyelvű névkutatás jóvoltából, Európában pedig a skandináv térségből (KIVINIEMI et al. 1974, SCHMIDT 1981) is. A nagyobb rokon nyelvek esetében is hasonló a helyzet: mind a finn (KIVINIEMI et al. 1974; magyar ismertetése: MIZSER 1979: 247–8), mind az észt (HENNO–PÁLL 2003) nyelvről rendelkezésre állnak ilyen típusú munkák. Mint láthatjuk, ugyanakkor egyes nagyobb nyelvek esetében még hiányzik a hasonló, rendszerező áttekintés; például az olasz esetében (vö. GALKOWSKI 2010). Külön említést érdemel végül, de a legkevésbé sem utolsó sorban az ENSZ illetékes szervezete által összeállított, közel négyszáz tételből álló, többnyelvű (a világszervezet hat hivatalos nyelvén elkészült) glosszárium, mely a helynév-standardizációs munkálatokhoz kapcsolódó terminológiát dolgozza fel (KADMON ed. 2002, kiegészítése és módosítása: KADMON ed. 2007).

A korábbi munkák anyaga jórészt beépült, természetessé vált egy-egy nyelv névtani irodalmában, de mint láthatjuk, újabb kiadásokra, illetve összeállításokra napjainkban is igény lehet. Szervezett névtani terminológiai munkálatok így jelenleg is többfelé folynak, a szláv nyelvek körében például a cseh nyelvtudományi intézet munkatársa, MILAN HARVALÍK vezetésével egy új cseh névtani terminológiai szótár előkészítésére irányulón, a horvát nyelvtudományi intézetben pedig a nyelvi tervezési munkálatokhoz kapcsolódóan a horvát térképészeti és geoinformációs, illetve névtani terminológia vonatkozásában (vö. BROZOVIĆ RONČEVIĆ 2011).

A névkutatás terminológiájának témájára az újabb és reprezentatív nemzetközi névtani kézikönyvek is kellő figyelmet fordítanak. Akár módszeresen visszatérő kérdéskörként az egyes tematikus fejezetek bevezetőjében (pl. BRENDLER–BRENDLER Hrsg. 2004), akár önálló fejezetként (pl. WITKOWSKI 1995), akár – az önálló fejezetek mellett – a műhöz csatolt terminológiai mutatók formájában is (RZETELSKA–FELESZKO et al. red. 2002–2003). Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a legutóbbi nemzetközi névtudományi kongresszusokon (Pisa, 2005; Torontó, 2008; Barcelona, 2011) a névtani terminológia már önálló szekcióként jelenik meg a programban. Napjainkban számos konferencia-előadás és tanulmányok, folyóiratcikkek sora tárgyalja a nemzeti és nemzetközi névtani terminológia általános, elméleti, metodológiai problémáit, illetve az egy-egy részterülettel, kérdéskörrel vagy akár egy-egy konkrét terminussal kapcsolatos, nagyon is specifikus kérdéseit. (A fontosabb továbbvezető irodalomhoz l. pl. az ICOS alapvető terminológiai listáinak válogatott bibliográfiáját: Icosweb.)

2.2. Nemzetközi névtani terminológiai munkálatok. – A névtudomány terminológiája iránt megmutatkozó nemzetközi érdeklődést természetesen gyakorlati lépések, illetve szerveződések sora kíséri. Az 1959-ben megtartott első nemzetközi szláv névtudományi konferencia nyomán alakult meg a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Onomasztikai Bizottsága, az ennek kebelén belül létrejött négy albizottság egyike pedig a Terminológiai Albizottság lett (WITKOWSKI 1995: 290). Ennek és a Német Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének együttműködésével készült el már a fentebb említett első névtani terminológiai szótár (WITKOWSKI 1964) is. A további együttműködések e területen a vonatkozó – s fentebb részben már említett – szakirodalom bizonyítja.

Az ENSZ ugyancsak 1959-es kezdetekre visszavezethető Földrajzi Névi Szakértői Csoportján (UNGEGN, United Nations Group of Experts on Geographical Names) belül 1989-ben kezdeményezték a terminológiai munkacsoport felállítását. Az általuk elkészített,

2002-ben közzétett, fentebb már említett többnyelvű glosszárrium a helynév-standardizációs munkálatok céljait is jól szolgálja (elkészültéről l. KADMON 2002, vö. BÖLCSKEI megj. e.).

A Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) részéről MILAN HARVALÍK a 2002-es uppsalai ICOS-kongresszuson tartott előadásában indítványozta egy terminológiai munkacsoport létrehozását (l. HARVALÍK 2005), mely 2004-ben meg is kezdte működését. Különböző nyelvek és névtani iskolák képviselőinek közreműködésével elsőként az alapvető névtani terminusok – nem előíró, de ajánló célzatú – listáját állították össze, rövid meghatározásokkal és példákkal is magyarázva az egyes szakkifejezéseket. (Munkanyelv-ként angolul, majd az ICOS három hivatalos nyelvén: angolul, németül és franciául készítve el a szóban forgó glosszárriumot.) A legalapvetőbb névtani terminusok mintegy 70 tételből álló listáit (List of Key Onomastic Terms, Liste Onomastischer Schlüsseltermini, Liste des mots-clefs en Onomastique) a 2011-es barcelonai ICOS-kongresszuson prezentálták, s a szervezet honlapján tették közzé (Icosweb). Az ICOS terminológiai munkacsoportja eddigi munkája során az együttműködések köreit is tágítani igyekezett. Egy felmérésben például mintegy negyven névkutató véleményét kérte ki a névtani terminológiával kapcsolatos aktuális kérdésekben a világ minden tájáról, később a válaszokat és azok összegzett tanulságait is közreadva (l. HARVALÍK–CAFFARELLI 2007, magyar válaszadójuk FÁBIÁN ZSUZSANNA volt). Még inkább érdemes azonban arra az együttműködésre felhívunk a figyelmet, amelyet a 2008-as torontói ICOS-kongresszuson tartott közös tanácskozás nyomán építettek ki az UNGEGN fentebb említett csoportjával, életre hívva egy közös terminológiai munkabizottságot is. A két testület készítette terminológiai jegyzékek közt jelenleg, mint megállapítható, nemcsak szükségszerű, de csökkenthető különbségek is találhatók. (Az ICOS terminológiai munkacsoportjának eddigi munkájáról l. HARVALÍK megj. e., az ICOS–UNGEGN együttműködésről pedig legújabbban NYSTRÖM megj. e.)

A jelenlegi – s elsősorban az európai keresztény kultúrkör névrendszereit leíró – terminológiai jegyzékek több szempontból is kiegészítésre, bővítésre várnak. Az ICOS terminológiai tevékenysége így idéntől a munkát folytató központi munkacsoport mellett két újabb munkaterülettel, illetve csoporttal bővül: egyikük további nyelvek, illetve kultúrák számára adaptálja ezeket a jövőben még bővülő jegyzékeket, másuk pedig az egyes névtani részterületek terminológiájának módszeresebb kidolgozására fordítja figyelmét. (Ezek munkájába kapcsolódik be magyar részről Farkas Tamás, illetve Bölcseki Andrea, a barcelonai névtani kongresszus terminológiai megbeszéléseinek eredményeként.)

3. Munkálatok a magyar névtani terminológia területén

3.1. Törekvések a magyar névtani terminológia rendszerezésére, leírására. – A névtan területén használatos egyes terminusokkal – legalábbis alkalmilag, illetve érintőlegesen – természetesen korábban is, többen is foglalkoztak. A dinamikusan fejlődőnek mutakozó magyar névkutatás műszóhasználatának kérdésköréről azonban csak a hetvenes években, HAJDÚ MIHÁLY kezdeményezésére bontakozott ki tágabb körű és átfogó igényű eszmecsere (minderről l. HAJDÚ 2010: 24–6). Az ún. Bokor Levelek 12. számaként, stencilezett kiadványként 1974-ben elkészült és szétküldött írás címe „Vitaindító a névtudomány műszavairól” volt (HAJDÚ 1974a; minimális változtatásokkal később a Névtani Értesítőben is: HAJDÚ 1979). Többen írásbeli hozzászólásaikat juttatták el a kezdeményezőhöz, s anyagát az ifjabb nyelvész generációk szakmai-baráti körének, a Bokornak az egyik összejövételén vitatták meg.

A hozzászólások nyomán tartalmilag és formailag egyaránt jócskán átdolgozott, konkretizált (ti. eredetileg ténylegesen vitaindítóként megfogalmazott) javaslatot az eredeti szándéknak megfelelően a Magyar Tudományos Akadémia – akkoriban létező – névtudományi munkabizottságához terjesztették fel (HAJDÚ 1974b). Az előterjesztésben megfogalmazott elvek: bizonyos fokú egységesítés (a stilisztikai vagy célszerűségi szempontú szinonimitás lehetséges megtartásával), a már konvencionalizálódott műszavak megtartása (szemben az elméleti nézőpontból indokoltnak látszó újításokkal), a jobban használható (rövidebb, kifejezőbb, jobban képezhető) terminusok preferálása. A tervezet ezt követően mintegy két-tucatnyi szinonimapárt, illetve szinonimasort vesz számba, a köztük lévő választásra téve vagy kérve javaslatot; további kérdéseket mint nem csupán terminológiai problémákat „elvi cikkek sorozata” után lát megoldhatónak. Végül egy, a névkutatás műszavait is számba vevő kiadvány – MEZŐ ANDRÁS javaslata nyomán immár egy névtani lexikon – tervét ismerteti röviden. Fontosabb elvei: minden egykor előfordult műszó vagy körülírás felvétele, szükségességnek tűnő új műszavak alkotása, szinonimák (esetleg kerülendőnek tartott kifejezések) felvétele a preferált megnevezésre utalóan, egyes kifejezéseknek akár egy nagyobb szócikk részeként való tárgyalása. Az addig összegyűjtött címszavak száma közel ötezer volt, a tervezett munka pedig nagyságrendileg 3-4 ezer szócikkből állt volna. Mint azonban a mutatóványként közölt címszólista is igazolja, valóban inkább enciklopédikus jellegű, mint szótárszerű kézikönyv volt a terv. A nemrég ismét közzétett részlet a *ragadványnevek*-kel kapcsolatos tervezett címszavakat példázza (l. HAJDÚ 2010: 25; a fogalomkör szóhasználatára általában l. BAUKO 2009: 7–9). Mint látható, a konkrét műszavak mellett egy sor lexikonszerű címszó szerepel köztük, s nemcsak utaló, de önálló szócikként is (külön-külön szócikkek formájában, a mutatóvány szóhasználatát idézve: a ragadványnevek funkcióvesztése, keletkezési indítékai, nyelvi eszközei, öröklődése, szinonimikája, ruházatra utaló ragadványnevek).

Az akadémiai munkabizottság Bárczi Géza vezetésével a következő évben megtárgyalta és támogatandónak találta a kezdeményezést, ám nem sokkal később az akadémiai átszervezések kapcsán maga a bizottság is megszűntette működését, a kérdés pedig ezzel együtt egyelőre lekerült a napirendről. Újra felvetését az önálló névtani folyóirat, a Névtani Értesítő néhány évvel későbbi megindulása tette ismét lehetővé és indokolttá. HAJDÚ egy rövid bevezetővel, minimális változtatásokkal adta közre korábbi gondolatait a folyóirat hasábjain (HAJDÚ 1979), több névtanos kolléga – RÁCZ ENDRE, BACHÁT LÁSZLÓ, SZABÓ T. ATTILA, valamint ÖRDÖG FERENC és MÉSZÁROS NÉ VARGA MÁRIA, illetve saját maga – rövidebb hozzászólásaival együtt (ezeket l. NÉ. 1979. 2: 28–34, 1980. 3: 56–60); egyes terminusok kérdéséhez a folyóiratszámokat recenzeáló KÁLMÁN BÉLA is hozzáfűzte megjegyzéseit (KÁLMÁN 1982: 502–3). Ekkoriban több külföldi névtani terminológiai szótár hazai recenziója is olvasható volt már Magyarországon (FEHÉRTÓI 1966, MIZSER 1979, UDVARI 1981). Az eszmecsere azonban ezzel ismét félbeszakadt: más nyelvtudományi tervmunkák időszakában a javaslat tényleges támogatást nem kapott, a kezdeményezőknek is számos egyéb feladatuk akadt, s úgy tűnik, a terminológia valamiféle rendszerezésének, egységesítésének gondolata az akkori névkutatókat sem érintette meg eléggé (l. HAJDÚ 2010: 26, vö. HOFFMANN 2003: 54).

A következő számba vehető kísérlet bő két évtizeddel később, a 2000-es évek elején történt a magyar névtani terminológia számbavételére. A VÁRNAI JUDIT SZILVIA nevéhez fűződő kétnyelvű, gyakorlatias megközelítésű angol–magyar glosszárium egy nagyobb – több nyelvészeti területre kiterjedő – munka része, kezdeti lépése lett volna (VÁRNAI é. n.). Az interneten közzétett, kísérleti jellegű, 172 tételből álló puszta szójegyzék még az

Onomastica Uralica 2. kötetének (Debrecen, 2002) fordítói melléktermékeként keletkezett. (Ez magyarázhatja tematikus kiegyensúlyozatlanságát.) A glosszárium előszava szerint az itt közzé nem tett részek további járulékos információkat tartalmaztak (szükség esetén tömör definíciót, megjegyzést, szakirodalmi hivatkozást, esetleges rövidítést, szófaji besorolást, kereszthivatkozásokat), s folyó és folytatólagos munkálatokat ígértek. Az elkészült anyagokról és a projekt további sorsáról azonban nincs tudomásunk. (Sajnálattunkra, a szerkesztő-szerző később elkészült, névelméleti témájú doktori disszertációjában sem foglalkozik közelebbről sem a névtani terminológia tudománytörténeti, sem annak elméleti vagy gyakorlati kérdéseivel; vö. VÁRNAI 2005.)

3.2. A terminológia problematikája a magyar szakirodalomban. – Terminológiai problémák, kérdések felvetésével, meghatározásokkal, egyedi javaslatokkal, érvelésekkel és ellenérvelésekkel többfelé találkozunk a magyar névtani irodalomban.

Kisebb figyelmet kapott egykor például a szóban forgó diszciplína, azaz az onomasztika magyar megnevezésének kérdése (PAPP 1955: 258, MIKESY 1960, BENKŐ 1960; vö. még HOFFMANN 2003: 53), nagyobb figyelmet pedig, visszatérő módon is, a hasonlóan alapvető kérdést jelentő *földrajzi név ~ helynév* (stb.) terminusok használata (l. HOFFMANN 2003: 53–5). Nemrégiben egy konkrét kutatási projekt, illetve a kapcsolódó szimpózium apropóján ugyanakkor egy olyan meglehetősen marginális téma, mint a névváltoztatások kérdésköre is módszeresebb vizsgálatoknak lett kitéve: egyrészt a kapcsolódó szóhasználat (több mint kéttucatnyi terminus) részletező elemzése és értékelése (FARKAS 2008), másrészt a (személy)névváltoz(tat)ások tipológiájának a javasolt terminológiai innovációkkal történő leírása révén (HAJDÚ 2009, VÖRÖS 2009). Egyes kérdések, mint például az *írói*, illetve az *irodalmi névadás* lehetséges fogalomkörének meghatározása, jó fél évszázada és napjainkban is egyaránt aktuális feladatnak bizonyulhatott (MIKESY 1955, KOROMPAY 2011). Ezek mellett olyan újabb keletű terminusokról is eshet szó, mint például a *névjárás* és az *onomatodialektológia*, illetve *névdialektológia*, melyeknek nemcsak a használata és jelentése lehet rögzítendő, de akár elméleti indokoltságukat is további kutatásokkal lenne még érdemes alátámasztani (ezekről újabban l. JUHÁSZ 2004, ÖRDÖG 2010). Mint az említett példák jelzik, egy adott részterületet érintő kiterjedt vagy éppen még csekély szakmai figyelem egyaránt oka lehet a kapcsolódó terminushasználat változatosságának, illetve bizonytalanságainak, melyekből viszont a terminológiai tisztázás igénye fakadhat.

Egy-egy területen régi és újszerű kérdések is aktuálisak lehetnek, akár olyan alapvető kérdésben, mint az egyes személynévtípusok megnevezésének esetében is. Ez különösen akkor merülhet fel, ha a teljes rendszert kívánjuk módszeresen és következetes logikával bemutatni (vö. HOFFMANN 2008, kül. 5–6). Névtani összefoglaló munkájában például J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), mint tudjuk, részben terminológiai újításokkal próbálkozott (értékelésükre l. HAJDÚ 1981: 109–10), míg az újításokra mindig is nyitott HAJDÚ MIHÁLY (2003) elsősorban az ismert terminusok közötti rendszerező-mérlegelő válogatással (HAJDÚ 2003: 151–3, 347, 638, 732; nem véletlenül részletezi terminológiai módszerességét egyik recenzense is: B. GERGELY 2007: 253–5). Ugyanakkor a személynévrendszerek olyan újszerű elméleti áttekintése, mint HOFFMANN ISTVÁNÉ (2008), szükségszerűen új terminusokat igényel (egyelőre nem a határozott terminusalkotás, hanem több lehetőségek felvetésével, l. HOFFMANN 2008: 10, 1. lábjegyzet). Többé-kevésbé nyitottak maradhatnak viszont egyes immár hagyományosnak tekinthető kérdések, például a történeti

személynévtípusok megnevezésében (vö. SLÍZ 2010), s ugyanígy a kisebb szakmai figyelmet kapott témakörökben, például a J. SOLTÉSZ KATALIN (egyébként vitatható) terminusával *helyettesítő nevek*-ként megnevezhető egyes névfajták esetében (vö. HAJDÚ 2006). A világ változásai, újszerű adottságai ugyanakkor teljesen új megnevezési szükségleteket is életre hívnak, mint például – az iménti témával is érintett – internetes azonosítónevek, nicknevek esetében (vö. RAÁTZ 2008: 444).

A terminológiai vonatkozású írások egy része elsősorban a jelölendő fogalomhoz, jelentéshez keresi a megfelelő műszót, más részük inkább a meglévő terminusok használati körét, jelentését igyekszik meghatározni, pontosítani. A terminológiai tisztázás olykor egyszerűbb kérdésnek látszik, például a szinonimák közüli választás esetében (ehhez legmódszerűebben l. HAJDÚ 1974b: 1–5), bár ez egyebekhez képest kevésbé lényegbevágó feladatnak tekinthető, a kiterjedt használat pedig mindig megnehezíti ezt a gyakorlatban. A terminológiai tisztázás azonban gyakran a kapcsolódó fogalomkör elmélyült ismeretét igényeli, s nem is csupán egy-egy, de egy sor kapcsolódó terminus együttes, rendszerszerű (hierarchikus, egymást kiegészítő stb.) meghatározását teszi szükségessé (további mintapéldájára l. HÁRI 2010).

A magyar névtani terminusok problematikájával foglalkozó írások egy része – kisebb vagy nagyobb mértékben, örömdetes módon – a más nyelvek névtani irodalmában használatos terminológiára, annak tanulságaira is kitérítéssel van. Ez a többé vagy kevésbé kutatott részterületek, a hagyományosabb vagy az újabb terminusok esetében egyaránt hasznosnak bizonyulhat (vö. pl. MIKESY 1960, HAJDÚ 2003: i. h., VINCZE 2004: 187–8, FARKAS 2008: 336, RAÁTZ 2008: 444, BÖLCSKEI 2010: 84–5, HÁRI 2010: 102–3). A nemzetközi terminológia közvetlen és újító alkalmazására viszont alig találunk példát (mint a *hegymászó útnevek* ~ *orohodonimák* esetében: BAUKO 2010: 24).

Valójában viszonylag csekély az olyan magyar publikációknak a száma, amelyek kifejezetten a névtani terminológia problematikájával foglalkoznának. Különösképpen hiányát érezhetjük az olyan tanulmányoknak, melyek nem célzottan egy-egy szűkebb részterület műszóhasználatát tárgyalják, hanem a névtani terminológia általánosabb problémáit teszik részletesebb elemzések tárgyává. (Erre eddig – az eddigi szakirodalom számos értékes megjegyzése mellett is – inkább első kísérlet történt csupán; vö. FARKAS megj. e. Hasonló elemzések a mai külföldi szakirodalomban már sokkal jellemzőbbek.) Ugyanakkor természetesen jóval nagyobb számban találunk olyan magyar szakmunkákat, amelyek nem kerülhetik ki a terminológiával összefüggő kérdéseket: névtani összefoglaló munkákban, névtípus-monográfiákban, áttekintő igényű tanulmányokban, de akár doktori védések alkalmával is rendszeresen találkozunk a kapcsolódó problémákkal.

4. Elvégzetlen-elvégzendő feladatok. – A névtani terminológia terén minden nyelvben egy sor – részben hasonló, részben eltérő – probléma, illetve feladat áll a kutatók előtt (vö. HARVALÍK–CAFFARELLI 2007). HAJDÚ MIHÁLY véleménye szerint mindez „korunk egyik legégetőbb kérdése” a névtudomány területén napjainkban is (HAJDÚ 2011: 345). Mindenesetre többen és többször felvetették már, hogy a magyar névkutatást segíthetné egy névtani terminológiai szótár elkészülte, melyet a szakterület hasznos kézikönyveinek sorában vehetnénk számba (vö. HOFFMANN 2002: 16–7).

Mint tapasztaljuk, a magyar névtani terminológia számos alapvető problémája ma egy-egy szűkre szabott témakörben is megmutatkozik. Így például a családnév-változtatásokhoz kötődő terminushasználat terén is szembetűnő, hogy kapcsolódó megnevezések nagy

számban vannak, de világos, teljes és következetes rendszerekbe nem foglalhatók, különböző szemléletekhez és nyelvhasználati dimenziókhoz kapcsolódnak, jelentésük és használatuk bizonytalan és változó, olykor félrevezető (FARKAS 2008). Ahogyan valamely külföldi névtani terminológiai szótár kézbevétele után, úgy egy ilyen jellegű – s nem terminológiai indíttatású, hanem egy adott névtani jelenség feldolgozásához kötődő – áttekintéstől is csak egy lépés lehet eljutni oda, hogy egy magyar névtani terminológiai szótár elkészítésére vonatkozó javaslat újabban is megfogalmazódjék (előbbihez l. JUHÁSZ 2004: 165–6, utóbbihoz FARKAS 2008: 339–40).

A jelenlegi helyzet azonban számos megoldandó feladat elé állítja a magyar névtudományt. Ezek között elsődleges a magyar névtani terminológia jelenlegi állapotának, valamint az eddigiekben használt terminusoknak a számbavétele, felmérése; meglévő ismereteink és tapasztalataink megfelelő rendszerezése, áttekintése; a mögöttes fogalmi rendszerek, a terminusok elméleti háttérének tisztázása; a szemléleti különbségek, kidolgozatlanságok azonosítása, a belőlük fakadó problémák megoldása; a terminológiai (egyben tartalmi, feldolgozottsági) hiányok megfontolt pótlása. Mindezek alapján tekinthetjük megvalósítandónak egy, a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeit és tanulságait is figyelembe vevő, majd tovább bővítendő, alapvetően tájékoztató jellegű, leíró igényű, de az egységesítés irányába is javaslatokat tevő terminológiai szótár tervét.

Mindennek aktualitását és lehetőségeit jelezhetik a napjainkban Magyarországon általában, illetve a nemzetközi névkutatásban – többek közt az ICOS terminológiai munkacsoportja révén – ugyancsak megélénkült terminológiai munkálatok is. Megjegyzem, az idegen nyelvű, illetve magyar névtani terminológia egyeztetésének problémáival eddig nemigen foglalkozott a magyar szakirodalom, bár nyilvánvalónak látszik, hogy ez az erősödő nemzetközi kitekintéssel és kapcsolatrendszerekkel rendelkező hazai névkutatásnak is alapvető érdeke lenne. A nemzetközi névtudományban zajló munkálatok most ehhez is hasznos segítséget nyújthatnak.

A magyar névkutatás terminológiájának kérdéskörére a közeljövőben érdemes lesz több figyelmet is fordítanunk.

Hivatkozott irodalom

- BAUKO JÁNOS 2009. *Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben*. Nyitra–Budapest.
- BAUKO JÁNOS 2010. Hegynévhasználat a fordítás és kétnyelvűség tükrében. In: BAUKO JÁNOS szerk., *Bilingvizmus és fordítás. Nyelvészeti tanulmányok Arany A. László születése 100. évfordulójának tiszteletére*. Nyitra. 19–29.
- BENKŐ LORÁND 1960. Megjegyzések terminus technikusokról. *Magyar Nyelv* 56: 238–40.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest.
- BÖLCSKEI ANDREA megj. e. Helynevek standardizációja: alapelvek, terminológiai kérdések a nemzetközi és a magyar gyakorlatban. Előadás a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvárott. Megjelenés előtt.
- BRENDLER, ANDREA – BRENDLER, SILVIO Hrsg. 2004. *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik*. Hamburg.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA 2011. Slavic toponomastic terminology vs. ICOS & UNGEGN terminology. Előadás az UNGEGN ECSED 20. ülésén, Zágrábban, 2011-ben. = http://ungegn.dgu.hr/ungegn20/24_CRO_Brozovic_DGU_UNGEGN_2011_terminology.pdf.

- DORION, HENRI – POIRIER, JEAN 1975. *Lexique des termes utiles à l'étude des noms de lieux*. Quebec.
- EAFI = <http://www.eafi-aet.net/en/index/>.
- FARKAS TAMÁS 2008. Szemlélet és terminológia a névkutatásban: a hivatalos magyar családnév-változtatások kérdései. In: BÖLCSEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 332–41.
- FARKAS TAMÁS megj. e. Onomastic Terminology in Hungarian – Situation, Problems and Needs. Előadás a 24. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson, Barcelonában, 2011-ben. Megjelenés előtt.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1966. A német névtudomány két újdonsága. *Magyar Nyelv* 62: 245–7.
- GALKOWSKI, ARTUR 2010. Problemi di terminologia onomastica. Contributi per un dibattito. *Rivista Italiana di Onomastica* 16: 604–24.
- B. GERGELY PIROSKA 2007. Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. *Magyar Nyelvőr* 131: 253–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974a. *Vitaindító a névtudomány műszavairól*. Bokor Levelek 12. Sokszorosított kiadvány. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974b. *Előterjesztés a magyar névtudomány műszavainak egységesítéséről*. Sokszorosított kiadvány. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1979. A magyar névtudomány műszavai. *Névtani Értesítő* 2: 18–28.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. J. Soltész Katalin, A tulajdonnév funkciója és jelentése. *Magyar Nyelv* 77: 109–13.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2006. Álnév – fedőnév – jelige – internetnév. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest. 257–66.
- HAJDÚ MIHÁLY 2009. A névváltozások és névváltoztatások rendszere. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története az időben, térben, társadalomban*. Budapest. 29–40.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. Közös tervek Mező Andrással. In: P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza. 23–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 2011. Farkas Tamás, Családnév-változtatás Magyarországon. *Magyar Nyelv* 107: 345–7.
- HÁRI GYULA 2010. Épületnév, építménynév, létesítménynév. *Névtani Értesítő* 32: 99–116.
- HARVALÍK, MILAN 2005. Towards a new millennium – towards a common onomastic terminology? In: BRYLLA, EVA – WAHLBERG, MATS eds., *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences. Uppsala 19–24 August 2002*. Uppsala. 160–71.
- HARVALÍK, MILAN megj. e. Towards a common onomastic terminology? The next step. Előadás a 24. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson, Barcelonában, 2011-ben. Megjelenés előtt.
- HARVALÍK, MILAN – CAFFARELLI, ENZO 2007. Onomastic terminology: an international survey / Terminologia onomastica: un'inchiesta internazionale. *Rivista Italiana di Onomastica* 13: 181–220.
- HENNO, KAIRIT – PÄLL, PEETER 2003. *Onomastika termineid*. = <http://www.eki.ee/nimeselts/nimeterm.htm>.
- HOFFMANN ISTVÁN 2002. Magyar névkutatás az ezredfordulón. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológiai és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä. 9–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- Icosweb = <http://www.icosweb.net>.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. A névtan néhány terminológiai és tudományrendszertani kérdéséről. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben*. Budapest. 165–9.
- KADMON, NAFTALI 2002. *United Nations Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names, past and current problems*. = http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/un-gegn/docs/8th-uncsgn-docs/crp/8th_UNCSGN_econf.94_crp.86.pdf.
- KADMON, NAFTALI ed. 2002. *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names*. ST/ESA/STAT/SER.M/85. New York. = <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/docs/glossary.pdf>.
- KADMON, NAFTALI ed. 2007. *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names. Addendum*. ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1. New York. = http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/un-gegn/docs/pubs/glossary_add_e.pdf.
- KÁLMÁN BÉLA 1982. Névtani Értesítő. Szerk. Hajdú Mihály és Mező András. 2–5. szám. *Magyar Nyelv* 78: 502–5.
- KIVINIEMI, EERO – PITKÄNEN, RITVA-LIISA – ZILLIACUS, KURT eds. 1974. *Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom namnforskningen*. Castrenianumin toimitteita 8. Helsinki.
- KOROMPAY KLÁRA 2011. Az irodalmi névadás fogalmáról. *Létiünk* 41/3: 86–93.
- MÁTÉ JAKAB 1984. Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről. *Magyar Nyelv* 80: 276–90, 439–55.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Írói névadás – irodalmi névadás. *Magyar Nyelv* 55: 110–2.
- MIKESY SÁNDOR 1960. Mi legyen az *onomasztika* magyar neve? *Magyar Nyelv* 56: 236–8.
- MIZSER LAJOS 1979. Három finn névtudományi munka. *Magyar Nyelv* 75: 246–50.
- NIMCSUK, V. V. 1966. Ukrajinska onomastična terminologija. In: *Povidomlennja ukrajinskoji onomastičnoji komisiji* 1. Kiev.
- NYSTRÖM, STAFFAN megj. e. The terminological work of UNGEGN and ICOS – a presentation and a comparison. Előadás a 24. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson, Barcelonában, 2011-ben. Megjelenés előtt.
- Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika. Osnovnaja sistema i terminologija slavjanskoji onomastiki. Grundsystem und Terminologie der slawischen Onomastik*. Skopje, 1983.
- ÖRDÖG FERENC 2010. Név földrajz, onomatodialektológia, névdialektológia. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. MNyTK. 234. Budapest–Szombathely. 127–33.
- PAPP LÁSZLÓ 1955. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. *Magyar Nyelv* 51: 258–63.
- PETR, JAN 1969. Lužickosrbská onomastická terminologie. *Zpravodaj Mistopisné komise ČSAV* 10: 538–52.
- PODOLSKAJA, N. V. 1978¹/1988². *Slovar' russkoj onomastičeskoj terminologii*. Moskva.
- RAÁTZ JUDIT 2008. Névadás az interneten. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 443–50.
- ROOM, ADRIAN 1996. *An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies*. Lanham, MD – London.
- RZETELSKA-FELESZKO, EWA – CIEŚLIKOWA, ALEKSANDRA – DUMA, JERZY red. 2002–2003. *Slowiańska onomastyka. Encyklopedia*. Warszawa.
- SCHMIDT, TOM 1981. *Fagordliste for norsk namnegransking*. Oslo.
- SLÍZ MARIANN 2010. A történeti személynévkutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–72.
- SMITH, ELSDON COLES 1967. *Treasury of name lore*. New York–Evanston–London.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

- SVOBODA, JAN – ŠMILAUER, VLADIMÍR – OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, LIBUŠE – OLIVA, KAREL – WITKOWSKI, THEODOLIUS 1973. *Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Grundsystem und Terminologie der slawischen Onomastik*. Zpravodaj místopisné komise ČSAV 14: 1–280. Praha.
- UDVARI ISTVÁN 1981. H. B. Подольская: Словарь русской ономастической терминологии. *Névtani Értesítő* 6: 71–3.
- H. VARGA MÁRTA 2011. Egy nyelvészeti terminológiai szótár felette szükséges voltáról. (Gondolatok egy orosz nyelvészeti szakszótár lapozgatása közben.) In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász. 457–63.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 42. Budapest.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk. é. n. *Angol–magyar nyelvészeti glosszárrium / English–Hungarian glossary of linguistical terms*. = <http://mnytud.arts.klte.hu/glossary.htm>.
- VINCZE LÁSZLÓ 2004. A magyar belterületi helynevek kutatásában elért eddigi eredmények és további feladatok (A hazai és külföldi teljesítmények összevetése). In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben*. Budapest. 187–91.
- VÖRÖS FERENC 2009. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar névhasználat tükrében: terminológiai javaslat egy névtani jelenség megnevezésére. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest. 57–74.
- WALTHER, HANS 1998. *Namenkunde und geschichtliche Landeskunde 2. Erläuterung namenkundlicher Fachbegriffe*. Leipzig.
- WITKOWSKI, THEODOLIUS 1964. *Grundbegriffe der Namenkunde*. Berlin.
- WITKOWSKI, THEODOLIUS 1995. Probleme der Terminologie. In: EICHLER, ERNST et al. eds., *Namenforschung / Name Studies / Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik / An International Handbook of Onomastics / Manuel international d'onomastique*. HSK. 11.1. Berlin–New York. 288–94.

FARKAS TAMÁS

TAMÁS FARKAS, Terminological works in Onomastics

Adequate terminology is a prerequisite of the study and development of a subject area. This realization leads to the compilation of terminological dictionaries and glossaries; such comprehensive works, however, are not to be found in Hungarian Linguistics and Onomastics. This paper points out the active presence of terminological questions in today's international Onomastic Studies, and outlines the important terminological research programmes and their results pursued in foreign languages, laying special emphasis on the ICOS project still in progress. The author discusses the previous, unsuccessful attempts to systematize and describe Hungarian Onomastic terminology, and presents some typical terminological issues appearing in the Hungarian literature. The paper calls attention to the existing problems of Hungarian Onomastic terminology, and – in accordance with the thriving international research programmes – emphasizes the need for and importance of the compilation of a Hungarian, or multilingual, onomastic terminological dictionary.

GONDOLATOK A TELEPÜLÉSNÉV-KORRELÁCIÓKRÓL¹

1. Az a névadási-névváltozási helyzet, amelyben egy már korábban létező település valamilyen ok miatt másodlagosan jelzői előtaggal egészül ki, a hazai és a nemzetközi névtörténeti szakirodalom figyelmét egyaránt fölkelte. Mindkét vonatkozásban azt tapasztaljuk ugyanakkor, hogy a jelenség település- és névtörténeti hátterét éppúgy nem tárta fel a korábbi kutatás, ahogyan nyelvi kérdéseinek sok szempontú, tüzetes bemutatására (vagyis a településnévi differenciáló jelzők, illetve a névkorrelációk széleskörű elemzésére) sem vállalkozott mind ez idáig senki. A jelzői névrészek szemantikai vizsgálata, a névkorrelációk ügye inkább csak érintőlegesen került elő az egyes szakmunkákban, és noha egy-egy rendszerezési kísérletre is rákaphatunk a hazai és a nemzetközi irodalomban, ezek messze nem tesznek eleget az egységes szempontrendszer kívánalmainak (vö. BÖLCSKEI 2010: 57–93; a továbbiakban a pusztán oldalszámok minden esetben az e munkára történő hivatkozást jelzik).

Az előzményirodalom efféle kettősségét (a kérdés iránt egyértelműen megmutatkozó tudományos érdeklődést és egyidejűleg az összefoglaló írások hiányát) látva úgy gondolom, hogy egy olyan munka időszerűségéhez, amely a településnévi korrelációk teljes körű elemzését, valamint a névadók-névhasználók valóságfelfogásának, térbeli tájékozódásának a feltérképezését tűzte ki céljául, kétség sem nagyon férhet. 2010-ben e munka BÖLCSKEI ANDREA tollából napvilágot is látott, s főképpen kognitív megközelítést alkalmazó monográfiájából arról kaphatunk nagy részletgazdagsággal és alapossággal kidolgozott képet, hogy miként állt a helyzet a természetes névadás három korszakában (a 13–14., a 15–16., valamint a 18–19. században) a településnevek differenciálódásával; e folyamatok hátterében miféle település- és népességtörténeti tényezők, névszociológiai jelenségek húzódnak meg; s a nevekben bekövetkező változások végső soron miképpen függenek össze az emberi látókör fokozatos, korszakról korszakra egyre jelentősebb kitágulásával.

A munka az elméleti alapok és módszertani kérdések tisztázását (13–37, 39–56), illetve a hazai és külföldi szakirodalmi előzmények bemutatását (57–93) követően két fő témakörrel foglalkozik részletesen: tárgyalja egyrészt a településnévi differenciáló jelzők szemantikai kérdéseit (95–173), és szól másrészt a korrelációk típusairól, fokozatairól (175–238). Ezeket a fő fejezeteket aztán az emberi látókör kiszélesedésével kapcsolatos megfigyelések egészítik ki (239–48). A feldolgozott, vizsgálat alá vont adatállomány hallatlan gazdagságát nem pusztán a dolgozatban megadott számarányok mutatják (a szerző mintegy 50 000 településnevet nézett át, amelyek csaknem 20%-a, azaz közel 9 000 név kapott a története során másodlagosan jelzői előtagot; 104), de ezt jelzi a munkához mellékletként kapcsolódó 115 oldalnyi adattár és helynévmutató is (267–382).

BÖLCSKEI ANDREA monográfiáját feltétlenül olyan munkának tarthatjuk, amelyre a történeti helynévkutatásnak több szempontból is nagy szüksége van. E nélkül a jelenséget a

¹ A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

maga teljességében feldolgozó munka nélkül ugyanis aligha érthetnénk meg pontosan, miért annyira jellegzetes ez a névszerkezeti típus – igen régtől fogva mindmáig – a magyar helynévrendszerben. Ebben a vonatkozásban tehát a szerző maradéktalanul teljesítette vállalt céljait. Az sem kérdéses továbbá, hogy egy tudományos munka értékét nem csupán az jelzi, ha a szakemberek olvassák, hivatkoznak rá, de talán még mélyebb impulzusokról árulkodik az a körülmény, ha olvasóit egyúttal a benne tárgyalt problémakör tovább gondolására serkenti. Azt, hogy BÖLCSKEI ANDREA dolgozata e tekintetben mennyire ösztönzően hatott jelen dolgozat írójára, az alább következő gondolatok reményeim szerint meggyőzően igazolják. A következőkben ugyanis amellett, hogy igyekszem bemutatni a szerző által a településnévi korrelációkra vonatkozóan elvégzett vizsgálat főbb elméleti hozadékait, arra is kitérek, mik azok a körülmények, amelyeket esetleg – más közelítésmódot alkalmazva – a szerző interpretációitól eltérő módon is megítélhetünk. Az olyan tudományos eszmecsere ugyanis, amelyre most BÖLCSKEI ANDREÁT is invitálok, meggyőződésem szerint további lényeges ismeretekkel egészítheti ki az eddig megszerzett tudásunkat.

2. A településnevek korrelációs rendszerének vizsgálatához azok a névformák szolgáltak alapul, amelyek sajátosságjelölő funkcióban lévő jelzői előtag + megnevező funkciójú településnév szerkezetben állnak (az elemzéshez elméleti keretként felhasznált HOFFMANN ISTVÁN-féle modell ezeket S + M szimbólummal jelöli; HOFFMANN 1993), s amelyek létrejöttében – úgy vélem – alapvetően két, egymástól számos vonásában eltérő település- és névtörténeti folyamat játszott szerepet. Az egyik jelenség fő (nyelven kívüli) indukátoraként a faluosztódások jelölhetők meg. Az ezek során kialakuló korrelatív formák (*Bárca > Al-, Fel-, Középbárca*) tényleges oppozícióban állnak egymással, minthogy közöttük reális történeti kapcsolat van (vagyis tulajdonképpen az ilyen keletkezésű oppozíciók között tételezhetünk fel tényleges, azonos gyökerű korrelációt). Az ilyeneket nevezi a történeti változástipológia névdifferenciálódásnak vagy (a faluosztódás fogalmának analógiájára) névosztódásnak (TÓTH 2008: 31–40). A másik esetben viszont a jelzős névstruktúrákhoz alapul szolgáló alapnevek egymástól függetlenül, pusztán csak azonos szemlélet alapján jöttek létre (mint például a számos *Szentistván, Nyék, Németi* stb. településnév a Kárpát-medencében). Ezek jelzővel való elkülönítése az előbbtől teljesen eltérő körülmények között, más indukáló tényezők által valósult meg, valóban a településnévi homonímia megszüntetését szolgálva: *Mátraszentistván, Székelyszentistván; Kápolnásnyék, Ipolynyék; Hernádnémeti, Marosnémeti*. Az ilyen módon keletkező jelzős névformák között tényleges történeti kapcsolattal nyilvánvalóan nem számolhatunk, létrejöttüket ezért is tekinthetjük a jelzővel történő kiegészülés eseteinek (TÓTH 2008: 66–70). Közöttük többnyire valós, azonos gyökerű korrelációt sem igen tételezhetünk fel.

BÖLCSKEI ANDREA – elfogadva ugyan a strukturális szemléletű változástipológiában e folyamatok elkülönítésének indokolt voltát (29) – némi hezitálást követően végül mégis a jelenségek együttes tárgyalása mellett döntött, és azokat a *településnévi differenciálódás* terminus alatt a funkció oldaláról, kognitív szemantikai alapon igyekezett megközelíteni. Úgy tartja ugyanis, hogy a névhasználókat mindkét változástípus esetében ugyanaz a kommunikációs szándék, az azonos településnevek megkülönböztetésének igénye vezette, „s az ehhez felhasznált nyelvi eszközök, valamint az előidézett onomasztikai jelenségek is [...] nagyrészt azonosnak mutatkoznak” (30, de vö. még 32, 105 is). Meglehet, hogy kognitív szemlélettel nézve a változási folyamatokat és eredményeiket a két módosulás és névszerkezeti típus között nem látszik különbség (mindazonáltal erről sem vagyok meggyőződve), a

jelzői előtagok jelentéstani kategóriáit és a korrelációtípusokat bemutató két nagy fejezet azonban ennek az állításnak éppen az ellenkezőjét igazolta: a *Bárca* > *Albárca* : *Felbárca* : *Középbárca* típusú, illetőleg a *Nyék* > *Kápolnásnyék*, *Ipolynyék*-féle alakulások minden lényeges vonatkozásukban olyannyira szembetűnő eltéréseket mutatnak, hogy egybemosásukkal éppen alapvető jellegzetességeik elfedését kockáztatjuk. Megítélésem szerint ezek a folyamatok ugyanis nemcsak a nyelven kívüli, hanem (és a mi szempontunkból nyilván ennek van nagyobb jelentősége) a nyelvi körülményeiket tekintve is különböznek egymástól, s ezért szerencsésebb lett volna, ha a monográfia ezekre a különbségekre szándékoltna nagyobb hangsúlyt fektetett volna.

A munkában több ponton is figyelmet kap az a tétel, miszerint az elsődleges, *Újfalú* típusú összetett neveknek a jelzője a hely egy jellemző tulajdonságát emeli ki, ám ennek névelkülönítő funkciója nincs, pusztán szemléletesebbé teszi a nevet. A másodlagos, *Újpankóta* típusú elnevezések jelzőjének viszont elsődleges szerepe „a névdifferenciálás, az azonos nevű helyek egyikének egyértelmű identifikációja” (61). Ezek esetében ráadásul – egyfajta többletfunkcióként – a jelzők egyúttal fokozhatják, vagy (transzparenciájukat veszített településnevek esetében) részlegesen helyreállíthatják a településnevek motiváltságát (105). E különbség ellenére ugyanakkor „a fajtát jelölő és a megnevező funkciójú névrészek ugyanolyan típusú bővítményrészeket vehetnek maguk mellé” (HOFFMANN 1993: 53–4). Vagyis a differenciáló jelzők motivációi tulajdonképpen azonosak a helységnévadás általános motivációs tényezőivel, és ennek folytán az S + M struktúrájú másodlagos névszerkezetek jelzői előtagjai éppen olyan szemantikai tartalmakkal írhatók le, mint az S + F szerkezetű, elsődleges összetett nevek első névrészei (101). Ez természetes is, hiszen a névváltozások (márpedig a jelzővel történő kiegészülés, valamint a névdifferenciálódás maguk is változási folyamatok) mindig a meglévő nevek modelljeihez igazodnak. Ám míg a fenti állítás a jelzővel történő kiegészülés eseteire valóban igaz, és itt a jelzők ugyanolyan gazdagságát (és egyúttal „véletlenszerűségét”) találjuk meg, mint az elsődleges, S + F nevek kapcsán, addig a névdifferenciálódással összefüggésben jócskán leszűkült motivációs háttérrel és jóval kötöttebb, determináltabb nyelvi elemkészlettel találkozunk: közöttük elsősorban a méretre (*Apáti* > *Kis-*, *Nagyapáti*), a korra (*Marja* > *Ó-*, *Újmarja*) és a térbeli viszonyított helyzetre (*Németi* > *Al-*, *Fel-*, *Középnémeti*) utaló jelzői előtagok a tipikusak. Ez utóbbi példákban az azonos történeti gyökerekből eredően tényleges szemantikai szembenállást találunk, míg az előbbiekre ez – a közös történeti háttér híján – nem jellemző.

Ezzel a különbséggel függ össze aztán az is, hogy a jelzők jelentésán kívül a rájuk jellemző korrelációtípusok is jelzik a két jelenség különállását: míg a szabályos (egyazon szemantikai mezőbe tartozó), zárt (további jelzői elemmel nem bővíthető), félig zárt (további jelzői elemmel korlátozottan bővíthető) korrelációk között rendre a névdifferenciálódás eseteit találjuk meg, addig a nyitott (további jelzői elemmel tetszőlegesen bővíthető), valamint a szabálytalan (nem azonos jelentésmezőbe tartozó) korrelációk sokféle szemantikai tartalmú jelzői inkább a megkülönböztető jelzővel való kiegészülés eseteit illusztrálják.

Néhány eltérésre a két változási típus között BÖLCSKEI ANDREA is utal. Névhasználati értékbeli különbséget jelezhet például az, hogy míg a (*Nyék* >) *Kápolnásnyék* típusú kiegészülés esetei körében a jelzős formák használata csak a hivatalos, formális helyzetekben jellemző, addig a (*Németi* >) *Alnémeti*, *Felnémeti* osztódásos nevek „gyakran feltűnnek a mindennapi, informális megnyilatkozásokban is” (30). Ez utóbbi kapcsán persze arra is érdemes utalnunk, hogy a korai évszázadok történeti adataival összefüggésben a formális : informális

használat különbségeit nyilvánvalóan nem egyszerű felderíteni (ha egyáltalán lehetséges), hiszen csupán a hivatalos dokumentumok, az oklevelek adatai állnak rendelkezésünkre.

A két típus összetett elnevezései kronológiai tekintetben sem viselkednek egyformán. Tanulságos például az, hogy míg a faluosztódást szinte azonnal követi a névelkülönülés, vagyis az egyénítő jelzős alakok használata, addig az egyező névadó vonás alapján előállt névazonosság rendszerint huzamosabban fennáll, mielőtt az adott települések nevükben elkülönülnének (30). Ez az eltérés érthető is, tekintve hogy ez utóbbiak között nincs valós történeti kapocs, sőt még azonos névhasználói kör sem feltétlenül. A kronológiai kérdések persze más típusú összefüggéseket is a felszínre hoznak: határozottan úgy tűnik ugyanis, hogy a település- és névosztódás alkalmával előálló jelzős névformák vagy eleve párhuzamosan, egyidejűleg keletkeztek (pl. *Apáti* > 1335: *Kisapáti* : *Nagyapáti*, KMHsz. 1: 155), vagy ha az osztódás alkalmával csak az egyik településrész kapott is jelzőt (*Ináncs* > 1310/1436: *Ináncs* : *Felináncs*, KMHsz. 1: 100), ezt rövidesen követte a másik jelzős forma feltűnése is: (1337: *Alináncs* : *Felináncs*, KMHsz. 1: 30). Ráadásul a később létrejövő korrelatív névforma szemantikailag többnyire azonos kategóriába tartozik a már meglévő jelzős névalakkal. A kiegészülés eseteinél viszont a jelzős névformák keletkezése kronológiailag többnyire független egymástól, így szemantikailag sincs közöttük hasonló mértékű befolyásoltság.

Ezt az összefüggést egyébiránt a korrelatív nevet viselő települések távolsága ugyan csak jól mutatja, az ugyanis, hogy bizonyos szemantikai körbe tartozó jelzőtípusokat oppozícióban tartalmazó nevek rendre egymás közelében találhatók: pl. a korra, méretre, térbeli helyzetre utaló jelzős nevek (242), nyilvánvalóan szintén a párhuzamos vagy egymást befolyásoló alakulással lehet kapcsolatban.

A fentiekben pusztán azokat az eltéréseket soroltam fel, amelyek a munka olvasásakor a két változási típus kapcsán (még így, együttesen tárgyalva is) rögtön szembetűntek; ezek sorát egy, a kérdéskörben a mostaninál jóval alaposabb elmélyülés nyilvánvalóan még továbbiakkal is szaporíthatja.

3. A településnévi differenciálódás hátterében BÖLCSKEI ANDREA az emberi látókör szélesedését látja mint olyan tényezőt, amely alapvető szerepet játszik a folyamat megindulásában. Ennek a faluosztódás nyomán elkülönülő településnevekkel összefüggésben persze nemigen van jelentősége, hiszen azok már a keletkezés pillanatában feltétlenül azonos névhasználói körben realizálódnak. A *Szentistván*, *Nyék*, *Németi* típusú homonim nevek jelzővel történő kiegészülése mögött ugyanakkor az emberi látókör kitágulása ténylegesen is szerepet játszhat, hiszen ennek folytán az azonos névhasználói körön belül jelentkező homonim településnevek „a továbbiakban már nem tudták a közösség tagjai számára a kérdéses települések egyértelmű identifikációját biztosítani a kommunikáció során” (16–7), ezért volt szükség – a helynév tulajdonnévi státusának helyreállítása végett – a jelzővel való „név-egyenítésükre” (32).

Ezzel a magyarázattal kapcsolatban két dolog érdemel figyelmet. Ha pusztán az egyértelmű azonosíthatóság állna a folyamat hátterében, akkor nem lenne-e bőven elegendő két azonos nevű település esetében csak az egyik falu nevét egyéníteni a jelzői előtag hozzákapcsolásával? Vannak is ilyen korrelációk bőséggel (*Muzsaj* : *Kismuzsaj*, *Kéked* : *Felsőkéked*), de az osztódások kapcsán mégis jóval gyakoribb és természetesebb jelenség az, hogy az „utótelepülések” mindegyike jelzőt kap, vagy rögtön a létrejöttékor, vagy esetleg valamivel később (*Kisdédhaj* : *Nagyhaj*, *Ónyerges* : *Újnyerges*, *Alsóadorján* : *Felsőadorján*). Ebben pedig minden bizonnyal a névmodellek, illetve konkrétan a testvérfalvak nevének hatása játszik

szerepet, de ott lehet mögötte valamiféle természetes kéttagúságra törekvés is, ami a helynévrendszerben általában véve is kétségtől tényleg érhető.

Más oldalról pedig azzal kapcsolatban is óvatosabban kell fogalmaznunk, hogy vajon az azonosnevűség, a homonímia sérti-e magát a tulajdonnévi státust. Hiszen ha ez így lenne, akkor nemigen jöhetnének létre egymás közelében azonos településnevek, márpedig ilyenek – korai okleveles anyagunk erre bőven szolgál bizonyítékokkal – egyazon névhasználói körön, közösségen belül is bőven akadnak. Maga BÖLCSKEI ANDREA is utal efféle jelenségekre: Győr megyében például két *Tarján* nevű település feküdt alig 4 km-re egymástól (247), vagy az ágak, családok önállósodását kísérő birtokmegosztásokkal együtt járó „névsokszorozódás” esetei között találkozunk azzal, hogy a Karcsák földjén Pozsony megyében 16 *Karcsa* nevű falu alakult ki (19). Annak kapcsán pedig, hogy miféle névhasználó közösséget kell sejttenünk a településnévi homonímia megszüntetésére törekvés mögött, azzal is érdemes számolnunk, hogy ez a folyamat talán a természetes névadás-névváltozás korában is bizonyos mértékig a „hivatali szervek” közreműködésével zajlott, s az egyénítő jelzők használata részben a „korabeli hivatali nyelvhasználat terméke volt” (239). De bizonyosan analógiaként, mintaként szolgáltak az efféle módosulásokhoz a már korábban létrejött, jó-részt a településosztódásokat nyelvi síkon kísérő településnév-oppozíciók is: e változástípus kezdetei ugyanis – ahogyan BÖLCSKEI ANDREA is utalt rá – kronológiailag feltétlenül korábbra tehetők.

Ha már az emberi látókör kérdésénél tartunk, érdemes néhány tanulságos összefüggésre felhívni a figyelmet. BÖLCSKEI ANDREA munkájából megismerhetjük azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhattak az emberi látókör kiszélesedésében (31); megtudhatjuk, miként igazodik a településnév-korrelációk térbeli elrendeződése a közigazgatási beosztás helyett inkább a kis- és középtájakhoz (241, itt különösen jó lett volna néhány térképet – a technikai nehézségek ellenére is – közreadni); és képet kaphatunk arról is, miként ölel fel korszakról korszakra egyre nagyobb teret a „névismereti horizont” (248). Ez utóbbi meghatározása persze nem könnyű feladat, és a kutató könnyen beleeshet saját előfeltevéseinek a csapdájába. Amennyiben ugyanis azt feltételezzük (mint teszi azt BÖLCSKEI ANDREA), hogy a megkülönböztető jelzős formák létrejötteinek oka „az azonosnevűség okozta téves lokalizáció lehetőségének elkerülése”, akkor ebből a kiindulási alaptól további logikus feltevéseket is megfogalmazhatunk arra vonatkozóan, hogy „az ily módon megkülönböztetett [...] helységek tehát biztosan beleestek egy-egy névhasználó közösség látókörébe”, s aztán már csak egy lépés a végső megoldás, miszerint a szembenálló, korrelatív névformák távolsága alapján megrajzolható a „természetes emberi látókör”, hiszen a településnév-azonosság „csak különböző névhasználó közösségek esetében nem lehet zavaró” (239). Meglehet, hogy ez az összefüggés valóban létezik, de megítélésem szerint az efféle logikai láncok fő kockázata mégis éppen abban rejlik, hogy az egész építmény alapja igen bizonytalan, és ennek köszönhetően aztán a következtetések is ingatag talajon állnak. A korábbiakban utaltunk rá, hogy maguk a középkori oklevelek nem ritkán említenek egymás közelében fekvő azonos nevű falvakat, amelyek tehát már a pusztá létezésükkel ellentmondanak az utóbbi állításnak; hiszen ha azonosnevűségük zavaró lenne, aligha jöhettek volna létre ilyen megnevezések. De tudjuk azt is, hogy az ilyen nevek életre hívásában sokféle tényező játszott szerepet, és közöttük például a birtokosok érdekérvényesítő törekvéseivel, azaz a tudatos névadói tevékenységgel is igen komolyan érdemes számolnunk. Arra, hogy a birtokosok a birtokigényeik igazolására „a korai időszaktól kezdve fontosnak tartották tulajdonjogukat a birtokolt települések nevében is jelezni”, maga a szerző is utalt (20).

4. A differenciáló jelzők jelentéstani kérdéseit tárgyalva BÖLCSKEI ANDREA többféle szempontra igyekszik kitérni, s ennek köszönhetően a munka az egyes jelzőtípusok gyakoriságának a különböző kronológiai metszetekben tetten érhető változására éppúgy rávilágít, mint az esetükben megfigyelhető korrelációtípusokra, valamint az esetlegesen megmutatkozó területi sajátosságokra. A szemantikai elemzés alapjául kidolgozott tipológiai rendszer (98–9) alapvetően (szemléletét és fő kategóriáit tekintve is) a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévvizsgálati modell (1993) funkcionális-szemantikai elemzési szintjére, azon belül is a sajátosság-funkció kategorizációjára épül, de azt a szerző – a vizsgált jelenség kíváncsihoz igazítva – némileg módosította, illetve ahol szükségesnek látta, ki is egészítette (95).

Igen szembevetendő, hogy a fentebb említett, a differenciált nevek életre hívásában szerepet játszó két változási folyamat más-más módon befolyásolja a létrejövő nevek szemantikai és lexikális szerkezetét. A faluosztódások nyomán kialakuló névdifferenciálódás jelensége kapcsán a jelzői névrészek elemzése jár fontos hozadékokkal, az azonos névadó vonás nyomán kialakuló településnévi homonímia megszüntetésére következőkbe kerülő kiegészülés pedig az alapnevekkel összefüggésben vet föl tanulságos kérdéseket.

Nyilvánvaló, hogy az efféle (S + M struktúrájú) kétrészes elnevezésekben a jelzők szemantikai sokféleségével találkozunk, ám a gyakoriságukban jelentős eltéréseket fedezhetünk fel. Messze legjellemzőbbnek a méretet (*kis, nagy*), a térbeli elhelyezkedést (*alsó, felső*), a lakók nemzetiségi hovatartozását (*magyar, tót, német*), a település korát (*ó, új*) kifejező jelzők mutatkoznak, vagyis azok, amelyek – talán a népnévi kivételével – a faluosztódást kísérő névosztódás tipikus jelzői névrészei. A BÖLCSKEI ANDREA által az egyes korszakokra megadott statisztikai adatok (102–4) szerint a leggyakoribb tíz bővítményrész 73–89%-át ez a három szemantikai kategória teszi ki.

A korszakról korszakra egyre szaporodó differenciált településnevek alapnevei a legtipikusabban bizonyos lexikális kategóriák közül kerülnek ki: a törzsnévi, illetve a patrocíniumi lexémát tartalmazó egyrészes elnevezések minden korszakban messze a leggyakrabban szolgálnak alapul a megkülönböztető jelzővel történő kiegészüléshez. BÖLCSKEI ANDREA ezt azzal magyarázza, hogy ezek „a természetes névadás legkedveltebb típusai” (104–5), ami részben igaz is. Ám némelyest talán érdemes ezt az állítást pontosítani, hiszen a formáns nélküli személynévet tartalmazó elnevezések népszerűsége a magyar településnévadás kezdeti időszakában minden kétségen felül áll, mégsem találjuk meg a *Szerep*, *Szolnok*, *Miskolc* neveket a településnévi differenciálódás tipikus alapnevei között. Sokkal inkább arról van tehát szó, hogy míg a személynévi elnevezések esetében a településnévi homonímia – a lehetséges személynévi alapszavak szinte korlátlan gazdagságú állománya miatt – kevésbé áll fenn, a törzsnévi és a patrocíniumi lexémák ezzel szemben szűk körű, zárt elemkészlettel rendelkeznek, így a velük alkotott településnevek körében a nagyfokú névazonosság szinte szükségszerűen jelentkezik.

Több ízben is hangsúlyt kap a munkában az a tétel, miszerint a differenciáló jelzők motivációs tényezői alapvetően megegyeznek az alapnevek létrejöttét is befolyásoló motivációkkal, de egyúttal különbség is mutatkozik közöttük, hiszen míg az alapnév a falunak a névadáskor legjellemzőbb tulajdonságát emeli be a névbe, addig a másodlagos, differenciáló szerepű jelző egy másik, gyakran szekundér tulajdonságot jelenít meg (106). Ehhez a gondolatmenethez igazodik aztán az a felfogás is, amelyet KRISTÓ GYULA nyomán vall BÖLCSKEI ANDREA, hogy tudniillik amennyiben a népnévi, foglalkozásnévi jelzők differenciáló elemként (tehát másodlagosan) kapcsolódnak egy már létező településnévhez, az egyúttal azt is jelzi, hogy az adott etnikumhoz tartozók vagy foglalkozást végzők másodlagosan jelentek meg

a településen (132, 137). Nem könnyű belátni ennek a felfogásnak az érvényességét, ha tudjuk, hogy minden névadás alkalmával a névadási indítékok nagy bőségéből válogathat a névadó, s ezek közül csak egy az etnikai hovatartozás vagy a foglalkozás megjelölése. Nem is szólva arról, hogy számos ellenpéldát idézhetünk az okleveles anyagból arra vonatkozóan (még maga KRISTÓ is utal ilyenekre), hogy például Bars vármegyében a besenyők egy faluját a szláv eredetű *Taszár* néven említik (KRISTÓ 1976: 64), az ugyancsak barsi, a birtokos nevéből alakult *Baratká*-n harangozóknak volt földjük, Zaránd megyében pedig a tárnokok faluja népnévi eredetű, *Besenyő* nevet visel (KRISTÓ 1976: 78). A másodlagosan nép- vagy foglalkozásnévi jelzővel kiegészült elnevezések egy részében miért ne lehetne éppen ilyen szituációt elgondolni?

Külön figyelmet érdemelnek azok a másodlagos elnevezések, amelyek névszerkezeti elmozdulás következtében „sorolódtak át” a differenciálódott településnevek típusába. A két település összeolvadásának (integrációjának) a nyelvi vetületeként előállott *Harsány/kér*, *Iszka/szentgyörgy* típusú névformák mellérendelő szerkezetekként jöttek létre. Minthogy azonban ez a struktúra a természetes névadás településnévkincsében meglehetősen periférikus jelenségnek számít, a névtudat a jóval tipikusabb alárendelő szerkezetté értékelte át őket, amelyben tehát az előtag (az efféle elnevezések analógiájára) a közeli településre utaló differenciáló jelző szerepét vette magára (151). Szintén strukturális vonatkozásban tanulságosak az olyan másodlagos névformák, amelyekben a differenciáló jelző a már eleve kétrészes (és önmagában is másodlagos) név részei közé ékelődik be: *Ipolykér* > *Ipolykiskér*, *Ipolynagykér*, *Garamveszele* > *Garamalsóveszele*, *Garamfelsőveszele*. Az ilyen neveket látva az a benyomásunk támadhat, hogy a településnevek strukturális felépítésében a morfémasorrend bizonyos mértékű determináltságával számolnunk kell (ennek felvetéséhez l. TÓTH 2008: 42–3), azaz vannak olyan jelzői funkciójú elemek, amelyek a helynevek testében tipikusan az első pozícióban szokásosak. Ilyen lehet éppenséggel az említett nevekben álló víznévi jelző is.

A magyar névtörténeti szakirodalomban újra és újra visszatérő problémaként jelentkezik az *alsó*, *felső* jelzői névrészek szemantikai tartalmának kérdése éppúgy, mint a *nagy* melléknév esetleges ’öreg’ jelentésének feltételezése. BÖLCSKEI ANDREA munkája ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához is újabb fontos adalékokkal járult hozzá (az előbbihez l. 155–63, az utóbbihoz pedig 170–1). Az *alsó*, *felső* helyzetviszonyító jelzőket tartalmazó névformák keletkezési folyamatát SZABÓ ISTVÁN nyomán (1966) modellezi a munka, és azt tartja, hogy a faluosztódást követően a mélyebben fekvő anyatelepülés egy ideig az alapnéven szerepel, a fiatalabb, magasabban épült leánytelepülés pedig *Felső*- jelzőt vesz magára, majd idővel az anyatelepülés is kiegészül az *Alsó*- előtaggal (160). Az így elképzelt folyamat realitását az adatok valóban alátámasztják (a *felső* jelzői névrészek jobbára korábbiak az *alsó*-knál), de a jelenség illusztrálására felhozott konkrét példa (*Csáj* település esete; vö. 15–16. sz.: *Csáj* : *Felsőcsáj*, 18–19. sz.: *Alsócsáj* : *Felsőcsáj*) sántít, ugyanis már a 14. században két *Csáj* nevű falut említenek az oklevelek, amelyek közül az egyik egyidejűleg éppenséggel *Alsócsáj*-ként is szerepel (vö. KMHsz. 1.).

Jó lenne magyarázatot találni arra a jelenségre is, hogy bizonyos jelzőtípusok a történeti forrásokban miért szerepelnek különösen gyakran latinra fordítva: *alsó*, *felső*, *új*, *kis*, *nagy*. Ezeknek (az alapvetően megint csak a névosztódás jellegzetes jelzőiként szereplő) névrészeknek a latin nyelvűsége elsősorban persze a korai időkben jellemző: a 13–14. század 158 helyzetviszonyító jelzővel egyénített településnevéből 48 például csak latinul szerepel (162). Később a latinra fordítás gyakorlata nagymértékben visszaszorult.

Végezetül az *al(só)*, *fel(ső)* jelzőkkel álló differenciálódott településnevek ürügyén fölvehetünk egy olyan változási lehetőséget is, amely egyelőre nem több ugyan pusztá hipotézisnél, de az e körbe tartozó elnevezések körében végzett alaposabb település- és névtörténeti vizsgálat esetleg földerítheti a realitásértékét. A gondolat kiindulópontjául lényegében a mai helynévrendszer szolgál, konkrétan pedig az a megfigyelés, miszerint a falvak részeit napjainkban igen gyakran *Alszer : Felszer*, *Alszege : Felszege*, *Alsófalu : Felsőfalu* névformákkal jelöli meg a helyi lakosság (l. ehhez a helynévgyűjtemények anyagát, illetve a Magyar Digitális Helynévtár adatállományát: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mdh>). A faluosztódásnak a régiségben többféle típusát különíthetjük el. Az egyik esetben az anyatelepülés ténylegesen is két vagy több utódtelepülésre bomlik (túlnépesedés, birtokosi osztozkodás miatt például); ezek aztán vagy teljesen eltérő motivációjú neveket kapnak, vagy pedig az anyatelepülés nevének differenciáló jelzős változataiként élnek tovább. A faluosztódás névleges viszont az olyan esetekben (és ez az, ami minket a fenti kérdés megítélésében jobban érdekel), amikor a falu lényegében egységes település marad, csak éppen egyes falurészeinek megjelölésére – ahogyan ma is – *Alsófalu : Felsőfalu* típusú elnevezéseket használnak az ott élők. Az efféle „belső” elnevezések aztán persze indukálhatják a lokális környezet vagy éppen a hivatalos (okleveles) névhasználat „külső” elnevezéseit, s így módon a tulajdonképpen névleges faluosztódás a dokumentumokban differenciálódott névvel: *Alsócsáj : Felsőcsáj* névformákkal jelentkezik.

5.1. Amíg a jelzők jelentéstani kérdéseinek áttekintésekor BÖLCSKEI ANDREA – a témakör igényeihez igazodva – csupán a differenciáló jelzők szemantikai kérdéseivel foglalkozott, a korrelációtípusokat bemutató másik nagy egységben természetesen már az alpnév sem kerülhetett ki a vizsgálat hatóköréből. A korrelációtípusok tipológiájának felállításakor (180) a szerző két szempontra koncentrált egyidejűleg: alapul vette egyrészt a tagok számát a korrelációban, másrészt keresztszempontként a korreláció szabályos vagy szabálytalan volta határozta meg az egyes típusokat. A fejezet aztán a tipológia mentén haladva részletezi a korreláció fokozatait és típusait. A korrelációfajták között a csonka, tulajdonképpen egytagú korreláció (azaz jelzős másodlagos településnév szembenálló névforma nélkül) definitíve sajátos helyet foglal el a kategorizációban, hiszen a korreláció feltétele elméletileg legalább két szembenálló névforma kellene, hogy legyen. Igaz ugyan, hogy a *korreláció* fogalmának definícióját nem találjuk meg a munkában, de az *oppozíció* terminussal való szinonim használata is a fenti megszorítás érvényességét erősíti. A rendszer szempontjából ugyanakkor elfogadható ez a megközelítés, ha tekintetbe vesszük azt, amit a szerző is hangsúlyoz, hogy tudniillik a *Kisdukány*-féle, korrelatív pár nélkül álló formákhoz a nyelvi tudatunk feltétlenül oppozíciós formát „kíván”, és meglehet, hogy csupán a dokumentumok fennmaradásának esetlegességével függ össze a megfelelő névforma hiánya. Az sem elképzelhetetlen mindazonáltal, hogy a „pár” nélkül álló jelzős névformák analogikus úton kapták a jelzőjüket, vagyis a korrelatív párral is rendelkező jelzős településnevek mintájára „jelzővel egészültek ki anélkül, hogy esetükben az előtag tényleges megkülönböztető funkciót töltött volna be” (182). Véleményem szerint ez – ismerve a névmodellek névalakító szerepét – nem is lehetett ritka jelenség.

A két- és háromtagú korrelációk esetei között – amint erre a korábbiakban is utaltunk – szembetűnően jelentkeznek a névdifferenciálódás, illetőleg a megkülönböztető jelzővel történő kiegészülés révén életre hívott névstruktúrák különbségei. Az előbbiek rendre szabályos zárt

vagy félig zárt korrelációban vesznek részt, az utóbbiak viszont elsősorban a szabályos nyitott, illetve a szabálytalan korrelációtípusokat alkotják (a fogalmak meghatározásához l. 187).

A korrelációk sajátos típusait képviselik az „ikertagú korrelációk”. Ezek esetében valamely névforma egyidejűleg két korrelációban is részt vesz: a Nógrád megyei *Felsőpenc* például korrelációs kapcsolatban áll a Nógrád megyei és a Pest megyei *Alsópenc*-cel egyaránt. „Keveredő” típusú az a korreláció, amelyben a korrelációban részt vevő településeknek két vagy három eltérő szemantikai tartalmú jelzője is ismeretes: *Alsó/Nagyhind : Felső/Kishind*. Az efféle variánsok keletkezését a szerző úgy képzei, hogy „az azonos alapnevű települések mindegyike több egyéni sajátossággal is rendelkezik, s csak lassan alakult ki, hogy a maradandó megkülönböztetés melyik jellegzetesség alapján történik majd” (201). Az efféle „névkeresés” mögött megítélésem szerint talán ismét csak nem spontán névadási aktust sejtethetünk. Az „egymásra következő differenciáló jelzők” kategóriájába olyan korrelációk tartoznak, amelyekben az eleve másodlagos S + M szerkezetű névvel álló település tovább osztódik, s a névdifferenciálódás eredményeként újabb jelzői elemekkel bővül: *Alsó/tótbaka : Felső/tótbaka*. A jelenségek bizonyos vonatkozásban valóban speciális volta miatt tárgyalja BÖLCSKEI ANDREA ezeket a korrelációtípusokat a rendszerezésből kiszakítva. Az is kétségtelen azonban, hogy az itt látott névszerkezeteknek a tipológia keretei között is megtaláljuk a helyüket, az onnan való kiemelésük így nem feltétlenül indokolt. (Az *Alsó/tótbaka : Felső/tótbaka* névpár esetében például valójában semmi jelentősége sincs annak, hogy az *alsó*, *felső* jelzők éppenséggel már egy eleve másodlagos névhez kapcsolódtak, a vizsgált jelenség, a névosztódás szempontjából ugyanis egy *Tótbaka* típusú alapnév pontosan ugyanolyan „értékű”, mint egy *Tótfalu* típusú.)

5.2. A korrelációk grammatikai eszközeit tárgyaló alfejezet azokkal a jelzőkön jelentkező formánsokkal foglalkozik (az *-s*, *-i* képzőkkel, valamint a középfojakkal), amelyek névalkotó funkcióval rendelkeztek, s amelyek révén az adott nyelvi elem alkalmassá vált a megkülönböztető jelzői szerep betöltésére (205). A *-s* képzővel összefüggésben INCZEFI GÉZA nyomán (1970) a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a morfémának a jelzői névrészen, illetőleg az alapnéven megmutatózó szerepe azonos (206), nem úgy, mint az *-i*-nél, amelynek esetében efféle párhuzamosságot a jelzőn és az alapnéven érzékelhető funkció között nem lehet kimutatni (207). Megítélésem szerint a helyzet valójában mindkét esetben ugyanaz, csak az *-s* képző funkcionális értékelésébe hiba csúszott: ahogyan az *-i* képző kapcsán is arról van szó, hogy a jelzőn ennek a morfémának melléknévképzői szerepe van (pl. *Őri/szentpéter*, *Zalai/szentgyörgy*), az alapnéven állva pedig helynévképzői funkciót lát el (pl. *Petri*, *Németi*), az *-s* esetében pontosan ugyanezt a funkciómegoszlást találjuk: a *Békás/megyer* név jelzőjében ’valamiben bővelkedő’ jelentésű melléknévképzőként szerepel az *-s*, a *Bükkös* névben viszont a szerepe ennél általánosabb: a *bükk* közszót helynévi státus betöltésére teszi alkalmassá, azaz helynévképzőként funkcionál.

Az *-i*-vel kapcsolatban ugyanakkor arra is utal BÖLCSKEI ANDREA, hogy nagyszámú „ellenpélda” is idézhető olyan alakokra, amelyekben az azonos szemantikájú jelzőn találjuk ott a képzőelemet: pl. *Sárközi/szentgyörgy*, de *Szilágyfő/keresztúr*. Mivel pedig ez utóbbi típusú elnevezésekben a képző „odaérthető” ugyan, de ténylegesen nem jelenik meg a névalakban, „ezeket a megkülönböztető névrészként többtagú kifejezéseket tartalmazó névformákat akár ún. »névelemhiányos« példaként is számon tarthatjuk” (207–8). Megítélésem szerint inkább csak arról van szó, hogy ugyanannak a funkciónak a kifejezésére többféle nyelvi elem, többféle szerkesztésmód is alkalmas lehet, s azt, hogy ezek közül éppenséggel

melyik jelenik meg a névstruktúrában, számos dolog befolyásolhatja (a névmodellek, a névszerkezetek produktivitási jellemzői, kronológiai kérdések stb.). Ez persze az alfejezet kapcsán egy általánosabb problémát is felvet: az itt tárgyalt formánsügyek valójában nem pusztán a differenciáló jelzők kérdéskörébe tartoznak, hanem a kétrészes helynevek jelzői névrészeit általában érintik (vagyis a helynévnek nem kell másodlagos, S + M szerkezetűnek lennie ahhoz, hogy az itt mondottak érvényesek legyenek rá: az S + F szerkezetűeket éppúgy jellemzik). De valójában a probléma még ennél is általánosabb: a differenciáló jelzőkön releváns képzőmorfémák funkciója aligha ítéltető meg pontosan anélkül, hogy a teljes névszerkezetre ne lennének figyelemmel. Egy-egy konkrét funkcionális tartalom kifejezésére ugyanis egyidejűleg többféle helynévstruktúra is alkalmas lehet, s ezek nem feltétlenül azonos gyakorisággal jelentkeznek a különböző háttérű differenciálódott településnevek körében. Az a benyomásom például, hogy a patrocíniumi vagy a személynévi jelzővel történő kiegészülés más-más névszerkezeti megoldással realizálódik az osztódásos, illetve a kiegészüléses folyamatok során: az előbbiben a jelölt birtokos jelzős szerkezet (pl. *Páh* > *Szent-andráspáha*, *Boldogasszonypáha*, *Kék* > *Szentdieneskékje*, *Szentmihálykékje*), az utóbbiban pedig a jelöletlen lehetett a dominánsabb (pl. *Baksa* > *Szentistvánbaksa*).

5.3. A korrelációk változását bemutató alfejezetben minőségi változásokat (a lexikális-morfológiai és a szemantikai szerkezet módosul), elemszámváltozásokat (a korrelációban részt vevő tagok száma módosul), valamint az ezek kombinációját alkotó komplex változásokat mutatja be BÖLCSKEI ANDREA. Az elemzés során külön figyelmet szentel egyrészt a patrocíniumi alaptagú településnevek oppozícióinak (220–32), másrészt a mesterséges keletkezésű korrelációknak (233–6).

A patrocíniumi településneveknek közel egynegyedét egyénítették a fennállásuk során jelzővel, s a legtöbb differenciált név a 15. században keletkezett. A változási repertoár ebben a szemantikai típusban igen gazdag, de a folyamatok jól megfogható típusokba rendeződnek (227). A patrocíniumi alapnevek korrelációs rendszere az általánosságban tapasztalt képtől némelyest eltér. A névkorrelációs rendszer egészében ugyanis sok a kéttagú korreláció, s ennek a jellegzetesebb típusai (a méretre, korra, térbeli elhelyezkedésre utaló oppozíciók) ott lényegesen nagyobb arányban is vannak jelen, mint az olyan, alapvetően más történeti háttérrel rendelkező, s ebből adódóan soktagú mikrorendszerekben, mint amilyenek a patrocíniumi alapnevet tartalmazó differenciált névformák (232). Ahogyan fentebb említettük, lényegében kronológiailag is egymásra következő jelenségekről van szó: a faluosztódás folyamán előállt névdifferenciálódás már a 13–14. századtól kezdődően tipikus jelenség (a maga jellegzetes nyelvi megoldásaival, jelző- és korrelációtípusaival). Az azonosnevűség (pl. a patrocíniumi azonosnevűség) ugyanakkor majd csupán a látókör szélesedésével párhuzamosan válik „zavaróvá”, s indul meg a homonim névformák jelzőkkel történő kiegészülése. Az ilyen módon a nevekbe másodlagosan bekerülő jelzőket illetőleg szemantikailag így kettős modellhatás is érvényesülhetett: egyrészt a korábban, a névdifferenciálódás révén létrejött S + M szerkezetű másodlagos nevek mintája, másrészt pedig az elsődleges, S + F szerkezetű nevek modellje is hatást gyakorolhatott S funkciójú jelzői névrészükre.

„A természetes keletkezésű településnév-korrelációs rendszer legkiépültebb, legteljesebb formáját a 18–19. századra érte el: ez a rendszer szolgált mintául a hivatalos helységnévadás számára a mesterséges keletkezésű helységnév-korrelációk kialakításakor” (233). A hivatalos névadás tehát a természetes névkorrelációkhoz igazította a mesterséges oppozíciókat, amelyekben így lényegében ugyanazok a szemantikai kategóriák fedezhetők fel, mint a

természetes keletkezésű oppozíciók körében, noha néhány különbségre azért ráakadhatunk (ilyen pl. az etnikai hovatartozásra utaló jelzők számának csökkenése). Sajátos jelenség, hogy a hivatalos névváltoztatás – amelynek „látóköre” az egész országra kiterjedt – a spontán korrelációs rendszert bizonyos vonatkozásokban „korrigálta”, és például a térbeli elhelyezkedésre utaló jelzők kapcsán névpárok kialakítására törekedett: a Nyitra megyei *Nagybodok*-ból például azért lett *Felsőbodok*, hogy ezáltal *Alsóbodok* párja lehessen (236).

6. BÖLCSKEI ANDREA monográfiája azáltal, hogy a magyar településnevek korrelációs rendszerét gazdag névanyagot, sokféle szempontból vizsgálta meg, a kérdéskörrel való tudásunkhoz számos új ismerettel járult hozzá. A településnévi differenciálódás jó néhány pontját ugyanis meggyőzően tisztázta, más esetekben pedig olyan problémákat vetett föl, amelyek további gondolkodásra, vizsgálatokra ösztönözhetik a kutatókat, és esetleg arra, hogy az e munkában alkalmazott (kognitív) megközelítéshez képest más nézőpontból (leginkább talán történeti szociolingvisztikai, -pragmatikai szempontból) is mérlegre tegyék a jelenséget. Az pedig, hogy a szerző felfogásával olykor nem feltétlenül értünk egyet, pusztán azt jelzi, hogy ugyanazon jelenség mögött egyidejűleg sokféle indíték, történeti és nyelvi háttér húzódhat meg, s ezért annak érdekében, hogy jellemzőit a maguk teljességében, sokszínűségében feltárjuk, érdemes azt minél több oldalról körbejárni.

Hivatkozott irodalom

- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelv* 66: 312–23.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005–. *Korai magyar helynévszótár (1000–1350) 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica* 40. Szeged.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA

VALÉRIA TÓTH, Reflections on settlement-name correlations

The name adopting/name changing situation in which an existing settlement name, for various reasons, is secondarily extended with a distinctive addition, although already commented on several times in Hungarian and international onomastic literature, received a monographic discussion (A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában [‘The correlational system of Hungarian settlement names in the period of non-official place-naming practices’]; Budapest) only in 2010. The book, by ANDREA BÖLCSKEI, undertaking the wide range analysis of settlement-name correlations as well as the survey of the name users’ spatial orientation, primarily adopts a cognitive linguistic approach.

This paper outlines my reflections, formulated whilst reading the book, on the linguistic features of the settlement-name correlations; on the settlement-historical and onomasociological factors behind the observed phenomenon. I suggest here that the system of non-official settlement-name correlations was in fact developed as a result of two distinct (settlement-) historical processes, and that these processes resulted in rather different linguistic features. In close connection, I also discuss how other (mainly historical, socioonomastic, sociopragmatic) considerations, in addition to a cognitive linguistic approach, could improve our current knowledge on settlement-name correlations.

A MORDVIN NÉVTANI KUTATÁSOK ETIMOLÓGIAI PROBLÉMÁI

1. Nemrég jelent meg a mordvin nyelvészek doyenjének, a 85 évesen is aktív D. V. CIGANKIN professzornak a legújabb névtani tárgyú könyve, a mordvinföldi folyó- és tónevek kis, 108 lapos etimológiai szótára (CIGANKIN 2010). E könyv, minden erénye mellett, pontosan tükrözi azokat a problémákat, amelyek a mordvin névtani munkákat, a névtannal foglalkozó kutatók módszereit jellemzik. Mindezek a jelenségek nem állnak meg Mordvinföld határain: minden oroszországi finnugor nyelv névtani kutatásaira vonatkoztathatók, így általánosabb jelenségnek tekinthetők. Írásomban – a mordvinok rövid bemutatása és egy vázlatos kutatástörténeti áttekintés után – az etimológiai szótárak, adattárak problémáival foglalkozom.

2. A mordvin a magyar, a finn és az észet után a negyedik legnagyobb finnugor (uráli) nép. Létszámuk a 20. században 1,1–1,2 millió körül mozgott; a legújabb, 2002-es népszámlálás szerint azonban már csak 844 ezer fő tartozik ide. A róluk elnevezett közigazgatási egység, a 26 ezer km² területű Mordvin Köztársaság a Középső-Volga-vidéken található (a Mari, a Csuvas és a Tatár Köztársasággal együtt). A legszétszórtabb finnugor nép a mordvin: csak egyharmaduk lakik a 889 ezer fős köztársaság határain belül (ahol a lakosságnak csak 32%-át teszik ki), a többiek diaszpórában élnek, elsősorban a Szamarai (117 ezer), a Penzai (96 ezer), az Orenburgi (81 ezer) és az Uljanovszki (64 ezer) területen, de olyan távoli helyekre is szétszóródtak, mint a Habarovszki terület (10 ezer), Tadzsisztán (7 ezer), Kirgizisztán (5 ezer) és Türkmenisztán (4 ezer). Ennek az erős széttagoaltságnak „névtani következményeként” mordvin eredetű helynevekkel nemcsak a Középső-Volga-vidéken, hanem a távolabbi vidékeken is gyakran találkozhatunk.

A köztársaság fővárosa a 300 ezer lakosú Szaranszk. További nagyobb települések: Ruzajevka (49 ezer), Kovilkino (21,4 ezer), Komszomolszkij (14 ezer), Krasznoszlobodszk (10,6 ezer), Zubova Poljana (10,3 ezer). A Középső-Volga-vidék legnagyobb folyója az Okába ömlő Moksa (656 km hosszú, ebből 320 km-t a Mordvin Köztársaságban tesz meg, vízgyűjtő területe 51 ezer km²); a Volga harmadik legnagyobb mellékfolyója (a Káma és az Oka után) a Szura (841/120km, 67 500 km²); ennek mellékfolyója, az Alatir (296/130 km) és az Alatirba ömlő Inszar (168 km, végig a köztársaságon belül folyik). További jelentős folyók: Vad (222/114 km), Sziviny (124 km), Issa (149/98 km), Parca (117/92 km), Pjana (436/60 km), Szatisz (75/50 km), Visa (179/30 km). A köztársaság legnagyobb tava az Inyerka (43,7 hektár).

Mordvinföldön hat víznévi réteg él együtt. Ezek egy része ma már nem létező nyelvekre vezethető vissza több-kevesebb bizonyossággal (az ún. Volga–Oka-népességhez kapcsolható nevek, balti és iráni nyomok), másik, jóval nagyobb halmaza pedig a térségben ma is jelen lévő népek (mordvin, orosz, volgai török) által adott nevek. Ez a kronológiai egymásra rétegződés a víznevekre és a településnevekre egyaránt érvényes. Ez a hat réteg mennyiségben és minőségben, keletkezéstörténeti kategóriákban és szerkezeti felépítésben nagymértékben különbözik egymástól. Az első három (premordvin) réteghez

tartozó nevek, hidronimák (és az ebből keletkezett településnevek) két-három tucatot tesznek ki mindössze. A volgai török réteghez teljes bizonyossággal szintén kb. ennyi víznév és mintegy 40-50 településnév sorolható, míg a mordvin és orosz nevek megszámlálhatatlanul nagy halmazt alkotnak.

A mordvin helynévtani kutatások alapját a településnevek vizsgálata adja, a mikrotoponimák közül legfeljebb néhány példát használnak fel munkáikban a kutatók. A víznevek eredetének s főként szerkezetének önálló kutatása az utóbbi időben egyre komolyabb szerephez jut.

3. Az első mordvin onomasztikai adatok lejegyzése – hasonlóan más finnugor népek névkutatásához – az első utazókhöz kapcsolódik, akik naplóikban említést tettek a mordvin településekről és folyókról. Gazdag névtani anyagot tartalmaznak az egykori jogi dokumentumok és a történeti emlékek, s néhány névre a falu- és telekrendezési tervekben, illetve a falvak geodéziai leírásában is rábukkanhatunk. Értékes adatokat rejtenek HEIKKI PAASONEN és M. J. JEVSZEVJEV nyelvjárási és folklórszövegei.

A 19. század végének, 20. század elejének cári birtok-összeírási könyvei igen nagy mennyiségben közölnek mordvinföldi településneveket is; köztük (véletlenszerűen) víznevek is felbukkannak. NYIKOLAJ BARSZOV, egy orosz szerzetes 1891-ben kéziratoss térképet készített a Középső-Volga-vidékről: a térképen 685 név (543 településnév és 142 folyónév) szerepel, ezek kétötöde mordvin eredetű.

A 19. század végén, 20. század elején még nem folyt szisztematikus névtani kutatómunka. A legnagyobb toponimikai anyagot A. A. GERAKLITOV adta közre 17. századi birtok-összeírási könyvek alapján készített munkáiban (1930, 1936). A szerző nem ad nyelvészeti elemzést a helynevekről, csak az orosz és mordvin települések nevét teszi közzé orosz fonetikai átírásban. Fontos észrevétele, hogy az első települések keletkezésének időszakában a megnevezés alapjául a mordvin pogány nevek és a nagybirtokok megnevezése szolgált.

A tudományos igényű névtani kutatások első lépéseként egyes tudósok – orosz toponimikai vagy általános névtani munkáikban – kísérletet tettek néhány mordvin helynév megfejtésére. Az első ilyen munka A. I. POPOV tollából született 1948-ban. POPOV érdeme, hogy – viszonylag gazdag toponimikai anyagra támaszkodva – ő határozta meg először, melyek a mordvin névtani rendszer gyakran előforduló elemei (*күжә/күжә* 'tisztás', *лей/ляй* 'folyó', *эрьке/эрьхке* 'tó' stb.). Ugyancsak ő volt az, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a mordvin helynevek tanulmányozásában fontos szerepet játszanak a kereszténység felvétele előtti személynevek, s igyekezett azt is körülhatárolni, milyen területen bukkanak fel az ezeket tartalmazó toponimák.

A mordvin etnikumú területek víz- és településnév-anyagának vizsgálatakor feltűnik bizonyos elemek gyakori előfordulása. Ezek a térség ismert nyelveiből nem vezethetők le, ám alakilag nagyfokú hasonlóságot mutatnak Észak-Oroszország rendkívül nagy területén felbukkanó más hidronimákkal, illetve a belőlük létrejött településnevekkel. E nevek eredetének tisztázása az átadó nép nyelvi, etnikai és földrajzi hovatartozásának kérdését veti

¹ A mordvin nyelvnek két fő nyelvjárása van. Az erza és a moksa adatokat / jellel elválasztva adom meg. Ha csak egy, a nyelvi hovatartozás jelölése nélküli adat szerepel, az a névtani kutatásokban fontosabb szerepet játszó erza nyelvjárásból való. A moksa adatokat mdM rövidítéssel jelölöm. A nyelvi adatokat cirill betűs formájukban adom meg.

fel. Az 1950–60-as években hosszas viták folytak ennek a régi, ún. Volga–Oka-népességnek az eredetéről. A szakértáborok két kiváló tudós – A. K. MATVEJEV és B. A. SZEREBRENNYIKOV – köré szerveződtek. A vitában megnyugtató eredmény nem született: SZEREBRENNYIKOV az ún. Volga–Oka-népességhez kötötte ezeket a neveket, míg MATVEJEV a finnugor eredetet tartotta valószínűnek. E kérdéskörrel korábban V. A. NYIKONOV is foglalkozott. (A téma szakirodalmát l. MATICSÁK–KAZAEVA 2001: 260–2.) A mai kutatók közül elsősorban a cseremisiz A. N. KUKLIN (1995a, b; 1996), valamint a merja szubsztrátumot kutató finn ARJA AHLQVIST (2006) és a MATVEJEV-iskolához tartozó JANNE SAARIKIVI (2006) nevét kell megemlíteni.

A hatvanas években egyértelműen megélné a mordvin névkutatás: ekkor kezdett el publikálni L. L. TRUBE (1962), B. I. ZIMIN (1962), V. F. BARASKOV (1963), M. N. MOROZOVA (1965) és M. V. MOSZIN (1968) is. A hetvenes évek egyik legjelentősebb névkutatója I. K. INZSEVATOV, aki számos cikkében (l. MATICSÁK–KAZAEVA 2001: 259) igyekezett a köztársaság keleti-északkeleti részének, majd az egész köztársaságnak a településneveit etimologizálni. Munkásságának szintézise az 1979-ben (második kiadás-ként 1987-ben) megjelent toponimikai szótára, mely mai napig a mordvin településnevek vizsgálatának egyik legfontosabb forrása. A szótár a Mordvin Köztársaság 1560 településnevét tartalmazza betűrendes felsorolásban (378 település nem hivatalos nevét is feltüntetve). A nem hivatalos neveknél ez a jegyzéke igen értékes forrásul szolgál a kutatások számára. A szócikk a név/nevek után településtörténeti információkat közöl (az alapítás éve, körülményei, az évkönyvekben, levéltári forrásokban való felbukkanás, a falu nagysága stb.), majd a szerző megadja a név etimológiájára vonatkozó ismereteket. A szótár legnagyobb értéke forrásjellege; etimológiai értékeléséről később részletesen szövegek.

1975-ben jelent meg A. A. RUPOSZOVA és G. G. KUZMINA kétezer nevet tartalmazó szótára, amelyben a településnevek mellett hidronimák is helyet kaptak. A nevek betűrendes felsorolásban állnak, a folyóneveknél meg van adva, melyik nagyobb folyó vízrendszerebe tartoznak. Különösebb nyelvészeti értéke a szótárnak nincs. G. P. SZMOLICKAJA (1976) monográfiája szintén fontos adattára a kutatásoknak.

A mordvin névtan kiemelkedő egyénisége D. V. CIGANKIN. Nevéhez rengeteg etimológia megalkotása fűződik; ő jellemezte először tudományos igénnyel a mordvin helyneveket, s őt tekinthetjük a mordvin topoformánsok legtermékenyebb kutatójának is. CIGANKIN az ún. topoformánsok kategóriájába a településnevek alaptagjait sorolja; több tanulmánya foglalkozik a *лей* 'folyó', *веле* 'falu', *бие*, *буѣ*, *буѣ* 'nemzetség, törzs (szállásterülete)', *кужо* 'erdei tisztás', *эрьке* 'tó', *мар* 'halom, sírhalom', *морзо* 'irtás; új település', *нал* 'liget', *нер* 'fok, hegyfok, torkolat', *пандо* 'magaslat, domb', *нора* 'berek, liget', *пуло* 'liget' stb. földrajzi determinánsokkal. Ugyancsak jelentős a személynévből keletkezett helynevek kutatása terén végzett tevékenysége, illetve mikrotoponimikai kutatómunkája (a bibliográfiai adatokat l. MATICSÁK–KAZAEVA 2001: 264).

1993-ban jelent meg „Память земли” című könyve, melyben a mordvin eredetű névréteg áttekintése mellett elemzi az orosz és a törökségi eredetű neveket, külön kitér a Szaranszk környékén lévő települések létrejöttében fontos szerepet játszó 17. századi védelmi rendszer, a *засечная черта* kialakulására, osztályozza a mordvin topoformánsokat és a névalkotásban részt vevő képzőket, valamint áttekinti a személynévi eredetű helyneveket, s bemutatja a térség folyóneveit.

2005-ben látott napvilágot CIGANKIN professzor „névtani életműve”: a mordvin földrajzi nevek szótára, amelyben a Mordvin Köztársaság 13 ezer település- és folyónevét,

illetve mikrotoponimáját rendszerezi, etimológiai magyarázatokkal. A szótár rengeteg földrajzi-településtörténeti információt tartalmaz. A szerző közli az adott helynév nyelvi hovatartozását (erza, moksa vagy orosz), ezt követi a helynév jellege és pontos lokalizációja, a település nagysága/a folyó hossza, a 19–20. századi településregiszterekben való előfordulás, majd a tényleges nyelvészeti rész, az etimológiai magyarázat zárja a szócikket.

Legújabb kötete a hidronimák bevezetőben említett, 1048 címszavat tartalmazó etimológiai szótára (CIGANKIN 2010). Az egyes szócikkek felépítése a következő: címszó, a hidronima lokalizációja, a folyó hossza/a tó területe, a folyó forrásának helye, etimológiai adatok. A földrajzi információk nagyon hasznosak, segítségükkel kitűnő névföldrajzi térképek szerkeszthetők. A két szótár etimológiáinak értékeléséről később fogok szólni.

CIGANKIN nyomán halad tanítványa, NY. V. KAZAJEVA, akinek több cikke taglalja a földrajzi determinánsok és topoformánsok kérdéseit, ráadásul bőséges mikrotoponimikai anyagot felhasználva (l. MATICSÁK–KAZAJEVA 2001: 259–60). Néhány éve jelent meg egyetemi jegyzete (KAZAJEVA 2001) és áttekintő monográfiája (KAZAJEVA 2005), melyekben az erza földrajzi nevek lexikai-szemantikai leírása során áttekinti a köznévi és tulajdonnévi eredetű helyneveket. KAZAJEVA könyve bőséges (és megbízható!) víznévi és mikrotoponimikai anyagot is tartalmaz. Etimológiái általában helytállóak (bár túl sokszor ragaszkodik CIGANKIN tételeihez), névtani szemlélete modern.

A víznévi kutatások között még két monográfiát kell megemlíteni. Az egyik M. POLUBOJAROV könyve (1992) a Penzai terület vízneveiről, a másik P. V. ZIMIN és G. V. JERJOMIN műve (1989). A mű első része nagyon hasznos adattár, amelyben a Penzai terület több mint 2500 folyója szerepel, számos mordvin eredetű hidronimát is magában foglalva. A kötet második része, az etimológiai fejezet azonban igen erős kritikával kezelendő, erről is később szólok részletesen.

A mordvin névtan művelőinek jelentős része természetszerűleg mordvin anyanyelvű tudós; kevés olyan külföldi kutató van, aki e területen publikál. Egy-egy cikk erejéig tett kitérőt a mordvin névtan területére a finn HEIKKI PAASONEN (1897), az észt AIME KÄHRIK (1969), a magyar JUHÁSZ JENŐ (1933), MELICH JÁNOS (1933) és ZAICZ GÁBOR (1989). MATICSÁK SÁNDOR több cikkében (l. MATICSÁK–KAZAJEVA 2001: 260–1) foglalkozik a mordvin nevek orosz adaptációjával, a mordvin topoformánsok kérdésével, a személynévi eredetű helynevekkel, a hivatalos és nem hivatalos nevek viszonyával és a párhuzamos névadással, a víznevek keletkezéstörténeti kérdéseivel, 1995-ben pedig monográfiát készített a mordvin településnevek rendszeréről.

A Mordvin Köztársaság nem mordvin eredetű helyneveinek tanulmányozása terén kevesebb eredmény mutatkozik. Habár a Középső-Volga-vidéken több nép, népcsoport él, élt együtt – s nyomaik is jól megfigyelhetők a toponimikában –, mégis igen kevés az ősi rétegekkel foglalkozó tanulmány. A köztársaság törökségi eredetű helyneveinek etimológiái nem megbízhatóak, elsősorban hangtörténeti hiányosságok miatt (ezek értékelését l. AGYAGÁSI 2003). Elgondolkodtató az is, hogy a mordvin kutatók a köztársaság orosz eredetű helyneveire igen kevés figyelmet fordítottak: az etimológiai kutatások e téren szinte teljesen hiányoznak, pedig csakis ezek segítségével lehetne leírni a mordvin–orosz névrendszertani összefüggéseket, jellegzetességeket. A mordvin és az orosz nyelv viszonyával számos tanulmány, cikkgyűjtemény foglalkozik, de a két névtani réteg kölcsönhatásának szabályszerűségeit, következményeit kevés kutató tárja fel. A mordvinföldi szerzők e körből inkább csak egyes részproblémákat emelnek ki, például a népetimológia, a grammatikai nemmel való ellátottság, a grammatikai nemváltás jelenségeit.

A mordvin nevek morfológiai, grammatikai és szemantikai adaptációja, illetve a névvariánsok feltérképezése ugyanakkor számos fontos névrendszertani kérdést rejt magában; a rendszerkényszer, illetve a mordvin és orosz névrendszer eltéréséből adódó következmények vizsgálata a jövő egyik fontos kutatási iránya lehet.

A mordvin névtan sajátos részterülete a köztársaságon kívüli, oroszok lakta területen (ahol valaha lényegesen jelentősebb volt a mordvin lakosság aránya) fellelhető nevek vizsgálata. A Nyizsnyij Novgorod-i terület mordvin eredetű neveivel L. L. TRUBE foglalkozott behatóbban (l. MATICSÁK–KAZAEVA 2001: 263). A terület déli része egykor – az orosz betelepülés előtti időkben – a mordvinlakta vidék központjának számított. Névanyaga ennél fogva igen nagy hasonlóságot mutat a mai Mordvin Köztársaságéval (a mintegy ötven *-лей/-ляй* 'folyó' utótagú település- vagy folyónév mellett egyéb mordvin determinánsok is fellelhetők itt), így ez a terület semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül a mordvin névtani kutatásokban.

4. Írásom további részében a fentebb említett szótárak és monográfiák etimológiai pontosságával, megbízhatóságával foglalkozom. A mordvinföldi névtani kutatások – mint a kutatástörténeti áttekintésből kiviláglik – csak mintegy fél évszázados múlttal rendelkeznek. A település- és víznévi anyag felgyűjtése megtörtént, ezeket publikálták is (de a névföldrajzi vizsgálatok eredményei még hiányoznak). A névrendszerek tudományos igényű leírása elkezdődött, az utóbbi két évtizedben – elsősorban NY. V. KAZAJEVA tollából – már született néhány modern szemléletű munka. Összességében ezek biztató jeleknek tekinthetők, de az elméleti alapvetések egyelőre még váratnak magukra.

Más azonban a helyzet az etimológiai munkák terén. Vizsgálatom tárgya INZSEVATOV toponimikai szótára (= TopSl.), CIGANKIN három könyve (CIGANKIN 1993 = C1, CIGANKIN 2005 = C2, CIGANKIN 2010 = C3), a KAZAJEVA monográfiájában (2005) előforduló szófejtések (= K) és ZIMIN–JERJOMIN (1989) anyaga.

A helynévtan sokat segíthet a Volga-vidék történelmét érintő vitás kérdések megoldásában (a premordvin rétegek leírása, a legrégebbi mordvin névanyag körülhatárolása, az orosz betelepülés névtani lenyomata, a törökségi nyelvek szerepe stb.), nem véletlen tehát, hogy az etimológiai kérdések fontos szerepet töltenek be a mordvinföldi helynévtanban, s azon belül is elsősorban a víz- és településnevek eredetkutatásában.

4.1. A vizsgált szótárak etimológiai megbízhatósága vegyes képet mutat. A névanyag legnagyobb részét elsősorban a kisebb folyók, patakok nevei (és az esetenként ezekből keletkezett településnevek), valamint a különféle mikrotoponimák etimológiailag áttetsző, mordvin eredetű nevei alkotják; ezeket a szerzők általában megfelelő filológiai pontossággal mutatják be.

Ezek a nevek szemantikailag változatos képet mutatnak. Az előtagok jelentése alapján a legjelentősebb kategóriák a következők (a példaanyagban előforduló alaptagok: *ведь* 'víz', *веленя* 'kis falu', *вирь* 'erdő', *латко* 'patak, vízmosás', *лей/ляй* 'folyó', *лисьма* 'forrás', *накся* 'mező', *пандо* 'domb', *эрьке/эрьхке* 'tó');

a) A vidék növényvilágát tükröző nevek: *Кузлей* < *куз* 'fenyő' (C1. 117; C2. 170; C3. 44; K. 28), *Лепелей*, *Лене эрьке* < *лене* 'éger' (TopSl. 121; C1. 46, 117, 131, 140; C2. 183; C3. 48; K. 28), *Пеште эрьке* < *пеште* 'mogyoró' (C1. 104; C2. 271; K. 29), *Пичелей*, *Пичепандо* < *пиче* 'fenyő' (C1. 104, 117, 125; C2. 274; C3. 67; K. 29), *Тумо-лейка* < *тумо* 'tölgy' (TopSl. 230; C1. 43, 117; C2. 370; C3. 89; K. 30).

b) A vidék állatvilágát tükröző nevek: *Карголей*, *Карго лисьма* < карго 'daru' (C1. 44, 105; C2. 137; C3. 35; K. 41), *Киска латко* < киска 'macska' (C2. 148; K. 38), *Нумоло латко* < нумоло 'nyúl' (C2. 243; K. 38), *Овтолей* < овто 'medve' (C1. 105; C2. 246; C3. 62; K. 38), *Озязлей* < оязз 'veréb' (C2. 251; C3. 62; K. 42), *Сея латко* < сея 'kecske' (C2. 324; K. 39).

c) Az objektum jellemző tulajdonságai: – mérete: *Инелей* < ине 'nagy' (TopSl. 79; C1. 46; C2. 122; C3. 30), *Поки латко* < поки 'nagy' (C2. 280), *Ёмла веленя* < ёмла 'kicsi' (C2. 105); – formája: *Виде лей* < виде 'egyenes' (C2. 71), *Кувакалей* < кувака 'hosszú' (TopSl. 114; C1. 103; C2. 169; C3. 42); – a talaj minősége: *Кевлей* < кев 'kő' (C2. 141), *Шуварка*, *Шуварляй* < mdM шувар 'homok' (TopSl. 248; C1. 44, 103; C2. 411; C3. 99; K. 66); – a víz színe: *Аио лисьма* < аио 'fehér' (C2. 31), *Равжалеи* < равжа 'fekete' (C1. 104, 131; C2. 292; C3. 71), *Тюжа эрьке* < тюжа 'sárga' (C2. 372); – a víz íze: *Салолей* < сал 'só' (C3. 76), *Тантейлей* < тантей 'édes, finom' (C2. 354; C3. 85); – a víz hőfoka: *Кельме эрьке* < кельме 'hideg' (C2. 143), *Лембе веде* < лембе 'meleg' (C1. 140; C2. 183); – a víz szaga: *Чиневлей*, *Чинев латко* < чинев 'szagos, bűdös' (C1. 104; C2. 399); – a víz hangja: *Ранги лисьма* < ранги 'kiabáló, üvöltő' (C1. 44, 104; C2. 294); – a víz hozama: *Коськеляй* < коське 'száraz' (C2. 157; C3. 41).

d) Térbeli viszonyok: *Ало лисьма*, *Ало пакся* < ало 'alsó' (C2. 21; K. 76), *Икеле пакся* < икеле 'elől, előtt' (C2. 120; K. 78), *Куника пакся* < куника 'középső' (K. 78); *Маласо латко* < маласо 'közel' (C1. 106; C2. 200; K. 78).

e) A gazdasági életre, víz menti építményre utaló megnevezések: *Ведьгев пандо* < ведьгев 'malom' (K. 55), *Карда эрьхке* < mdM карда 'istálló, akol' (C1. 110, 111; C2. 138; K. 56), *Нешке латко* < нешке 'méhkas, kaptár' (C2. 231; K. 58), *Сэдъ лей* < сэдъ 'híd' (C2. 351; K. 61), *Утомо латко* < утомо 'hombár' (C1. 110; C2. 380).

f) Szellemi szféra, szociális viszonyok: *Калмазерь лей* < калмазырь 'temető' (C2. 131; K. 67), *Ознома лисьма*, *Озномка лей* < ознома 'imádkozás' (C1. 109; C 250; K. 68); *Инязоронь ки* < инязор 'uralkodó, cár' (C2. 123; K. 70).

g) Etnikai viszonyok: *Мокишалеи* < мокиша 'moksa' (TopSl. 140; C1. 123; C2. 219), *Ветхкелей* < ветхке 'csuvas' (C2. 70; K. 73), *Руз вирь* < руз 'orosz' (C2. 302; K. 74).

h) Metaforikus megnevezések: *Овтонь уло* < овто 'medve', уло 'áll' (C2. 246; K. 86), *Пачалго эрьке* < пачалго 'serpenyő' (C2. 265; K. 88), *Пеке* < пеке 'has' (C2. 266; K. 83), *Покисельме* < поки 'nagy', сельме 'szem' (C2. 280; C3. 68; K. 85), *Понкс тильге* < понкс 'nadrág', тильге 'láb' (C2. 282; K. 84) stb.

4.2. Hasonlóan problémamentesek az átlátható orosz eredetű nevek etimológiái, pl.:

a) Növényvilág: *Дубки*, *Дубовое* < дуб 'tölgy' (C1. 91, 104, 117; C2. 99; C3. 26; K. 26), *Камышлейка* < камыш 'káka, nád' (TopSl. 88, 249; C2. 134; C3. 34), *Клюквенный* < клюква 'áfonya' (TopSl. 97; C1. 137; C2. 150; C3. 40), *Медведка* < медведка 'medveszölgő' (C2. 210; C3. 55), *Хмельёвка* < хмель 'komló' (C1. 117; C2. 386; C3. 93).

b) Állatvilág: *Грачевник* < грач '(vetési) varjú' (C2. 89; C3. 24), *Куликовка* < кулик 'szalonka' (TopSl. 115; C2. 172; C3. 44).

c) Tulajdonságok: – méret: *Большое* < большое 'nagy' (C2. 49; C3. 16); – forma: *Кривой овраг* < кривой 'görbe', овраг 'vízmosás, szakadék' (C1. 27, 90, 103; C2. 167), *Кругленькое* < круглый 'kerek' (C1. 102, 103, 131; C2. 167; C3. 42); – a talaj minősége: *Глинище* < глина 'agyag' (C1. 107; C2. 85; C3. 24), *Каменка*, *Каменная* < камень 'kő' (TopSl. 87; C1. 27, 107; C2. 133; C3. 34); – a víz színe: *Белая вода* < белая 'fehér',

вода 'víz' (C1. 93, 104; C2. 41; C3. 14), *Чёрная* < *чёрная* 'fekete' (TopSl. 242; C1. 101; C2. 396; C3. 94), *Светлое озеро* < *светлое* 'világos', *озеро* 'tó' (C2. 317; C3. 78); – a víz íze: *Сладкий* < *сладкий* 'édes' (C1. 103; C2. 331); – a víz hőfoka: *Холодные Ключи* < *холодный* 'hideg', *ключ* 'forrás' (C1. 93); – a víz mélysége: *Глубокая* < *глубокая* 'mély' (C1. 90, 103; C2. 24).

d) Gazdasági élet, építmény: *Дёгодь лей* < *дэголь* 'kátrány' (C1. 17, 109; C2. 95), *Винокурня* < *винокурня* 'szeszfőzde' (C2. 73), *Кабак лисьма* < *кабак* 'kocsmá' (C1. 110; C2. 125; K. 56), *Пекарня латко* < *пекарня* 'pékműhely' (C2. 266; K. 58).

e) Ideologikus és vallási nevek: *Красный Октябрь* 'Vörös Október' (TopSl. 112; C2. 164), *Коммунистическая* 'kommunista' (C2. 154), *Пролетарский* 'proletár' (C2. 268); *Троицк*, *Троицкий* 'Szentháromság' (TopSl. 229; C2. 367) stb.

4.3. A mordvinföldi településnevek között igen fontos szerepet töltenek be a személynévi eredetű toponimák. Az INZSEVATOV-szótárban tárgyalt 1560 hivatalos település 45%-a, 715 név sorolható ide (mordvin 185, orosz 462, volgai török 68). A víznevek között arányuk lényegesen kisebb, csak néhány százalékot tesz ki. A személynévi településnévvé alakulásának fő motívuma a földek elfoglalása, a falvak alapítása volt. A mordvin antroponimikus eredetű helynevek alapjául a kereszténység előtti, pogány nevek szolgáltak (a kérdéskörrel bővebben l. pl. MOKSIN 1991, NAGYKIN 1971, NYIKITYINA 1981, NYIKONOV 1988, VECSKANOVA 1985). Ezek a nevek a különféle 16–18. századi birtokösszeírásokban igen szép számmal szerepelnek, ennek köszönhetően az etimológiák biztosak, világosak, vö. pl. *Адашево* (md. neve *Адаж*) < *Адаш*, *Адаж* (TopSl. 13; C2. 15); *Армеевка* (*Армей веле*) < *Армей* (TopSl. 23; C2. 28); *Батушево* (*Ботужале*) < *Батуш*, *Батюш* (TopSl. 29; C2. 38); *Каласево* (*Колазьвеле*) < *Колашь* (TopSl. 85; C2. 130); *Капасово* (*Капазэ*) < *Капас* (TopSl. 89; C2. 136); *Коломасово* < *Коломас* (TopSl. 100; C2. 153); *Кураево* (*Курайвеле*) < *Курай* (TopSl. 116; C2. 173); *Нароватово* (*Нородвеле*) < *Нороват* (TopSl. 149; C2. 229); *Оржевка* < *Оржай* (TopSl. 168; C2. 253); *Парадеево* (*Пардале*) < *Парадей* (TopSl. 171; C2. 264); *Пермиси* (*Пермезь*) < *Пермезь* (TopSl. 173; C2. 269); *Пилесево* (*Пилезеле*) < *Пилесь* (TopSl. 175; C2. 273); *Резоватово* < *Резоват* (TopSl. 187; C2. 295); *Самаевка* < *Сомай* (TopSl. 196; C2. 312); *Турдаково* (*Тордаквеле*) < *Турдай* (TopSl. 231; C2. 371); *Урусово* (*Орозбу*) < *Ороз* (TopSl. 234; C2. 379) stb. – Nem fogadható el CIGANKIN (C2. 158) etimológiája a *Кочкурово* névről: szerint ez a md. *коське* 'száraz' + *ур* 'domb' összetételre vezethető vissza. Sokkal valószínűbb a személynévi eredet, ebben a md. *Кочкур* rejlik (TopSl. 104).

Ugyancsak átlátható etimológiájúak a térség orosz személynévi eredetű nevei, pl. *Дурасово* (TopSl. 66; C2. 100); *Ивановка* (TopSl. 77; C2. 117); *Огарёвка* (TopSl. 166; C2. 246); *Павловка* (TopSl. 169; C2. 259); *Романовка* (TopSl. 189; C2. 299); *Смирновка* (TopSl. 203; C2. 331); *Трофимовщина* (TopSl. 229; C2. 368) stb.

5. Problematikus a mordvin (és orosz) szakirodalomban topoformánsokként emlegetett névrészek megítélése. Ezek a földrajzi köznevek voltaképpen a kételemű nevek alaptagjai. Közöttük egyaránt találhatók mordvin és orosz eredetűek (figyelemre méltó, hogy a vizsgált területen volgai török determináns nincs), gyakorisági sorrendjük azonban egyértelműen mordvin túlsúlyt mutat: a grammatikai szerkesztéssel alakult víz- és településnevek mintegy 90%-a mordvin eredetű földrajzi köznevet tartalmaz. A leggyakoribb

földrajzi determinánsok a következők: *лей* 'folyó' (vizsgálataim szerint a mordvinföldi kételemű víznevek egyharmada ezt a determináns tartalmazza), *латко* 'árok, vízmosás, patak' (20%), *лисьма* 'forrás' (18%), *эрьке* 'tó' (9%). Néhány névben előforduló determinánsok: md. *сѣлт* 'gát, (mesterséges) tó', *лейпря* 'forrás', *чей* 'mocsár', *ведь* 'víz, folyó', or. *овраг* 'vízmosás, szakadék', *ключ* 'forrás', *болото* 'mocsár', *пруд* '(mesterséges) tó' stb. A mordvin településnevek leggyakoribb determinánsa a *веле* 'falú'; 30-40 névben bukkan fel a *бие*, *биѣ*, *бүѣ* 'nemzetség, törzs (szállásterülete)' és a *кужо* 'erdei tisztás'; néhány név tartalmazza a *мап* 'halom, sírhalom', *морго* 'irtás; új település', *нал* 'liget', *нер* 'fok, hegyfok, torkolat', *пандо* 'magaslat, domb', *пора* 'berek, liget', *пуло* 'liget' determinánsokat.

A mordvin névtanوسok ezeket az elemeket hol toponománsoknak (*топонимформанты*, *топонимические форманты*), hol pedig grammatikalizálódó „félképzőeknek” (*полуаффиксы*) tekintik, s különböző alakváltozatait különítik el, pl. *-лей/-ляй/-лай/-ней/-ля*, *-еле/-эле/-але/-ле*, *-кужо/-кужа/-куж/-гуж/-гужа/-гужо/-куши/-гуши* (CIGANKIN 1981: 48–9; 1983: 162–5; KAZAJEVA 1996: 238–9; 2005: 110–6). Megítélésem szerint ezeket az elemeket nem lehet képzőeknek tekinteni, s nem lehet a névben bekövetkező hang- és alakváltásokat magasabb rendszertani szintre emelve új alakváltozatokat konstruálni. Bizonyos hangtani helyzetekben a *веле* 'falú' determináns szókezdő konsonánsa kiesik (függetlenül attól, mássalhangzó-torlódás előzte-e meg), pl. *Ботужвеле* > *Ботужеле*, *Отажвеле* > *Отажеле*, *Парынзвеле* > *Парынзеле*, *Поводвеле* > *Поводеле* stb. Azaz szó sincs egy új, *-эле* vagy *-ле* elem meglétéről; ezek egyszerűen hangtani variánsok. Tarthatatlan az *-эле* státusa is: itt egyszerűen a cirill betűs helyesírás okoz zavart: az előtag utolsó mássalhangzója nem palatalizált (*Каназэле*). Ugyancsak fonetikai variánsokról beszélhetünk a *-лай* és a *-ля* esetében.

A mordvinban az összetett szavak második elemének szókezdő mássalhangzója zöngéssé válik, ha az első elem is zöngés mássalhangzóra végződik (pl. *ведь* 'víz' + *кев* 'kő' > *ведьгев* 'malom'). Hasonló jelenséget tapasztalunk a *-кужо* > *-гужо*, *гужа* > *-кужа* esetében is, tehát itt sincs szó semmilyen új képző(szerű elem)ről.

Összefoglalva tehát: ezekben az esetekben nem beszélhetünk képzőkről (de még képzővé váló elemekről sem), hiszen minden névben világosan elkülöníthető az adott földrajzi determináns. A képzővé válás csak akkor indulna meg, ha analogikusan jönnének létre *-эле/-эле/-але/-ле* vagy *-ля* elemű nevek (mint ahogyan a *-ка* kicsinyítő képző kapcsolódik a nevek jelentős részéhez).

6. A kisebb folyók, patakok, egy-egy település határában található vízfolyások viszonylag jól köthetők egy-egy nyelvhez, viszonylag fiatal nevek, ebből adódóan etimológiailag jobban átláthatók. Ahogy haladunk azonban a nagyobb vízfolyások felé, a névfejtések egyre bizonytalanabbá válnak. Ez persze általános érvényű jelenség, hiszen minél nagyobb, hosszabb, jobban hajózható, gazdasági tevékenységre jobban alkalmas egy folyó, annál valószínűbb, hogy már a régmúlt korokban is megnevezték, s ez a név évszázadokon, évezredekken át többé-kevésbé változatlan formában a mai napig megőrződött, habár eredeti, köznévi jelentését már réges-rég elveszítette. Az etimológiai fejtőmunka azért is nehéz, mert – éppen archaikusságuk, esetenként már nem létező nyelvhez kapcsolásuk miatt – sokszor hiányzik a jelentéstani háttér, a hangváltások eltérhetnek a megszokottól, a nyelvi kölcsönzések nem a közszavakéhoz hasonlóan mennek végbe, s analógiát sem mindig lehet könnyen találni (KISS 2000: 6–7).

Sajnos a térségnek a mordvin vagy az orosz nyelvhez nem köthető vízneveire (és a belőlük létrejött településnevekre) adott etimológiai magyarázatok túlnyomó többsége nem állja ki a tudományos vizsgálat próbáját. Az etimológiailag átláthatatlan nevek megfejtése során rendkívül fontos a „névrendszerkényszer” szem előtt tartása. Nagyon nehéz elfogadni azokat a – szemre akár tetszetősnek is tűnő – névfejtéseket, amelyek ellentmondanak az adott területen honos névrendszerek szabályainak. Ha például a mordvin-földi, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött, kétrészes nevek második tagja földrajzi determináns, első eleme pedig általában a víz tulajdonságát írja le, akkor ebbe a „képletbe” nem lehet beilleszteni a *Вармазень* (< csuv. *вар* ’mélyedés, folyómeder’ + md. *мазя* ’sekély, lapos’ megfejtési kísérletét (C2. 62). Ugyancsak rendszeridegen a *Шустрый* (C3. 100) eredetével kapcsolatos hipotézis (< fgr. **ši-* ’folyó, víz’ + *стрый* < or. *струиться* ’árad, folyik, ömlik’), valamint a *Салазгорь* (C2. 311; C3. 76) etimológiája (< tör. *сала* ’mellékfolyó’ + *ас* formáns + mdM *керъге* ’falu’) stb.

CIGANKINÉK etimológiai módszerének legnagyobb hátránya a szavak feldarabolása. Elfogadhatatlan például a *Кандарша* (C3. 35) három önkényesen tagolt elemre osztása: or. *конда* ’nem mocsaras fenyőerdő’ + fgr. **är* ’folyó, patak’ + *ша* formáns; vagy a *Пензятка* etimológiája: md. *пень* ’vminek a végén lévő’ + *сара* ’mellékfolyó’ + *тка* formáns (C2. 267; C3. 66).

Még rosszabb a helyzet az így leválasztott finnugor (ösmordvin?) eredetű elemek hitelességét illetően. CIGANKIN egy-egy, általa önkényesen kiragadott szóelemnek a létezését valamilyen finnugor nyelvből vett adattal próbálja igazolni, vö. pl. *Визляйка* (C3. 20), amelynek első eleme, a *виз* szerinte egy fgr. eredetű, valószínűleg valamilyen hidronimikus jelentésű szóra vezethető vissza (~ osztj. *выс* ’tavak közti folyó’, zj. *вис* ’folyó oldalága’), második eleme pedig a md. *ляй* ’folyó’ lexéma (korábbi munkájában még a tör. *вус* ’tóból, mocsárból kifolyó patak’ lexémából eredeztette; C2. 72). Hasonlóképpen elfogadhatatlan etimológiák: *Калыша* (C2. 34) < fgr. **kole*, vö. osztj. *кал* ’mocsár, ingoványos terület’ + *ша* < uráli **sa, so, sav, sov* ’patak’ (még rosszabb a korábbi elképzelése: mdE *kal* ’hal’, *ша* formáns, C2. 132); *Кокишалейка* (C2. 152; C3. 40) < fgr. **kok* ’ingovány, láp’, vö. osztj. *козэ* + *ша* formáns + md. *лей* ’folyó’ + *ка* formáns; *Кондарша* (C3. 41) < fgr. **konta* ’ház, telek’ ~ fi. *kontu* ’ház, telek’ + **ar* ’folyó, pocsolya’ ~ **járve* ’tó’ + *ша* formáns; *Нулуй* (C2. 243; C3. 61) < fgr. **nul* ~ cser. *нол* ’jégtáblák közti szabad víz’, vog. *нол* ’vízfolyás’ + **uj* ~ osztj. *уь* ’folyómeder’, vog. *ов* ’vízfolyás’; *Пиксаур* (C3. 67) < uráli **pi-* ~ szam. *бу, ну* ’folyó, víz’, **-ksa* ~ cser. *икса, икша* ’öböl’, **ur* ~ osztj. *уру* ’száraz folyómeder’ (korábbi véleménye szerint a tör. *Саксаур* erza adaptációja [!]) < *са* ’folyó’ + *саур* ’domb’, C2. 272); *Пьяна, Пиана* (C2. 291; C3. 71) < uráli **pi-* ~ szam. *бу, ну* ’folyó, víz’, **jana* ~ fi. *jänkä* ’mocsár’ stb.

A szerző ugyanezzel a módszerrel dolgozik az egyelemű nevek esetében is. Ennek talán legriasztóbb példája a *Сивинь* folyónév két etimológiai kísérlete. CIGANKIN egy finnugor eredetű *сиви*- tövet lát bele, amely szerinte (C2. 325) összekapcsolható a cser. *саве* ’fonott sövény’, m. *сөвэнь* szavakkal (a *сөвэнь* ~ *сэвэ* szavunk valóban finnugor eredetű, de az etimológiája teljesen más: PFU **šāne* ’Haar, Haarflechte; flechten, spinnen’ > vj. *ši*, zj. *ši*, osztj. *сөг*, vog. *sāw*, m. *сэвэ*, UEW. 471). CIGANKIN újabban (C3. 79) a *сиви*- tövet a finn *sivujoki* ’mellékfolyó’ előtagjával, az ’oldal-, mellék-’ jelentésű lexémával rokonítja! A hangtani szabályszerűséget mellőzve kapcsolja össze a *Куша* hidronimát (C2. 149; C3. 39) a cser. *икса, икша* ’öböl’ szóval (ugyanezt látja bele a *Пиксаур* folyónévbe is). Szemantikai képtelenség a *Пелька* (C3. 65) névnek a fi. *puoli* ’fél’ szóval

való összekapcsolása. Semmi nem indokolja a *Потуж* (C3. 69) név szétदारabolását, s az így kapott első elemnek az osztj. *nām* 'vminek az alapja, mélye, vége' szóval való rokonítását stb. Ezt a sort, sajnos, hosszan folytathatnánk.

Külön kell szólni ZIMIN és JERJOMIN könyvéről (1989). Mint ahogy a kutatástörténeti áttekintésben említettem, a mű első része nagyon hasznos adattár, a kötet második része, az etimológiai fejezet (58–95) azonban erős kritikával kezelendő. A szerzők a legalapvetőbb névfajtási elveket sem veszik figyelembe, a szavakat önkényesen feldarabolják, s az így kapott névrészeket tetszés szerinti nyelvekből igyekeznek megmagyarázni, figyelmen kívül hagyva a térség migrációs folyamatait (illetve ami még rosszabb: e hagymázás etimológiákból vonnak le a betelepülésre vonatkozó következtetéseket). Így fordulhatna elő a következő etimológiai fejtegetések: *Арзипонера* < md. *арзи, эрзя* törzsnév, szelk. *no* 'fa', nyenyec *нера* 'fűzfa' (61), *Бидяк* < ev. *бидек* 'állandó legelő, régi lakóhely' (62), *Чугодаи* < lp. *чигор* 'szarvaslegelő', déli szam. *чага* 'folyó', evenki *даи* 'nagy, település' (92), *Каменджа* < magy. *kemény*, déli szam. *джа* 'folyó' (68), *Кармалатка* < fi. *karmea*, é. *karm* 'nyers', fi. *laki* 'csúcs, tető', magy. *lak* 'lakóhely' (70), *Вад* < m. *vad* (63), *Валяй* < zj. *ва* 'víz', md. *ляй* 'folyó' (63), *Варма* < zj. *вор* 'erdő', vót, vepsze *ма* 'föld' (63), *Вашелей, Вишелей* < magy. *vas*, azaz 'vasas (= rozsdás) vízü patak' (63) stb. Sajnos több száz példát lehetne elretentésül felsorolnunk. A szerzők bőségesen idéznek magyar példákat is (csapnivaló átírásban), ezek között olyan sajátos etimológiák is helyet kapnak, mint pl. *Камора, Комар* < magy. *hamar, homorú* (68); *Колышлей, Калашлей* < magy. *halas*, md. *лей* 'folyó' (73); *Ковалейка* < magy. *ko, kovet* [!], fi. *kova* 'kemény' (72); *Морся* < magy. *morzsa*, azaz 'kiszvízű patak' (78); *Виша* < magy. *vas* (64); stb. A kötetben felbukkanó etimológiák tanúsága szerint a Penzai területen a régmúltban együtt éltek a magyarok és a szamojédok, a lappok és az evenkik, a finnek és a nyenyeczek. Sajnos, ezek a képtelenségek nagymértékben befolyásolják az olvasót, s ezt a gyanakvást az egyébként sok jó etimológia sem képes ellensúlyozni.

7. A második fejezetben már szóltam róla, hogy a mordvinföldi víznevek között elkülöníthető egy olyan ősi réteg, amely nagyfokú hasonlóságot mutat Észak-Oroszország európai területének bizonyos típusú hidronimáival. Ezek a nevek egyrészt etimológiailag átláthatatlanok, egyetlen ma ismert nyelvből sem vezethetők le, másrészt pedig alaktani egyezések kapcsolják össze őket: a nevekben elkülöníthető szuffixumok -CV alakúak és -a-ra végződnek (-da, -ga, -ma, -sa, -ša, -za, -ža, az egyetlen kivétel az -im). Az alakilag összetartozónak tűnő nevek széles sávja Észak-Oroszországtól Moszkván, Jaroszlavon, Kosztromán, Nyizsnyij Novgorodon és Rjazanyon át egészen Mordvinföld déli határáig húzódik. A mordvinföldi víznevek közül az alaktani kritériumok alapján valószínűleg e régi, az ún. Volga–Oka-népszerű rétegébe sorolható: *Аморда; Юзга, Луньга, Ожга, Вязга; Атьма, Чашельма, Лосьма, Лухма, Лястьма, Пырма; Альза; Кулдым, Шадым*. E nevek egy részét CIGANKIN kevésbé meggyőző finnugor, mordvin, illetve volgai török etimológiákból vezeti le: *Юзга* ~ zj. *южа* 'ingovány, lép', végső soron a fgr. **joke* szóval kapcsolja össze (C2. 417; C3. 101); *Луньга* ~ osztj. *лок* 'meredek vízpart, szakadék' (C2. 193; C3. 51); *Ожга* ~ cser. *важ, вож* 'forrás; folyóág', zj. *вож* 'torkolat' (C2. 249; C3. 62); *Лосьма* ~ zj. *лоск* 'elmocsarasodott rét' (C2. 192; C3. 50); *Лухма* ~ fi. *lahti* 'öböl' (C2. 193; C3. 51); *Шадымка* ~ mdM. *шада* 'tavaszi áradás' (C2. 403; C3. 96); *Аморда* < tör., vö. mong. *амыр* 'csendes, nyugodt' (C2. 23; C3. 12) stb. Ezek

az etimológiák hangtanilag nem védhetők: egy-egy finnugor nyelvbeli vélt vagy valós párhuzam alapján nehezen lehet feltételezni az ősmordvin eredetet.

8. Sajnos, a mordvinföldi helynevek etimológiai vizsgálata során sok bizonytalansággal, a nyelvtörténeti-etimológiai műhelyek hiánya miatti zavarokkal találkozhatunk. Téves etimológiák mindig is voltak, ma is vannak, s valószínűleg a jövőben is fognak születni, hiszen tévedhetetlen nyelvész nincs. A mordvin és orosz eredetű mikrotoponimák, az egy-egy településen átfolyó patakok, valamint a személynévi eredetű településnevek etimológiái jók, kiállják a tudományosság próbáját. A volgai török nevek, s különösképp a régebbi, premordvin rétegek (természetüknél fogva elsősorban a víznevek) névfejtési kísérletei azonban még nem érik el a kívánatos arányt, még mindig sok a népetimológia, a nyelvi szabályszerűség, a fejlődési folyamatok figyelmen kívül hagyásával, önkényesen készített szófejtés. A helyzetet sokat segítene, ha megbízható mordvin etimológiai szótár készülne, hiszen a jelenlegiek (CIGANKIN–MOSZIN 1977, 1998; KELIN–MOSZIN–CIGANKIN 1981) kevés szót tartalmaznak, és sok bennük a pontatlanság (e téren valamicskét javult a helyzet VERSINYIN szótárának megjelenésével). A nyelvtörténeti kutatások módszertani hiányossága az oroszországi finnugor népek szinte mindegyikére sajnálatosan jellemző; ezen csak hosszú, fáradságos munkával lehet javítani.

Hivatkozott irodalom

- AGYAGÁSI KLÁRA 2003. Módszertani megjegyzések egyes török eredetűnek tartott mordvinföldi víznevek pontosabb etimológiai minősítéséhez. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 33–41.
- AHLQVIST, ARJA 2006. Ancient lakes in the former Finno-Ugrian territories of Central Russia: an experimental onomastic palaeogeographical study. In: JUHANI NUORLUOTO ed., *The slavization of the Russian North: mechanism and chronology. Slavica Helsingiensia* 27: 11–49.
- BARASKOV 1963. = БАРАШКОВ, В. Ф. Нерусская топонимика Ульяновской области. In: Н. М. ШАНСКИЙ ред., *Русский язык в школе и вузе*. Ульяновск. 159–78.
- C1 = ЦЫГАНКИН, Д. В. 1993. *Память земли*. Саранск.
- C2 = ЦЫГАНКИН, Д. В. 2005. *Память, запечатленная в слове. Словарь географических названий Республики Мордовия*. Саранск.
- C3 = ЦЫГАНКИН, Д. В. *От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания*. Саранск.
- CIGANKIN 1981. = ЦЫГАНКИН, Д. В. *Словообразование в мордовских языках*. Саранск.
- CIGANKIN 1983. = ЦЫГАНКИН, Д. В. *Лексикология современных мордовских языков*. Саранск.
- CIGANKIN 2000. = ЦЫГАНКИН, Д. В. Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. In: УО: *Мордовские языки глазами ученого-лингвиста*. Саранск. 142–57.
- CIGANKIN 2010. = ЦЫГАНКИН, Д. В. *От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания*. Саранск.
- CIGANKIN–MOSZIN 1977. = ЦЫГАНКИН, Д. В. – МОСИН, М. В. *Эрзянь келень нурькине этимологической словарь*. Саранск.
- CIGANKIN–MOSZIN 1998. = ЦЫГАНКИН, Д. В. – МОСИН, М. В. *Этимологиянь валкс*. Саранск.
- GERAKLITOV 1930. = ГЕРАКЛИТОВ, А. А. *Алатырская мордва*. Саранск.
- GERAKLITOV 1930. = ГЕРАКЛИТОВ, А. А. *Арзамасская мордва*. Саранск.

- JUHÁSZ JENŐ 1933. Kettős személynevek a mordvinoknál s voguloknál. *Magyar Nyelv* 29: 104–5.
- KÄHRIK, AIME 1969. Об эрзянских микротопонимах. In: *Советское Финно-угроведение* 5: 31–5.
- KAZAJEVA 1996. = КАЗАЕВА, Н. В. Эрзянские суффиксальные топонимы. In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8/5: 238–41.
- KAZAJEVA 2001. = КАЗАЕВА, Н. В. Эрзянские географические названия – лексико-семантическая характеристика. Саранск.
- KAZAJEVA 2005. = КАЗАЕВА, Н. В. Апеллятивная лексика в топонимии Республики Мордовия. Саранск.
- KELIN–MOSZIN–CIGANKIN 1981. = Келйн, М. А. – Мосин, М. В. – Цыганкин, Д. В. *Мокишень кялень нюркяня этимологический словарь*. Саранск.
- KISS LAJOS 2000. *Az új európai víznév kutatás*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest.
- KUKLIN 1995a. = Куклин, А. Н. К вопросу об этимологизации Волго-Камского гидроформанта *-ga*. *Linguistica Uralica* 31: 86–99.
- KUKLIN 1995b. = Куклин, А. Н. К вопросу об этимологизации Волго-Камского гидроформанта на *-энга/-эньга*. *Linguistica Uralica* 31: 188–95.
- KUKLIN 1996. = Куклин, А. Н. К вопросу об этимологизации Волго-Камского гидрорексемы *-эльга*. *Linguistica Uralica* 32: 265–9.
- MATICSÁK SÁNDOR – KAZAJEVA, NINA 2001. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages: Mordvinic: Erza and Moksha. *Onomastica Uralica* 1b: 257–67. Debrecen–Helsinki.
- MELICH JÁNOS 1933. Merja, Mordva. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 57: 171–4.
- MOKSIN 1991. = МОКШИН, Н. Ф. *Тайны мордовских имен. Исторический ономастикон мордовского народа*. Саранск.
- MOROZOVA 1965. = МОРОЗОВА, М. Н. Гидронимия Тамбовской области. In: К. К. ЦІЛУЙКО ред., *Питання ономастики*. Матеріали 2-й Республіканської наради з питань ономастики. Кіїв. 198–204.
- MOSZIN 1968. = МОСИН, М. В. Эрзянское *велесэ* и эстонское *väljas*. In: *Советское финно-угроведение* 4: 249–52.
- NAGYKIN 1971. = НАДЬКИН, Д. Т. Морфологическое строение мордовских дохристианских личных имен. In: *Ономастика Поволжья* 2: 76–8.
- NYIKITYINA 1981. = НИКИТИНА, Е. С. *Официальные и неофициальные фамилии с. Морд. Юнки*. Саранск.
- NYIKONOV 1988. = НИКОНОВ, В. А. *Из географии мордовских фамилий*. In: *География фамилий*. Москва. 127–40.
- PAASONEN, HEIKKI 1897. Indogermán eredetű-e a Volga folyónak legrégebb ismeretes mordvin neve? In: *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 121–3.
- POLUBOJAROV 1992. = ПОЛУБОЯРОВ, М. *Мокиша, Сура и другие. Материалы к историко-топонимическому словарю Пензенской области*. Москва.
- POPOV 1948. = ПОПОВ, А. И. К вопросу о мордовской топонимике. In: Д. В. БУБРИХ ред., *Филологические доклады на конференции по вопросам финно-угорской филологии в Ленинграде в 1947 г.* Ленинград. 2: 203–30.
- RUPOSZOVA–KUZMINA 1975. РУПОСОВА, А. А. – КУЗЬМИНА, Г. Г. *Словарь географических названий Мордовской АССР*. Москва.
- SAARIKIVI, JANNE 2006. *Substrata Uralica. Studies on Finno-Ugrian substrate in northern Russian dialects*. Helsinki.

- SZMOLICKAJA 1976. = СМОЛИЦКАЯ, Г. П. *Гидронимия бассейна Оки. Список рек и озер.* Москва.
- TopSl. = ИНЖЕВАТОВ, И. К. 1979. *Топонимический словарь Мордовской АССР. Названия населенных пунктов.* Саранск. [Második kiadás: 1987.]
- TRUBE 1962. = ТРУБЕ, Л. Л. *Как возникли географические названия Горьковской области.* Горький.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk. 1986–1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Budapest.
- VECSKANOVA 1985. = ВЕЧКАНОВА, Н. В. Фамильные основы и их лексико-семантическая и словообразовательная характеристика. In: Д. В. ЦЫГАНКИН отв. ред., *Основные тенденции развития финно-угорских языков.* Саранск. 130–8.
- VERSINYIN 2004–2009. = ВЕРШИНИН, В. И. *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков.* Том 1–4. Йошкар-Ола.
- ZAICZ GÁBOR 1989. A mordvin helynévtípusok. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet.* MNyTK. 183. Budapest. 342–6.
- ZIMIN 1962. = ЗИМИН, Б. И. Мордовские и татарские названия населенных пунктов Тамбовской области. In: *Вопросы краеведения в школах и педагогических институтах.* Тамбов. 181–4.
- ZIMIN–JERJOMIN 1989. = ЗИМИН, П. В. – ЕРЕМИН, Г. В. *Реки Пензенской области.* Саратов.

MATICSÁK SÁNDOR

SÁNDOR MATICSÁK, **Etymological problems in Mordvinian onomastic researches**

The paper provides an overview of Mordvinian toponymic researches from their beginnings up to the present day. First, the etymological dictionaries of place-names published recently are presented, and then, by way of analysing several examples taken from these works, the reliability of the dictionary entries is discussed. The author proves that the explanations of microtoponyms, place-names of anthroponymic origin and toponyms of Russian origin are generally correct in the etymological dictionaries; those of the so-called topoformants, however, are very often problematic. The explanations of hydronyms of non-Mordvinian or Russian origin and single-constituent place-names are likewise less trustworthy in these dictionaries. The present situation could only be improved by the publication of new, entirely reliable Mordvinian etymological dictionaries, as the available ones contain only few words and, unfortunately, often display inaccuracies.

BESZÁMOLÓ A XXIV. NEMZETKÖZI NÉVTUDOMÁNYI KONGRESSZUSRÓL

1. 2011. szeptember 5–9-én Barcelona adott otthont a 24. alkalommal megrendezett Nemzetközi Névtudományi Kongresszusnak. Idén a „Nevek a mindennapi életben” volt a konferencia központi témája, ehhez kapcsolódóan hangzottak el 12 szekcióban közel 450 résztvevőtől a legújabb kutatási eredményeket ismertető előadások. A rendezvényen 57 ország kutatói vettek részt; Magyarországról (Budapestről, Debrecenből, Szegedről és Veszprémből) 18 előadó érkezett. A konferencia hivatalos nyelve a hagyományos angol, német és francia, továbbá a spanyol és a katalán volt. A színes szakmai programot a nyitó- és a záróünnepség és egy fogadás mellett a különböző országok – köztük Magyarország – legfrissebb névtani munkáiból rendezett könyvkiállítás egészítette ki. Kirándulás keretében Barcelonába, a környező városokba és borvidékre vagy Montserratba látogathattak el az érdeklődők, utóbbi esetében helynévtörténeti idegenvezetéssel kísérve.

2. A konferencián két plenáris előadás hangzott el. A nyitónapon a kanadai HELEN KERFOOT az ENSZ földrajzi névi szakértői csoportjának (UNGEGN) széleskörű munkájába engedett bepillantást. Különböző nyelvekből vett példákkal illusztrálta a helynevek sztenderdizációjának a hiányából vagy azok sokféle nyelvi és írásrendszerbeli formájából fakadó problémákat (pl. megfelelő térképek nélkül késve érkeznek a mentőalakulatok vagy a humanitárius segélyek a rászorulókhhoz). Az UNGEGN munkájának kiemelt célja az egyes országok felelősségvállalása a helynevek gyűjtéséért, adminisztrációjáért, tárolásáért és terjesztéséért; továbbá tudományos megalapozottságú latin betűs átírási rendszerek létrehozása a nem latin betűs írásrendszereket használó nyelvek helynevei számára. KERFOOT előadásának második részében különböző szintű helynevek (pláza-nevek, utcanevek, településnevek, országnevek, Földön kívüli helyek elnevezései stb.) sztenderdizációjának szükségességét és folyamatát mutatta be, kitérve a 21. századi technikai-technológiai újításoknak és a (közösségi) médiának ebben a folyamatban betöltött szerepére is. XAVIER TERRADO I PABLO zárónapi előadásában a katalán tudósoknak, nyelvészeknek a névtudományhoz való hozzájárulását méltatta, tudománytörténeti áttekintéssel, kiemelve az interdiszciplináris együttműködések fontosságát.

3. A párhuzamos szekciók közül a legnépesebb – hagyományosan – a helyneveké volt. Az előadások elméleti és kutatás-módszertani kérdések mellett nyelvtörténeti, dialektológiai, strukturális vagy interkulturális szempontokat érintettek. A magyar résztvevők fele ebben a szekcióban mutatta be legújabb kutatási eredményeit: BÁBA BARBARA a földrajzi köznevet tartalmazó kételemű magyar helynevek, KUNA ÁGNES pedig magyar, angol, német és spanyol sziklamászóutak neveinek kognitív szemantikai elemzését adta. BÖLCSKEI ANDREA szintén kognitív keretben, több nyelvből vett példák alapján elemzett kultúrafüggő helynévtípusokat. FÁBIÁN ZSUZSANNA a tulajdonnevekben megnyilvánuló világkép eltéréseit tárta fel olasz és magyar személy- és helynévi példák segítségével. BÁRTH JÁNOS a Szabó T. Attila által gyűjtött székelyföldi történeti helynevek

számítógépes névföldrajzi vizsgálati lehetőségeit ismertette. DITRÓI ESZTER a helynevek területi különbségeivel és az azokat alakító tényezőkkel foglalkozott. KOVÁCS ÉVA a magyar államalapítást követő két és fél évszázad helynévrendszereit vetette össze, kiemelve az államigazgatási, egyházi, gazdasági és társadalmi átalakulások meghatározó szerepét a helynévadási szokások megváltozásában. PÁSZTOR ÉVA olyan egykori magyar településnevekkel foglalkozott, amelyek később határrésznevekké váltak. TÓTH VALÉRIA egy Európa patrocíniumi településneveivel foglalkozó nemzetközi kutatás eredményeit mutatta be.

Két másik szekcióban is a helynevek vizsgálata állt a középpontban, de szűkebb tematikával. A „Névtan és földrajz” című szekcióban többek között arról volt szó, hogy milyen funkciót töltenek be a nevek a térképeken, milyen csoportidentitást tükröznek az egyes helynevek, milyen motivációk érvényesülnek a helynévadásban, illetve hogyan jelennek meg a helynevek a közigazgatásban vagy a közlekedés területén. A „Térképészet és helynevek: az információkezelés új szinterei” című szekcióban az adatbázis-építés és -kezelés lehetőségeiről, megoldandó problémáiról volt szó, kitérve nemcsak a helynévi, hanem a személynévi adatbázisokra is. N. CSÁSZI ILDIKÓ a Geolingvisztikai Műhelyben kifejlesztett BihalBocs szoftver segítségével vizsgálta a magyarországi (Vas megyei) és határon túli (zoboralji és moldvai) földrajzi köznevek lexikológiai, szemantikai és morfológiai jellemzőit.

4. Szintén sok előadót vonzottak az elsősorban személynévtani kérdésekkel foglalkozó szekciók, ahol például különböző kultúrák eltérő névadási szokásairól, a személynév és a nem összefüggéseiről, a helynévi eredetű személynevekről, valamint a személynévadási jellemzők diakrón változásáról szóltak az előadók. A „Név és társadalom” című szekcióban a nevek mint a beszédaktusokban fontos szerepet betöltő elemek kerültek előtérbe. Az előadások az alábbi témakörökbe rendeződtek: a személynévek és az egyéb megszólítási formák használata a társalgásban, különös tekintettel a munkahelyi környezetre; a névváltozatok kontextuális vizsgálata; a névadási folyamatok diszkurzív megközelítése; a nevek mint a diszkrimináció és a sztereotípiák megjelenésének hordozói.

5. Kifejezetten egy-egy egyéb névtípusra (állatnevek, tárgynevek, márkanevek stb.) fókuszáló szekciók külön nem voltak, az ezeket elemző előadások a módszertani megközelítésük alapján kerültek tematikus csoportokba, amelyekben természetesen hely- és személynévi témák szintén felmerülhettek.

A névelméleti szekcióban a nevek filozófiai és nyelvi megközelítése állt a középpontban: az ide sorolt előadások a nevek bizonyos grammatikai vagy szintaktikai jellemzőivel foglalkoztak, illetve a neveket mint ikonokat, indexeket vagy szimbólumokat vizsgálták. A magyar előadók közül SZTRÁKOS ESZTER az állatkerti névadás néhány jellegzetességét mutatta be a Budapesti Állat- és Növénykert nagymacskáinak példáján.

A nevekben nyomot hagy a történelem: a politika és a jog meghatározhatja egy-egy korszak jellegzetes neveit, az azokhoz kapcsolódó identitásokat – ezt emelték ki a történeti szekció előadói, köztük három magyar is. GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS történész-szemmel beszélt a középkori magyar falvak és mezővárosok személynévanyagáról és annak társadalmi jellegzetességeiről. SLÍZ MARIANN Anjou-kori példáin azt mutatta be, hogyan alkalmazhatók (és alkalmazandók) a történettudományi eredmények a családnévkutatásban. TAMÁS ÁGNES a 19. század második felének osztrák és magyar vicclapjai

által a különböző etnikai és vallási csoportok képviselőinek megjelölésére használt tipikus neveket mutatta be.

Eredetileg tisztán elméleti jellegűnek szánták a szervezők a „Névtan és nyelvészet” című szekciót, de végül túlsúlyba kerültek a gyakorlatorientáltabb, konkrét példákat elemző előadások. A magyar előadók közül GYÖRFFY ERZSÉBET a szleng helynevek alkotásáról szólt magyar, angol, német és finn példák illusztrálásával. KOZMA JUDIT a magyar és német népi csillagnevek egy lehetséges kognitív szemantikai vizsgálatát mutatta be. SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ a magyarországi német közösségek családnévadási és névhasználati szokásaival foglalkozott.

A terminológiai szekció előadásai a következő témákat érintették: általános terminológiai kérdések; a névtan egyes területeinek terminológiai kérdései; terminológiai problémák a különböző névtípusok kategorizációjával és strukturális elemzésével kapcsolatban; terminológiai különbségek az egyes nyelvek, illetve országok között. FARKAS TAMÁS a magyarországi névtan terminológia helyzetét, főbb problémáit és megoldásra váró feladatait ismertette. Az évek óta folyó nemzetközi munkálatok első kézzelfogható eredményét egy-egy rövid terminológiai jegyzék adja közre (<http://www.icosweb.net>). A terminológiai munkacsoport munkájába való bekapcsolódásra Magyarországot képviselve Bölcskei Andrea és Farkas Tamás is felkérést kapott.

A „Névtan és kultúra” című szekció előadásai az elméleti kérdések mellett azt vizsgálták, hogy milyen a nevek kapcsolata az egyes művészeti ágakkal (irodalom, színház, mozi, zene, vizuális művészetek), illetve hogyan kezelik a tulajdonneveket a fordítók.

A névtan és a sztenderdizáció viszonyát taglaló előadások a személy- és a helynevekre vonatkozó egyes jogi szabályozásokat mutatták be, beleértve a történeti nevek sztenderdizációjának problémakörét is, továbbá a nem latin betűs nevek transzkripcióját és transliterációját, illetve megvitatták a világfórumoknak (pl. az UNGEGN-nek) a sztenderdizáció folyamatában betöltött szerepét.

A rendező helyszín jogán külön szekcióban mutatkoztak be a katalán névtan művelői.

6. A konferencia keretében kerekasztal-megbeszélésekre és műhelymunkára is sor került, melyek témái többek közt a következők voltak: adatbázisok és helynévi/névtani információk elemzése és kezelése, a névtan és a média kapcsolata, nemzetközi terminológiai kérdések. Tanácskozást tartottak a különböző helynévanyaggal foglalkozó testületek, valamint a szláv névtudomány képviselői; utóbbin FARKAS TAMÁS röviden beszámolt a magyarországi névtan aktuális helyzetéről és szlavisztikai vonatkozásairól is. Bemutakoztak továbbá egy-egy új projekt (pl. az Egyesült Királyság családnévei, az észt helynevek szótára) résztvevői is.

7. Az ICOS közgyűlése megválasztotta az új elnököt Carole Hough (Glasgow) személyében, és döntött arról is, hogy 2014 nyarán Glasgow rendezheti a 25. kongresszust. A másodszori pályázóként sikeres skót város vetélytársa Debrecen volt; amelynek legközelebb már komoly esélye lehet a 2017-es kongresszus rendezési jogának elnyerésére.

A konferencia anyagából elektronikus kötet készül, várhatóan jövőre, így az ott elhangzott előadások részletesebb bemutatására már a közeljövőben visszatérhetünk.

JUDIT KOZMA, **Report on the 24th International Congress of Onomastic Sciences**

The International Council of Onomastic Sciences (ICOS) organized its twenty-fourth congress entitled “Names in daily life” in Barcelona, 5–9 of September, 2011. The approximately 450 participants in the congress were able to present the results of their recent research in sessions focusing on these various topics: Terminology, Onomastic Theory, Onomastics and Linguistics, Names in Society, Anthroponomastics, Toponomastics, Onomastics and History, Onomastics and Geography, Onomastics and Culture, Cartography and Place Names: New Platforms for Information Management, Onomastics and Standardization Process, and Catalan Onomastics.

**ÉSZREVÉTELEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK BASKI IMRÉNEK
„A TÖRÖK HÓDOLTSÁG NÉPRAJZI ÉS NYELVI
MARADVÁNYAI FÖLDRAJZI NEVEINKBEN”
CÍMŰ KÖNYVEMRŐL ÍRT ISMERTETÉSÉHEZ**

Miként általában a szerzők, magam is nagy érdeklődéssel szoktam várni a könyveimről készült recenziókat. Így voltam ezzel legutóbb is, amikor a Névtani Értesítő legutóbbi kötetében az írásom címében jelzett munkámról BASKI IMRE ismertetését (2010: 214–7) olvastam. Ennek során többször támadt olyan érzésem, mintha a recenzens kisebb-nagyobb fokú figyelmetlenséggel, nem kellő alapossággal tekintette volna át – a kétségtelenül nagyon sok adatot magában foglaló – könyvemet. Bizonyára ezzel is magyarázható jó néhány megjegyzése, amelyet nem tudok elfogadni. Többször is előfordult, hogy megállapításaimmal kapcsolatban egy-két adat elkerülte a figyelmét. Elsősorban emiatt és részben az esetleges további, hasonló témakörben folytatandó kutatások érdekében gondoltam arra, hogy ismertetését nem hagyhatom válasz, kiegészítés nélkül. Ebből is adódik, hogy feldolgozásom forrásaival és egyes eredményeivel, megállapításaival összefüggésben több esetben is elkerülhetetlennek, fontosnak látszik hosszabb-rövidebb részlet idézése kiadványomból.

Akik legalább közvetítőlegesen ismerik kutatásaim főbb témaköreit, azok tudhatják, hogy munkásságom túlnyomórészt a nyelvjárástanhoz és a helynevekhez, kisebb mértékben pedig a néprajzhoz kapcsolódik, a turkológiához azonban egyáltalán nem. Ezért a szóban forgó vizsgálódásaimhoz forrásul szolgáló földrajzinév-kötetek példaanyagának – mind a néprajzi, mind a nyelvészeti szempontú – feldolgozásában, elemzésében, amint azt könyvem megfelelő fejezeteiben részletesen kifejtettem (SZABÓ 2008: 14–22, 79–92), elsősorban a tárgykörbe tartozó szakirodalom eredményeire, megállapításaira támaszkod-(hat)tam. Utólag is úgy ítélem meg, hogy ezek kiválasztásában – a néprajzi és nyelvészeti szakirodalom tekintetében egyaránt – sikerült alapvetően fontos és igen megbízható előzményeket találnom.

Hogy a felhasznált forrásokban meglévő és általam összegyűjtött helynevek közül melyeket lehet oszmán-török eredetűnek minősíteni, a török hódoltság korában gyökeret vert földrajzi névnek tekinteni, azt korántsem könnyű megállapítani. Ennek nehézségeivel már kutatásaim kezdetén tisztában voltam, s mégis – mivel ez a témakör nagy érdeklődést ébresztett bennem – kezdetben kisebb terjedelmű cikkek megírásával belevágtam a számomra több szempontból is nagyon vonzó téma vizsgálatába. Annak eldöntésében, hogy a szóban forgó helynév a maga egészében vagy – összetett elnevezés esetén – valamelyik összetevő elemében, névrészében oszmán-török eredetű-e, elsősorban KAKUK ZSUZSA „A török kor emléke a magyar szókincsben” című, 1996-ban napvilágot látott kitűnő monográfiáját, valamint a FNESz. és a TESz. kötetét, részben pedig a recenzens egy-két cikkét tudtam figyelembe venni. Kutatásaim eredményét végül 2008-ban sikerült önálló kiadványként is megjelentetnem.

BASKI IMRE a recenzió bevezető részében a témaválasztásról és a kötet egyik fő fejezetének, a török hódoltságához fűződő néphagyomány körébe tartozó, a földrajzi nevekben megőrzött mondák, mondatörédek közlésének és néprajzi szempontú elemzésének fontosságáról ejt röviden szót. Írásának középpontjában – érdeklődési körének, kutatási területének megfelelően – nyilvánvalóan munkám másik nagyobb része, az oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető helyneveknek az elemzése, megítélése áll. Véleményét ezekkel az elnevezésekkel kapcsolatban fejt ki részletesen. A dolog természetéből adódóan válaszom a vizsgált oszmán-török eredetű földrajzi nevek általa vitathatónak tekintett besorolására és a szerinte problematikusnak vagy esetenként elfogadhatatlannak tartott megállapításokra terjed ki.

Bírálatának nem csekély része – több példát is érintő észrevételei, kifogásai mellett – arra vonatkozik, hogy a könyvben számba vett, oszmán-török eredetű közszavakra visszavezethető földrajzi nevek csoportosítását nem tartja elfogadhatónak. S megkérdőjelezi a *dag*, *duťtyán*, *hadzsi*, *haramia* és *subasa* ~ *szubasa* címszóknak az **Oszmán-törökből (közvetlenül vagy közvetve) átvett helynevek** első csoportban való tárgyalását (BASKI 2010: 215–7).

BASKI IMRE figyelmét elkerülte, hogy az egyes címszók kategóriákba sorolásában fontos alapnak, mércének az ÉKsz. anyagát tekintetem. Föltehetően ezzel függ össze, hogy nemcsak a szóban forgó csoportosítást tartja elhibázottnak, hanem néhány címszó kiválasztását is. Ezzel kapcsolatban a következőket fogalmazta meg: „Úgy látszik, SZABÓ JÓZSEF nem tudta vagy nem akarta eldönteni, hogy a kérdéses helynevek etimonja használatos volt-e köznévként a helyi (magyar vagy délszláv!) lakosság körében. Véleményem szerint önálló címszóként kellene szerepeltetni a *Cseszme*, a *Daggasszó* (?) és a *Falgasdak* (?) helynevet. A többi »köznévvel keletkezett helynév« pedig a fent említett másik (2. számú) csoportba tartozik” (BASKI 2010: 215).

Hasonlóképpen vitathatónak tartja az **Oszmán-török eredetű, ma is ismert köznevekből keletkezett helynevek** kategóriáját és az oda sorolt példák egy részét is. Ezekkel kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „Szerintem problematikus ennek a csoportnak az elkülönítése. Először is azért, mert biztosan nem határozható meg, hogy a mai magyarul beszélők mely rétegei milyen szavakat ismernek, és milyeneket használnak. Így bizonyára nem ismert a mai köznyelvben a *csausz*, a *bég* név *bék* változata, és feltehetően ismeretlen a *hodzsa* és a *pasa* is” (BASKI 2010: 216–7).

Jórészt egyetértek BASKI IMRÉVEL abban, hogy „biztosan nem határozható meg, hogy a mai magyarul beszélők mely rétegei milyen szavakat ismernek, és milyeneket használnak”. Nekem is úgy tűnik, hogy példái közül a *csausz* és a *hodzsa* főnevek jelentése, ismertsége a magyar beszélők körében eléggé bizonytalan, s ez a körülmény talán alátámaszthatja a recenzens véleményét. KAKUK ZSUZSA, aki a fentebb már említett könyvében részletesen elemezte a török uralom korában átvett oszmán-török eredetű szavainknak a későbbi századokban történt visszaszorulását, a mai magyar nyelvben való ismertségét és használatát, de a *hodzsa* és a *pasa* köznevek kipusztulásáról nem ejt szót, a *csausz* lexemével kapcsolatban a következőket állapítja meg: „A hódoltság után [a *csausz*] közszóként kiveszett nyelvünkől, de megőrződött tulajdonnévként. Szegeden ismerik a *Csausz* családnevet és a vele összefüggő szólást” (KAKUK 1996: 128–9). – A *bég* főnév *bék* változatának előfordulására a különféle tájszótárakban (így pl. az ÚMTsz.-ben) nincs adat, az általam felhasznált forrásokban viszont egy-két példát találunk rá, így ezzel a hangtani változattal számolni kell, és a *bég* köznév mellett ezt is fel kell tüntetni. Ezért annak

eldöntése, hogy mi tekinthető még napjainkban is élő vagy legalább ismert lexémának a hódoltság idején átvett török jövevényszók közül, alapvetően fontos kérdés volt számomra. Arra kellett tehát megoldást keresnem, hogy van-e olyan objektív, elfogadható mérce, amely a szóban forgó kutatásban segítségemre lehet.

A különféle nyelvjárási sajátosságok leírásában, közzétételében nagyon régi keletű, hagyományos módszer a köznyelvi adatokkal való összevetés. Egyes esetekben azonban ennek konkrét alkalmazása – a hangtani jelenségektől a mondattani sajátosságokig – nemegyszer problémát okoz(hat)ott a nyelvjáráisleírásnak szinte minden területén. Az összehasonlítás alapvető szempontjait, követelményeit a különböző típusú tájszavaknak szótárszerű közzétételére KISS JENŐ dolgozta ki, és a következőképpen foglalta össze: „Azt eldönteni, hogy mi a tájszó, s mi nem az, csak a köznyelvi szókészlet ismeretében lehet. A legjobb mérce e tekintetben – következtetlenségei, hiányosságai ellenére is – az Értelmező kéziszótár (s lesz majd a korszerűsített, felújított változata is, ha megjelenik)” (KISS 2002: 398).

Az ÉKsz. anyagára épített módszertani eljárást, a szótár bizonyos pontatlanságai ellenére, az oszmán-török eredetű köznevek ismertségére és használatára vonatkozóan is jónak találtam, és most is annak tartom. Ennek figyelembevételével az ÉKsz. alapján pl. a *basa* ~ *pasa*, *bég* ~ *bék*, *csausz* és *hodza* közzsókra visszavezethető földrajzi neveket az **Oszmán-török eredetű, ma is ismert köznevekből keletkezett helynevek** alcímmel a második fő kategóriába soroltam be (SZABÓ 2008: 147–60). Minthogy az ÉKsz.-ben a *cseszme*, a *dag*, a *hadzi* és a *subasa* ~ *szubasa* köznév nem szerepel, a *duttyán* pedig tájnyelvi lexémaként van feltüntetve benne, a *haramia* 'egyfajta gyalogos katona' jelentésben viszont nincs szótározva, ezért ezeket az **Oszmán-törökből (közvetlenül vagy közvetve) átvett helynevek** alcímű első csoportba vettem be (SZABÓ 2008: 96–147).

Az ÉKsz. adatait alapul véve, minősítéseit mércének tekintve az oszmán-török eredetűnek vélt földrajzi nevek kategóriák szerinti csoportosításával kapcsolatban a következőket írtam: „Az első csoportba az oszmán-törökből közvetlenül (esetenként szerb-horvát közvetítéssel) átvett egy- vagy többtagú helyneveket soroltam be (ilyenek például a *Babadag*, *Dömörkapu*, *Tabán*), valamint azokat a bel- és külterületi neveket, amelyek a maguk egészében vagy egyik összetevő elemükben oszmán-török eredetűek, egykor volt jelentésük azonban napjainkra szinte már teljesen elhomályosult, s legfőljebb – esetenként kisebb-nagyobb mértékben megváltozott jelentésben – tájszóként vagy személynévként őrződött meg valamely vidéken vagy egy-két településen. Ilyenek például a következők: *Cseszmei-erdő*, *Duttyán*, *Kara-homok*.

A másik nagyobb csoportba pedig azokat a helyneveket vettem föl, amelyek szintén oszmán-török eredetűek, de – az előző kategóriába sorolt nevektől eltérően – többnyire máig ismert köznevekre vezethetők vissza (ilyenek például a *Basa-sarok*, *Bég rétje*, *Janicsár-domb*). Itt vettem számba továbbá pl. a *Csüz-part* és a *Hodzsatelek* ~ *Hoccsatelek* földrajzi neveket is, melyeknek a *csausz*, illetőleg a *hodza* köznévi elemei napjainkra ugyan már erősen visszaszorultak a nyelvhasználatból, az ÉKsz.-ban viszont adatolva vannak. A köznévre visszavezethető *Duttyán* földrajzi nevet viszont az első csoportba, az oszmán-törökből átvett helynevekhez soroltam, mivel ezt nem köznyelvi lexémának, hanem tájszónak minősíti az ÉKsz. Végül megjegyzem még, hogy azokat az elnevezéseket is az oszmán-török eredetűek közé soroltam, amelyek szerb-horvát közvetítéssel kerültek a magyarba (ilyenek pl. a *Budzsák*, *Haramia*), ha azok végső soron oszmán-török közzsóra vezethetők vissza” (SZABÓ 2008: 93–4).

A fentiekben kifejtettek is jól jelzik, hogy az oszmán-török eredetű helynevek csoportosítása korántsem könnyű feladat. Ugyanis minden egyes földrajzi név keletkezésének, elterjedésének és fennmaradásának – a hódoltságkori magyar települések lakóinak az oszmán-törökökkel és őket kísérő más (pl. szerb és horvát) nyelvű népekkel való, rövidebb vagy hosszabb ideig tartó kapcsolataitól az adott helység lakossága sorsának későbbi alakulásáig és nyelvi-nyelvjárási megosztottságáig – különféle okai lehetnek.

Továbbra is az oszmán-török eredetűnek tartott helynevek kategóriákba sorolásáról szólva jegyzem meg: az ÉKsz. figyelmen kívül hagyásánál is meglepőbb volt számomra, hogy BASKI IMRE nem gondolt arra, hogy az általa kifogásolt besorolású köznevek nagy része a TESz. köteteiben is megtalálható. Hogy milyen nyelvi rétegbe tartozó szavak kerülhettek ebbe az értékes szótárba, arról az első kötet bevezető részében a következőket olvashatjuk: „Szóanyagunk megválogatásában legelsősorban A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának címszóanyagához igazodtunk, természetesen bizonyos módosításokkal. Mindenekelőtt bekerültek szótárunkba a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szavai, ide értve a modern élet jobbára nemzetközi jellegű műveltségszavainak tekintélyes számát is. Bevettük továbbá munkánkba régi nyelvi, elavult szavainkból, valamint tájszavainkból is mindazokat, amelyek fontosabb szerepet játszottak, illetőleg játszanak nyelvünk életében, következésképpen nyelvtörténetileg és nyelvjárástanilag rendszerint bővebben adathatók” (TESz. 1: 8–9). A recenzens megkérdőjelezte köznevek közül a következőket találtam meg a TESz. köteteiben: a *basa* melletti változatként *pasa* is, a *bég* melletti variánsként *bék* is, továbbá *csausz*, *duttyán*, *haramia* és *hodzsa*.

Az előzőekben már említettekhez jegyzem meg, hogy a *cseszme* (~ *csesme*), a *hadzsi* (~ *hacsi*) és a *subasa* ~ *szubasa* közneveknek meghatározott kategóriába való besorolásában is föl tudtam használni KAKUK ZSUZSA kutatási eredményeit. Ezek a közsavak ugyanis idővel szinte teljesen visszaszorultak a magyarban; egy-két településen azonban – amint arra utaltam (SZABÓ 2008: 98–101, 104–6, 123–5) – helynévvé válva máig megőrződtek. A *dag* köznévvvel kapcsolatban – ugyancsak KAKUK ZSUZSA említett könyvére (1996) hivatkozva – azt írtam: „semmilyen formában (még időlegesen sem) vert gyökeret nyelvünkben [...] csupán egy-két földrajzi névben maradt fenn napjainkig. A Váraszó községből való két adat ide sorolása – különösen jelentéstani szempontból – vitatható, nagyon bizonytalan” (101). Megállapításom is azt sugallja, amit a recenzens megjegyzése, hogy a *Daggasszó* : *Gagasszó* etimológiája valóban „gyenge lábakon áll”.

A *Falgasdak* névhez BASKI a következő észrevételt fűzte: „Még több kétség merül fel a *Falgasdak* helynévvel kapcsolatban (101). Nyilvánvaló, hogy ez a név már csak egy 1852-es térképen létezik. Pontos, eredeti hangalakját nem ismerhetjük, mivel idegen ajkú, magyarul nem (nagy) tudó mérnökök jegyezték le, s így az akár **Farkaslak* is lehetett. Ezért a kérdéses nevet a régi magyar *Falkas* családnév és a török *dağ* 'hegy' szó összetételére visszavezetni – védhetetlen ötlet” (BASKI 2010: 216). A recenzens véleményével részben egyetértek, bizonyos tényekből levont következtetését azonban nem tudom elfogadni. Amiatt, hogy a *Falgasdak* név szerinte „már csak egy 1852-es térképen létezik”, nem kérdőjelezhető meg a *dag* köznévre visszavezethető, oszmán-török eredetű földrajzi nevekhez való besorolása. Első lépésként ezen állításomnak a közvetett bizonyításához egy olyan helynevet hozok itt szóba, amelyet a *Falgasdak*-hoz hasonlóan az adatközlők nem ismertek, a kutatásban adatként való felhasználása mégis lehetséges. Ennek rövid kifejtéséhez azonban egy kis kitérőt kell tennem.

A Tolna megyei Szakcs község névanyagában P. rövidítéssel találjuk például a *Csausz utja* nevet (vö. TMFN. 241), Törökkoppányból pedig egy 1878-ban készült kataszteri térkép adataként a *Csausz uti* helynevet, amely a *Csezut ajja : Csejzut ajja* népi névhez kapcsolódik (vö. SMFN. 258). A *Csausz ut* földrajzi névvel összefüggésben például a következőket írtam: „A Szakcsról közzétett, Pesty Frigyes-féle gyűjtés során följegyzett helynév, noha napjainkban már nem ismerik, azért figyelemre méltó, mert – ma is meglévő törökkoppányi adatokkal együtt – a koppányi szandzsákközpontból kiinduló és Pécsre vezető *Csausz-út* emlékét őrzi, sőt egykori nyomát is jelzi. Szakcs és Törökkoppány szomszédos községek, és földrajzi helyzetük alapján könnyen elképzelhető, hogy a hódoltság korabeli Koppányból a *Csausz-út* éppen Szakcsra át vezetett Pécs felé. [...] A *Csausz* köznév a török korban általában ’követ, hírnök, levélvivő’ jelentésben volt használatos, ezenkívül a *csauszok* »felügyelőként működtek [...] a vámolásnál« (l. részletesebben KAKUK 1996: 127–9). A *csauszok* szerepéből és feladataiból következően joggal föltételezhetjük, hogy e köznévvvel a *Csausz-út* földrajzi név már a hódoltság korában kialakulhatott. KÚNOS IGNÁCNak a következő fejtegetése is megerősíti ezt: »**Csausz**, türkisch: *csaus* war ein Courier oder Herold, ob sie nun zum Hofe gehörten oder bürgerlich und militärisch waren. [...] Den Weg, der einst von Koppány nach Fünfkirchen führte, nennt man noch heutzutage Csausz-Strasse, gleichwie mehr als eine Gegend die alten türkischen Benennungen bewahrte« (1901: 219). A törökkoppányi dűlőnevek pedig közvetve utalnak a közelükben vezető, hajdan volt *Csausz-út-ra*” (SZABÓ 2008: 152–3). Mindez azt mutatja, hogy a 19. század második felében följegyzett adatokat – akár a szakemberek készítette és általuk lokalizált croquis-k anyagát, akár a PESTY-féle helynévgyűjtést vesszük figyelembe (l. részletesebben SMFN. 8–10) – hasznosítani lehet például a nyelvészeti, helytörténeti és néprajzi kutatásokban is. Ugyanis a törökkoppányi *Falgasdak* és *Csausz uti* helyneveket egyaránt lokalizálni lehetett, Szakcs községben pedig a PESTY FRIGYES-féle gyűjtés során följegyezték a *Csausz utja* nevet is. Éppen ezért kétségtelen, hogy régebben ezek az elnevezések is ismertek és használatosak voltak. A különféle földrajzinév-kiadványokban számtalan példát találunk arra, hogy a PESTY-féle anyag egy részét az 1960-as évek közepétől országszerte föllendült helynévgyűjtésben részt vevő adatközlők sem ismerték.

A fentiekben kifejtetteket figyelembe véve érthető tehát, hogy a *Falgasdak* földrajzi névvel kapcsolatos azon feltevésemet továbbra is fenntartom, hogy ez az elnevezés a KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára” című kiadványában megtalálható *Falkas* családnévnek és a *dag* köznévnél az összetételéből keletkezhetett. Az általam föltételezett *Falgasdag* földrajzi nevet, illetőleg annak írásbeli *Falgasdak* változatát most is azzal magyarázom, hogy ez a forma – a croquis-k anyagában eléggé gyakran tapasztalható – félrehallás, rosszul értés következménye lehet, ugyanis ezeket a »térképeket és tabellákat többnyire magyarul kevésbé jól tudó (német, cseh) indzsellérek készítették«, amit a szóban forgó helynévvel kapcsolatban a Somogy megyei földrajzinév-gyűjteményből vett megállapítással is alátámasztottam (l. erről SZABÓ 2008: 102). Megjegyzem, hogy a szóvégen álló *g* módosulására lehetséges más magyarázat is, mégpedig az, hogy a *Falgasdag* szóösszetételben a föltételezett *dag* lexéma *g* hangja zöngétlenedett. Ez a névforma ugyanis – például a már szóba került *bég* lexéma *bék* változatához hasonlóan – az egykori koppányi (a későbbi településnév-változtatás után: törökkoppányi) lakosok kiejtésében (a szóvégi *g* zöngétlenné válásával) *k*-vá módosult. Törökkoppányban

anyaggyűjtést végezve erre a tájnyelvi sajátásra – mint a helyi nyelvjárásra az utóbbi évtizedekig jellemző egyik hangtani jelenségre – jó néhány példát hallottam.

A föltételezett *Falkasdag* keletkezését nem kis mértékben valószínűsít(het)i az a tény, hogy a *dag* köznév a törökkoppányi *Babadag* földrajzi névben is előfordul. Forrásaimat tekintve ezekre a helynevekre másutt nincs példa a magyar nyelvterületen. Fontosnak tartom még annak megemlítését, hogy a *Babadag* nevet a kutatások egyöntetűen oszmán-török eredetűnek tartják. S hogy mivel magyarázható a szóban forgó névnek a létrejötte, azt a következőképpen fogalmaztam meg: „A törökkoppányi *Babadag* helynév keletkezése összefügghet azzal, hogy a hódoltság kori szandzsákközpontnak, Koppánynak a várát hosszú évtizedeken át a török katonaság birtokolta. A vár déli szárnyának (az ún. *Ásó-vár*-nak) a közelében egy kisebb hegy található. Föltehető, hogy ennek a magaslatnak a törökök adtak nevet, melyet később a falu magyar lakossága átvett tőlük, és napjainkig megőrzött” (SZABÓ 2008: 96). Törökkoppány helynevei közül még a következők tekinthetők oszmán-török eredetűnek: *Bég-utja-vőgy*, *Csausz-úti* (és változatai), *Cseszme*, *Hocsa kert*, *Tabán* és *Tatali*. A vizsgálatban felhasznált különböző kiadványokban az oszmán-törökből átvett földrajzi nevekre megközelítőleg sem találunk egyetlen településen sem ennyi adatot. Ennek okai a község hódoltságkori történetében keresendők.

SZAKÁLY FERENCnek, a kiváló történésznek a kutatásaiból például jól kitűnik, hogy a koppányi vár 1526 után – különösen a 16. század közepétől – török kézre kerülve vált nagy jelentőségű erődítménnyé. Följegyezték róla, hogy az akkoriban kisvárosnak tekinthető Koppányban 400 lakóház volt, Buda után a törökök leggazdagabb városának számított, ahol 4 dzsámit és 11 mecsetet emeltek a hódítók (l. részletesebben SZAKÁLY 1969: 52). VASS ELŐD, szintén a török uralom korának jeles kutatója részletesen szolt arról, hogy miként lett Törökkoppány a 16. század közepe tájától egész Észak- és Külső-Somogy szandzsákszékhelye. A korabeli falu hamarosan balkáni jellegű, kb. 1500 lakosú kisvárossá fejlődött, amelynek mintegy harmada lehetett magyar, a többséget pedig török katonaság, mohamedán tisztségviselők, kereskedők, iparosok és szerb nyelvű (vlah és iflak) népesség alkotta (vö. VASS 1972: 67).

Mindezek figyelembevételével a *Falkasdag* hajdani megléte, előfordulása valószínűbbnek látszik, mint a recenzens föltételezte *Farkaslak* névalak, amelynek egyik eleme sem adatolható. Ehhez még hozzá kell tennem, hogy az összetétel előtagjában a *Falkas* ~ *Farkas* hangváltozást lehetségesnek tartom, a *lak* utótag *dak* ~ *dag* formává alakulása viszont hangtani szempontból egyáltalán nem fogadható el. Ebben a kérdésben is az lehetne perdöntő – miként jó néhány, oszmán-török eredetűnek vélt földrajzi név esetében –, ha az itt és az ismertetett könyvben másutt említett föltevéseket több száz évvel ezelőtti (főképpen hódoltságkori) írásos források támasztanák alá. Mivel ilyeneknek nem vagyunk birtokában, továbbra is a föltevéseknél kell maradnunk. A fentiekben kifejtett tényekre, érvekre visszatérve ma is úgy vélem, hogy „a kérdéses nevet a régi magyar *Falkas* családnév és a török *dag* 'hegy' szó összetételére visszavezetni” talán mégsem „védhetsen ötlet”, ahogy azt a recenzens minősíti (BASKI 2010: 216).

Hogy az oszmán-török eredetűnek tekinthető földrajzi nevek csoportosítása számomra is gondot okozott, azt jól mutatja, hogy kiadványomban eltértem attól az eljárásmodtól, amelyet egy korábbi írásomban tettem közzé (vö. SZABÓ 1999: 83–6). Bizonyos fokú módosítással figyelembe vettem viszont azt a felosztást, amelyet BASKI IMRE az „Oszmán-török szavak helyneveinkben” című cikkében alkalmazott (2006: 83–7). Példái egy részének, mégpedig a legnagyobb számú adatot magában foglaló típusának a

szóban forgó csoportba való besorolását viszont nem tartottam elfogadhatónak, ezért jegeztem meg ezzel kapcsolatban a következőket: „Az oszmán-törökből átvett jövevényszavakból keletkezett földrajzi nevek között azonban – tőle eltérően (i. h. 87–8) – nem vettem számba anyagomban a *Török*- előtagú elnevezéseket (ilyenek például *Törökbecse*, *Török-hegy*, *Török-hordás*, *Török-kút*, *Török-rét* stb.)” (SZABÓ 2008: 93).

A *Török*- előtagú példák elé BASKI IMRE csupán a következő megjegyzést fűzte: „A török hódoltság és az oszmán-törökkel valamiképpen összefüggésbe hozott *Török*-előtagú település- és egyéb helynevek” (BASKI 2006: 87). Azt viszont egyáltalán nem indokolta meg, hogy miért, milyen érvek alapján tartoznak ezek a nevek az általa **Oszmán-török eredetű magyar köznevekből keletkezett helynevek** alcímmel megjelölt csoportba (BASKI 2006: 86), ahová – megfelelő forrásokra való hivatkozással – kellő alappal sorolta be például a *Hodzsza-kert*, *Hodzsza-telek*, *Janicsár-kút* : *Janicsár-kút*, *Subasa-hegy* és *Szubasa halma* neveket, jó néhány földrajzi név azonban nem tartozik oda. Ahhoz viszont, hogy a felsorolt adatok közül pl. a *Török-sánc*, *Török-torony*, *Török-tó* földrajzi neveket oszmán-török eredetűnek tekinthessük, az idézett megjegyzés korántsem meggyőző, mivel bizonyító ereje egyáltalán nincs. Az előtagként álló *török* közszo etimológiája ugyanis nem az oszmán-törökre vezethető vissza, hanem csupán ’az oszmán-törökökkel kapcsolatos, rájuk vonatkozó’ egyik (melléknévi) jelentésével utal a török uralom korára. A TESz.-ben a *török* közszo etimológiájára vonatkozóan – a főnévi és melléknévi jelentéseinek részletes felsorolása után – például a következőket találjuk: „Török eredetű; vö. türk, ujj. *türk*, a Kína szomszédságában, a 6–8. századig élt török nyelvű törzs és birodalom neve. [...] A jelentékeny számban előforduló és többségükben nagy valószínűséggel a *török* népnévhez tartozó régi magyar tulajdonnévi adatok arra vallanak, hogy a magyarság e népnevet – vagy egy valamelyik, vagy több, de meghatározhatatlan török népre és nyelvre vonatkoztatva – már a honfoglalás előtt megismerte, illetve az első adatok feltűntének idején már minden bizonnyal ismerte. Ez a régi magyar népnév ment át a 14–15. század táján a délről fenyegető oszmán-törökök megnevezésére; e körülmény egyébként a *török* népnév fennmaradását, sőt gyakori használatát is elősegítette.” (TESz. *török* a.)

A fentiekhez azt szeretném még hozzátenni, hogy mivel az említett, általam fel nem sorolt *Török*- előtagú földrajzi neveknek (alaptagját és megkülönböztető elemét is tekintve) egyik összetevő része sem oszmán-török eredetű, ezért BASKI IMRÉNEK ezeket egyáltalán nem kellett volna példái közé fölvennie. Ha elfogadom eljárás módját, azaz ha ezen névtípust is besoroltam volna az oszmán-török eredetű helynevekhez, példanyagom nagyjából százhusz adattal növekedett volna. *Török*- előtagú nevekkel – más, szintén a török mondakörbe sorolható földrajzi nevekkel együtt – a szóban forgó munkámban egyébként magam is foglalkoztam, mégpedig a néprajzi szempontú feldolgozást magában foglaló fejezetben, vagyis ott, ahová ezek a helynevek valójában tartoznak (SZABÓ 2008: 19–69).

A recenziens – a *Hóbiárt basa utca* elnevezéstől a *Karapándzsa* ~ *Karapancsa* helynéven át a *Turbék* földrajzi névig – azt írja, hogy a felsorolt példáknak „török helynévi (!) előzménye nem bizonyított. A közölt adatok alapján csak a tárgyalt helynév török személynévi eredete, legjobb esetben a pusztai személynév helynévként való használata tételezhető fel” (BASKI 2010: 215).

Lényegében véve egyetértek vele, a szóban forgó földrajzi nevek nagy részének magyarázatához ugyanis igen kevés adatot, eredetük kérdésében pedig elfogadhatóbb,

meggyőzőbb szakmai véleményt egyáltalán nem találtam, ezért döntő többségük oszmán-török eredetét általában csak **föltételezhetőnek minősítettem, és jó néhányat magam is problematikusnak, vitathatónak tartottam.** A velük kapcsolatos véleményemet általában az egyes címszóknál fejtettem ki, vagy – egy-két helynév esetében – a nyelvészeti vizsgálódás eredményeinek áttekintésében foglaltam össze (SZABÓ 2008: 173–83).

Ezt követően ismertetésében BASKI IMRE egyenként vagy bizonyos csoportok szerint foglalt állást néhány földrajzi név magyarázatával kapcsolatban. A *Karabuka*, *Karahóma* és *Kara-homok* helynevekre vonatkozó kételyeit pedig a következőképpen összegezte: „A *Karabuka* névvel kapcsolatban (110) szintén hangtani nehézségek merülnek fel. A név *buka* ’bika’ eleme nem magyarázható meg a várható tipikus oszmán-török *buga* ~ *boga* alakkal szemben. Hódoltság kori eredete nem bizonyítható, ám feltételezhető csakúgy, mint korábbi, mondjuk besenyő vagy kun személynévi eredete is. Ugyanez mondható el a *Karahóma* és a *Kara-homok* nevek eredetéről is.” (BASKI 2010: 215)

A *Karabuka* helynév etimológiájáról elfogadtam a FNESz. magyarázatát (FNESz.⁴ *Karabuka* a.), s erre hivatkoztam is. Abban a kérdésben pedig nem tudok állást foglalni, hogy a *buga* ~ *boga* hangalakú variánsokkal ez a név miképpen függhet össze. KISS LAJOS ezeket a hangtani változatokat egyáltalán nem említette meg. A *Karahóma* és a *Karahomok* földrajzi nevek köznévi részével kapcsolatban pedig hangtani nehézségek nem merülnek föl, legföljebb a *hóma* utótag szorul magyarázatra. A *homok* köznév esetében ez szóba sem jöhet, a *Karahóma* földrajzi névről pedig most is ugyanaz a véleményem, hogy „Föltevésem szerint [...] két elemből, a *Kara* személynévből (vö. KÁZMÉR 1993: 551) és a *halom* köznév birtokos személyjeles *halma* alakjának nyelvjárási *hóma* változatából tevődik össze (ugyanilyen szóalakok például a *bóta* ’balta’, *óma* ’alma’, *szóma* ’szalma’; további példákra vö. IMRE 1971: 132)”, ahogy ezt már kifejtettem (SZABÓ 2008: 110–1).

BASKI IMRE bíráló észrevételeit végiggondolva úgy vélem, hogy a szóban forgó helynevekkel kapcsolatban inkább az a probléma vetődik föl, hogy ezek oszmán-török eredetűek-e, a vizsgálat anyagába tartoznak-e, és megbízható forrás(ok)ban mikortól fordulnak elő. A *Kara* családnévi előtag mindhárom névben az ótörök *qara* ’fekete’ szóra vezethető vissza, és már a hódoltság előtt vannak rá adatok. Erre a családnévre a török uralom korából Magyarország különböző vidékeiről több példa is előfordul (vö. CsnSz.; BASKI 2005: 15), a *Kara* előtagú földrajzi neveket főképpen ezért vettem be anyagomba. Néhány helynevet pedig amiatt, mert bizonyos forrásokban már a 18. század elejéről adatolhatók, s ezek föltehetően korábban is megvoltak.

Az oszmán-török eredetű, napjainkban is ismert köznevekre visszavezethető helynevekkel kapcsolatban is nemegyszer fölvetődik az a probléma, hogy egy részükben az előtag inkább családnévnek tekinthető. Ilyen például a boconádi *Basa-rét*, a Siklóson följegyzett *Basa-sarok*, a kőkúti *Jancsár-szöllő* és a Mike községből közzétett *Jancsárdűlő*, *Jancsár-mező*, *Jancsár-kút* (SZABÓ 2008: 147, 148, 157). Érdekes módon több ilyen típusú földrajzi nevet (pl. *Basa-berek*, *Bassa-körtvélyes*, *Jancsár-kút* ~ *Janicsár-kút*) a recensens is fölveti anyagába (BASKI 2006: 84, 86–7).

A problematikusnak számító helynevek esetében is természetesen el kellett döntennem, hogy szerepeljenek-e példaanyagomban. Ebben a kérdéskörben aszerint foglaltam állást, hogy ha egy megbízhatónak tűnő forrás vagy az elnevezéshez kapcsolódó mondahagyomány megerősítette, hogy az adott földrajzi név a törökdúlás idején keletkezhetett, akkor azt vizsgálatra, közlésre érdemesnek találtam. Hogy mennyire

nehéz egy-egy helynév besorolhatóságát eldönteni, azt a módszertani alfejezetben néhány példával illusztráltam is. Így például a szigetvári *Basa utja* névhez fűződő magyarázatot meggyőzőnek, elfogadhatónak találtam, a Tamásiból közzétett *Basa-rét* földrajzi nevet viszont, mivel a hozzá kapcsolódó magyarázat nem a török megszállás korára utal, nem vettem föl anyagomba. KISS LAJOS kutatásait figyelembe véve ugyanígy jártam el a pilismaróti *Basaharc* helynév és a *Szulimán* községnév esetében is, hiszen ezek a nevek népetimológiával keletkeztek (l. részletesebben SZABÓ 2008: 87–90). Ezzel szemben BASKI IMRE egyik dolgozatában az **Oszmán-török helynevek közvetlen vagy közvetett átvételei** című alcsoportban a *Szuliman* településnév is megtalálható (vö. BASKI 2006: 84).

Néhány esetben más (főképpen helytörténeti) szempontot figyelembe véve döntöttem arról, hogy a szóban forgó nevet besorolhatom-e az oszmán-török eredetűekhez. Így jártam el például a törökkoppányi *Bég-utja-vögy* földrajzi név esetében, amelynek *Bég* névrészeiben véleményem szerintem nem személynév rejlik, hanem a 'közigazgatási, katonai beosztás, rang' jelentésű *bég* közszó. A népi emlékezet ugyan ehhez a helynévhez kapcsolódóan semmilyen mondát, mondatöredéket nem őrzött meg, mégis lehetségesnek tartom, hogy a *bég* köznévre vezethető vissza, ugyanis – amint azt a fentiekben már részletesebben kifejtettem – a község a 16. század közepétől hosszú ideig fontos szerepet játszó szandzsákközpont volt, ahol nagyszámú török katonaság és különböző foglalkozású oszmán-török nyelvű lakosság is élt.

Hogy az előzőekben már említett névtípust vitathatónak tekintetem, a következőképpen fogalmaztam meg: „Magam is úgy látom, hogy a feldolgozásra összeállított anyagomban található földrajzi nevek egy részéről csupán föltételezni lehet, hogy esetleg oszmán-török hatásra terjedtek el (ilyenek például a *Basa-domb*, *Bég rétje*, *Karahóma* nevek). Valamivel biztosabb alapokon nyugszik azoknak a helyneveknek az ide sorolása, melyeknek meglétére – a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett – már a XVIII. század elejéről és közepéről találunk adatokat. Ilyen jellegű elnevezés például az üllési *Karahomok* és a kiskundorozsmai *Subasa* dűlőnév. Róluk joggal föltételezhetjük, hogy ezek – a XVIII. századból való első írásos előfordulásuk előtt – már a XVI–XVII. században (a hódoltság korában) is léteztek” (SZABÓ 2008: 92). – A vitathatónak tartott nevek miatt úgy vélem, hogy a könyvem 147. lapján található alcím helyett – kisebb, de lényegesnek látszó módosítással – jobb lett volna a következő: **Oszmán-török eredetű, ma is ismert köznevekre visszavezethető helynevek**. A *keletkezett* helyett ugyanis a *visszavezethető* jelző pontosabban, egyértelműbben fejezi ki azt, hogy az elnevezés köznévi eleme tekinthető oszmán-török eredetűnek, s ez válhatott később személynéven át földrajzi névvé.

A *Daggasszó* és a *Falgasdak* földrajzi neveken kívül BASKI szerint vitatható továbbá az *Ibrány*, a *Karkula* és a *Kurbasa* név is (BASKI 2010: 216). Említésre érdemesnek tartom, hogy viszonylag sok földrajzi név oszmán-török eredetű (ilyenek például a *Daggasszó* ~ *Gagasszó*, *Dzsámi*, *Karapándzsa* ~ *Karapancsa*, *Kurbasa*) magam is problematikusnak találtam (vö. SZABÓ 2008: 177). Ennek ellenére a további kutatások segítése érdekében a kétesnek tekinthető adatokat is belevettem anyagomba. Az ezzel kapcsolatos véleményemet ekképpen fogalmaztam meg: „A névadatok besorolásában a mércém inkább engedékeny volt, mintsem szigorú. Úgy gondoltam ugyanis, hogy a gyanúba jöhető, eredete és keletkezésének ideje szempontjából problematikus, többé-kevésbé vitatható földrajzi neveket is inkább fölveszem összeállításomba, mert ez az eljárás mód mindenképpen több adatot hoz felszínre, ennél fogva több helynév kerülhet a kutatás látókörébe.

Az egyes földrajzi nevekhez kapcsolódó népi közléseket egyébként – főképpen akkor, ha a szóban forgó névre vonatkozóan más forrásértékű adat nincs – mindenképpen mérlegelni kell, hiszen esetenként figyelembe veendő igazságtartalmuk ezeknek is lehet” (SZABÓ 2008: 87).

BASKI IMRE – érthető okokból – röviden szól könyvem néprajzi szempontú feldolgozásáról és azokról a földrajzi nevekről, amelyek a hódoltság korához fűződnek, s amelyek a rendkívül gazdag török mondakör különböző típusaiba sorolhatók (BASKI 2010: 214). A „Népetimológiával keletkezett helynevek” címmel készült összeállítással kapcsolatban említi meg, hogy a vizsgálat anyagában jóval több adat közlésére lett volna módom (BASKI 2010: 217). Ezért ismét átnéztem a néprajzi fejezetet (SZABÓ 2008: 19–69), és mindössze két olyan példát találtam, amellyel bővíthettem volna az adatok számát. Az egyiket, a *Jancsifalu* : *Koponár* földrajzi nevet Cserszeztomajon jegyezték föl, a másik magyarázat pedig Dombóvár nevéhez fűződik (SZABÓ 2008: 37, 67). Véleménykülönbségünk abból adódhat, hogy valószínűleg eltér a népetimológiáról alkotott felfogásunk.

A recenziens ismertetésének befejezésében összegzőképpen – az általa felsorolt oszmán-török eredetű helyneveket innen kihagyva – a következőket írta: „A nyelvészeti »vizsgálódás« legfontosabb, bár egyáltalán nem új eredménye annak megállapítása, hogy a török uralom alatt, illetve azt követően a magyar nyelvterületen keletkeztek oszmán-török eredetű földrajzi nevek, s ezek egy része még ma is használatban van. Az elvégzett kutatás egyik eredménye az, hogy a nyelvészek által alig használt megyei földrajzinév-gyűjteményekből a már ismert nevekhez újabb példaanyagot tett elérhetővé [...], némely esetben pedig a névtani szakirodalomban még nem tárgyalt helynevekre [...] irányította rá a figyelmet.” (BASKI 2010: 217)

A fentiekhez kapcsolódóan van néhány észrevételem. Egyetértek BASKI IMRÉVEL abban, hogy annak megállapítása egyáltalán nem jelent új eredményt, hogy a magyar nyelvterületen a török uralom idején oszmán-török eredetű földrajzi nevek keletkeztek. Feldolgozó munkám során sajnálattal kellett megállapítanom, hogy a nagyszámú helynévkötetben található, becses értékű adatokat nem aknázza ki a tudományos kutatás. Hogy ezek a kiadványok az oszmán-török eredetűnek vélt földrajzi nevek kutatásában is hasznosíthatók, annak részemről történt fölismerését viszont megemlítettem. Mindezzel kapcsolatban, mivel ez is elkerülte a recenziens figyelmét, fontosnak tartom a megfelelő részt itt idézni. Megállapításaim a következők voltak: „a másfél évszázadig tartó török uralom hatása abban is megmutatkozott, hogy – kisebb mértékben – olyan földrajzi nevek keletkeztek, amelyek valamely részükben vagy a maguk egészében oszmán-török eredetre vezethetők vissza. Ezekre már régebben fölfigyelt a nyelvészeti kutatás (l. pl. FEKETE LAJOS 1924, 1936; KAKUK 1955), az utóbbi években pedig főképpen BASKI IMRE publikált (2005, 2006) oszmán-török eredetű személynéveket és helyneveket [...] Az 1960-as évek közepétől mintegy harminc éven át [...] igen nagy lendületet vett és igen szép eredményeket ért el hazánkban a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása. Ezek a helynévkötetek részben a bennük foglalt nevek rendkívül nagy száma, részben a szakmai szempontoknak is messzemenően megfelelő, jól hasznosítható adaközlésük miatt fölbecsülhetetlen tudományos értéket, megbízható forrást jelentenek a különböző szempontú (pl. névtani, dialektológiai, etimológiai, néprajzi, helytörténeti stb.) kutatások számára. Noha a turkológusok, mint fentebb már szó esett róla, egyes helyneveket már korábban is vizsgáltak abban a tekintetben, hogy oszmán-török eredetűnek tekinthetők-e, a nagyszámú és nagy adatgazdagságú földrajzinév-gyűjtemények kutatási forrásként való felhasználására nem

fordítottak figyelmet. Úgy vélem, részemről az volt fontos felismerés, hogy vizsgálódásaim középpontjába – az oszmán-török eredetű helynevek kérdésköréhez, példaanyaguk bővítéséhez – alapvető forrásként a különféle (általában megyei és járási) helynévköteteket állítottam. Annak eldöntésében viszont, hogy esetleg mely helynév számítható a maga egészében vagy valamely névrészében oszmán-török eredetűnek, nagyon sokat jelentettek számomra a turkológusok vizsgálódásai, kutatási eredményei. Közülük leginkább KAKUK ZSUZSA munkáira (1973, 1996) tudtam támaszkodni” (SZABÓ 2008: 173–4).

Mindehhez szeretném hozzátenni, hogy KAKUK ZSUZSA „A török kor emléke a magyar szókincsben” című kitűnő könyve nélkül az oszmán-török eredetű földrajzi nevekkel való foglalkozás eszembe sem jutott volna, és nem tudtam volna kutatási tervemet megvalósítani. Aki áttekinti könyvem III. fejezetét (SZABÓ 2008: 79–160), az meggyőződhet róla: kevés olyan helynevet talál, amelyhez nem használtam föl az ő kutatási eredményeit. De nem készülhetett volna el munkám a már említett, a szakirodalomban és rövidítéseknél felsorolt földrajzinév-kiadványok nélkül sem. Sajnálom, hogy a különféle szakterületeken kutatóknak többnyire elkerülte a figyelmét, hogy mennyi érték rejlik a helynevekben és a hozzájuk fűződő néphagyományban, népi közlésekben is. Nem akartam én belekaszálni másnak a réjtébe, de mivel nagyon hosszú ideig úgy láttam, hogy a turkológusok sem ismerték föl a földrajzinév-kiadványok felhasználásának lehetőségét, ezért végül vállalkoztam egy nagyon régi ötletem, kutatási tervem megvalósítására (l. erről SZABÓ 2007: 49). Írásomat azzal zárom, hogy munkámmal remélhetőleg sikerült felhívni a figyelmet a helynévkötetek gazdag forrásanyagára, s bízom abban is, hogy ezen kiadványokban nyelvészek, néprajzosok és más tudományágak művelői is értékes adatokra lelnek, és talán majd kedvet kapnak további kutatómunkájukhoz.

Hivatkozott irodalom

- BASKI IMRE 2005. Oszmán-török szavak tulajdonneveinkben. I. Személynevek. *Névtani Értesítő* 27: 13–23.
- BASKI IMRE 2006. Oszmán-török szavak helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 28: 83–9.
- FEKETE LAJOS 1924. Hódoltságkori oszmánli helyneveink. *Századok* 58: 614–26.
- FEKETE LAJOS 1936. Testrészekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben. *Magyar Nyelv* 33: 288–91.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest.
- KAKUK ZSUZSA 1955. Tabán. *Magyar Nyelvőr* 79: 105–6.
- KAKUK, SUZANNE 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI et XVII siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Budapest.
- KAKUK ZSUZSA 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest.
- KISS JENŐ 2002. Tájéztatóírás és tájéztatórak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–416.
- KÚNOS, IGNAZ 1901. Spuren der Türkenherrschaft im ungarischen Wortschatze. *Keleti Szemle* 1: 211–22.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1974. *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF 1999. A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–6.
- SZABÓ JÓZSEF 2007. A török hódoltság nyomai Törökkoppány földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 29: 49–55.
- SZABÓ JÓZSEF 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.

- SZAKÁLY FERENC 1969. Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: PUSKÁS ATTILA szerk., *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. Szekszárd. 2: 5–85.
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF – ÖRDÖG FERENC – PAPP LÁSZLÓ szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest.
- VASS ELŐD 1972. Törökkoppány 1556. évi adóösszeírása. In: KANYAR József szerk., *Levéltári Évkönyv 3. Somogy megye múltjából*. Kaposvár. 57–74.

SZABÓ JÓZSEF

JÓZSEF SZABÓ, Notes and additions to the review of my book ‘Ethnographic and Linguistic Remnants of the Turkish Occupation in Hungarian Geographical Names’ by IMRE BASKI

A review of JÓZSEF SZABÓ’s book by IMRE BASKI was published in the 2010 issue of *Névtani Értesítő* (32: 214–7). The present paper offers an response to it, emphasizing the fact that the book in question primarily makes use of the results of dialectology as well as onomastics, and only to a lesser degree of ethnography, as the author is an expert in linguistics rather than a Turcologist. The author explains in detail the theoretical background of the procedures, some severely criticized by the reviewer, adopted in the etymological classification of place-names. In doing so, the author presents the sources and the literature used, calling attention to the vast quantities of data published in the volumes of county surveys, which have not been properly exploited in onomastic and ethnographic research until recently. The author makes clear his point of view in connection with such a phenomenon as folk etymology; identifies the roots of the divergence of views between him and his reviewer; and accounts for several etymologies the reviewer cast doubt upon.

ÖRDÖG FERENC
AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSE VÉDÉSÉNEK TÉZISEI

TULAJDONNEVEINK GYŰJTÉSE, KIADÁSA ÉS KUTATÁSA

Nagykanizsa, 2010. 42 lap

Opponensek: Hajdú Mihály, Máta Mária, Nyomárkay István

Védés: 2011. ápr. 18.

1. Földrajzi nevek

1.1. Mai földrajzi nevek

Legújabb kori névtani kutatásaink beindulását az 1969-ben megrendezett II. Névtudományi Konferenciától szokás számítani. Magam azonban úgy vélem, a harci kürtöt már 1958-ban megfűjták nyelvészeink, amikor kinyilvánították – elsősorban Deme László –, hogy a közhangulat körülöttünk enyhült, és ismét bátran lehet névtudománnyal foglalkozni. A tennivaló nagyon sok, az élőnyelvi névgyűjtemény nagyon kevés. Sebestyén Árpád csaknem reménytelennek látta, hogy „a ma is szilárd adattengert fel tudnánk mérni”. A két névtudományi konferencia között, 1964-ben szinte váratlanul megjelent a „Zala megye földrajzi” nevei című, 737 lap terjedelmű mű, és Benkő Loránd az 1969. évi II. Névtudományi Konferencián mindjárt ki is jelölte helyét a magyar onomasztikában, amikor azt mondta, hogy „tudománytörténeti jelentőségét talán csak Szabó T. Attila Kalotaszeg helynevei című (1942) munkájának szerepéhez lehet mérni”.

Máig adós vagyok azzal, hogy előadjam, milyen együttállás teremtette meg a fenti mű megjelenését. Zala megye akkori tanácselnök-helyettese, a Pais-tanítvány dr. Hadnagy László magyar–latin szakos tanár volt, aki magyar nyelvészetből doktorált. Régóta dédelgetett terve volt Zala megye földrajzi neveinek közigazgatási támogatással való összegyűjtése. A megyei művelődésügyi osztályvezető-helyettes, Németh József szintén Pais-tanítványnak vallhatta, illetőleg vallhatja magát. Magam pedig 1960-ban doktoráltam a szegedi egyetemen szülőfalum, Gyulaj személyneveiből Nyíri Antal és Rác Endre tanítványaként. Hadnagy László tervének megvalósítását utódjára, Kiss Gyulára, illetőleg Németh Józsefre hagyományozta, ők meg énám, de úgy, hogy Németh József még a nevek helyszíni ellenőrzésében is közreműködött. 1961-ben összeállítottam azt a kérdőívet, amelyet a megye néprajzosainak javaslatával a régészeti leletekre vonatkozó kérdéssel kiegészítve mind a mai napig használunk. A szerencsés együttállásnak harmadik, de nem utolsó tényezője Végh Józsefnek és Papp Lászlónak, az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársainak a bevonása volt, és ezzel 1962-ben mintegy akadémiai szintre emelkedett a program.

A gyűjtést településenként, helyben dolgozó tanáraink, tanítóink és mások bevonásával terveztük és végeztük, munkájukhoz pedig útmutatót szerkesztettünk, és kezükbe adtuk a település 1 : 10 000 méretarányú térképvázlatát, amely tartalmazta a hivatalos (szögletes zárójelben közlendő) dűlőneveket. A járások vezetői megyei utasításra közigazgatási

feladatuknak tekintették mind az adatközlők kiválasztásában való segítséget, mind a település határának a bejárásához szükséges utaztatást. Ez alapvető kíváncsiság volt, mivel a gyűjtés elsődleges célja az élőnyelvi földrajzi nevek megmentése.

A szóbeli (népi) neveknek valamennyi (lexikai, morfológiai, hangtani stb.) változatát le kell jegyezni, ha az egyazon helynév többféle módon is használatos. A járási székhelyeken tartott szakmai tanácskozásainkon a nevek hangtani lejegyzését ún. nagyolt fonetikus módon kértük, azaz úgy írják le őket, ahogy a helybeli születésű parasztemberek ejtik. Mivel a gyűjtést nyelvészek vizsgálják majd át, esetleges szakmai gondjaikat a gyűjtőlapon jelezzék. Ez megnyugtatta őket. Itt jegyzem meg, Végh Józseffel együtt jól emlékezetünkbe vésztük Bárczi Géza intelmét: megvalósíthatatlan programmal zátonyra lehet futtatni mindenféle tudományos tervet – a mienkét meg különösen.

Kétnyelvű településeinken természetesen felgyűjtöttük a horvát, német neveket is olyan munkatársak közreműködésével, akik beszélnek, vagy legalábbis értik a fenti nyelvek helyi nyelvjárását. Kérdésszerű esetekben kikértük Hadrovics László és Hutterer Miklós véleményét is. A szlovák nyelvi nevek gyűjtéséhez később Sipos István segédletet is összeállított számunkra.

Kérdőívünknek arra a kérdésre, fűződik-e a névhez valamilyen esemény, történet, dűlőnév-magyarázat, sok értékes és naiv adat gyűlt össze. Néprajzosaink (Andrásfalvy Bertalan, Balassa Iván és mások), amit tudtak, hasznosítottak és hasznosítanak belőlük, de nyelvészeink figyelmét sem kerülték el. Legutóbb például Szabó József szép tanulmányt írt a török hódoltság emlékeinek helynevekben tükröződő maradványaiból. Számos nevet a gazdaság- és ipartörténet becses emlékeként tekinthetünk (*Szurkos parlag, Kalamásos erdő*).

A régészeti leletekre vonatkozó kérdésünkre sok olyan adat érkezett be, amelyeket a „Magyarország régészeti topográfiájá”-nak írói kamatoztatni tudtak. Torma István például azt írja a Magyar Nyelvben megjelent cikkében, hogy mintegy 100 olyan falu helye határozható meg a „Zala megye földrajzi nevei” segítségével, amelyeknek fekvését Csánki Dezső egyáltalán nem vagy csak nagyon hozzávetőlegesen ismerte.

Aki 1964-től 2009-ig, a Győri járás kötetéig figyelemmel kísérte a munkálatokat, tudja, hogy a somogyi kötettel visszanyúltunk a jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezési térképig, valamint a Pesty Frigyes 19. század közepén készült gyűjteményéig. Ezeknek az ún. történeti neveknek a felvételével a kötetek értéke jelentősen megnőtt, a Pesty-féle névanyag is felértékelődött, mert amelyeket tudtuk, azokat a mai nevek segítségével lokalizáltuk. A Tolna megyei gyűjtéshez már megjelent Gaál Attila és Kőhegyi Mihály Pesty-gyűjteménye, amit később a többi megye is követett. Ezeket Hajdú Mihály vette számba azzal a céllal, hogy a még kéziratban levő megyék anyagával együtt közzéteszi.

A zalai kötet megjelenése után Végh József tovább folytatta, és országos méretűvé tette a gyűjtést és kiadást nyugalomba vonulásáig, 1977-ig. 1977-ben engem bízott meg az intézet e kutatási téma vezetésével, amit 2000 végéig, tehát 23 évig másodállásban láttam el. Az intézeti munka átvétele zökkenőmentes volt, egyrészt mert Végh Józseffel 1962-től valamilyen minőségben részt vettem a munkálatokban, másrészt tudományos szempontból nem volt ok a változtatásra. 1977–2009 között a zalai kötetrel együtt tudományos irányító minőségben részt vettem Tolna, Baranya, Veszprém, Komárom megye, Zala megye Keszthelyi járása, Jász-Nagykun-Szolnok megye két járása, Bács-Kiskun és Pest megye egy-egy járása, valamint Győr-Sopron-Moson megye két járása munkálataiban, öt megyében egyedül, a többiben Végh Józseffel, illetőleg Balogh Lajossal. A fenti megyék és

járások köteteinek a lapszáma 8146, a települések száma 1097, a térképezett helyeké pedig 180 058. Mindezekon kívül több megye, illetőleg járás anyaga részben kéziratban, részben még gyűjtőlapokon van.

Kiss Lajos a „Hány földrajzi név használatos nyelvünkben?” című cikkében a megjelent kötetek alapján azt állapította meg, hogy a „külön névvel (vagy több külön névvel) jelölt földrajzi alakulatok (objektumok) összege 600.000 körül jár”. Legalább ennyivel számolhatunk a folyamatban, eleddig még meg nem jelent kötetekben levőkkel, tehát mintegy 1 millió 200 ezerrel.

1.2. Régi földrajzi nevek

1964-től évtizedeken át szinte valamennyi névkutató bekapcsolódott az országos méretűvé vált földrajzinév-gyűjtésbe és -kiadásba, amely 1989-re nemcsak hazai, de nemzetközi megbecsülést is hozott. De egy-egy megye vagy járás mikrotoponimáinak komplex feldolgozására mindmáig senki sem vállalkozott.

1978-ban látott napvilágot Kiss Lajosnak a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című munkája, amely a makrotoponimákra terelte a figyelmet. A „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című (1973) munkám során szerzett kutatási tapasztalataimmal fogtam hozzá a FNESz. alapján Zala megye helységneveinek a motivációk és a nyelvi eszközök szerinti vizsgálatához. Ennek legfőbb eredménye, hogy bebizonyítottam, helységneveink igen jelentős többsége, 90%-a nem szláv, hanem magyar eredetű még akkor is, ha a helységnév alapjául szolgáló személynév szláv. Ennek folyományaként elkészült Veszprém, Somogy, Fejér, Komárom, Pest és Győr-Sopron-Moson megye hasonló szempontú vizsgálata Juhász Dezső, Várkonyi Imre, Barabás Irén, Körmendi Géza, Koncz Sándorné és Varga Józsefné munkájaként. Egyik pécsi előadásomban felvettem: ha az egész országra, illetőleg a Kárpát-medencére kiterjesztenénk az ezekhez hasonló vizsgálatokat, meg tudnánk mondani a magyarok adta nevek számát és arányát.

A makrotoponimák kutatásához, illetőleg több ezer adat gyors feltalálásához száz évig nélkülöznünk kellett Csánki Dezső „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című hatalmas művének a helynévmutatóját. Ennek összeállításába Kiss Lajos ösztönzésére fogtam bele, a végeérhetetlennek tűnő munka eredménye 2002-ben jelent meg. Itt nem részletezem sem tartalmát, sem szócikkeinek szerkezeti felépítését, csak azt jegyzem meg, hogy minél előbb kívánatos lenne névtudományi feldolgozása.

2. Személynevek

2.1. A történeti (17–18. századi) személynevek

A mai zalai személynevek gyűjtése és kutatása az 1973-ban megjelent kötetemmel lezárult. Ugyanebben az évben kezembe került Dávid Zoltánnak „A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748” című demográfiai tanulmánya. E nyomon elindulva a Veszprémi Püspöki Levéltárban riasztó mennyiségű nevet találtam, különösen az 1757. és az 1771. évből. A megye kíváncsága viszont az volt, hogy valamennyi kézíratos zalai összeírást tegyem közzé, természetesen az ő támogatásukkal.

A forrásként használt „liber status animarum”-ok időnkénti felvételét Pázmány Péter rendelte el az 1625-ben kiadott „Rituálé”-jában, amelyek a generális vizitációk alapjául is szolgálnak. A plébánosok településenként és házanként név szerint, az életkor, a társadalmi helyzet, a felekezet feltüntetése stb. mellett családonként, illetőleg személyenként összeírták a lakosságot, következésképpen párját ritkító forrás állt össze a 18. századból. Tekintettel azonban arra, hogy a nevek és a hozzájuk csatlakoztatott adatok cédulákra jegyzése egy ember számára kivihetetlen – arról nem is szólva, hogy a források Veszprém-ben vannak –, azt kértem a megyétől, hogy az általam összeállított gyűjtőlapokra helybeli munkatársak bevonásával végezhessen az anyaggyűjtést. A nevek ellenőrzéséhez dr. Peidl Béla címzetes kanonok úr kíséretében, püspöki engedéllyel a forrásokat kötetenként lakóhelyemre szállíthattam, majd ugyanilyen módon vissza. A történelmi Zala megye esperességeiről 1745–1771 között nyolc összeírás készült, 5514 fólió lapon.

A források feldolgozása után öt mutatót (családnevek, keresztnévek, helynevek, szentek és ünnepek mutatója, szó- és tárgymutató) állítottam össze. A nyomdai munkálatokkal együtt 22 évig (1976–1998) tartott e vállalkozás, aminek eredményeként 309 településről 789 összeírásból körülbelül 190–200 ezer név gyűlt össze.

Folyamatban lévő – tehát nem mindig azonos évre vonatkozó – névtani vizsgálódásom kiindulópontja az volt, amit Lőrincze Lajos már 1947-ben a földrajzi nevekre vonatkozóan megfogalmazott: hogy az egyes tájak névkincse miben különbözik egymástól, mekkora az elterjedési köre stb., azt egyelőre nem tudjuk megmondani. Magam ugyan a mai göcseji és hetési személynevek vizsgálatakor csak mérsékelten vettem figyelembe a névföldrajzi szempontot, de a 309 településre kiterjedő anyag gyűjtésekor világossá vált számomra, hogy nem lenne szerencsés egyes család- és keresztnemeknek, valamint típusaiknak térképen való meg nem jelenítése. Mivel a névkutatót nemcsak a nevek elterjedése érdekli, hanem az egyes nevek előfordulási száma, gyakori vagy ritka volta is, már a fent említett monográfiámban is hangsúlyoztam a névstatistikák fontosságát. Legfőbb vizsgálati eszközömmek tehát a névstatistikát és a névföldrajzt jelöltem meg. E kettő együttes alkalmazásával megrajzolható egy-egy név/névtípus adott időben és adott területen megjelenő szórtsága vagy tömbösödése, illetőleg jelenségnyalábja. Ezeknek a névföldrajzi térképeknek az egymásra helyezése révén várhatóan leolvashatók a tájegység, nagyobb terület különböző jelenségei, melyek összességét onomatodialektológiának nevezem (pl. a pusztai helynevekből alakult családnevek, az apa keresztnévéből *-fi* utótaggal vagy anélkül keletkezők, az ószövegségi eredetű családnevek stb. egyazon területen való jelentkezése).

2.2. Családnevek

Kutatóterületem legjellemzőbb családnevei a népnévből (*Bosnyák, Cigány, Horvát, Tót* stb.) származók. Ha közülük a két legelterjedtebbet, a 273 településen feltűnő *Horvát*-ot és a csaknem ugyanennyi helyen megjelenő *Tót*-ot egyazon térképre vetítjük, elterjedésüknek nemcsak a helye, hanem még a mértéke is csaknem azonos. A *Német* név 253 településen fordul elő, de nem találkozunk vele a göcseji és a Göcsejhez közel eső falvakban. Nemcsak kutatóterületemnek, de talán az egész Nyugat-Dunántúlnak egyik jellegzetes névtípusa az apanév + *-fi* patronimikonképzős név (*Ádámfi, Katánfi* stb.). A *-fi* szláv nevekhez is hozzájárulhat (*Jelenfi, Martinoffi*). Elterjedésük széles körű, a 309 település csaknem egyharmadában viseli valaki őket. A pusztai keresztnévből alakult családnevek között Zalában 182 településen tűnik fel a *Farkas*.

A családnevek helyesírási kérdéseit vizsgálva a sok-sok változat alapján megállapíthattam, helyesírási vonatkozásban is mozgékonyabbak, mint a köznevek, de ugyanakkor némelyek tovább őrzik a korábbi századok néhány helyesírási gyakorlatát.

Hogy családneveink is felhasználhatók egyes nyelvjárás-történeti, elsősorban hangtani kérdések vizsgálatakor, több adattal igazoltam: *Bedenik* (< *Benedek*), *Főrván* (< *Flórián*), *Zerin* (< *Zrin*) stb.

A több ezer göcseji és hetési ragadványnevet vizsgálva elkülönítettem a motivációkat a nyelvi eszközöktől, és ezt az eljárásomat a családnevek tipologizálásakor is tudom érvényesíteni, sőt amint bemutattam, a helynevek körében is.

Két közleményemben is foglalkoztam a pusztai helynevekből alakult családnevekkel, és megállapítottam, hogy a 18. században leggyakrabban Nyugat-Dunántúlon fordulnak elő (*Adász*, *Buzsák*, *Gulács* stb.), alakulásuk folyományaként pedig átkerültek a helyi érintkezésen alapuló metonimikus nevek közé. Ezek tüzetes vizsgálatához jelentős mértékben fel tudtam használni a Csánki-indexet.

Régóta függőben levő kérdés, hogy társadalmi tagolódás szerint mutatnak-e eltéréseket családneveink.

a) A helynévből *-i* képző nélkül keletkezettek jelentős része – pl. *Baracska*, *Citő* (< hn., Baranya m.) – az alsó néprétegekben, főleg a szolgák között tűnik fel.

b) A leíró nevekről (*Béres*, *Birkás*, *Juhász*, *Kanász*, *Szolga* stb.) ugyanez mondható.

c) Az alsóbb rétegekben a helynév + *-i* képzős nevek (*Szoboszlai*, *Zágrábi*) száma és aránya is magas, akárcsak a felsőbb rétegekben; a motiváció viszont merőben más: az előzőknél a vándorlás, költözködés, az utóbbiaknál pedig a birtokra való utalás. Ezt a kiadásra kész Csánki-családnévindex is bizonyítja.

A Zala megyébe telepített vagy bevándorolt nemzetiségeink az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a 18. század közepére egy-két falu kivételével elmagyarosodtak, és csak nevük őrzi egykori nemzeti mivoltukat. – A cigányok nevét az 1745–1771 közötti összeírásokban vizsgáltam meg, és 48-féle névvel találkoztam. Családnevüknek több mint a fele *-i* képzős helynévből keletkezett (*Árvai*, *Bakonyi*, *Csetényi*). 13 családfeje viseli a *Horvát* nevet, és csak három a jellegzetesen cigány *Kolompár* ('üstfoltozó') nevet.

Ha a családneveket és a felekezeti hovatartozást együttesen vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az evangélikusok családneve zömében magyar (*Csik*, *Kis*, *Taródi*), csak Zalaszentgróton találunk egy-két német, illetőleg szláv nevűt (*Lajrer*, *Kálovecz*). A reformátusok 67 településen ugyancsak szórványként élnek, főleg Göcsej közepén és a Balaton-felvidéken, valamint a középkorban Somogy megyéhez tartozó Kiskomáromban. Családnevük túlnyomó többsége magyar. Puritánt csak Galsán jeleznek, mindegyikük magyar nevet (*Csapó*, *Horvát*, *Kovács*, *Megyesi*) visel. Ortodox csak elvétve fordul elő, többségük Nagykanizsán; a 11 névből 7 magyar (*Kozma*, *Szántó* stb.), a többi szláv (*Jankovics*, *Panapista* stb.). Az izraelita felekezetűek sem maradtak ki az összeírásból, 1771-ben még találkozunk az egyrészes, ősi zsidó nevekkkel (*Salamon*, *Nátán* stb.), de már egy-két esetben megjelenik a kétrészes név is (*Catharina Abraham* stb.).

2.3. Keresztnevek

A keresztnevek 1771. évi vizsgálatába is mint kiegészítő adatokat bevontam a 18. századi keresztelési anyakönyvekben (Csesztreg 1665–1699, Alsólendva 1685–1699, Nagykanizsa 1690–1699, Keszthely 1697–1699, Kiskomárom ref. 1624–1664) található összes nevet,

továbbá az 1745–1750. évi generális vizitáció alkalmából készült névsorokat, valamint az 1757. évi összeírások neveit.

Az összeírt személyek száma az 1745–50. évi összeírásban 44 236. A leggyakoribb, 1–10. helyen álló férfinév: 1. *János*, 2. *István*, 3. *Ferenc*, 4. *György*, 5. *Mihály*, 6. *József*, 7. *András*, 8. *Márton*, 9. *Pál*, 10. *Péter*. Összesen 18 777 (83%). A leggyakoribb női nevek: 1. *Katalin*, 2. *Erzsébet*, 3. *Éva*, 4. *Judit*, 5. *Anna*, 6. *Ilona*, 7. *Mária*, 8. *Julianna*, 9. *Zsuzsanna*, 10. *Borbála*. Összesen 19 956 (92%). A fenti névsorokban a keresztnévek megterhelését tehát vertikálisan mutatom be, de területi, azaz horizontális elterjedésüket is összeállítottam; a két gyakorisági sorrend között azonban nincs számottevő különbség. Keresztnévünk 17–18. századi elszíntelenedését már többen megállapították, de hogy ilyen mérvű, az meglepő, különösen a női nevek esetében. Ennek egyik oka az lehet, hogy az ekkor még igen kis lélekszámú falvainkban mindenütt a divat diktálta a névadást, és a legtöbb személy beletartozott a legdivatosabb nevet viselők közé. Ezek a nevek közvetett kapcsolatba hozhatók az adott nevet viselő szentek egyházi tiszteletével.

a) Nemzetiségi falvainkban sincs lényeges eltérés sem a gyakori, sem a közepesen gyakori nevek között.

b) Az itt nem adatolt közepes elterjedésű ószövetségi nevek (*Dániel*, *Dávid*, *Illés* stb.) nem köthetők egyértelműen a protestánsokhoz, pl. a 17 *Sára* közül is csak három a protestáns.

c) Ritkán fordul elő, jobbára csak Sümegen és Tapolcán, hogy az újszülött azt a nevet kapja, amelyik szent névünnepe született. Ezek is általában nem a ritka nevek közé tartoznak, egyedül a *Simon* és a *Judás* kivétel, akik Simon-Judás Thaddeus napján születtek, és ikrek lévén a keresztelő pap választotta ketté e nevet.

d) A néhány birtokos nemes neve még nem különül el az alsóbb néprétegek neveitől. Ugyanez mondható az egyháziak nevééről is. A névvel szereplő 49 katolikus pap és a 25 nem katolikus prédikátor többsége is a *János* nevet viseli.

Összefoglalva: a 17. század végétől 1745–1750-ig a középkorban is gyakori neveket viseltek legtöbbször nemzetiségtől, felekezettől, társadalmi helyzettől függetlenül.

A fentebb említett öt legrégebbi, 17. századi anyakönyv neveit vizsgálva némileg módosul a kép. A kiskomáromi református anyakönyvbe nincs egyetlenegy *Mária* sem bejegyezve, de a többiben sincs az első tíz között, kivéve a nagykanizsai matrikulát. Mivel a „Rituálé” szerint tilos volt anyakönyvezni a becézőneveket, csak a kiskomáromi anyakönyvben találkozunk velük (*Bandika*, *Jako*, *Eörsi* stb.). Kettős, hármas keresztnév csak a főnemesek és a főbb tisztviselők körében divatozott.

3. Egyéb nevek

Tisztelettörténeti vizsgálódásaimhoz négy forrást (templom-, mellékoltár- és kápolnatitulusok, céhpatrónusok, harangnevek, patikanevek) is feldolgoztam, hogy belőlük a 18. századi keresztnévdívat változásaihoz adalékokhoz jussak.

A templom-, mellékoltár- és kápolnatitulusok vizsgálatában forrásaim a Trianon előtti 4 római katolikus érsekség és 18 püspökség, valamint a 6 görög katolikus püspökség egyházmegyei évkönyvei (schematismusai). Ezekből a forrásokból a 72 királyi vármegyét felölelő 28 egyházmegyében 5466 római katolikus és 2413 görög katolikus templom volt. A kápolnák és a schematismusokba hiányosan felvett mellékoltárok száma pedig

3571, ebből csak 58 a görög katolikus. Mindezeket csak 369-féle címmel nevezték el, tehát feltűnően kevéssel.

A római katolikus templomok többsége (201 db, 22,4%) *Szűz Mária* nevét, illetőleg valamelyik jelzőjét (*Fájdalmas Anya*, *Magyarok Nagyasszonya* stb.) vagy életének jelentős eseményét (*Angyali Üdvözlés* stb.) viseli. A 2. helyen állnak (527 db, 6%) a *Szent Kereszt*-ről elnevezettek, a 3.-on pedig azok, amelyek *Jézus Krisztus*-ról, illetőleg valamely jelzőjéről vagy földi életének jelentős eseményéről (születése, kereszthalála, mennybemenetele stb.) kapták nevüket. Az első 15 helyen álló titulusok a teljes névanyagnak csaknem háromnegyedét (73%) teszik ki. Közöttük van *Szent Mihály arkangyal* 332 előfordulással, valamint *Nepomuki Szent János* (ugyanennyivel), *Szent Anna* (323), *Szent István király* (301), *Szent Márton püspök* (231), *Szent Katalin* (131) és mások, akiknek nevét mind a 18., mind a későbbi századokban szívesen választották keresztnévként. Ez a tisztelet középkori helységneveinkben is megnyilvánul. LIPSZKY például 48 *Szent György*-ről, 44 *Szent Márton*-ról, 42 *Szent Miklós*-ról, 34 *Szent Mihály*-ról stb. elnevezett települést adatol.

A kéziratban levő összeállításból meg tudható valamennyi parókia és templom alapítási éve, az anyakönyvezés kezdete, valamint több mint 30 ezer lelkipásztorkodási hely neve. Ez utóbbiak hiányát régóta nélkülözik kutatóink.

A céhpatronusok vizsgálatának forrásául szolgáló, 1975-ben megjelent „Céhkataszter”-ben szereplő céhek többsége a 18. században alakult, következőképpen patrónust is e korszak különösen tisztelt szentjei közül választottak (*Szent Mihály arkangyal*, *Szent Miklós*, *János evangélista és Keresztelő Szent János*, *Mária Magdolna* stb.).

Kutatóterületemen 209 harangot jeleztek az 1745–1750-ben készült kánoni jegyzőkönyvekben, de csak 60-nak tudták a nevét. Ebből húsznak a neve megegyezik a templom titulusával, tizet szenteltek *Szűz Mária*, kettőt *Szent Kristóf* nevére (mindkettőt Festetics Kristóf öntette), ugyancsak kettőt *Szent Donát* tiszteletére. Ekkor kezdtek megjelenni az ún. pestispatronusok nevei (*Szent Rozália*, *Xavéri Szent Ferenc*). A harangnevek a szóbeliségben sem akkor nem éltek, sem ma nem élnek, föltehetően a 18. században is csak méretéről, funkciójáról nevezték őket (nagyharang, kisharang, lélekharang stb.).

Eltűnt patikaneveink vizsgálatának eredményeit csak mérsékelten lehet kamatoztatni a 18. századi névdívatvizsgálatok során. Egyik-másik név (*Szűz Mária*, *Szent Rozália*, *Szent Teréz* stb.) is csak adalékul szolgál, a világi nevek pedig (*Arany Szarvas*, *Sas* stb.) még adalékul sem.

Összefoglalva: mai és történeti személynév-vizsgálataimból, továbbá az egyéb nevek kutatásából látható a komplexitásra törekvés, azaz a motivációnak és a névadás leíró és stílusesszkezeinek a következetes elkülönítése, valamint – ahol ez lehetséges és szükséges volt – a funkció, a névszerkezet, a névöröklődés, a névhangulat feltárása, illetőleg egymással való összefüggéseinek a megvilágítása. A névszociológiai szempontot nemcsak a keresztnévek, hanem a családnevek körében is igyekeztem érvényesíteni.

ÖRDÖG FERENC

Theses of the academic doctoral dissertation defended by FERENC ÖRDÖG

The theses of the short dissertation consisting of three main chapters (geographical names, personal names and other names) have been drawn from the author's onomastic researches since 1974, ranging from data collection and publication of sources of different types to methodological

and research studies. The basic approach to name analysis worked out by the author using his several thousands of examples is the following: first he differentiates the motivations of the name-giving processes and the linguistic means of name formations, and then he examines the relations between them. The author's 18th-century sources (demographic registers from Zala County) offer the possibility of socioonomastic research on surnames as well as on Christian names. In his monograph on personal names (in preparation) in the description of the veneration historical background of Christian name-giving practices, several hundreds of data collected from the most relevant sources (e.g. titles of churches, side-altars and chapels; patrons of guilds; names for bells; names for pharmacies) have been taken into account.

A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2010-BEN

GECSÉY SÁNDORNÉ PAPP KATALIN: „ÉN ALSÓRÁCEGRESBŐL VAGYOK...” ÍRÓI NÉVADÁS LÁZÁR ERVIN MŰVEIBEN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány

Budapest, 2010. 229 lap

Témavezető: Korompay Klára

Opponensek: Hajdú Mihály, Heltainé Nagy Erzsébet

Védés: 2010. május 7.

1. Lázár Ervin (1936–2006) a magyar széppróza egyéni hangú és szemléletmódú képviselője. Sajátos látásmódja, felismerhető stílusa névadását is meghatározta. Művei alapvetően a Tolna megyei Alsórácegrespusztához, gyermekkorának fontos helyszínéhez és élményforrásához kapcsolódnak. Mindent a gyermekkora felől közelített meg, illetve elbeszéléseinek stílusát a meseihez igazította. A valóság és a szürreális egybejátszása teremtetette meg műveinek sajátos stílusát, s ezért nevezi a szakirodalom a mágikus realizmus képviselőjének.

2. Az értekezés Lázár Ervin névadási gyakorlatát vizsgálja kisregénye, novellái, meséi és meseregényei alapján. Az a kettősség, amely a valóság és a fantasztikum finom szövedékét jelenti, megmutatkozik az író névadásában is. Műveinek alapvetően kétféle befogadói csoportja van: felnőtt és gyermek olvasók. A felnőtteknek szánt írásaiban a neveknek kitapintható életrajzi referenciájuk van. Megelevenednek Tolna megye általa ismert tájai és alakjai. Olyan erős ez a kötődés, hogy a valóságos nevek kirajzolják azt a nagyvilágba belesűrített kisvilágot, amelyről a tapasztalatokat gyermekkorában gyűjtötte össze az író. Meséinek és meseregényeinek fiktív neveit főleg a szerző környezetében élők, elsősorban saját gyermekei inspirálták. Ezek a nevek kisebb mértékben visszavezethetők a magyar népmese funkciónak alárendelt névtípusaihoz, nagyobb részben azonban Lázár Ervin saját névköltései. A név megteremtésének folyamatában épített a hagyományos mintákra, felhasználta a nyelvből fakadó játékos megoldásokat, gyakorolta a gyermeki gondolkodás logikájára és a gyermeknyelvi sajátosságokra támaszkodó névadást.

3. Lázár Ervin onomasztikai rendszerének feldolgozása (közel 1400 névadat) az írói és irodalmi eredetű névadás kutatástörténetének áttekintése után történhetett meg. Szükség volt az írói névadásban használatos fogalmak ellenőrzésére, esetenként újragondolására, valamint a jó példák megismerésére. Mindeközben az is kiderült, hogy nem mindig lehetett használni a már jól bevált és kipróbált névtípusokat.

A cél egy olyan írói onomasztikon létrehozása volt, amelyben a nevek úgy találják meg a helyüket, olyan magától értetődően illeszkednek bele a rendszerbe, hogy csak kis

számban fordulhat elő bizonytalan besorolású név. A valóság és a fikció mesteri összekeverése mutatkozott meg Lázár Ervin névadási gyakorlatának vizsgálata során. A rendszert, amelyet az íróra szabva kellett végiggondolni, csak akkor és azután lehetett felállítani, miután erre a fontos különbségtételre felfigyeltünk. Legnehezebb annak a logikai szálnak a megtalálása volt, amelyre a személynevek különböző csoportjait fel lehetett fűzni.

4. A Lázár Ervin műveiben előforduló névtípusok elemzésének sorrendjét nem számszerű előfordulásuk, hanem az a logika kívánta, amely szerint először a helyet kell behatárolni, azután nézhetjük meg, hogy kik népesítik be azt. Az írónak a dolgozat címében is idézett gondolata – „én Alsórácegresből vagyok” – részint konkrét földrajzi helyet jelent, részint azokat a közösségi élményeket, barátokat és ismeretségeket jelenti, azt az egyszerre konkrét és irreális teret, amely életének és művészetének középpontja volt. A tipizálást alapvetően HOFFMANN ISTVÁN „Helynevek nyelvi elemzése” (Bp., 2007: 46–48) című munkája segítségével, némi kiegészítés és több ponton módosítás után végeztük el. A valóságos és a fiktív helynevek aránya: 78% : 22%. Mindezekből arra következtethetünk, hogy műveinek nagyon erős a realitása és az életrajzi kötődése. Legerősebb emlék a gyermekkor. Bárhol is járt, bárkivel is találkozott az író, mindig viszonyítási alap volt Alsórácegrespuszta és az ott élő emberek. Még Budapestet is Alsórácegreshez csatolta – ahogy mondani szokta. A nem magyar helynevek magas száma arra a látás- és ábrázolási módra enged következtetni, amelyet a szakirodalom mágikus realizmusként értelmez. Alsórácegrespusztáról és az emlékekből fogást véve rugaszkodik el az írói fantázia, és berepüli az egész világot. Stílusosan azt is mondhatnánk, hogy mint unokatestvére, Földessy Ödön távolugró olimpikon, ugyanúgy dobant el messzire ugorva Alsórácegrespusztáról a világ bármely tájára.

Az adatok elemzését két lépésben végeztük el. Először a valódi helyneveket értelmeztük, majd a fiktív névadás jellegzetességeit foglaltuk össze. A helynevek vizsgálata a névanyag gazdagságán túl azt eredményezte, hogy felfigyelhettünk a tulajdonnevek különös használatára. Lázár a sok nem magyar helynév sűrített, szinte futamszerű alkalmazásával megteremtette a lehetőségét annak, hogy a viszonylag kis és ismert világba belecsempéssze az egész nagyvilágot. A népmesék tér- és időkezeléséhez hasonlóan belülről tágitotta a teret és időt. A valóságban is létező helynevek mellett mára már elpusztult helyeket éppúgy említ műveiben, mint a képzeletével megálmodottakat. Úgy hitelesíti a kitalált helynevet, hogy valóságosak közé keveri.

A helynevek külső határokat, fix pontokat, illetve a képzelet segítségével belső háttartalanságot és fantasztikumba hajló, illanó tereket képviselhetnek.

5. A névrendszer legnagyobb számban személyneveket tartalmaz. Lázár Ervin névérzékeny és a névadásban eredetiséget tükröző onomaturg volt. Ezt sikerült meggyőzően igazolni. A vizsgálat alapvető megközelítési szempontja a névnek a valósággal szorosabbban vagy lazábban összefüggő kapcsolata volt. Sok esetben vezetett eredményre az egyes nevek motivációjának feltárása. Személyneveinek egy része azonosítható részben olyan létező személyekkel, akiknek még a nevét sem változtatta meg az író, részben olyan személyekkel, akik esetében a kapcsolat kimutatható. A névtelenség eszközt – néhány kivétellel – jobbára csak említett szereplők esetében használta. A legváltozatosabb módon alkalmazta környezetének neveit. Volt, hogy megtartotta az eredetit, és a novella a valóságban is létező személyről szól (például Szűcs Lajosról, a rácegresi kovácsról).

Máskor a nevet változatlanul hagyta ugyan, de a szereplőhöz kapcsolódó történetet részben vagy egészében átalakította (vö. A remete). A fordítottja is előfordult, vagyis a nevet változtatta meg (vö. A porcelánbaba). Néha csak egy kicsit módosított az eredeti néven (*Makorján* ← *Markojan*). Az is előfordult, hogy ragadványnevet léptetett elő családnévvé (például a Keserűk ragadványneve a *Szotyori* volt Alsórácegrespusztán: *Szotyori István*, *Szotyoriné*, *Szotyori Istvánné*). Sok esetben csak egy-egy létező családnevet vagy egy-egy asszonynév rövid változatát említette (pl. *Bődör*, *Bűtös*, *Csótár*, *Kósa* – *Bartalosné*, *Hujberné*, *Cseténé*). Így keltette életre azt a nyüzsgő, pletykás-babonás, mégis szerethető világot, amely a pusztai emberek hétköznapijait jellemezte a 20. század derekán.

A személynevek tárgyalása néhány fogalom újragondolását és kiegészítését, valamint új fogalom bevezetésének kísérletét eredményezte. Bővített tartalommal szerepeltettük a *kvázi személynév* terminust, és kísérletképpen bevezettük az írói neveknél sikeresen alkalmazható *költött név* kategóriát. Ez utóbbi jelentéskörébe vontuk azokat a személyneveket, amelyek eltérnek a hagyományos mintáktól. Funkciójukban nem, de formavilágukkal a művészi alkotói folyamatba illeszkednek inkább. Fikción belüli névteremtésről van szó ez esetben. A névtan a maga interdiszciplináris természetével esetleg befogadhatja ezt a kategóriát. Mellette szól, hogy a két- vagy többbeleműség nem volt akadály a többé a besorolásnak, és az sem volt baj, ha némelyik név semmihez sem hasonlított. Szóba jöhetett volna még más terminológiai lehetőség is, mint például az *írói fantázia által alkotott név* vagy a rövidebb *fantáziánév*. A hosszabb változat használata – körülírással jellege miatt – nehézkes. A rövidebb alak jelentése pedig nem fedné le teljesen a lázári eseteket. Az új terminus nagy előnye, hogy egyszerre rövid és jól használható. A költött nevek nem kívülről kerülnek bele a szövegbe, hanem belőle fakadnak. Ezt a mechanizmust jól példázza a „Szegény Dzsoni és Árnika” című meseregény expozíciója.

A lázári személynevek besorolása első próbálkozás egy jól használható, logikus rendszer működtetésére. Az ítéletet róla később, további hasonló kutatások után lehet kimondani. Mindenesetre a névrendszer egyes elemeinek adatait célzottan, más szempontok (pl. a grammatikai megoldások) figyelembevételével is tovább lehet vizsgálni.

6. Lázár Ervin műveiben 50-féle állatnevet 66 előfordulással találtunk. Az állatnevek csoportosítása megmutatta, hogy ebben a névtípusban nem nagyon tér el az író a hagyományos mintáktól: felelevenítette a fabulák és népi állatmesék névadási gyakorlatát. A vidéki élet természetes környezetébe beletartoztak a ház körüli és a közeli tájak állatai; ezek leginkább epizódszereplők. Jelentősebb funkcióhoz csak az állatmesékben és néhány novellában jutnak; csak akkor emeli ki őket az író, ha a történetükről is beszél. Neveik egy részét a kvázi személynevek csoportjába soroltuk, főleg azokat, amelyek mint átlelkesített szereplők a mesék világában bukkannak fel, illetve azokat, amelyek kvázi személynévi besorolását a művekben betöltött szerepkörük igazolta.

Az állatnevek besorolásakor is továbbvittük a valóságos és a fiktív különbségtételt. A szokványostól eltérőket külön kiemeltük.

7. Az egyéb nevek csoportját intézménynevek, természeti jelenségek nevei, emberi alkotások nevei, tárgynevek és eseménynevek alkotják. Szerepük a korfestés, néha jellemzés és intertextuális utalás.

8. A vizsgálat kitért a név és a stílus összefüggéseire, valamint a nevek szövegbeli szerepének lázáros sajátosságaira.

A stílussal összefüggésben új fogalmat próbáltunk bevezetni. A *belehallás jelensége* terminus analógiájára állítottuk, hogy Lázár Ervinnél kimutatható a „belelátás jelensége” is. Véleményünk szerint ez azt jelenti, hogy az írásképp teremti meg a belőle fakadó névformát. Ehhez persze egy kicsit meg kell őrizni magunkban a gyermeki látásmódból valamennyit. A vizuális észlelési folyamatba olyan asszociáció lép be, amely a globális betűsort elemeiben is felfogja. Játékos megoldásokhoz vezetett ez a látásmód Lázár Ervinnél. A gyermekek közelsége, a gyermeknyelvi elszólások is inspirálhatták a következőket: *Áttentő Redáz* (rettentő ádáz) *Csakkincs király* (csak kincs), *Magadléna* (Magdaléna), *Ríz Tejbeg* (tejbegríz), *Zsebenci Klopédia* (zsebenciklopédia).

Megállapítottuk, hogy a tulajdonneveknek nemcsak a történetmondásban van szerepük, hanem a szerkezet fontos összetartó elemei is egyben. Lázár Ervin szövegeinek névterheltsége, a nevek sokszor redundáns szerepeltetése is ezt igazolta. Nevei sokfunkciósak, s a szövegkorpuszok minden szintjén kirajzolódnak. Tudatos névteremtő, s műveiben nagyobb hangsúlyt kapnak a nevek az átlagosnál. A személynévek szerkezetépítő, szövegkohéziós szerepet töltenek be. A történetmondást a nevek is inspirálják: név és történet harmonikusan illeszkedik egymáshoz.

9. Az írói neveket nehéz egzakt módon vizsgálni. A művek alapján összeállított adattár segítségével mégis kísérletet tettünk Lázár Ervin névrendszerének felállítására. A fikció ténye, az irodalmi mese műfajának névadási sajátosságai, az író mágikus realista szemlélete nyomán kipattanó nevek sokszor elmossák a határokat az egyes névtípusok között. Valószínűleg ezt még fel is erősíti a lázári próza ápoetizáltsága.

A névtár anyagának rendezése természetesen egyedi megoldáshoz vezetett. Létrehozása mégsem hiábavaló, hiszen az adatok egységben kezelése mintát is adhat más szerzők névanyagának későbbi feldolgozásához, hibáinak megtalálása pedig előbbre viheti az írói nevek rendszerezésének kísérleteit.

SLÍZ MARIANN:
NÉVADÁS ÉS TÖRTÉNELEM: AZ ANJOU-KOR I. FELÉNEK
SZEMÉLYNEVEI I–II.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány

Budapest, 2010. I. 224 lap, II. 213 lap

Témavezető: Korompay Klára

Opponensek: Hajdú Mihály, Ördög Ferenc

Védés: 2010. október 15.

1. A disszertáció témája és célkitűzése. – A dolgozat a címben megjelölt, nyelvészek által kevésbé kutatott időszak személynéveivel foglalkozik. E nevek számos tudományág kutatásaihoz szolgáltathatnak fontos adatokat: a névtan mellett a nyelvtörténet, a helyesírás-történet és a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a népiségtörténet, a genealógia, valamint a település- és helytörténet is gyakran

fordul e jelentős forráscsoport felé; ugyanakkor a névadatok megbízható feldolgozása és vizsgálata nem lehetséges az említett tudományágak együttes bevonása nélkül.

A dolgozat témájából adódóan a forrásul használt 14. századi oklevelek mellett nyelvtörténeti, genealógiai, társadalom- és településtörténeti szakirodalomra támaszkodik. A nevek összegyűjtése nem célja, csupán eszköze a disszertációnak: az adatok feltárása és bemutatása mellett elsősorban az egyes jelenségek okaira kíván rávilágítani.

Az eddigi névgyűjtemények általában az Árpád-kori okleveles anyagokra támaszkodtak. BERRÁR JOLÁN 1952-es műve, a „Női neveink 1400-ig” (MNYTK. 80., Bp.) és általában a női nevekkal foglalkozó munkák ugyan nagyobb részben 14. századi forrásokon alapulnak, ez azonban pusztán kényszerűség volt: a korábbi oklevelekben igen kevés női név fordul elő. Míg tehát államiságunk első háromszáz évének névanyagát többen, különféle szempontok alapján is gyűjtötték és vizsgálták, addig a 14. és a későbbi századokkal kutatóink meglehetősen mostohán bántak.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvtörténet számára általában a legfontosabbak az Árpád-kori nevek, hiszen (egy-két, az államalapítást megelőző időből származó külföldi forrást kivéve) ezek a legkorábbi adataink egy-egy névre, ráadásul szótörténeti szempontból is kiemelkedő értéket képviselnek. Emellett ez az egyetlen korszak, amelynek írásos forrásanyaga egy ember számára is áttekinthető mennyiségű, és szinte teljes egészében hozzáférhető nyomtatásban. Az Anjou-kortól kezdve már jóval több forrás áll rendelkezésünkre. Ezek nagy száma és „kései” volta egyrészt csökkenti jelentőségüket, másrészt még az eddig kiadottak áttekintése is meghaladja egyetlen ember erejét.

Ennek ellenére mind a nyelvészek, mind a történészek számára hasznos feldolgozni az Anjou-kor neveit, hiszen éppen ebből az anyagból nyerhetnénk a legtöbb információt az egyeleműről a kételemű nevekre való, akkoriban zajló áttérés folyamatáról, a korábban rendkívüli gazdagságú és tarkaságú magyar névállomány homogénebbé válásának üteméről, az egyházi neveknek a világiakkal szembeni térnyeréséről, ennek földrajzi és társadalmi vetületeiről, hátteréről.

Az oklevelek nagy mennyisége miatt a források körének szűkítésére volt szükség. Erre két lehetőség adódott: időben vagy térben. A kutatásnak egy adott országrészre vagy megyére való korlátozása nem bizonyult járható útnak, hiszen akkor le kellett volna mondani a nevek területi elterjedtségének vizsgálatáról. Ezért a mintegy 14 000 adatra kiterjedő korpusz csak az Anjou-kor első feléből, Károly Róbert uralkodásának idejéből (1301–1342) származó neveket tartalmaz, az elemzés azonban a korábbi gyűjtések és a szakirodalom alapján természetesen kitekint mind a késő Árpád-korra, mind pedig a Nagy Lajos-i korszakra, sőt a későbbi évszázadok névadására is.

A munka legfőbb forrása a hétkötetes „Anjoukori okmánytár” első négy, a tárgyalt időszakra vonatkozó kötete (Nagy Imre szerk., Bp., 1878–1884), mivel ennek gyűjtőköre az egész történeti Magyarország területére kiterjed. Ennél újabb és bőségesebb anyaggal szolgáló forrásunk mindössze egy van, az „Anjou-kori oklevéltár” folyamatosan bővülő sorozata, ez azonban többnyire csak regesztákat közöl, nem tartalmaz minden nevet, az egyházi neveket pedig átírja mai formájukba, ezért név- és nyelvtörténeti kutatásra az említett okmánytárnál kevésbé alkalmas. Emellett – bár lényegesen kisebb számban – szolgáltatott még adatot a „Hazai oklevéltár” (Nagy Imre et al. szerk., Bp., 1879) és két családi okmánytár (Héderváry és Károlyi) e korszakra eső anyaga. Az említett kiadványok helyenként hibás olvasatokat adnak, névmutatóik hiányosak, és gyakran tévesen azonosítanak egyes nem összetartozó neveket. Ezért az anyaggyűjtés során a gyanús

névadatokat minden esetben ellenőriztem a Magyar Országos Levéltárban, a hibás alakokat pedig természetesen javítottam.

Bár a kutatás a teljes Anjou-kori társadalom neveiről szándékozik keresztmetszetet adni, a források jellege ezt kevésbé teszi lehetővé: az Anjou-korban nem készült országos összeírás, így jobbágyok és parasztok nevei a nemesekénél sokkal kisebb számban maradtak fenn. Ezért a korpuszt kiegészíti az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék, amely két egyházmegye kivételével a korabeli Magyarország összes egyházi személyének, az alsóbb társadalmi rétegekből származó alsópapságnak a neveit is tartalmazza, valamint több, még kiadatlan hegyaljai mezővárosi oklevél névanyaga.

2. A disszertáció felépítése és eredményei

2.1. Az első rész röviden áttekinti a történeti személynevek kutatásának eddigi eredményeit és jelentőségét. Arra törekszik, hogy feltárja a kutatók motivációit, céljait, a nevek iránti tudományos érdeklődés kialakulásának okait, a kutatás irányait és eszközeit, illetve más tudományokkal és tudományágakkal való kapcsolatait. A dolgozatban alkalmazott vizsgálati szempontok és módszerek némelyike ugyanis jelentős múltra tekinthet vissza (pl. genealógia, birtoklástörténet), vannak azonban olyanok is, amelyek – többnyire az érintkező tudományágak vagy paradigmák fiatal voltából következőleg – mindeddig nem, vagy csak legújabbban kerültek a névtudomány művelőinek látószögébe (pl. a pragmatika vagy a kognitív szemantika).

2.2. A második rész bemutatja a dolgozat céljait, módszereit, a gyűjtés idő- és térbeli határait, forrásait, szempontjait, majd részletesen tárgyalja a korpuszpépítés nehézségeit (adathiány és -bőség, pontatlanságok és hamisítások). Ezt követik a feldolgozás feladatai és módszerei, a névviselő azonosításában, társadalmi hovatartozásának, életkorának, családi kapcsolatainak meghatározásában és helyhez kötésében adódó akadályok és lehetőségek. Mivel a szakirodalom terminológiailag meglehetősen sokszínű, külön alfejezet tárgyalja a dolgozatban használt terminusokat (*egyénnev*, *megkülönböztető névelem*, *családnév*, *névszerkezet*).

2.3. A harmadik rész az egyénnevekre koncentrál. Az adatok számszerű értékelése előtt módszertani kérdésekről esik szó: a név eredetének meghatározása és a névalakok összetartozásának megítélése ugyanis igen nagy körültekintést igénylő, gyakran több lehetséges megoldást eredményező feladat elé állítja a kutatókat. Az e fejezetben bemutatott problémák megoldása alapvetően befolyásolhatja a feldolgozás eredményeit (pl. a nevek besorolása egyik vagy másik eredet szerinti kategóriába).

A névanyag számszerű vizsgálata során a dolgozat bemutatja az egyes rétegek, vidékek és időszakok legjellemzőbb egyénneveit, valamint a férfi- és a női nevek eredet szerinti arányait az egyes területeken és a kutatott időszakon belül kialakított kisebb periódusokban. Kiemelt figyelmet szentel a magyar eredetű és a jövevénynevek közötti arány változásának, az egyes (eredet szerinti) kategóriák földrajzi és társadalmi elterjedtségének, folyamatosan reflektálva az Árpád-kori és a későbbi időszakokra jellemző, a szakirodalom által bemutatott állapotokra.

Az adatok elemzését a korpuszban előforduló névváltozatok áttekintése követi. A dolgozat kitér ezeknek az alakulásmódjaira, megterheltségüknek és változatosságuknak az

Árpád-korhoz képest megfigyelhető változásaira, valamint e változások jelentőségére a későbbi korszakok és névtípusok szempontjából.

A harmadik rész utolsó nagy fejezete az egyénnévadásban megfigyelhető tendenciákkal és szokásokkal, illetve a középkori névadás motivációival foglalkozik. Ezek közül bővebben is kitér a 14. század első felében virágzó szentkultuszoknak a névadásra gyakorolt befolyására, a királyi család és a magyarság névadása közötti kölcsönhatásra, valamint a lovagregények motiválta névadásra. Ezt követi a dinasztikus és nemzeti névadás jelenségének áttekintése.

2.4. A dolgozat utolsó nagy része a családnévek kialakulásával foglalkozik. Először általánosságban áttekinti a családnévek kialakulásának okait, illetve a folyamat időbeli alakulását, majd pedig azokat a módszertani kérdéseket tárgyalja részletesen, amelyek óhatatlanul felmerülnek a 14. századi névszerkezetek vizsgálata során. A megkülönböztető névelemek legfőbb típusainak ismertetését azon nyelvi és nyelven kívüli kritériumok bemutatása követi, amelyek segítségével a legtöbb esetben világosan elválasztható egymástól a körülírás, a megkülönböztető névelemes szerkezet és a családnév. Ezek között kiemelt szerepet kap a személynevet tartalmazó helynévi adatoknak a történeti személynévkutatásban való hasznosíthatósága, valamint a személynévi adatok számának a szerepe a megkülönböztető névelem típusának meghatározásában, a megkülönböztető névelem és a családnév elhatárolásában. E fejezet elméleti háttérként nagyban támaszkodik a kognitív nyelvészet elveire, ügyelve azonban a szemléleti keveredés elkerülésére.

A névszerkezetek feldolgozásának első szempontjaként a dolgozat megvizsgálja a 14. századi oklevélírási gyakorlatnak a családnévek kialakulására gyakorolt hatását. Az elemzés kiemelkedő szerepet tulajdonít a pragmatikai szempontoknak: az egy névszerkezetben előforduló megkülönböztető elemek száma, típusa és kapcsolódásuk sorrendje jelentős mértékben függ attól, hogy az oklevél kiadója, kedvezményezettjei és a benne említett személyek milyen méltóságot viselnek, mely társadalmi rétegbe tartoznak, illetve milyen képet igyekeznek sugallni magukról. A kommunikációs helyzet és a szöveghelyzet szintén befolyásolja a névszerkezetet. A szöveg jellemzői, ezek közül is legerőteljesebben a koreferenciaviszonyok szintén nagymértékben meghatározzák, mikor milyen és mennyi megkülönböztető névelem kapcsolódik az egyénnévhez. A névviselő neme is befolyásolja a névszerkezet felépítését; ezért e rész külön kitér a nőket jelölő körülírásokra, a két nem névadatainak különbségeire, illetve ezek történelmi-társadalmi okaira.

Mivel az ugyanazon személyt megjelölő névszerkezetek egy oklevélben belül is változhatnak, a megkülönböztető névelemek körében nem lehet olyan jellegű, kvantitatív vizsgálatot végezni, mint az egyénnevek esetében. Egyedül a *dictus*-os és az egyelemű nevek társadalmi megoszlásának megfigyelésére van lehetőségünk; a dolgozat ezek alapján igyekszik következtetéseket levonni a családnévek kialakulásának idejére, illetve elterjedésük ütemére vonatkozólag.

2.5. A dolgozathoz külön kötetben névtár is kapcsolódik. Ennek előszava tartalmazza a korpusz elkészítésének elveit (pl. a név és a személy egysége, vagyis az egy személyt jelölő különböző névszerkezetek összekapcsolása közös alponthoz, a névviselők lehető legpontosabb azonosítása, az egy névegységbe tartozó különböző névalakok összekötése), az egyes névcikkek felépítését és az utalásrendszert.

3. Kitekintés. – Az adatok feldolgozása során számos kérdés maradt nyitva. Ezek közül a legalapvetőbb, hogy a látott névszerkezetek mennyiben tükrözik a valós, élőszóbeli névhasználatot, illetve mennyiben a lejegyzés jellegét. Ez természetesen nem válaszolható meg teljes biztonsággal. A névszerkezetek vizsgálata során számos jelét láthattuk annak, hogy a latin szövegben feltüntetett nevek inkább a hivatalos írásbeliség termékei, és távol állnak a mindennapi kommunikációban használt névalakoktól. Ugyanakkor az alapnév latin megfelelőjétől eltérő egyénnévváltozatok (pl. *Peteu*, *Gyan*), valamint a megkülönböztető névelemek egyes típusai (pl. a *dictus*-os nevek, illetve a *dictus de*-vel kapcsolt helynevek) az élőszóbeli névhasználatnak a hivatalos írásbeliségbe való beszűrődésére utalnak.

A korpusz időhatárai nem teszik lehetővé a családnevek tömegessé válásának megfigyelését, ezért a jövőben mindenképpen szükséges lenne a gyűjtést kiterjeszteni legalább a 14. század második felére is. Ebből az időszakból ugyanis még kevesebb adattal rendelkezünk, a 15. századról azonban már több feldolgozás is született, így az időhatárok tágitása – bár területileg nem teljeskörűen – megteremthetné a folytonosságot a 14. század előtti és a 15. századdal kezdődő időszakot átfogó adattárak és vizsgálatok között. Különösen hasznos lehet ennek a korszaknak a névanyaga a névszerkezetek feltételezhető egyszerűsödésének, a latin kiegészítők eltűnésének, a családnevesülés végső szakaszának a megfigyelésében.

Tágíthatóak a gyűjtés keretei földrajzi és társadalmi értelemben is: a kevésbé adatolt területekről és társadalmi rétegekből újabb források bevonásával növelhetjük a nevek számát, pontosabbá téve ezzel az egyénnevek állományáról, az egyes rétegekre és vidékekre jellemző nevekről alkotott képünket.

KANIZSAI MÁRIA: SZEMÉLYNÉVVIZSGÁLATOK A ZALAI KAJ-HORVÁTOK KÖRÉBEN 1794-TŐL 1998-IG

**Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv nyelvtudomány
Budapest, 2009. 161 lap**

Témavezető: Nyomárkay István

Opponensek: Vig István, Gadányi Károly

Védés: 2010. április 25.

1. A kutatás célja. – Kutatásom célja a Mura mentén élő horvát–magyar kétnyelvű beszélőközösség személyneveinek funkcionális, névgyakorisági és névhasználati szempontú vizsgálata az 1794–1998 közötti időszak egyházi anyakönyveiből merített 5039 névadatot tartalmazó adatbázis alapján.

A kutatási anyag időbeli határai lehetőséget adtak a kronologikus névtani, névélettani vizsgálatra, a kutatási terület, a vizsgált népcsoport kisebbségi jellege pedig szükségessé tette a szociolingvisztikai megközelítést. A legújabb szakirodalomból kiválasztott egzakt és statisztikai jellegű kutatási módszert komplex módon alkalmaztam egy eddig feldolgozatlan területen és anyagon.

Eredményeimmel egzakt tájékoztatást adok egy olyan magyarországi kisebbségi népcsoport személyneveinek használatáról és változásáról, amiről még nem készült átfogó és

önálló kutatás. Munkám bővíti ismereteinket egy asszimilálódó népcsoport nyelvéről, történetéről, életéről, személyneveiről, valamint lehetőséget ad a további tudományos kutatásra és összehasonlításra.

A téma összetettsége miatt disszertációm a nyelvtudomány több területét is érinti, így a szlavisztikát, a dialektológiát, a névtant és a szociolingvisztikát, de a néprajzhoz és a kultúrtörténethez is kapcsolódik. Mindez tükröződik az értekezés felépítésében is: a módszertani bevezető után érintem a magyar és a horvát személynevekhez kapcsolódó alapfogalmakat, áttekintem a jelentősebb horvát és magyarországi horvát névtani munkákat, ezután a zalai kaj-horvátokról írok több szempontot figyelembe véve: a 2001. évi népszámlálási adatok elemzésével a népcsoport kisebbségi helyzetét, majd múltját, életmódját és nyelvének néhány jellemzőjét mutatom be. Mindezen társadalmi és történelmi körülmények ismertetését szükségesnek tartom ahhoz, hogy az etnikai és nyelvi érintkezés állapotában élő beszélőközösség személyneveit, a névhasználatban bekövetkező változásokat, azok okait megérthessük. Értekezésem második felében a forrásanyag feldolgozása során összeállított névlisták korszakonkénti elemzése, a változások, a névváltás és a nyelvváltás folyamatának leírása következik. Végül röviden kitérek a személynevek használatára a kétnyelvű kommunikációban.

2. Kutatási terület. – Vizsgálatomat a Zala megyében, Nagykanizsa és Letenye közötti öt községben (Tótszentmárton, Tótszerdahely, Molnári, Semjénháza és Petrivente, saját nevükön: Sumarton, Serdahel, Mlinarce, Pustara és Petriba) végeztem. Ezek lakossága a múltban egy közös egyházi anyakönyvi területhez tartozott, melynek még ma is jelentős számú egy tömbben élő horvát nyelvi beszélője van. Az itt élő horvát ajkú népességet területi elhelyezkedése folytán Mura menti horvátoknak nevezzük, akik a magyarországi horvát nemzeti kisebbséghez tartoznak. Anyanyelvüként a horvát nyelv kaj nyelvjárásának megismerjei (muraközi) változatát beszélik, amely az anyaországtól való területi és nyelvi elszigeteltség következtében számos regionális jegyet mutat, egyedülálló nyelvjárászigetet képez. A népcsoport az asszimilálódó kis népek és nyelvek sorsát éli: már csak az idősebb generáció ragaszkodik anyanyelvéhez. A mai állapot szerint a legfiatalabb generációknál a nyelvváltás már végbement. A munkám során feldolgozott írott névanyagot a tótszentmártoni és a tótszerdahelyi plébánián vezetett egyházi anyakönyvekből, míg a beszélt neveket a vizsgált területen élő idősebb horvátok segítségével gyűjtöttem.

3. A kutatási módszer. – Disszertációmban a névhasználaton belül vizsgálom a névgyakoriság mellett a névterheltséget mint egzakt mutatót, mely lehetővé teszi különböző hosszúságú korszakok és eltérő nagyságú területek, eltérő mennyiségű adatot tartalmazó névállományok névgyakoriságának összehasonlítását. Bemutatom a névállomány összetételét, belső struktúráját, az egyes neveknek a névadásban való részesedését, nemek szerinti megoszlását, a jellemző neveket. Minden korszakon belül kiemelem az első öt leggyakoribb név arányát és szerepét.

A vizsgált időszakot a névtani kutatási gyakorlatot követve az anyakönyvekhez igazodva több rövidebb korszakra bontottam. Az említett névtani mutatók és adatok korszakon belüli és korszakok közötti összehasonlító elemzésével a névállományban bekövetkezett változások fő tendenciáit írom le, következtetek a névhasználat és a névdivat jelenségeire. A névgyakoriságot táblázatos formában, az első öt nevet, a terheltséget és más mutatókat pedig grafikonokkal és diagramos ábrákon szemléltetem.

A Mura menti öt község személyneveinek kronologikus változása mellett a vizsgálat során területi szempontot is figyelembe vettem, így összevetem azokat a környező magyar vidékek (Őrség, Sopron környéke, Ormánság) és az országos személynév-összesítések adataival. A zalai kaj-horvát beszélők közösség személyneveit összehasonlítom egy mura-közi horvát község, Marija na Muri (1963 előtt Sveta Marija) névanyagával is (vö. VARGA ANDELA 1987. *Ženska osobna imena u Mariji na Muri. Rasprave Zavoda za jezik*, Sv. 13. Zagreb, 175–89), törekedve arra, hogy szélesebb kontextusban mutassam be a Mura jobb és bal partján élő kaj-horvátokra jellemző névhasználat jelenségeit.

Mivel vizsgálódásaimat kétnyelvű népcsoport körében végeztem, felmerül a kérdés, hogy a kétnyelvű közösség társadalmi, nyelvi alkalmazkodásának van-e valamilyen nyoma a személynevek világában. Ezért szociolingvisztikai szemszögből közelítek a nyelvhasználat és névhasználat, nyelvváltás és névváltás folyamataihoz, lehetséges okaihoz. Az anyakönyvi névanyag mellett a vizsgálati területen gyűjtött személyes tapasztalatok és adatok alapján kitérek arra is, hogy a zalai kaj-horvátok hogyan használják a személyneveket a mai köznapi kommunikációban, és milyen beszélt nyelvi változataik alakultak ki.

4. A kutatás eredményei

4.1. A férfi- és női nevek aránya. – Az 1794–1998 közötti 204 év alatt a három anyakönyvből kigyűjtött vizsgálati mintában az 5039 elnevezett személy 83 férfinevet és 121 női alapnevet viselt. A felhasznált nevek számát az elnevezettek számához viszonyítva a női nevek átlagos terheltsége összességében alacsonyabb, a 121 női alpnévből átlagosan 20 leánygyermek, míg a 83 férfinévből 30 fiúgyermek kapott ugyanolyan nevet, ami mindkét nemnél nagy arányú névazonosságot eredményezett. A két nem személyneveinek aránya és eloszlása a teljes időszakban nem egységes, de 1960-ra a névadásban megjelenő új nevek hatására kiegyenlítődött. 1980-ra kicserélődött a teljes női névállomány, s a nevek megterheltsége is jóval alacsonyabb lett. A férfineveknél kissé konzervatívabban, kevesebb névvel következett be a névváltás. A férfi- és női nevek számának növekedési dinamikája között bizonyos fáziseltolódás tapasztalható. A férfi-nevek számának növekedése hullámszerűen ingadozó, a női neveké viszont 1940-től 1990-ig egyenletesen emelkedő.

4.2. Névgyakoriság. – 1794–1998 között a leggyakoribb tíz férfinév az *István, József, György, Márton, János, Jeromos, Mihály, András, Ferenc* és *Tamás*, a leggyakoribb tíz női név a *Mária, Anna, Katalin, Borbála, Ilona, Veronika, Dorottya, Apollónia, Magdolna* és *Éva*. A névelőfordulások száma alapján a nevek között hierarchikus sorrend figyelhető meg. Mindkét nemnél elkülöníthetünk listavezető neveket; ezek között is a névsorrendben magasan elől állnak gyakoriság és terheltség szempontjából az első nevek. A leggyakoribb tíz férfinevet a fiúgyermekek 69,7%-a (1770 fő) kapta. Ebből kilenc országosan ismert és elterjedt név, noha nem mindegyik tájon voltak ugyanilyen népszerűek. A hatodik helyen álló *Jeromos* nagyobb gyakorisága a zalai kaj-horvát névállománynak különleges jelleget ad azzal, hogy csak náluk fordul elő ilyen nagy számban. A nőknél az első tíz névvel a leánygyermekek 79%-át, 1986 főt neveztek el.

Az első tíz férfi- és női név összetétele alapján megállapíthatjuk, hogy a zalai kaj-horvátok névzélése a hagyományos nevekhez kötődik, hiszen egyetlen újabb név sem tudott olyan népszerű lenni, mint a hagyományos keresztnévek.

4.3. Névterheltség. – A férfi- és női nevek terheltség szerinti megoszlása nem egyforma. A 20% feletti magas terheltségű nevek csoportja a férfiaknál hiányzik, az *István* és a *József* népszerűségük ellenére is csak a 10–20% közötti terheltségű csoportba tartoznak. A férfinevek gazdagságát a következő két csoport nevei mutatják. Az 1–10% közötti terheltségű csoportba 19 név tartozik, amit az elnevezettek 50%-a, 1298 fő viselt. E nevekről elmondhatjuk, hogy valóban jellemzőek a zalai horvátok névviselésére. A 19 név a teljes férfinévállomány 22,8%-át jelenti. Az 1% alatti terheltségű férfinevek csoportja is igen népes, a teljes névállomány 70%-a, azaz 58 név tartozik ide, amit 351 fő, az elnevezettek viszonylag kisebb hányada, 14% viselt. A női nevek terheltség szerinti részesedése a névadásban más arányokat mutat. A *Mária* 25%-os terheltséggel (628 fő) a leggyakoribb névnek számít. A 10–20% közötti csoportba került az *Anna* és a *Katalin*. Ez a három név uralta a női névadást egészen 1950-ig. A 1–10% közötti csoport a nőknél jóval szűkebb, mint a férfiaknál, 11 női nevet 30%-os részesedéssel 760 fő használt. A legnépesebb az 1% alatti és az egyszer előforduló nevek csoportja. Többségük új név, de néhány korábbi (*Anasztázia*, *Lúcia*) is akad közöttük. Az 1% alatti terheltségű nevek száma 61, ami a teljes névállomány 50%-a; ezeket 344 fő, az elnevezettek 15%-a viselte. 44 női név csak egyszer fordul elő; ezek a névállomány 36%-át alkotják, és az elnevezett leánygyermek 25%-át azonosítják. A felhasznált nevek magas száma és a névadásban való részesedése alapján megállapíthatjuk, hogy a zalai horvátok névállománya a vizsgált 204 év alatt nagy névgazdagságot mutat, változatos és sokszínű, ugyanakkor a nagy terheltségű és kis számú domináns nevek hosszan tartó jelenléte egyhangúságot is eredményezett.

4.4. Névízlés. – A személynévállomány és a kollektív névízlés formálásában az 1794–1998 közötti időszakban két tényezőnek volt elsődleges szerepe: a keresztény vallási alapon kialakult közösségi névadási tradíciónak, illetve az ahhoz való kötődésnek és a mindenkori magyar névdivatnak. A névanyag változása természetesen szorosan összefügg a népcsoport társadalmi-gazdasági, szociológiai és nyelvi helyzetével, életkörülményeivel és azok változásával. A zalai kaj-horvátok igen hagyománytisztelőknek bizonyultak, mert a hagyományos nevek túlsúlya sokáig megmaradt névadásukban, és az új nevek később érték el hozzájuk, mint ahogy azok országszerte népszerűek lettek. Névállományuknak sajátos színezetet adnak azok a nevek, amelyek náluk gyakoribbak, más vidéken hiányoznak vagy kevésbé népszerűek. Ilyen, regionálisan gyakoribb használatú nevük a *Márton*, *Jeromos*, *Mátyás*, *Márkus*, *Jakab*, *Flórián*, *Vince*, *Gáspár*, *Balázs* és *Iván*, a nőknél a *Borbála*, *Dorottya*, *Apollónia*, *Magdolna*, *Franciska*, *Veronika*. Ezek között a *Jeromos/Rémus* zalai kaj-horvát tájnévnek tekinthető, hiszen egyetlen más vidék névanyagában sem volt hasonlóan gyakori és terhelt, mint ahogy specifikumnak tekinthető a horvát nevek (*Milán*, *Dusán*, *Zorán*, *Miléna*, *Jászmina*) gyakoribb jelenléte is.

4.5. Név váltás és nyelv váltás. – Kétnyelvű közösségben a nyelv választás és a név választás is alkalmazkodásnak tekinthető. Az a generáció, amely a zártabb, egynyelvű kaj-horvát közösségben nevelkedett, melynek anyanyelve még a kaj-horvát, de nyelvhasználatára már a kétnyelvűség jellemző, még ragaszkodik a hagyományos nevekhez. Ennek tagjai életmódot váltva, a közösségből kilépve megtapasztalták ugyan az újat, de még a régi normákhoz és névadási hagyományokhoz is kötődnek. Így az 1950–1960 közötti években a hagyományos nevek mellett már egyre népszerűbbek a névállományba

bekerülő új nevek is (*László, Zoltán, Gábor, Vilmos, Aranka, Ibolya, Ildikó, Erika*). Az a korosztály, amelynek már nincs erős közösségi kötődése és élménye, a kétnyelvűségbe születik bele, nyelvhasználata eltolódik a magyar felé, életmódja nyitottabb, iskolázottsága, tájékozottsága pedig magasabb, már lecseréli a korábbi hosszú életű neveket teljesen újakra, mivel a hagyományos nevekhez nem kötődik emocionálisan, elavultnak tartja őket. A zalai horvátok névválasztása 1960-ig a hagyomány és az új között mozgott, utána pedig az újat választva a magyar névdivatot követték, mert modernnek akartak lenni, megszerették a szép és változatos, egyedi neveket. 1970 után már nem beszélhetünk regionális vagy jellemző nevekről, mert tömegével áramlanak az új és még újabb divatnevek a névadásba. A hagyományos nevek hosszú életét és magas terheltségű használatát a nyelvileg, etnikailag meghatározott, hagyományos közösséghez és normához való kötődés jelének tekintem, amit generációváltás, nyelvváltás és névváltás követ.

A névhez kapcsolódó érzelmi, hangulati érték is befolyásolhatja a névzítés alakulását. 1960-ig a zalai horvátok a közösségen belül szinte kizárólagosan kaj-horvátul beszéltek. A köznapi informális beszédhelyzetben a személyneveket is horvátul, becézve használták, a teljes névalakot csak ritkán. A magyar névalaknak csak a hivatalos, magyar nyelvű kommunikációban volt szerepe. Horvát nyelven a hagyományos személynevek becézett alakjainak nagyobb repertoárja állt rendelkezésre, mint magyarul, s igen változatos hangulati, emocionális érték kapcsolódott hozzájuk. A személynevek a horvát–magyar nyelvi érintkezés, a fonetikai és morfológiai igazodás számos nyomát magukon viselik, ezért gazdag információs és szociolingvisztikai tartalommal bírnak. Szóbeli használatukat pedig a kétnyelvű beszélőközösségben kialakult szokásrendszer és az egyén kommunikációs kompetenciája határozza meg.

FIRISZ HAJNALKA:
MAGYAR EREDETŰ CSALÁDNEVEK
A BÁCS-SZERÉMI RUSZINOKNÁL
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv nyelvtudomány
Budapest, 2010. 407 lap
 Témavezető: Zoltán András
 Opponensek: Kocsis Mihály, Zsilák Mária
 Védés: 2010. május 14.

1. A témáról. – A bács-szerémi ruszinok Bácskába történő bevándorlása előtt, mely a 18. század közepén ment végbe, ősük Abaúj, Borsod, Szabolcs és Dél-Zemplén megyékben, vagyis magyar nyelvű környezetben éltek. A magyar eredetű családnevek, valamint a ruszin nyelvben található számos magyar jövevényszó tanúskodik a sok évszázados ruszin–magyar együttélésről, illetve a ruszin–magyar kétnyelvűségről.

Tekintettel arra a tényre, hogy a ruszinok Bácskába történő bevándorlásuk előtt és után is Magyarországon éltek, a ruszin családnevek bekerülését, illetve használatukat abban a formában vizsgáltam, ahogyan azok Magyarországon meghonosodtak, figyelembe véve általában a szláv családnevek keletkezési elveit. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megemlíteni azt is, hogy Magyarországon a családnevek kialakulása még a

középkorban megkezdődött, de csak századokkal később, II. József császár tette kötelezővé a családnév használatát (1787). E tények alapján is arra következtethetünk, hogy a ruszinoknál a családnév többsége a Felvidéken jött létre, amikor még az összes ruszin ott élt.

A magyar nyelv a ruszinban háromféle módon befolyásolta a magyar eredetű családnév meghonosodását: a magyar hivatalos nyelvű adminisztráció, a hétköznapi nyelvi kapcsolatok, valamint a ruszin–magyar kétnyelvűség által.

A 13. századtól a 18. századig tartó hosszú periódus alatt a magyar eredetű családneveket a ruszin nyelvben több fonetikai és morfológiai változás is érte, hasonlóan a magyar eredetű jövevényszavakhoz.

Magyarországon a két elemből álló személynévhasználat kialakulása, illetve a családnév keletkezése a 17. században szinte minden társadalmi rétegben befejeződött. Azoknak a ruszin származású jobbágyoknak a családnevei, akik a történelmi Magyarország területén éltek, és a ruszinok többségét alkották, ugyanolyan módon jöttek létre, mint a magyar jobbágyokéi.

Magyarországon a családnév kialakulása hamarabb végbement, mint Oroszországban – a Kárpátokon túli területeken, ahonnan a ruszinok bevándoroltak a történelmi Magyarország területére –, ahol a családnév használatát a jobbágyoknál csak a 19. században engedélyezték. Ez azt jelenti, hogy azoknál a ruszinoknál, akik Oroszországból vándoroltak be a történelmi Magyarország területére, a 17. századig a két elemből álló név használat még nem honosodott meg.

Magyarországon a családnév magyarosítása a 19. század első felében kezdődött. Az első magyarosítási hullám után, amely 1848–1849-ben zajlott le, Magyarországon még két nagy névváltoztatási hullám ment végbe: a dualizmus korában, 1867 után, valamint a 20. század első felében, a két világháború közötti időszakban. Abban az időben, amikor Magyarország nagy gazdasági és társadalmi lendületet vett, a családnév magyarosítása és az asszimiláció a városi, illetve fővárosi allogén lakosságra volt jellemző. A ruszin származású lakosság zöme a vidéki parasztsághoz tartozott, ezért nem kaptak különösebb ösztönzést családnévük megváltoztatására. A ruszinok által viselt magyar eredetű családnevek tehát nem az említett időszakban honosodtak meg, nem a névváltoztatás eredményei voltak.

2. A család- és ragadványnevek vizsgálatáról. – A korpuszt elsősorban KOCSIS M. M. „Руски презвиска и назвиска у Југославији” (In: Лингвистични работи. Нови Сад, 1978: 187–218) című munkájából állítottam össze. Dolgozatomban 299 családnévet és 66 ragadványnevet vizsgáltam.

Munkámban a bács-szerémi ruszinoknál használatos magyar eredetű családneveken és ragadványneveken fonetikai, morfológiai és etimológiai vizsgálatokat végeztem. Igyekeztem rámutatni keletkezési módjukra és motivációikra, ezek által arra is, hogy a magyar eredetű családnevek a bács-szerémi ruszinoknál természetes módon jöttek létre. Az elemzések céljaként azt igyekeztem igazolni, hogy a magyar eredetű családnév a bács-szerémi ruszinoknál (mint ahogy a ruszinoknál általában) elsősorban areális nyelvi jelenség, a ruszin–magyar kulturális és társadalmi érintkezések, valamint a kétnyelvűség eredménye.

A bács-szerémi ruszinok körében honossá vált magyar eredetű családneveket és ragadványneveket a disszertációmban úgy kezeltem, mint a magyar jövevényszavak egyik alfaját. Ezért igyekeztem elvégezni minél pontosabb fonetikai, morfológiai és etimológiai elemzésüket.

A fonetikai változások vizsgálatánál elsősorban UDVARI ISTVÁN munkáit (A bács-szerémi ruszin nyelv lexikai hungarizmusai kutatásának története. In: *Studia Ukranica et Rusinica Nyíregyháziencia* 5. Nyíregyháza, 1997: 100–11; Фонетичне адаптоване мадярських слів у бачваньско-сримским руским языку. Творчосц 11: 40–62), RAMACS JÚLIÁN ruszin nyelvű grammatikáját (Граматика руского языка. Београд, 2002), valamint a „Magyar grammatiká”-t és a „Strukturális magyar nyelvtan” 3. kötetét használtam fel.

A magyar eredetű családneveket morfológiai szempontból hét osztályba soroltam: 1. magyar főnevekből keletkezettek szuffixum nélkül; 2. magyar melléknevekből keletkezettek; 3. magyar keresz- és becenevekből keletkezettek; 4. magyar népevekből és etnikai csoportnevekből keletkezettek; 5. összetettek; 6. magyar eredetűek magyar szuffixummal; 7. magyar eredetűek szláv szuffixummal.

Motiváció szerint a bács-szerémi ruszinok magyar eredetű családneveit tizenegy csoportba osztottam: 1. magyar személynévekből keletkezettek; 2. földrajzi névekből keletkezettek; 3. a személy valamilyen belső vagy külső tulajdonságára utalók; 4. foglalkozásra utalók; 5. népevekből vagy etnikai csoportnevekből keletkezettek; 6. a denotátum szociális vagy anyagi helyzetére utalók; 7. tárgy nevéből keletkezettek; 8. állatnevekből keletkezettek; 9. növénynevekből keletkezettek; 10. mérték- vagy értékevekből keletkezettek; 11. ételnevekből keletkezettek.

Az etimológiai elemzésben igyekeztem minél pontosabban rámutatni a szó eredetére, amelyből az adott magyar eredetű család- vagy ragadványnév létrejött a bács-szerémi ruszinoknál. Ezeket a vizsgálatokat magyar, illetve szláv etimológiai szótárak segítségével végeztem el. Igyekeztem kitérni arra is, hogy azok a magyar szavak, amelyekből család- vagy ragadványnevek keletkeztek, fellelhetők-e mint hungarizmusok a bács-szerémi ruszinok nyelvében vagy más szláv nyelvben, utalván a magyar–szláv nyelvi kapcsolatokra. Ehhez különböző szláv nyelvű szótárakat is felhasználtam.

Ahhoz, hogy kimutathassam a megvizsgált család- és ragadványnevek körülbelüli keletkezési helyét és idejét, a más területeken élő ruszinoknál meglévő magyar eredetű családnevekről, valamint a régi magyar családnevekről is említést tettem. Ehhez kárpátaljai (Павло Чучка 2005. Призвища закарпатських українців. Історико етимологічний словник. Львів), lemko (Janusz Rieger 1995. Słownictwo i niezawnictwo łemkowski. Warszawa), Eperjes környéki (Дуйчак Микола 2003. Антропонімія Пряшівщини. Пряшів) és a CsnSz.-t használtam fel. Ezenkívül olyan történeti családneveket is megadtam, melyeknek ruszin származású viselői a Felvidéken éltek, ahol feltételezhetően a bács-szerémi ruszinok ősei is a Bácskába való bevándorlás előtt. Erre vonatkozóan Magyarország 1715. évi országos összeírását és HODINKA ANTAL „II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a »gens fidelissima«” (Pécs, 1937) című munkáját használtam fel.

3. Összegzés. – A bács-szerémi ruszinoknál összesen 594 családnév volt található, ezekből magyar eredetű 299. Az összes ragadványnévi eredetű családnév 186, ebből magyar eredetű 66.

A bács-szerémi ruszinoknál jelentős azoknak a családneveknek a száma, amelyek még a Felvidéken jöttek létre, s még a Bácskába való bevándorlás előtt rögzültek. Erről tanúskodnak azok a magyar eredetű családnevek is, amelyek megvannak (ugyanilyen vagy hasonló formában) a kárpátaljai, kelet-szlovákiai és a lemko ruszinoknál is. Ilyen magyar eredetű családnév a bács-szerémi ruszinoknál 118 lelhető fel (a 299-ből), a lemkoéknál 21, Kelet-Szlovákiában 67, Kárpátalján 93.

A ragadványnevek nem hivatalos családnevek, ezért nem lehetséges pontosan meghatározni, hogy melyik mikor keletkezett, vagyis mióta van használatban. 186 magyar eredetű ragadványnévből a bács-szerémi ruszinoknál 94 azonos vagy hasonló változatban megvan hivatalos családnévként is, nemcsak a bács-szerémi, hanem Európa más országaiban élő ruszinoknál is. Ezek közül a ragadványnevek közül 32 magyar eredetű, tehát ezek az alakok megtalálhatók a régi magyar családnevek között is, amelyek általában hivatalos családnévként is szerepelnek a ruszinoknál. A bács-szerémi ruszinoknál az ilyen ragadványnevek száma 20, Kelet-Szlovákiában 7, a lemkóknál 11, Kárpátalján 26.

E családnevek létrejöttekor az adott nemzetiség vegyes-, illetve kétnyelvű közösségekben élt, ezért feltételezhetően a személyeknek, családoknak kettős nevük lett. Ez lehet a magyarázat a ruszin és a magyar családnevek párhuzamos kialakulására. Az már az adott helyzettől függött, hogy melyik lett közülük a hivatalos családnév, a ruszin vagy a magyar forma lett-e rögzítve. A 299 magyar eredetű családnévből a bács-szerémi ruszinoknál 47-nek azonos jelentésű szláv megfelelője is létezik Európa-szerte – a bács-szerémi ruszinoknál 18, Kárpátalján 38, Kelet-Szlovákiában 34, a lemkóknál pedig 23 a párhuzamos szláv eredetű családnevek száma.

Vannak olyan bács-szerémi ruszin családok, melyeknek a hivatalos családneve és a ragadványneve is magyar eredetű. Ilyen családnévből 21 van a bács-szerémi ruszinoknál. Vannak olyan magyar eredetű ragadványnevek is, amelyek olyan családok nevei, melyeknek hivatalos családneve ruszin eredetű. Ilyen ragadványnév a bács-szerémi ruszinoknál 49 található.

**FÁBICS TAMÁS: AZ ÖSSZLÁV EREDETŰ
HELYSÉGNÉVANYAG TÜKRÖZŐDÉSE A MAGYAR NYELVBEN**

**Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv nyelvtudomány
Budapest, 2010. 75 lap + 24 lap melléklet**

Témavezető: Gadányi Károly

Opponensek:¹ Guttman Miklós, Zoltán András, Kocsis Mihály

Védés: 2010. december 16.

1. A dolgozat elméleti háttére és célja. – A szláv nyelvtudománynak a története folyamán számos megoldandó problémával kellett szembenéznie, amelyek közül néhányat a mai napig nem sikerült lezárni. A vitás kérdések főleg a szlávok őstörténetét, az őshazát, a nyelvi elemek etimológiáját, a múltban kiveszett szláv dialektusok, valamint az ősszláv nyelv tárgykörét érintik.

Ősszláv nyelven azoknak a dialektusoknak az összességét értjük, amelyek az indo-európai alapnyelvből különültek el, és amelyekből bonyolult folyamatok útján a mai szláv nyelvek kialakultak. Az ősszláv nyelv létének kezdete kutatásaink szempontjából nem elsődleges tényező, hiszen ez jóval régebbi múlt, mint az általunk vizsgálandó időszak. Az ősszláv nyelv létének vége – tehát annak meghatározása, hogy mikortól beszélhetünk

¹ Harmadik opponens felkérésére az egyik opponens visszautasító véleményét követően került sor.

különálló szláv nyelvekről – problematikus. Itt felmerül az a nehézség, hogy nincs éles határ a különálló nyelvek és a nyelvjárások közt. Feltesszük, hogy az ősszláv nyelv fokozatosan bomlott dialektusokra, differenciálódott. Erre a differenciálódásra utalnak az összehasonlító nyelvészet területén végzett kutatások eredményei, melyek a mostani szláv nyelvek és dialektusok analizálásával arra a megállapításra jutottak, hogy az ősszláv nyelvre ható különböző tendenciák nem egyforma eredményeket alakítottak ki az egyes dialektusokban.

A szláv nyelvtörténet két kutatója, Sz. B. BERNSTEJN és V. GEORGIEV szerint az ősszláv nyelv viszonylagos egysége a 4. századig tehető fel, utána már csak kései ősszláv dialektusokról beszélhetünk. Véleményük szerint ez a kései ősszláv periódus a 8–9. századig tartott.

A fentebb említett nyelvészek és a szerző történeti összehasonlító nyelvészeti kutatásai alapján a kései ősszláv dialektusokban végbement fonetikai változások, valamint tendenciák a következőket érintették: a) az ősszláv redukált magánhangzók sorsa; b) a korai ősszláv *ě* sorsa; c) az ősszláv liquidák sorsa; d) a diftongoid jellegű hangkapcsolatok megváltozása az ősszláv nyelvben – a korai ősszláv *ārC*, *ālC*, *CārC*, *Cālc*, *CerC*, *CelC* hangkapcsolatok metatézise, valamint teljeshangzós jelenségei; e) a korai ősszláv **tj*, **dj*, **kti*, **gti* hangkapcsolatok változása; f) a *g* és *h* hangok váltakozása a szláv dialektusokban; g) az ősszláv nazális magánhangzók sorsa; h) a II. és a III. ősszláv palatalizáció által előidézett hangváltozások; i) az *e > 'o* magánhangzó-változás (velarizáció) a szláv dialektusokban.

Az itt felsorolt fonetikai tendenciák egymástól különböző eredményeit találjuk az egyes mai szláv nyelvek, nyelvcsoportok, illetve dialektusok elemzésekor. Ennek alapján feltesszük, hogy e tendenciák éppen a kései ősszláv korszakban hatottak, amikor már megszűnt a dialektusok viszonylagos egysége, amely egység a korai ősszláv korszakban többé-kevésbé fennállt. A kései ősszláv korszakban a dialektusok már olyannyira különváltak egymástól, hogy e változások nem adhattak egyforma eredményeket az ősszláv nyelvterület egészén.

A magyarságot kutató tudósok lényegében megegyeznek abban, hogy a magyar honfoglalás az 5. és a 9. század vége között zajlott le. Tehát ha egyetértünk Sz. B. BERNSTEJNnek és V. GEORGIEVnek az ősszláv nyelv kronologizációjára vonatkozó kutatási eredményeivel, akkor el kell fogadnunk, hogy a magyarok az 5. és a 9. század között, a Kárpát-medence területén történt honfoglalása éppen az ősszláv nyelvben lezajlott nyíltszótagúság tendenciájának bekövetkezte, valamint az ősszláv nyelvi egység felbomlása utáni kései periódusra esett. A disszertációban bemutatott kutatások és eredményeik szempontjából lényegtelen, hogy a magyarság Kárpát-medencében történt honfoglalása pontosan mikor és miként zajlott le ezen időintervallumon belül, hiszen ha elfogadjuk az ősszláv nyelvet kutató két neves tudós véleményét, a területen talált szlávok ekkor már kései ősszláv dialektusokat beszéltek a 4. századtól.

A Kárpát-medencei szlávok kései ősszláv dialektusai jelentős hatást gyakoroltak a honfoglalók nyelvére. A Kárpát-medencei ősszláv dialektusokban volt nyelvi jegyek feltárása a hungaroszlavisztika fontos feladatai közé tartozik. Valljuk, hogy az ilyen irányú kutatások legfontosabb és legpontosabb útja éppen a magyar nyelven keresztül vezet. Több tudós is kutatta a magyar nyelv útján a Kárpát-medencei szlávok dialektusait, azonban a kérdést még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A jövevényszavak mellett a szláv dialektusok meglétéről a Kárpát-medencében az e területen fellelhető szláv eredetű földrajzi nevek tanúskodnak. Az ilyen földrajzi nevek etimológiájával a szláv nyelvek magyarországi kutatói számos munkában foglalkoztak, de mind a mai napig nem született olyan mű, amely a teljes magyarországi szláv eredetű földrajzi névanyag etimológiáját leírná.

A szerző igyekszik minél teljesebb képet tárni az érdeklődők elé a mai Magyarország területén fellelhető, összsláv eredetű mostani helységnévanyagról. A Kárpát-medence területén található szláv eredetű helységnevek etimológiájának leírásával próbálja megnyugtatóan feltárni az ezen a területen beszélt kései összsláv dialektusokat, illetve leírni az azokban végbement változásokat a korai összsláv nyelvállapothoz képest.

A dialektusok vizsgálatánál a helységnevek alapján kiindulási pontnak természetesen fontos annak pontos megállapítása, hogy szláv vagy más nyelvjárásokból történt-e a földrajzi nevek átvétele. Nehézséget okoz, hogy a mai magyar nyelvi alak nem feltétlenül konzerválta változatlanul az átvett formákat, az adott név az átvétel után is változhatott. A legnagyobb gond az időbeli elhelyezéssel van: források hiányában nem állapítható meg az adott név átvételének ideje, így ez pontatlanságra, illetve tévedésekre is adhat okot.

A magyarok honfoglalása előtt számos nép élt hosszabb-rövidebb ideig e területen, mely népesség egy része összsláv dialektusokat beszélt. A szlávok elszórt telepekben éltek e tájon, amit a terület felszínrajza, valamint az indokolt, hogy a szlávokkal egy időszakban más nyelvű népek is éltek a térségben. A magyarok honfoglalása után szintén sok betelepülés történt nem magyar ajkú területekről. A telepések bevándorlása különösen az Oszmán Birodalomnak a területről történt visszahúzódása után erősödött meg, amikor egész vidékek népesültek be újra. A betelepülések jelentős része ebben és az ez utáni időkben szláv nyelvű területekről történt. Természetesen ezek az újabb kori telepések is adhattak a településeknek szláv gyökerű neveket. Az ilyenfajta toponimák különválasztása az eredeti, tehát a magyarok honfoglalása előtti szláv földrajzi elnevezésektől jelentős nehézségekkel járhat.

Az itt felvázolt problémák ellenére a magyar nyelvben fennmaradt földrajzi elnevezések etimológiai vizsgálata jó lehetőséget biztosít a honfoglalás időszaka előtt a Kárpát-medencében elterjedt szláv dialektusok kutatására. Az ilyenfajta kutatások ebben az esetben konkrét anyagból indulhatnak ki és – bár szem előtt tartandó, hogy az elnevezések hangalakja nyelvünkben is változhatott az átvétel után – összességében megállapítható, hogy a magyar nyelv viszonylag jól megőrizte az átvett toponimák hangalakját.

A disszertációban elemzett toponimák bármely mostani helységnévtárban, kimutatásban fellelhetőek, hiszen, mint fentebb utaltunk rá, mostani helységnevekről van szó a mai Magyarország területéről. E mostani helységnevek etimológiájának leírására az esetek többségében újszerű, tehát eddig még sehol sem olvasható etimológiát kínálunk fel átgondolásra.

A korai összsláv korszak viszonylagos egységének felbomlásával magyarázható, hogy a kései összsláv korban bekövetkezett változások nem egyforma eredményeket adtak az egyes összsláv dialektusokban, dialektuscsoportokban, így az ezekből később kialakult nyelvekben és nyelvjárásokban sem. Az ilyenfajta különböző eredmények érdekes lehetőséget nyújtanak a kései összsláv dialektusok, illetve a belőlük mostanra kialakult szláv nyelvek hangtani alapon történő osztályozására. Megfigyelhetjük, hogy a mai szláv nyelvekben, nyelvjárásokban, nyelvcsoportokban ismert fonetikai eltérések a Kárpát-medence

területén beszélt kései ősszláv nyelvjárásokból a magyarországi helységnevek etimológiai és hangtani vizsgálatával kimutathatóak.

2. A disszertáció felépítése. – Munkánk elején rövid áttekintést adunk a Kárpát-medence történetéről a magyarok honfoglalásáig.

A következő részben elsődlegesen azokat a fonetikai változásokat, illetve tendenciákat mutatjuk be, amelyek az ősszláv nyelvjárásokban bekövetkeztek. E változások hatására egyre inkább eltávolodtak egymástól a dialektusok, dialektuscsoportok a kései ősszláv korban. Ez a mostani szláv nyelvek közt tapasztalható markáns hangtani különbségek kialakulását eredményezte. A Kárpát-medencei kései ősszláv nyelv dialektusainak kimutatásában a kései ősszláv hangtani különbségek vannak segítségünkre.

Az ezután következő fejezetben a Kárpát-medencei kései ősszláv dialektusok fonetikai jellemzői és az ezekhez vezető hangtani tendenciák magyarázata következik. A jellemzők kimutatása és alátámasztása a mai Magyarország területén fellelhető szláv eredetű mostani helységnevek etimológiai vizsgálatával történik. Az általunk ősszláv eredetűnek ítélt helységneveket vontuk etimológiai vizsgálódások alá, mivel a témában összefoglaló jellegű munka még nem született. A mai Magyarország területén fellelhető helységnevek közül igyekeztünk kiválasztani valamennyi szláv eredetűt, és közülük is kiszűrni azokat, melyek minden bizonnyal az ősszláv dialektusok valamelyikéből kerültek át a magyar nyelvbe. Mint fentebb utaltunk rá, ezeknek a kiválasztása jelentős nehézségekkel jár a terület történelmének ismeretében. Az etimológiai leírás mintegy 250 mai magyarországi helységnevet érint, amelyekről kései ősszláv eredetet teszünk fel.

Az etimológiai vizsgálat során megállapítjuk a helységnevekben fellelhető kései ősszláv fonetikai jelenségeket, amelyek segítségünkre vannak a magyar nyelvnek átadó kései ősszláv dialektus megnyugtató azonosításához. E fonetikai jelenségek alapján mutatjuk ki a különböző kései ősszláv dialektusok meglétét a Kárpát-medence területén.

A disszertáció utolsó részében a kutatások alapján tett végkövetkeztetések találhatók, melyek a következőkre terjednek ki: egyrészt a Kárpát-medence területén egykor elterjedt kései ősszláv dialektusok fonetikai jegyeinek leírására, másrészt e dialektusoknak a mostani szláv nyelvekkel, nyelvcsoportokkal fennálló kapcsolatára.

3. Melléklet. – A műhöz mellékletként egy etimológiai szótár is tartozik, amely tartalmazza a mai Magyarország területén fellelhető azon helységneveket, amelyek a szerző véleménye szerint a Kárpát-medencei kései ősszláv nyelvből eredeztethetőek. A mellékletben szótárszerűen, címszavakként szerepelnek a helységnevek. Minden címszó után egy etimológiai leírást találhatunk a szerző saját kutatásai alapján.

A disszertációhoz vezető kutatásainkat időkorlát miatt szűkítettük le a mai Magyarország területén fellelhető helységnevekre. Ezt a szűkítést a magyar nyelvhatár semmiképpen sem indokolja, de a kutatások kiterjesztése a Kárpát-medence egész területén fellelhető földrajzi nevek teljes körére további éveket igényel. A vizsgálódásokat folytatni kívánjuk.

Végezetül egy mutatvány következik az etimológiai szótárból (melléklet, 5):

Balaton, Balaton [1055: *Balatin*] (víznév; helység, Heves megye)

a) < pannonszláv *blata- / *blato- 'mocsár, mocsaras hely' < korai ősszláv *bāltā-

- b) < ómagyar **balata-* / **balato-* < kései ősszláv keleti dialektuscsoport **boloto-* 'mocsár, mocsaras hely' < pannonszláv **blata-* / **blato-* 'mocsár, mocsaras hely' < korai ősszláv **bǣltǣ*

PhD theses on Onomastics defended in 2010

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – More detailed summaries, summaries in English and complete dissertations can be found on the home page of the Onomastic Section of the Society of Hungarian Linguistics (<http://nevtan.mnyt.hu>). A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: GECSEY-PAPP, KATALIN: "I am from Alsórácegres." Literary names in the works of Ervin Lázár; SLÍZ, MARIANN: Naming and history: personal names in the first half of the Angevin period; KANIZSAI, MÁRIA: Research into the personal names of Kajkavian Croats living in Zala County between 1794 and 1998; FIRISZ, HAJNALKA: Surnames of Hungarian origin borne by Ruthenians in Bács-Szerém County; FÁBICS, TAMÁS: The reflection of the Palaeoslavonic settlement-name stock in the Hungarian language.

KÖNYVSZEMLE

A NYELVFÖLDRAJZTÓL A NÉVFÖLDRAJZIG. A 2010. JÚNIUS 8-I SZOMBATHELYI TANÁCSKOZÁS ELŐADÁSAI

Szerkesztette: VÖRÖS FERENC

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 234.

**Magyar Nyelvtudományi Társaság – NyME Savaria Egyetemi Központ,
Budapest–Szombathely, 2010. 134 lap**

Míg Németországban vagy Olaszországban a családnévöldrajzi kutatások már jelentős eredményeket tudnak felmutatni, Magyarországon e módszernek inkább a helynévkutatásban vannak komolyabb hagyományai. Az utóbbi években azonban a számítógépes feldolgozási lehetőségeknek és nem kis mértékben VÖRÖS FERENC készülő családnévatalaszának köszönhetően egyre több figyelem irányul a névföldrajzra mint számos újdonságot tartogató területére a családnevek kutatásának. Ez persze nem azt jelenti, hogy a családnevek földrajzi megoszlásának vizsgálata ismeretlen lenne a hazai kutatók előtt. Hogy mennyire nem így van, azt ékesen bizonyítja a szerkesztő által tanácskozássra hívott kutatók eddigi munkássága, továbbá a szimpózium alapján készült kötet HAJDÚ MIHÁLY által írt előszava (9–10) és a kiadvány gazdag tartalma is.

Mint a szerkesztő előszavából (11–2) kiderül, a 2010. június 8-ra összehívott tanácskozássnak kettős célja volt: áttekinteni az eddigi családnévöldrajzi eredményeket, valamint felmérni, milyen adósságai vannak még a névtannak e téren. A széles körű tájékozódás érdekében VÖRÖS FERENC nemcsak névtanosokat, hanem a névtudománnyal érintkező egyéb területekkel foglalkozó előadókat is felkért a részvételre. Így a kötetben számos, a nevekkal kapcsolatos dialektológiai, szemantikai, lexikai, hangtani, morfológiai, etimológiai, nyelvtörténeti, kontaktológiai, kisebbségkutatási és helyesírási kérdésről esik szó. Ez jól tükrözi a névtan interdiszciplinaritását: egyrészt a kutatónak a nyelvtudomány több ágának és egyéb tudományoknak a módszereivel, szemléletmódjával és eredményeivel is tisztában kell lennie, másrészt az általa elért eredmények több tudományterület által is hasznosíthatóak.

A tanácskozás előadásainak írott változatát közreadó kötetet VÖRÖS FERENCnek a készülő családnévatalaszhoz kapcsolódó tanulmánya vezeti be (13–30). A szerző a teljes mai magyarországi családnévállományt felölelő korpuszából kiválasztott jellemző példákon mutatja be, milyen megfigyelésekre ad lehetőséget az általa alkalmazott módszer. Vizsgálható például az egyes családnevek elterjedése az ország különböző vidékein, egy-egy név hangtani változatainak földrajzi megoszlása, sőt egyes jelenségek kialakulásának góca is kimutatható az adatok térképre vetítésével. A módszer nyelvjárás-történeti, morfológiai és helyesírási kérdések tanulmányozására is alkalmas; emellett a névtörténetesek számára is

rejljenek benne lehetőségek, hiszen a jelenkori korpusz névföldrajzi elemzése révén a régebbi korok változásairól is képet alkothatunk.

A kötet alaptémáját megadó bevezető tanulmányt JUHÁSZ DEZSŐnek a névföldrajz hazai történetét áttekintő tanulmánya követi (31–9). A szerző röviden összegzi azokat az okokat (pl. a helyneveknek a személynevekkel szembeni erősebb térbeli kötöttségét mint a vizsgálatot megkönnyítő tényezőt), melyek folytán a névföldrajz helynévi vonulata erősebb volt, mint a személynévi. Ezt követően áttekinti a személynevek nyelvföldrajzi kutatásának történetét, kitérve a névtani konferenciákon elhangzó előadásokra, a történeti névtani eredményekre és a névszótárakra; végül pedig röviden kifejti, miben hoz újdonságot a VÖRÖS FERENC által megkezdett munka.

Némileg kilóg a tanulmányok sorából PUSZTAI FERENC írása (41–5), ugyanis nem a névföldrajz, hanem általában a történeti szóföldrajz kérdéseivel foglalkozik, a lexikográfus nézőpontjából. Az elkülönülés azonban csak látszólagos, hiszen írásában a teljes szókészletet, így a tulajdonneveket is érintő kérdéseket tárgyal. Bemutatja például a lexikográfiai felfogásnak azt a tájszótárakban megfigyelhető változását, amelynek jegyében már nem csak a visszaszorulóban lévő szavakat veszik fel, illetve minősítik a gyakoriságra utalással, hanem az újonnan terjedőket lévőket is. Az ezt motiváló szemlélet rövid megfogalmazása – „a nyelvtörténet mindig történik” (43) – akár az egész kiadvány motívójául is szolgálhatna.

ZELLIGER ERZSÉBET a családnevekkel kapcsolatos morfológiai kérdésekkel foglalkozik (47–56): előbb röviden bemutatja családnévképzőinket, majd kiválasztva közülük az *-i* ~ *-a/-e* patronimikumképzőt, áttekinti használatának térbeli megoszlását és időbeli változásait. A „Régi magyar családnevek szótára” alapján, egy 15., egy 16. és egy 18. századi metszet összevetésével és az adatok térképre vetítésével arra a következtetésre jut, hogy az *-a/-e* jellemzőbb a Dunántúlon, míg az *-i* a Dunától keletre terjedt el inkább. Emellett megfigyelhető, hogy az *-a/-e* a 15. század óta fokozatosan visszaszorult az *-i* javára. Mint a szerző megállapítja, e változásokat belső, nyelvtörténeti és külső, településtörténeti okok egyaránt befolyásolták.

KOROMPAY KLÁRA a családnevek helyesírás-történeti vonatkozásait tárgyalja (57–66). Az átfogóbb vizsgálatokhoz egyelőre még hiányoznak az előmunkálatok, így a lehetséges források áttekintése után csupán néhány fontos szempontot vet fel, melyeket feltétlenül figyelembe kell venniük a későbbi kutatásoknak. Így például a hagyomány szerepét tárgyalva egyrészt nem szabad elfelednünk, hogy a név írásképe általában nem a névvivő, hanem egy összeíró vagy írnok írásmódját tükrözi; másrészt nem feledkezhetünk meg a helyesírás szabályozatlanságából eredő instabilitásról (vö. máig öröklődően is: *Báthori* ~ *Báthory*). A tanulmány befejezésül néhány, a mai családnevekben rejlő helyesírási archaizmusra hívja fel a figyelmet, az áttekintést egy, a hangok jelölésének történetét összegző táblázattal is segítve.

FARKAS TAMÁS a családnév-változtatások kutatásához hívja segítségül a névföldrajzot (67–80). Tanulmányában felhívja a figyelmet arra a fontos szempontra, hogy a családnévföldrajz nem tekinthet el a családnév-változtatások figyelembevételétől. Azok eredményeképpen ugyanis egy, a természetestől több szempontból is eltérő mesterséges névállomány alakult ki; e kettő összemosása téves névtörténeti következtetésekre vezethet. A szerző emellett bemutatja, miben lehet segítségére a névföldrajz a névváltoztatás kutatóinak: különböző családnévtípusok egy-egy képviselőjének adatait térképre vetítve arra a következtetésre jut, hogy a névföldrajz révén kirajzolhatóak a névváltoztatás jellemző

régiói és igazolható a nagyvárosok kiemelt szerepe, még ha a természetes névadás nagymértékben befolyásolhatja is a kialakult képet.

FÁBIÁN ZSUZSANNA (81–92) a magyar és az olasz családnévrendszer későbbi összehasonlításához járul hozzá az olasz családnévállomány földrajzi megoszlásának, illetve a családnevekben megjelenő geolingvisztikai sajátosságoknak a bemutatásával. Annyi már a magyar családnévátlasz elkészülte előtt is látható, hogy az itáliai nevek a magyaroknál jóval egyértelműbb területi jellemzőkkel rendelkeznek a nyelv több szintén is. Míg a magyarban ezek elsősorban hang- és alaktani, lexikai, valamint helyesírási szinten jelentkeznek, az olaszban szintagmatikus és mondatfonetikai sajátosságok is kimutathatóak. A későbbi összevetést segítő a szerző tanulmánya végén bemutatja és értékeli a vizsgálatok alapjául szolgáló olasz forrásokat és internetes adatbázisokat.

Szintén különböző nyelvek családnévrendszereinek összehasonlítását szolgálja GERSTNER KÁROLY tanulmánya (93–100). A magyarországi német kisebbség családneveit olyan dunántúli kutatópontok alapján mutatja be, amelyeknek lakossága 1946–1948-ig többségében német volt. Lexikai szempontból egy-egy jellemző név, morfológiai szempontból pedig bizonyos összetéti tagok és szóvégek földrajzi elterjedtségét vizsgálja. Módszerével az egy-egy szűkebb régióra jellemző nevek esetében sikeresen kimutatja mind a német nyelvterület egy adott pontjával való kapcsolatot, mind a Magyarországon belüli migrációt. Tanulmánya végén Csolnok példáján egyrészt a német családnevek három jellemző csoportját mutatja be, másrészt felhívja a figyelmet a történettudományi ismeretek szükségességére a névanyag elemzéséhez.

A nyelvek közötti kapcsolatok témáját folytatva VÖRÖS OTTÓ a kétnyelvűségnek a névhasználati viszonyokkal való összefüggéseit fejti ki (101–4), a kisebbségben élő magyarság családnévviselésére irányítva a figyelmet. Az I. világháború után a környező államok nemzetiségi politikájának a nevek államnyelvűsítése (pl. a magyar névsorrend elvetése, a keresztnév „fordítása”, transliterálás) is részét képezte. A szerző vázlatosan áttekinti a szomszédos országok magyarságának családnévhasználatában az elmúlt század alatt az asszimiláló szándékú intézkedések hatására lezajlott változásokat, figyelembe véve arra, hogy a kétnyelvűvé válás, illetve általában a nyelvi attitűd változása a névhasználati attitűd változásához, annak révén távolról pedig a teljes asszimiláció felé vezet.

MIZSER LAJOS (105–9) Észak-Magyarország határának két oldalán végzett családnév-kutatásainak eredményeiről számol be. Jellegzetes beregi nevek során keresztül ábrázolja a térség családnévállományának etimológiai sokszínűségét, és olyan neveket is bemutat, amelyek több nyelvből is származtathatóak, ezért vizsgálatuk nagy körültekintést igényel.

FARKAS FERENC tanulmánya a Jászság kettős családneveire irányítja a figyelmet (111–4). Diakrón vizsgálata a 18.-tól a 21. századig terjed; forrásai között találunk végrendeleteket, földrajzinév-gyűjteményt és telefonkönyvet egyaránt. Kutatásával fényt derít számos, egyetlen betűelemmel bővített családnév eredetére, valamint a kettős családnevek kialakulásának módjára is (ti. hogy a két családnevet kezdetben *alias*-szal kapcsolták össze).

FÜLÖP LÁSZLÓ a Somogy megyei Vízmente 23 falujának 18–19. századi névanyagát vizsgálja a tér, az idő és a társadalmi-gazdasági tényezők hatása szempontjából (115–25). A nevekre hatást gyakorló erők közül kiemelt figyelmet szentel a vallásnak, nemzetiségnek, a plébánia hollétének, a falu megközelíthetőségének, birtokosának stb. Eredményeit térképeken is bemutatja; sajnos ezek nem mindenhol olvashatóak jól a kényszerű kicsinyítés következtében.

A kötetet ÖRDÖG FERENC onomatodialektológiai – vagy javaslatát követve: névdialektológiai – írása zárja (127–33). A szerző két, egymástól távoli terület, Kalotaszeg és Zala családnévtípusait veti össze, számos eltérést mutatva ki közöttük. Ezzel meggyőzően bizonyítja az általa javasolt szemléletmód létjogosultságát. Mivel azonban egyelőre kevés az egy-egy tájegység teljes családnévanyagát felölelő gyűjtés és feldolgozás, a mellévők szempontjai pedig nincsenek összehangolva, egyelőre korainak ítéli meg annak alkalmazását. A tanulmányhoz mellékletben egy táblázat is tartozik, amely a bemutatott névtípusok közül kettőnek a megjelenését ábrázolja a vizsgált településeken.

Összefoglalóan megjegyezhetjük, hogy a 2010. évi tanácskozás hasznos és fontos szempontokkal gazdagította a magyar névföldrajzi kutatásokat. Ugyanakkor az is kiderült, milyen sok teendő áll még a kutatók előtt: az előadások sokfélesége nemcsak arra világított rá, hogy mennyiféle alkalmazási lehetőség rejlik a családnevek dimenzionális vizsgálatában, hanem arra is, hogy a több irányban, különböző vidékeken folytatott gyűjtések és feldolgozások szempontjai meglehetősen eltérnek egymástól. Ezek összehangolása alapvető szükséglet, hiszen enélkül eleve lemondunk az összevetés lehetőségéről. Azzal, hogy felhívta erre a figyelmet, a tanácskozás és a kötet máris elérte első célját; a távlati cél, az itt jelzett feladatok elvégzése azonban még előttünk áll; ahogyan MIZSER LAJOS saját kutatása kapcsán megfogalmazta: van tennivalónk bőven.

SLÍZ MARIANN

VÖRÖS FERENC: CSALÁDNEVEK TÉRKÉPLAPJAINAK NYELVFÖLDRAJZI VALLOMÁSA

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 235.
Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2010. 221 lap**

1. A nyelvföldrajz mint szemlélet és vizsgálati módszer – GEORG WENKER ötlete és kutatásai révén – a nyelvjárástudományban született meg. Az 1870-es években Németországban kezdődött el, 1881-ben pedig WENKER munkájaként megjelent a világ első nyelvatlasza. A nagyszerű kezdeményezés hamarosan követőkre talált Franciaországban is. Az első francia nyelvatlaszt GILLIÉRON készítette el, de az ő nevéhez fűződik a nyelvföldrajz elméletének, alkalmazásának kidolgozása is. A nyelvföldrajzi problematika a 19. század végétől egyre inkább teret nyert Európában és később Magyarországon is.

Hazánkban az első nyelvföldrajzi térképek és tanulmányok elkészítése – részben a múlt század elején, részben a két világháború között – MELICH JÁNOS, HORGER ANTAL és CSÜRY BÁLINT munkásságához kapcsolódik. MELICH JÁNOS egy úttörő jelentőségű eljárásmodjáról, amellyel más országokban tevékenykedő (pl. nyelvatlaszkutatással foglalkozó) nyelvészeket is megelőzött, a KISS JENŐ által szerkesztett „Magyar dialektológia” (Bp., 2001) című kötetben a következőket olvashatjuk: „A nyelvföldrajz magyar előfutárai között tartjuk számon a neves szlavistát és nyelvtörténészt, Melich Jánost, aki korát megelőzve már a századfordulón nyelvi térképeket mellékelte jövevényszó-vizsgálataihoz a *Szláv jövevényszavaink* (1903–1905) c. könyvéhez” (112).

A nyelvföldrajzi gondolat és problematika, miként más országokban, idővel nálunk is kiszélesedett, és a nyelvtudomány több területére (így a névtanra) is kiterjedt. A hely- és személynévek nyelvföldrajzi szempontú felhasználásáról JUHÁSZ DEZSŐ – a szóban forgó kérdéskör egyik legjobb ismerőjeként – az említett „Magyar dialektológia” című kiadványban lényegre törő összefoglalást adott (119–23).

A hely- és személynévek kutatása Magyarországon lényegében véve a 19. század második felében kezdődött el, és a századfordulót követő évtizedekben – sok szállal kapcsolódva a nyelv- és településtörténeti szempontú vizsgálódásokhoz – a névtudománynak mind a két részterületén sikeres feldolgozómunka bontakozott ki. A 20. század második felében pedig elsősorban a földrajzi nevek gyűjtésével és megjelentetésével – nagyszámú megyei és járási helynévkötet kiadásával – olyan kimagasló eredmények születtek hazánkban, amelyekre a névtanosiok Európa-szerte fölfigyeltek. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan jelentős munkálatok folytak a személynévek vizsgálatában is. Minderről többek közt HAJDÚ MIHÁLY „Személynévkutatásunk 1960 és 1967 között” című írásában (MNY. 1969: 93–104, 239–51) és a veszprémi névtudományi konferencián „Személynévkutatásunk helyzete és feladatai” címmel tartott előadásában számolt be (MNYTK. 160: 17–32). Az 1970-es évektől napvilágot látott kiadványok közül csak kettőt emelek ki: ÖRDÖG FERENC „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című impozáns monográfiáját és B. GERGELY PIROSKA „A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata” című kiváló feldolgozását.

Azóta két-három évtized telt el, s az eddig napvilágot látott személy- és helynévkiadványok száma tovább gyarapodott. Ez a körülmény még szélesebb alapot, újabb lehetőséget nyújt a különböző célú névtani kutatások számára, bőven akad azonban még megoldásra váró teendő is. Az egyik feladatra, egy családnévkataszter elkészítésének fontosságára, sürgős voltára HAJDÚ MIHÁLY hívta föl a figyelmet, mégpedig arra is utalva, hogy egy ilyen összeállítást a névtan mellett különböző tudományágak (így pl. helytörténet, településföldrajz, néprajz) művelői is hasznosítani tudnának, sőt az még a közigazgatás számára is felhasználható lenne. (L. részletesebben HAJDÚ MIHÁLY: Az újabbkori személynévek kutatásának módszerei. In: HAJDÚ-PUSZTAI szerk., A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. Bp. 35–53.) A HAJDÚ MIHÁLY kifejtette teendő és a további kutatási lehetőségek megvalósításához – elsősorban a nyelvészeti szempontú felhasználhatóságát, ezenkívül más tudománysszakokban való hasznosíthatóságát tekintve is – VÖRÖS FERENC „Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása” című kiadványa, valamint kutatói tevékenysége is biztató előrelépés a személynévek vizsgálatában.

2. A kötet bevezetésében a szerző kellő alaposággal indokolja a választott téma aktualitását (9–14), kiemelve azt a szempontot is, hogy a családnévkataszter összeállítása mellett ugyancsak nagyon hasznos és fontos feladat a vezetéknévek atlaszának elkészítése is, hiszen a „nyelvészekon kívül számtalan más kutatási terület tudná hasznosítani a családnévkataszter és -atlasz kínálta lehetőségeket. Közöttük említhetjük mindenekelőtt a történészeket, de egyes kérdések megválaszolásához a honismerettel, néprajzzal, népi ségtörténettel, kisebbségkutatással, kontaktológiával, migrációs kérdésekkel foglalkozó szakemberek is fel tudnák használni munkájukhoz. Rajtuk kívül bárki érdeklődő információkat meríthetne belőle a családfakutatáshoz, amely nemcsak a szakemberek, de laikusok érdeklődésére is számot tarthatna” (9).

A továbbiakban VÖRÖS FERENC részletesen szól arról, hogy miként született meg a családnevek atlasserű feldolgozásának ötlete, s hogy milyen feladatok, feldolgozási lehetőségek merültek föl – a nyelvöldrajzi szempontok (kezdetben főképpen a nyelvjáráskutatásban való) figyelembevételétől a számítógépes technika gyors ütemű fejlődéséig – ahhoz, hogy kutatási célját megvalósíthassa. Mindenekelőtt számba veszi azokat az okokat, amelyek – a kétségtelenül igen jelentős eredmények mellett – a családnévöldrajz kibontakozását ténylegesen hátráltatták. Ezeket az okokat a következőképpen foglalta össze: „A személynevek névöldrajzában [...] hiányolt döntő fordulat elmáradásának [...] részben szubjektív, részben objektív okai vannak. [...] a szubjektív okok közül [...] említjük azt a tényt, miszerint a családnevekkel foglalkozó névtanosok idősebb nemzedéke máig nem vagy csak alig barátkozott meg a térinformatika kínálta lehetőségekkel; a fiatalabbak viszont kellő tapasztalat híján még nem mertek belevágni ekkora vállalkozásba. Az objektív okok közül feltétlenül ki kell emelnünk: egy-egy nagyobb földrajzi térség családnévöldrajzában adekvát kutatása mindenképpen megköveteli, hogy a térképre viendő korpusz valóban reprezentatív legyen. Ezzel kapcsolatban feltétlenül megjegyzendő, hogy a magyarországi családnévöldrajz kutatása előtt ténylegesen akkor nyílt meg az út, amikor a központi nyilvántartásokat elektronikusan kezdték tárolni, s a közérdekű adatkezeléshez a törvényi háttér is megteremtődött” (12–3).

Már ebben a fejezetben kitér a szerző a családnév kutatás két olyan alapvető művére, mint KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára” című könyve és HAJDÚ MIHÁLY „Családnevek enciklopédiája” címmel 2010-ben napvilágot látott impozáns monográfiája. Elemzéseiben többször is hivatkozik a szerző mindkét kiadvány kutatási eredményeire. Abból a szempontból értékeli ezeket, hogy a bennük közzétett adatbázis milyen mértékben szolgálhat alapul a névöldrajzi vizsgálatokhoz, s azt állapítja meg, hogy minden értékük ellenére az elemzésükből levonható következtetések nem minden szempontból elég meggyőzőek (13–4). Ezt követően pedig vizsgálódásainak hazai és külföldi előzményeit foglalja össze. Mivel a külföldi kutatásokról egyik dolgozatában már részletesen beszámolt, ezért a szóban forgó kiadványában lényegre törően, vázlatosabban tekintette át a németországi, az olasz, a szlovákiai, az ír és a finnországi családnév atlaszkutatások legfontosabb eredményeit (14–7).

„A korpusz forrása, nagysága és főbb jellemzői” című fejezet (17–9) a 2009. január 1-jei állapot szerinti elektronikus adatbázis feldolgozásának sajátos, meglehetősen bonyolult kérdéskörét tartalmazza. „A térképlapok felhasználási területei” címmel összefoglalt problematika (19–20) azt emeli ki, hogy munkájában a „feldolgozottság mértéke jelenleg leginkább a lexikális típusok és a különféle alaki és ortográfiai változataik visszakeresését és egymáshoz rendelését teszi lehetővé” (20). Az ezután következő részek (20–31) pedig a mennyiségi mutatók felhasználásának elvi-módszertani kérdéseit tárgyalják, s így együttesen mintegy bevezetőül szolgálnak a családnevek különböző típusainak részletes elemzéséhez. Összességében a vizsgálatra kiválasztott családnevek elemzése és térképeken történő bemutatása képezi a kiadvány gerincét (31–213), ezen belül pedig a szerző a következő kisebb-nagyobb csoportokat különíti el: „Lexikális típusok” (31–131), „Morfológiai típusok” (131–47), „Szemantikai párhuzamok” (147–73), „Hangtani jelenségek” (174–89), „Ortográfiai jelenségek” (189–204) és „Onomatodialektológiai vizsgálatok” (204–13). A kiadványt a felhasznált szakirodalom zárja (214–21).

Úgy ítélem meg, hogy az elemzett vezetéknéveket a szerző jól megválasztott kategóriák szerint tárgyalja, azt is figyelembe véve, hogy a hat főcsoport névanyaga további kisebb egységekre tagolható. Így például a lexikális típusban a természetes családnév-állománynak magyar eredetű és jövevénytörzse különíthető el (32–118), és ide sorolja a névváltoztatások nyelvföldrajzának problematikáját is (118–31). A lexikális családnév-típusoknak a vizsgálata a kiadvány terjedelmének megközelítőleg a felét teszi ki. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy ez a csoport – főképpen a magyar eredetű réteg – alkotja a magyarországi családnévállomány nagy részét, ezenkívül a jövevénytörzsebe tartozó német és szláv eredetű családnévek száma is jelentős (31).

A magyar eredetű nevek csoportjában találjuk például az *András* és a belőle képzett *Anda*, *Andó*, *Andrási* vezetéknéveket, továbbá pl. a *Berzsenyi*, *Mizser* és *Varga* családnéveket is. A jövevénytörzsebe tartozó német gyökerű nevekhez van besorolva a *Gerstner*, *Májer* és *Schmidt* név, a *Lizanec*, *Matóca*, *Novák* és *Vezse* pedig a szláv eredetűeknél szerepel. A román eredetűek csoportját az *Árgyelán*, *Marosán* és *Moldován* vezetéknévek alkotják, végül a cigány nyelvből (is) eredeztethető nevek között található a *Bangó*, *Lolé* és *Pusoma* családnévek magyarázata. A névváltoztatások tárgykörében pedig a *Kárpáti*, *Róna* és *Rónai* vezetéknévek nyelvföldrajzát elemzi.

A morfológiai névtípusokkal kapcsolatban például azt állapítja meg a szerző, hogy „vannak olyan névalkotási módok és -képzők, amelyek alapján nagy biztonsággal beazonosítható egy-egy névegyed nyelvi hovatartozása” (131). A *-cse* képzős magyar családnévek (például a *Gecse*, *Getse* és *Göcse*), valamint a *-fi* és *-fia* utótagú vezetéknévek (pl. *Kunfi*, *Vándorfi*; *Antalfia*, *Péterfia*) és változataik területi megoszlásáról érdekes és tanulságos kép rajzolódik ki (132–41). Ezekhez hasonlóan figyelmet érdemel a *-ský* ~ *-skij* képzős szláv (pl. *Aradszki*, *Babinszki*, *Cselovszki*) és az *-inger* képzővel alkotott német családnévek (pl. *Danzinger*, *Döringer*) elemzése is (142–7). – A „Szemantikai párhuzamok” című fejezetet VÖRÖS FERENC a következőképpen vezeti be: „Az azonos vagy részben azonos foglalkozások megnevezésére szolgáló családnévek kiváló terepet kínálnak a jelentéstani kérdések nyelvföldrajzi vonatkozásainak tárgyalására. A dolog fölöttébb érdekessé tud válni, ha az együtt tárgyalt típusok a névkincsnek más-más eredetrétegéhez tartoznak” (147). Mindezt igen meggyőzően igazolják a következő alfejezetekben (147–73) található nevek és azok elemzései: a lábbelik készítésével összefüggő családnévek (*Csizmadia*, *Schuszter*, *Schumacher* és *Svec*), a ruhakészítéssel összefüggő családnévek (*Szabó*, *Schneider*, *Krajcsir*) és az edénykészítéssel kapcsolatos családnévek (*Fazekas*, *Loncsár* és *Gerencsér*). – A „Hangtani jelenségek” című csoportban a *Fülöp* és a *Domján* családnév fonetikai változatairól és nyelvföldrajzi gyakoriságáról tájékozódhatunk. Különösen feltűnő, hogy a *Domján* vezetéknévnek több mint harminc változata (így pl. *Damjan*, *Demény*, *Demján*, *Dimény*, *Domgyán*, *Dömjén* stb.) fordul elő (180–1). – A *Szalai* és *Szatmári* nevek, valamint az *ew*, illetőleg az *eö* betűkapcsolatot tartalmazó családnévek (pl. *Dessewffy*, *Eőri*, *Eördög*) ortográfiai kérdések tárgyalását teszik lehetővé (189–204), amelyeknek „nyelvföldrajzi vizsgálata a szinkrón és történeti kutatások mostoha területének tekinthetők” (189). Ezért is szerencsés a velük való foglalkozás. – Az „Onomatodialektológiai vizsgálatok” című fejezet a vizsgált családnévanyag nyelvjárási, nyelvtörténeti szempontú vallatára fogását teszi lehetővé. Erről az alábbiakban részletesebben is szölok.

A különböző családnévek elemzését – a lexikális típusoktól az onomatodialektológiai vizsgálatokig – minden egyes kategóriában lényegében véve azonos szempontrendszer

szerint végezte a szerző. Így például bevezetőül a szóban forgó vezetéknev eredetéről, előfordulásának körülményeiről (idejéről, elterjedtségi köréről) esik szó, majd megye (és a főváros) szerint összevonva egy-egy táblázatba foglalt összesítésben kapunk képet a vizsgált név gyakoriságáról, Magyarország térképén pedig a nyelvöldrajzát szemlélteti. Hogy VÖRÖS FERENC milyen jól alkalmazza a számítógépes technikát, arról számtalan szemléletes ábra és táblázat tanúskodik, és ezek is segítik az olvasót a szöveges magyarázatok még alaposabb megértésében. Ezt a hatást három szín (a fekete, a fehér és a szürke) árnyalatainak használatával éri el. Bizonyos esetekben a szemléltető jelek felhasználásában lehetne még több színnel is dolgozni, ez azonban nyilvánvalóan megnövelné a kiadás költségeit.

Mindegyik fejezet arról győzőtt meg, hogy az egyes családnevek elemzése és változatainak térképeken való ábrázolása a további kutatások számára több szempontból is hasznosítható. Ezen lehetőségek közül a hozzám közelálló onomatodialektológiai, nyelvtörténeti vonatkozású *Juhász ~ Ihász*, *Juharos ~ Iharos* és *Juhos ~ Ihos* családnév vizsgálatát (203–13) emelem ki néhány ide kapcsolódó adattal és megjegyzéssel. A *Ju*-s kezdetű névváltozatokról azt állapítja meg a szerző, hogy ezeknek előfordulása a Duna vonalától keletre eső területekhez viszonyítva a Dunántúlon számottevően csökken, ezzel szemben az *I*-s változatú családnevek gyakorisága a dunántúli megyékben relatíve jóval nagyobb, amint az a *Juhász ~ Ihász* családnévváltozatokat szemléltető térképeken jól látható (207–8). Ezek a névváltozatok idézték föl bennem azt, hogy nyelvjárásainkban az említett családnevekéhez hasonló szóföldrajzi különbség jellemzi a *juhar(fa) ~ ihar(fa)*, *juhász ~ ihász*, *juszalag ~ iszalag* köznevek alakváltozatait, amint azt az „Új magyar tájszótár” 2. kötetében található példák is mutatják. Ezen köznevek alakváltozatainak szóföldrajzi eltérése is megerősíti azon föltevését, hogy a *-ju (> ji) > i* irányú hangváltozás ómagyar kori góca, amint az a 85. ábrán látható (208), a Dunántúl középső régiójára tehető.

3. Áttekintve VÖRÖS FERENC szóban forgó kiadványát, azt állapíthatom meg, hogy személyében, tudományos és számítástechnikai fölkészültségében, kutatási előzményeiben minden föltétel adva volt ahhoz, hogy ez a nagy jelentőségű munkája önálló kötetként napvilágot láthasson. Elegendő érvként szolgálhat erre például az a tény, amely a felhasznált szakirodalomból is jól kirajzolódik: a felsorolásban huszonegy előtanulmánynak tekinthető publikációja szerepel, olyanok, amelyek hasznos előzményül szolgáltak kiadványához. A szerző céltudatosságát és a megjelentetés szervezettségét, gyors megvalósítását jól jelzi, hogy könyvébe az a tanulmánya is bekerült, amely a Magyar Nyelv 2. és 3. számában 2010-ben látott napvilágot.

A „Családnevek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása” című munkájának témája aktuális, kiadása úttörő jelentőségű. A vizsgált adatok gazdagsága és feldolgozásmódja VÖRÖS FERENC széleskörű érdeklődéséről, kiváló elemzőkészségéről egyaránt tanúskodik. Kiadványa nagy előrelépést jelent a családnévátlasz műfajában, amelynek remélhetőleg belátható időn belül folytatása is lesz.

SZABÓ JÓZSEF

**FARKAS TAMÁS: CSALÁDNÉV-VÁLTOZTATÁS
MAGYARORSZÁGON**

**Nyelvtudományi Értekezések 159.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 116 lap**

1. A családnév-változtatások vizsgálata a 20. század második felében azok közé a névtani témák közé tartozott, amelyek kutatásának objektív és szubjektív okok egyaránt gátat vetettek. Az objektív okok között említhetjük, hogy az államigazgatás a közelmúltig – hétepeses titokként kezelve – külső személyek elől elzárva tartotta azokat a forrásokat, amelyek alapján teljesebb képet lehetett volna alkotni a társadalmi folyamatok egyes szakaszairól, a névváltoztatásokkal kapcsolatos, egyéni és közösségi szinten megmutatkozó sajátosságokról. FARKAS TAMÁS helyesen ismerte fel ezt a hiátust, amikor a téma kutatásába kezdett. Tulajdonképpen az objektív okokkal hozható összefüggésbe az a szubjektív tény, hogy az egyének és családok névváltoztatási törekvéseinek kutatása az utóbbi több mint fél évszázadban a személyiségi jog által védett területre kalauzol bennünket. Ezzel egyúttal azt is jeleztük, hogy nem volt ez mindig így. Elég csak a 19. század végén kiadott SZENTIVÁNYI-féle kézikönyvünkre gondolni, amely máig gazdag tárházul szolgál az 1800–1893 között helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek kutatásához a téma iránt érdeklődő laikusoknak és szakembereknek. Ugyanígy példálózhatunk keleti szomszédunk, Románia esetével, ahol az 1990-es évek első fele óta közlönyben, a Monitorul Oficialban teszik közzé a hivatalosan engedélyezett névváltoztatásokat.

E munka megjelenésével egyfajta áttörésről beszélhetünk, hiszen FARKAS TAMÁS munkája egyszerre igyekszik szintetizálni a témában korábban feltárt tudásunkat, illetőleg új, eredeti források tanulmányozása által elérhető eredményeket felmutatni. Egyúttal azt is mondhatjuk, hogy a KARÁDY-KOZMA-féle munka alapos, sokszempontú feldolgozásának továbbvitelével van dolgunk, amennyiben a kronológia felől közelítünk. A szerzőpáros munkájának (Név és nemzet. Bp., 2002) napjainkhoz közelebb eső időhatárát ugyanis 1956-ban jelölte ki.

FARKAS TAMÁS az általunk mérlegre tett kötetében elsősorban nyelvészszemmel közelít a témához. Ez abban is megmutatkozik, hogy nem elégszik meg a folyamatok és tendenciák példaanyag nélküli felvázolásával, hanem ahol ezt a személyiségi jogok megsértése nélkül teheti, nyelvi adatokkal is szolgál az olvasónak.

2. A szerző a kézirat előzményét 2001-ben nyújtotta be az ELTE doktori iskolájában PhD-értekezésként, amelyet 2002-ben sikeresen meg is védett. A védés és a könyv 2009-es megjelenése óta eltelt majd egy évtizednyi idő részben kiegészítendővé, részben átdolgozandóvá tette a közel négyszáz oldalas disszertációt. Az előszóban maga FARKAS TAMÁS is utal erre a tényre, amikor így fogalmaz: „a saját és mások által végzett kutatások újabb eredményei [...] az eredeti kézirat igen alapos átdolgozását tették nemcsak lehetővé, de szükségessé is a megjelentetés számára”. Az átdolgozás és az ilyenkor szükséges kiegészítések mégsem a terjedelem növekedésével, hanem a textúra nagymértékű sűrítésével járt együtt. Ennek következtében a szerző számtalanszor kényszerül arra, hogy az alaposabb

kifejtés, részösszefoglalás helyett hivatkozásokkal a szakirodalomhoz irányítsa az olvasót. Ennek a technikának lényegileg az a hátulütője, hogy az olvasónak a szöveget a szakirodalmi ismereteire hagyatkozva kell tartalmaznia a hivatkozott helyeken kifejtettekkel. Amennyiben azonban nincs birtokában ezeknek az ismereteknek, úgy lépten-nyomon fel kell lapoznia a forrásokat, hogy az ott szereplő adatokkal, példákkal vagy gondolatmenetekkel feltölthesse az így keletkező foghíjakat. Ez esetenként értelemszerűen jelentősen megnehezíti és egyúttal le is lassítja az olvasást. Mindazonáltal a sűrítésnek ez a módja nem idegen a műfajtól, különösen akkor nem, ha a kiadó előre behatárolja a kézirat terjedelmét, amelyet semmiféleképpen nem lehet túllépni.

3. Az értekezés tizenkét fejezetre tagolódik, amelyből egyet-egyét a bevezetésnek, a zárszónak és hivatkozott irodalomnak szentel a szerző. A fennmaradó kilencből a második rész a névváltoztatások általános kérdéseiről, a harmadik a változások és változások történetiségéről, a negyedik a kutatástörténetről, a szakirodalomról és a forrásokról, az ötödik a mesterségesen megalkotott nevek keletkezésmódjáról, a hatodik az újonnan létrejött nevek jelentésszerkezetének szerepéről, a hetedik a történelmi-társadalmi háttérrel, a nyolcadik a hivatali eljárás és a jogi szabályozás mikéntjéről, a kilencedik az egyéni motivációkról szól. A tizedik fejezet döntően magát a vizsgált korpuszt fogja vállatára, megragadván annak mennyiségi vonatkozásait, valamint az indok(lás)ok tipizálására tesz kísérletet. Itt veszi a szerző górcső alá az ún. elhagyott családneveket, amelyeket a mesterségesen felvettekkel váltanak fel, hogy ezt követően magukról a felvett családnevek sajátosságairól szólhasson. A munka zárásaként a névváltoztatók szociológiai összetételéről, valamint a kettős családnevek névváltoztatásban betöltött szerepéről olvashatunk. A kötetet angol nyelvű összefoglaló zárja.

4. Amint fentebb utaltam rá, a munka fő erényei között említhető, hogy megállapításait nyelvi adatokkal illusztrálja. Ezek és a belőlük levonható következtetések nemcsak nyelvészek, de más társadalomtudományi szakterületek képviselői számára is szolgálnak igen értékes tanulságokkal, hiszen további összefüggések feltárása előtt nyitják meg az utat.

A továbbiakban elsősre meglehetősen szubjektívnek tűnő válogatással csupán néhány olyan részletet szeretnék a munkából kiemelni, amelyek mintegy vezérfonalul szolgálhatnak a további kutatásokhoz, illetőleg az elemzésekbe ágyazott nyelvi adatok által a szélesebb olvasóközönségnek is nem kevés tanulsággal szolgál(hat)nak.

„Az elnevezés indokai” című alfejezetben FARKAS TAMÁS helyesen állapítja meg, hogy a „névváltoztatások magyarázatát [...] a külső körülményeken túl az elhagyott vagy felvett névben, illetve mindkettőben kereshetjük”. A névváltoztatás háttérében álló nyelven kívüli tényezőket olyan „erőtér”-nek nevezi, amelyet a folyamat modellálásakor is kitüntetett figyelemben kell részesítenünk. Azt a rész kutatások eredményeinek ismeretében korábban is tudtuk, hogy az extralingvális tényezők mozgatórugói voltak a névváltoztatásnak, sőt az elhagyott és felvett nevek bemutatására is nagy hangsúlyt fektetett a szakirodalom. Ám az csak mellékes körülményként jelent meg az előzményekben, hogy egyazon jelenség mögött számos, egymástól eltérő indok húzódhat meg. Ennek feltárása csakis a hivatali akták kérvényeiben szereplő indoklások beható tanulmányozásával történhet meg. Nem ok nélkül kap hangsúlyt, hogy a legjellemzőbb indokok sem önmagukban vizsgálándók, hanem a nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttes figyelembevételével: azért, mert a családnév etnikai szimbólumként, családi kapcsolatok kifejeződéseként is

funkcionálhat. Ezenkívül a zavaró névazonosságok, nehézkesen használható formák, egyes nevek pejoratív(nak vélt) jelentéstartalma, asszociációs köre, hangzása, a hivatalos névviselés és a névhasználat összhangjának megbomlása a névízlés kérdésével hozható kapcsolatba.

A névízlés kapcsán a szerző helyesen emeli ki, hogy a név konnotációját alapjaiban határozza meg az a nyelvi-kulturális közeg, amelyben magát a családnevet használjuk. Vagyis kimondatlanul is tér, idő és társadalom hármas dimenziójában látja megítélendőnek az egyes jelenségeket.

Az újonnan felvett névvel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy a „névváltoztatások során [...] a hagyományos magyar családnévanyagéhoz hasonló fő névtípusok jönnek létre”. Ez a tény is megerősíteni látszik a szakmának azt a korábbi megfigyelését, hogy az újonnan választott nevek mögött megbúvó motivációk között többnyire meghatározó szerepet játszik a közösség által birtokolt névkincs rendszeréhez való igazodás láthatatlan kényszere. Vagyis a névváltoztatásokra tulajdonképpen nem tekinthetünk pusztán egyéni kezdeményezésekként, hiszen mögöttük mindig megragadhatók azok a társadalmi eredők és kényszerek, amelyek a nyelvi formákban öltenek testet. Emellett természetesen olyan típusokkal is számolnunk kell, amelyek természetes úton semmiképpen sem keletkezhettek. Ilyennek mondja a szerző – BENKŐ LORÁNDRA hivatkozva – többek között a köznévi + *-i*, *-fi*, valamint a *-si*, *-ányi/-ényi* morféimák felhasználásával keletkezett szerkezeteket.

A névváltoztatás motivációs rendszerének összefoglalásában FARKAS TAMÁS több példával is illusztrálja a I. pont altípusait (34). Csak sajnálni tudjuk – még ha az okát ismerjük is – hogy a II. és III. csoporton belül a szemléltetés hiányában semmiféle fogódzót nem találunk. Úgy gondolom, lehetett volna olyan példákkal élni, amelyek ismert személyekhez köthetők, még ha az esetek nem is a szerző által gyűjtött korpuszból származnak. Hiányérzetünkért némileg kárpótol bennünket a 38–9. lapon közölt névrendszertani vizsgálatok alapján összeállított kategóriarendszer, amelyben az előzővel ellentétben minden egyes típusra szemléletes példákat talál az olvasó.

A VII. 3. fejezet többek között a magyarországi népesség allogén rétegének névváltoztatásáról szól; jó néhány kérvényből emel ki részleteket, illusztrálendő, miféle indokokkal fordultak a hatóságokhoz az érintettek. Ezek közül külön is figyelmet érdemelnek a roma népességhez tartozó névváltoztatók. Róluk tudni kell, hogy a 19. század előtt körükben a spontán névváltozás és a tudatos névváltoztatás egyaránt gyakori volt. Korábban más szerzők is utaltak rá, hogy a cigányság körében már az 1960-as évek második felétől erőteljesebbé vált az eredeti családnév elhagyása. Ezeknek az eseteknek a látványos megszorodása az 1970–1980-as évektől figyelhető meg. A FARKAS TAMÁS által kérvényekből kiemelt részletek arról is meggyőzik az olvasót, hogy a név akkor is stigmatiként funkcionálhat, ha nincs valós etnikai háttere. Mindennél beszédesebben árulkodik erről a következő idézet: „Makula név sok van a barnabőrűek körében és ez a név számomra szinte megbélyegzést jelent (7341/1964 BM)”.

A X. fejezetben táblázatokban (is) összesíti a szerző a kutatásai során szerzett empirikus megfigyeléseit. A statisztikai adatok közlését azért is üdvözölhetjük, mert azok a szerző hosszabb-rövidebb kommentárjain túl további beható elemzéseket indíthatnak el. Egyébiránt az 1948–1997 közötti hat időszak némi bepillantást enged a folyamatokba és a változások tendenciáiba.

5. A jól kiérlelt munkához csupán néhány apróbb pontosítást fűzhetünk. Mindenekelőtt azt említem, hogy annak a mintegy félezer honfitársunknak, akiket napjainkban *Prágai*-ként tartunk számon, családnevének keletkezését FARKAS TAMÁS állításával elmentében a motiváció kiindulási alapjaként nem feltétlenül kell a történelmi Magyarországon kívül eső cseh főváros nevére visszavezetni (vö. 29). A Trianon előtti országhatáron belül ugyanis két Prágáról, Gácsprágáról és Sümegprágáról is számot adhatunk. Mindkettő képezhette alapját a névállomány természetes rétegének, noha azt sem zárhatjuk ki kategorikusan, hogy a szóban forgó lexikai típus családneveinek egy része névváltoztatásnak köszönheti a létét. Természetesen tudom, hogy SZENTIVÁNYI kézikönyve maga is említ három olyan esetet, amikor *Prágai*-ra változtatták családnevüket az érintettek. Közülük két család *Práger*-ről kérvényezte a magyarosítást. Ez utóbbiak azt a gyanúnkát erősíthetik, hogy valóban a cseh főváros is állhat az eredeti és a felvett név motivációs hátterében.

6. Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy FARKAS TAMÁS olyan munkával ajándékozta meg a szakmát, amely nemcsak nyelvészek, történészek és más társadalomtudományi szakterületek képviselői számára foglalja össze a névváltoztatással kapcsolatos, ezredfordulóra felhalmozódó legfontosabb ismereteket, hanem a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat.

VÖRÖS FERENC

**FENYVES KATALIN: KÉPZELT ASSZIMILÁCIÓ? NÉGY ZSIDÓ
ÉRTELMISÉGI NEMZEDÉK ÖNKÉPE**
Corvina, Budapest, 2010. 299 lap

1. FENYVES KATALIN munkája, melynek alapja az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában 2008-ban megvédett doktori disszertációja, a magyarországi zsidó identitás alakváltozatait és változásait vizsgálja a „hosszú 19. század” folyamán. A kérdést az ön-reprezentáció szempontjából, a zsidó értelmiség által létrehozott autobiografikus szövegek (pl. önéletrészek, visszaemlékezések, naplók, levelezések) alapján teszi vizsgálat tárgyává. Fontos forrása SZINNYEI „Magyar írók élete és munkái” című írói lexikona, melynek mintegy 30 ezer címszava közt közel másfél ezer zsidó születésű szerző bemutatása szerepel, 317 esetben a szerzők által szolgáltatott adatokból megírt formában.

2. FENYVES KATALIN kutatásaiban meghatározó szerepet játszik a személynevek – a névadás, névhasználat, névváltoztatás –, valamint a nyelvhasználat, a többnyelvűség és a nyelvváltás kérdésköre és tanulságai. Az emberöltőnyi időszakokat átfogó, azaz az egyes nemzedékeket bemutató nagy fejezetek élén állnak rendre a beszédes neveket, a változóban lévő névhasználatot, illetve a személynévhasználat új jellegét tárgyaló szakaszok – a személynevek identitásjelző értékét emeli ki ezáltal is a szerző. Egyes, a nevekhez kapcsolódó momentumokat életszerű részletességgel idéz fel; máskor statisztikai jellegű

eredményeket közöl, SZINNYEI adatait például más – zsidó, illetve kontrollcsoportként evangélikus – névkörpuszok összetételével vetve össze.

Az „előfutárokról” szólva elsősorban a nyelvhasználat kérdéseivel, amellet a II. József-féle, a zsidók számára a német családnevek felvételét implikáló névrendelet előzményeivel és következményeivel foglalkozik. Az első nemzedék esetében már az egyénnévadás alakulását is tárgyalja, szól egyes zsidó családnevek sajátosan reális motivációjáról – pl. Ágai Adolf apja a *Rosenzweig* nevet a határon áterve, egy ott nyíló vadrózsabokorról választotta (44) –, valamint a családnév-változtatások kezdeteiről.

Legrészletesebben a második nemzedék, azaz az 1811–1840 közt születettek személyneveit vizsgálja a szerző. Bemutatja az egyénnevek állományát és – HAJDÚ MIHÁLY adatait is hasznosítva – a nevek karakterének változásait, a családnevek esetében pedig a névmagyarosítások kezdeteit, a névválasztás jellemzőit és a családi háttérrel való összefüggéseket. A névválogatás jelenségéről szólva megjegyzi, hogy a zsidók számára ez megkönnyíthette a józsefi névrendelet elfogadását és – bár Munk Adolf apja szerint „a név megváltoztatása az első bűn istenfélő bócher számára” (83) – a névváltoztatást is.

A harmadik nemzedék esetében az egyénnévadás divatjának változásai mellett a családnév (és olykor a teljes név akár nem hivatalos) megváltoztatása ismét nagyobb figyelmet érdemel ki. Érdemes megjegyeznünk, hogy e generáció ismert névváltoztatásainak harmada 1881–82-re, tehát a névmagyarosítások fénykorának kezdőéveire tehető.

A negyedik, azaz az 1871–1900 között született nemzedék család- és egyénnevanyagát a szerző nemcsak önmagában, de – újszerű módon – a névegyüttes szempontjából, közelebbről a kulturális kongruencia, illetve az akkulturáció foka szerint is vizsgálja. Arányszámokkal szemlélteti, hogy a *Jenő*, *Géza*, *Dezső* stb. nevek elsősorban magyar, avagy magyarosított családnév mellett, míg a *Jakab*, *Móric*, *Lipót* stb. nevek legkevésbé ilyenek mellett fordulnak elő (215). Mindez az adott családok akkulturációs stratégiájának, hajlandóságának kifejezéseként értékelhető.

3. A kötet vonatkozó – összterjedelmét tekintve csekély, de hangsúlyos – részleteiből kirajzolódik a polgárosodó korabeli zsidóság névhasználatának képe, a változások jellemző tendenciái. Az egyénnevek közt a keresztény és zsidó névnek egyaránt megfelelő *József* végig őrzi vezető helyét. Az első nemzedékben a *Mózes* egyre ritkábbá, míg a *Móric* gyakoribbá válik. A harmadik nemzedékben a *József* és a *Mór* mögé fölzárkóznak a magyarság körében divatba jött (*Gyula*, *Sándor*) keresztnevek, s a negyedik nemzedékre a család- és egyénnevek kulturális összhangja is jól megfigyelhető jeliséggé válik.

A családnevek esetében a névmagyarosítások aránya természetesen kiemelkedőnek számít. A felvett névanyag változatossága magas fokú, azaz a névváltoztatások erős individuációt is jelentenek. Szembetűnően rajzolódik ki a KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN monográfiájából (Név és nemzet. Bp., 2002) ugyancsak ismert folyamat: az első két nemzedék esetében a névmagyarosítók érettebb férfiak, a harmadik generációban jellemzően fiatal emberek, a negyedik nemzedék esetében pedig kiskorúak, akik – ha még nem öröklék – „szülői investícióként” kapják meg a magyar családnévet.

A személynevek kérdéskörét a kötet számos más tényező, a magyárosodás folyamatának egyéb összetevői, a nyelvhasználat és a csoporttudat módosulásainak jelenségei stb. mellett, körében és szempontjából mutatja be. A személynevek és használatuk háttéréről egyes esetekben, például Vámbéry Ármin (83, 84, 93) vagy az eredetileg egyaránt *Weisz Mór*-nak nevezett Szomory Dezső és Harmat Géza (175–7) vonatkozásában több

tanulságos adalékkal szolgál. Függelékként közli a SZINNYEI-féle életrajzi lexikon zsidó szerzőinek adattárát (vezetéknev, eredeti vezetéknev, utónév, névváltoztatás éve, születési és halálozási év, foglalkozás), és névmutatóval zárul. FENYVES KATALIN munkája tanulságos példáját nyújtja annak, hogy a tulajdonnevek vizsgálata miként hasznosulhat egyéb célú – az ún. önelvű névtan terrénján kívül eső – tudományterületeken is.

FARKAS TAMÁS

**HOFFMANN ISTVÁN: A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL
MINT HELYNÉVTÖRTÉNETI FORRÁS
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 260 lap**

A magyar nyelv egy-egy jelentősebb nyelvemléke időről időre magára vonja a kutatók figyelmét. A Tihanyi alapítólevélnek, első eredetiben fennmaradt hazai szórványemlékünknak a magyar nyelvi anyagát az eddigi elemzések főként filológiai, nyelvtörténeti, valamint birtoklás- és művelődéstörténeti szempontokat előtérbe helyezve vizsgálták (a részleteket l. a könyv 11–4. oldalán). A nyelvemlékről eddig született monografikus feldolgozások, az egyes szórványok értelmezését pontosító tanulmányok kérdésfelvetését, eredményeit több tényező (így például a tudományág adott korszakbeli ismeretanyaga, a szerzők előismeretei, a célközönség) együttese határozta meg. HOFFMANN ISTVÁN könyve (amely a szerző akadémiai doktori értekezésének átdolgozott változata) újszerű, sajátos megközelítésmódot alkalmaz: a szórványok fontos nyelvi tulajdonságából, azok szövegbeli funkciójából kiindulva a modern névtudomány eszköztárával szólaltatja meg az alapítólevél magyar nyelvi anyagát.

A könyvet az előszó (9–10) és az alapítólevél kutatásának történetét, valamint a szerző által végzett elemzés fontosabb szempontjait bemutató kutatás-módszertani fejezet (11–9) indítja. Ezután az alapítólevél betűhív szövege, magyar fordítása és a jelentősebb korábbi átiratok és fordítások listája következik SZENTGYÖRGYI RUDOLF közreadásában (21–41). A kötet legterjedelmesebb részében HOFFMANN ISTVÁN az alapítólevél helynévi szórványait elemzi (43–214), majd összegzésképpen az oklevél megfogalmazásának nyelvi jellegzetességei, a szórványok lokalizációjának lehetőségei, a helynévi alakok névrendszertani sajátosságai kapcsán az elemzés során levont megfigyelések következnek (215–32). A monográfiát az irodalomjegyzék (233–43), a név- és szómutató (245–58), valamint függelékként a lokalizált szórványok helyét feltüntető színes térképmelléklet és az alapítólevél fotómásolata zárja.

HOFFMANN ISTVÁN az alapítólevélre mint meghatározott céllal létrehozott, komplex nyelvi tulajdonságokkal bíró szövegműre tekint, amelynek magyar nyelvi adatai csak megfelelő vizsgálati szempontok érvényesítésével árulnak el valós tényeket a 11. század nyelvi, település- és birtoklástörténeti, valamint etnikai viszonyairól. E vizsgálati szempontok összessége adja a helynévtörténeti forráselemzés módszertanát. (E megközelítésmód létjogosultságát a könyv 2.2.-es fejezete meggyőzően bizonyítja: 14–9.) Ennek egyes összetevőit vesszük számba az alábbiakban.

Az oklevelek latin nyelvű alapszövegébe illesztett magyar helynevek, földrajzi közszói leírások történeti forrásértékéről általánosságban szólva HOFFMANN ISTVÁN különösen jelentősnek ítéli azt a korábbi kutatómódszertanban nem kellően figyelembe vett tényt, hogy a diplomák szórványemlékei nem pusztán a korabeli népi, tényleges nyelvhasználat jellegzetességeit mutatják fel, hanem szükségszerűen magukon viselik a hivatalos iratok összeállítóinak, megfogalmazóinak saját nyelvi ismereteiken, nyelvi presztízviszonyokról vallott nézeteiken, oklevélírói gyakorlatukon alapuló összetett nyelvi hatását is. Hiteles nyelv-, hely- és népiségtörténeti következtetések egy-egy korszak vonatkozásában ugyanakkor csakis a mindennapok nyelvhasználatának ismeretében vonhatók le, ezért törekednünk kell arra, hogy – a scriptorok nyelvi lenyomatait eltávolítva – az oklevélbeli szórványadatok mögött meglássuk a ténylegesen használt névformákat, a valós névhasználat szabályszerűségeit. A mindennapi kommunikáció során használatban volt névalakok kikövetkeztetését névrekonstruktív módszernek nevezi a szerző, a szórványemlékek adatainak kettős nyelvi természetét szem előtt tartó megközelítés pedig a névszociológiai nézőpont érvényesítésének szép példája (a részleteket elméleti keretben l. HOFFMANN ISTVÁN: A név mint történeti forrás. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Bp., 2008: 20–9).

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzésekor is mindvégig tekintettel van a névszociológiai nézőpont alkalmazására. Szól például az adományozás mint jogi procedúra lépéseiről, ennek nyelvi következményeiről (pl. a határjárást egy-egy birtoktesten elvégző királyi megbízottak feljegyzéseinek nyelvisége vonatkozásában: 16–8). Fontosnak tartja az oklevelezési gyakorlattal járó nyelvi állapot jellemzőinek felderítését¹ (pl. az alapítólevél latinizálási törekvései a *bolatin* ~ *balatin*, a *sumig*, a *thelena* szórványok esetében: 48–50, 200–2, 204–7; megnevezőszós szerkezetek használata az egyes birtokok nevének szövegbe foglalásakor – ennek vizsgálata segíthet a *petra*, a *zigt zadu* névformák jelöltjének meghatározásában: 53–4, 97; a magyar név latin földrajzi köznévvvel alkotott birtokok szerkezetének azonosítása az *ad lacum turku*, *ad portum ecli*, *ad caput petre* szórványokban, amelyekből így valós magyar névformák nyerhetők ki: 69–70, 161, 164; a *rea* és a *hel* szavak szövegbeli funkciójának tisztázása: 109–10, 84, 147–8, 179). Igényli a TA., a Szent László korára hamisított oklevél és a TÖ. kapcsolatának vizsgálatát (az oklevelekben jelentkező helynevek lokalizálása egymás függvényében valósulhat meg, mint például *mortis* település helyének meghatározásakor: 112–6), valamint ezzel összefüggésben az írásbeli és a szóbeli névhasználat sajátosságait meghatározó tényezők összevetését (pl. 85, 99, 162, 170, 212). Kísérletet tesz a névadói helyzet rekonstruálására (pl. a *petra* és a *thelena* nevek nyelviségének megítélésakor: 51, 204–6).

A szerző az egyes szórványok olvasatának, jelentésének, alakulástörténetének kidolgozásakor névtipológiai és névszerkezeti ismérveket is tekintetbe vesz: régebbi és újabb szótáraink, földrajzinév-gyűjteményeink anyaga alapján gondosan figyel arra, hogy az

¹ Önálló, elméleti jellegű tanulmányokban is: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Debrecen, 2004: 9–61; Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24; Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ – VASS LÁSZLÓ szerk. *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 2006: 142–7.

adott korban az adott területen milyen típusú, milyen szerkezetű helynevekkel, megjelölésekkel számolhatunk és milyenekkel nem. Nyelvtörténeti (pl. OklSz., TESz., EWUng., SzT., EtSzt.), névtörténeti (pl. HA., KMHsz.) és tájnyelvi szótárak (pl. OrmSz., ÚMTsz.), történeti földrajzok (pl. Gy., Cs.), valamint a környékre vonatkozó jelenkori névgyűjtések (pl. Tolna, Somogy, Veszprém megye földrajzi nevei) adatait, magyarázatait használja fel egyes névkeletkezési, névélettani, illetve lokalizációs kérdések megvilágítására (pl. a *sió* földrajzi köznév mai jelentései megmutatják a *Fuk* névalak *Sió*-val való felváltásának okát, valószínűsíthetik annak idejét: 59; a *Kesztőc* névrészt tartalmazó mai mikrotoponimák segítenek *ca(s)telic* egykori település lokalizációjában: 129; a *turku* szórvány kapcsolata a *torok*, illetve a *törek* szavakkal névtipológiai érvek alapján is kizárható: 68–9, 72; a *-vására* > *-falva* változás a névalakok keletkezésének idejéről, valamint művelődéstörténeti eseményekről árulkodik: 119; puszta személynévekből a múltban nemcsak településnevek, de halászhelyek nevei is nagy számban keletkeztek: 77, 165–6, 167). Egyben javítja is az ezekben esetlegesen előkerülő hibákat, pontatlanságokat (pl. az *ér* földrajzi köznév problémás szóföldrajza a TESz.-ben: 126; a *Simigy* névalak létrejöttének megkérdőjelezhető hangtörténeti magyarázata a TESz.-ben: 202). Névtipológiai vizsgálódásait egyes névformák kialakulásának körülményeiről szólva a szláv helynevekre is kiterjeszti (l. pl. a szláv helynévképzőkről mondottakat: 45, 46–7, 130). Elemzése során a szerző nagymértékben támaszkodik saját helynévelemzési modelljének szemléletére (pl. a névmodellek hatásának hangsúlyozása: 16), terminusaira (pl. *kiegészülés*, *bővülés*, *metonimikus névadás*).

HOFFMANN ISTVÁN klasszikus nyelvtörténeti (hang- és alaktörténeti), etimológiai megállapításai főként BÁRCZI GÉZA (és a BÁRCZIT több tekintetben követő, de a névadók, névhasználók etnikumának azonosítására is odafigyelő ZELLIGER ERZSÉBET) megfigyeléseire mennek vissza, ám több alkalommal felülvizsgálja, kiigazítja ezeket (pl. új etimológiát javasol névtipológiai alapon a *huluoodi* szórványra: 62–4). Említ és tételesen megcáfol nem tartható álláspontokat (pl. a *tichon* helynév szlovén eredete: 43; az *ursa* szórvány *orr* szóval való összefüggése: 75; a *knez* névalak szláv származtatása: 92–3). Nagy körültekintéssel nyilatkozik a szerző a személynévek és a helynevek viszonyának kérdésében (a gyakori személynév > helynév változási iránnyal ellentétes folyamat működésének lehetőségére utal a *Tichon* és a *Fotud* személynévek keletkezésének magyarázatakor: 45, 150). Az egyes szórványok köznévi, illetve tulajdonnévi státuszának megítélésében HOFFMANN még BÁRCZINál is óvatosabb (ennek okairól l. 15–6), egyedi elbírálás alapján dönt (pl. a kétszer is előforduló *holmodi* szórványt a szövegkörnyezet függvényében egyszer inkább tulajdonnévnek, másszor pedig inkább köznévként tekinti: 144–5). A birtokos szerkezet jelöltségét BÁRCZIVAL ellentétben éppen névtipológiai alapon nem tekinti a tulajdonnévi jelleg ellen szóló nyelvi sajátosságnak (pl. az *ohut cuta*, az *aruk tue* szórványok elemzésekor: 140, 156), hiszen régi helyneveink között gyakran találunk jelölt birtokos szerkezeteket. Követi a szerző a MELICH-, BÁRCZI-, BENKŐ-féle nyelvtörténeti hagyományt ugyanakkor a tekintetben, hogy az ország távolabbi pontjain fellelhető objektumokat jelölő, de az alapítólevél egyes szórványaival azonos formájú helyneveket összeveti egymással, együtt tárgyalja őket az esetleges etimológiai kapcsolatok tisztázására; e vizsgálatok során a FNESz. egyes megállapításait is pontosítja (l. pl. a *Hernádtihany* névforma alaptagjának eredetéről mondottakat: 44). Kitér a helynévképzésnek (pl. a *-gy*, a *-sti* ~ *-sdi* képzők eredete, funkciója: 102, 169–70, 196–8) és az ómagyar kor

szóföldrajzának (az *aszó*, az *aj* ~ *áj* földrajzi köznevek használatának területi jellemzői: 143, 185) bizonyos kérdéseire is.

Az alapítólevél egyes szórványainak elemzésekor a szerző a társtudományok eredményeit is felhasználja. A földrajzi környezet rekonstruálása (pl. a csekély emberi beavatkozás miatt a korábbi korszakok természeti állapotáról is árulkodó 18–19. századi katonai felmérések térképeinek segítségével) hozzájárulhat a nyelvi jelentés megfelelő interpretációjához (pl. a *fő* földrajzi köznév értelmének meghatározása a *sar feu* helynévben: 123; a *gnir* szórvány ’nyírfaerdő’ jelentésének előtérbe kerülése a ’mocsár’ értelemmel szemben: 147). Birtoklástörténeti tényezők magyarázatot adhatnak a névcseré jelenségére (pl. éppen a tihanyi apátság birtokosi jogának hangsúlyozása motiválhatta a *Disznó* > *Apáti* vagy a *Mortis* > *Apáti* névváltásokat: 99, 115). Emellett saját eredményeinek más tudományágak által való hasznosíthatóságára is gondol a szerző: az etnikai rekonstrukciót például nyelvészeti szempontokat is figyelembe vevő történészi munkának tartja, melyhez a 11. század vonatkozásában szakszerű, megalapozott segítséget kíván nyújtani az alapítólevélbeli helynevek névadói, névhasználói hátterének felmutatásával (a nyelvészeti ismeretek figyelembevételének hiányából fakadó történészi tévedésekre KRISTÓ GYULA egyes állításaival kapcsolatban többször is utal: 77, 100–1, 104–5, 155, 174, 230–1).

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél helynévtörténeti forrásként való megközelítése során tehát sok és sokféle megfigyelés összesítése révén tud érvényes következtetéseket levonni az oklevél helynévi szórványairól. A következtetések alapjául szolgáló megfigyelések egy része a tulajdonnevek leírásának szerteágazó területéről ad képet: az egyes névformák jellemzésekor a névszerkezet grammatikai és szemantikai sajátosságainak feltárása során névelméleti, névszociológiai, névtipológiai, névföldrajzi megfontolásokat érvényesít a szerző. A felhasznált megfigyelések egy másik csoportja a névtudomány interdiszciplináris jellegére világít rá: a helynevek, földrajzi megjelölések helyes értelmezéséhez nyelvtörténeti (így etimológiai, hang-, helyesírás- és jelentéstörténeti), filológiai, történelmi (főként birtoklás-, gazdaság-, népiség- és művelődéstörténeti), valamint földrajzi és kartográfiai ismeretek vizsgálatba vonása is szükségesnek mutatkozik. A könyv tartalmas szórványelemzései, összegző megállapításai meggyőzően igazolják, hogy az így összegyűjtött, sokrétű ismeretanyag bonyolult összefüggésrendszerében szemlélve valóban alkalmas arra, hogy hiteles képet nyújtson egy-egy oklevelünk keletkezési korának tényleges nyelvhasználati viszonyairól.

BÖLCSKEI ANDREA

SCHWING JÓZSEF: PÉCS VÁROS NEVEI

A szerző kiadása, Neuhausen, 2009. 105 lap

1. A pécsi egyházmegye 2009-ben ünnepelte ezeréves évfordulóját, 2010-ben pedig Pécs Európa kulturális fővárosa lett. E két esemény különleges aktualitást adott SCHWING JÓZSEF Pécs történeti elnevezéseit vizsgáló, német (Die Namen der Stadt Pécs. Neuhausen, 2009) és magyar nyelven is megjelent monográfiájának.

A baranyai Palotabozsokról származó szerzőnek nem ez az első műve, amelynek témaválasztását minden bizonnyal a szülőföld iránti ragaszkodás is ihlette. 1993-ban szülőfalujának tájnyelvről állított össze kitűnő monográfiát „Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)” címmel (Frankfurt am Main, 1993), később a Dél-Dunántúl német helységneveiről írt terjedelmes értekezést (Die deutschen Ortsnamen Südtransdanubiens [Ungarn]. Suevia Pannonica 28. 2000: 90–127), illetve jelentetett meg önálló kötetet (Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens [Ungarn]. A Magyar Névtár Kiadványai 22. Debrecen, 2011).

2. Az átfogó, rendszerező művek mellett, mint minden tudományágban, a névtan területén is nélkülözhetetlenek azok a munkák (tanulmányok, önálló kötetek), melyek szűkebb vizsgálati tárgyra szorítkoznak, efféle kérdések mélyre ásó, tudományos igényű feltárására vállalkoznak. Jelen kötet Pécs történelmi elnevezéseinek nyomába indul, ezek etimológiájának, jelentésének, névtörténeti kapcsolatainak feltárását tűzi ki célul. A szerző munkamódszere kiválóan reprezentálja a névtudomány komplexitását: kutatásában a régészet, a történelem, a néprajz, az ókortudomány, a filológia stb. módszereit és eredményeit figyelemre méltó érzékenységgel és körültekintéssel kamatoztatja.

A kutatás munkamódszerében is példa értékű. A vizsgált történeti nevek (*Sopianae*, *Quinque Basilicae*, *Quinque Ecclesiae*, *Pécs*) nyomán kialakított fejezetek minden esetben a történeti források elemzésével, az adatok értelmezésével kezdődnek. Ezek után a szerző bemutatja és megfontolás tárgyává teszi a kutatás eddigi eredményeit. Csak ezt követően – kellő további szempont bevonásával – alakítja ki saját elgondolását.

A monográfia a tudományos előzmények feltárásában és bemutatásában is példamutatóan gondos és alapos. Éppen ezért – különösen nyelvészszemmel nézve – nehezen tudunk azonosulni a szerzőnek a kutatás előzményeire vonatkozó általánosító véleményével, mely szerint „a nyelvtudomány nem vette ki méltó módon részét a város történelmi neveinek értelmezéséből” (1), hiszen közben lépten-nyomon a történeti nyelvészet és névtan alapműveire (FNESz., TESz.), illetve neves kutatók (KNIEZSA ISTVÁN, MELICH JÁNOS, REUTER CAMILLO, SIMONYI DEZSŐ stb.) nyelvészeti alapokra helyezett névmagyarázataira, történetik hivatkozás.

Hasonlóképpen nem tudunk egyetérteni JÜRGEN UDOLPH a művet egyébként megérdemelten méltató előszavának azon kitételével sem, miszerint „a Pécs város neveivel kapcsolatos eddigi kutatások messze nem feleltek meg a modern tudományos követelményeknek” (3). Ha e kijelentés helytálló volna, közvetve lényegében a magyar névtan közelmúltjáról (l. pl. a fenti hivatkozások) fogalmazna meg általános, lesújtó kritikát. Szerencsésebb lett volna, ha ezen idézett vélemények elmaradnak az ilyen szembeállítások nélkül is meggyőző kötet lapjairól.

3. SCHWING JÓZSEF kutatásainak eredményei közül legfontosabbként rajzolódik ki, hogy a város ókori római megnevezésének (*Sopianae*) nincs kapcsolata a későbbi nevekkkel, míg ezek egymás kontinuumaként, illetőleg változataiként foghatók fel (72). (Főbb megállapításait a kötet végén didaktikus összefoglalás formájában is közli: 71–2.)

Az első megállapítást – az ókori Pannonia provincia más településneveit bevonva – talán érdemes lett volna rendszerszerűen is láttatni (a ritka kivételekkel, mint pl. *Episcopatus Sabariensis*; 34). Másfelől igen impozáns, számos további szemponttal megtámogatott gondolatmenet a még ugyancsak ókori eredetűnek vélt *Quinque Basilicae*, illetve a

későbbi *Quinque Ecclesiae* neveknek a Pécs településnévvel történő, etimológiai alapú összekapcsolása. Mindazonáltal feltétlenül magyarázandó lenne a helynévnek Kárpát-medencei hasonló helyneveinkhez való viszonya (l. *Pécsfalva*, *Pécs-Újfalu*: Sáros vm., *Új-Pécs*: Bihar vm., Temes vm., illetve a történeti írásváltozatokkal homográf egyéb helynevek, pl. *Peech*: Győr vm., Temes vm. stb.).

4. A Kr. u. 3. századtól adatolható *Sopianae* városnév személynévi eredetét a szerző – mindenekelőtt az *-an(us)* képző nyomán – meggyőzőnek tartja (71), annak ellenére, hogy a latinból a **Sopius* név nem mutatható ki. PETER ANDREITER kutatásai nyomán egy kelta **Sopios* név felvételét javasolja, s ennek indokoltságát az is támogatni látszik, hogy Pannonia tekintetében a főképp személynéveket érintő, *-(i)an-* képzővel alkotott prediális oikonimák (birtoklásra utaló településnevek) csak (!) kelta eredetű nevekből mutathatók ki (5). Megjegyezzük, hogy az összefoglalásban a szerző a hangsúlyt némi-képp áthelyezi, amikor így fogalmaz: „Emellett szól mindenekelőtt a prediális nevek szóképzési módja, mely Pannóniában csak (főképp [!]) kelta) személynévekkel összefüggésben jelenik meg” (71). Mindez nem érint lényegi kérdéseket.

A személynévi eredeztetés mellett SCHWING alaposan tárgyalja az egyéb, kevésbé meggyőző etimológiai lehetőségeket. Teszi ezt a következő indoklással: „a fr. *Suippes* földrajzi nevekből, ill. a **Sop-* ‘mocsár’ köznévből kiinduló értelmezési kísérletek makacsul tartják magukat a magyar szakirodalomban” (6). Igazat adhatunk a szerzőnek, hogy főleg az utóbbi etimológia a magyar szakirodalomban igen elterjedt, így ezeknek az elméleteknek a kritikus bemutatása valóban nem haszon nélküli (különös tekintettel a belőlük levont délibábos településtörténeti következtetésekre, vö. 6, 8–9).

5. A 9. századból adatolható *Quinque Basilicae* névvel kapcsolatban SCHWING JÓZSEF arra a következtetésre jut, hogy ennek gyökerei legkorábban az 5. század első évtizedeiig nyúlnak vissza (19, 39, 71), másfelől ennek lehet a *Quinque Ecclesiae* névváltozat a folytatása. E név használatának diplomatikai, történelmi, egyházzervezeti stb. vonatkozásait a szerző példa értékű alapossggal tárja fel (22–35). Névrendszertani és névhasználati szempontból különösen is figyelemre méltó a püspökségek, püspöki székhelyek említése és szerkesztése a középkori okleveles forrásokban (34–5). Érdemes kiemelni továbbá a *basilica* és az *ecclesia* etimológiai, névhasználati vonatkozásainak bemutatását, ezzel kapcsolatosan a *basilica* jelentésváltozásának a kérdését (37–8); mindezek a tényezők együttesen, komplex módon magyarázzák a névváltozás mozzanatát.

Sokkal problémásabb – így látja ezt a szerző is – a *Sopianae* név lecserélése a korainak vélt *Quinque Basilicae* névre. Ez csupán úgy képzelhető el, hogy a két elnevezés eredendően nem azonos denotátumra vonatkozott: az előbbi a várost, az utóbbi a nekropoliszt jelölhette, s ennek neve tevődhetett át később a városra is (38).

6. A szerző a korábbiakhoz hasonló alapossggal járja körül a Pécs nevet is; valamennyi korábbi származtatási kísérletet sorra veszi és értékeli. Az érdekesség szintjén említhető a patrocíniumból való kicsinyítő képzős (!) eredeztetés (az érvelésben nem eléggé világos az *úr* értelmezésének a jelentősége), illetve a *Peucini* népnévből történő reneszánsz kori származtatás (47–8). A szlávból való különböző eredeztetések bemutatását követően – ASBÓTH, illetve KNEZSA nyomán – SCHWING elveti a szláv származtatás lehetőségét (48–50). Rendkívül tanulságosak a felmerült görög, avar-török, türk és perzsa

azonosítások bemutatásai is (50–1). Ezek tarthatatlanságával messzemenőig egyetérthetünk, a nyelvtörténeti okfejtés azonban nem mindenütt hibátlan. Nem feltétlenül problémásak pl. a „tömagánhangzó” említett (középmagyar?) változásai vagy az $s \sim cs$ változatokat mutató török (de akár más) eredetű szavak sem (51).

Mindezek után a szerző – ismét KNIEZSÁRA hivatkozva – arra a következtetésre jut, hogy a *Pécs* helynév etimonja egy közelebből meg nem határozható indogermán, ’öt’ jelentésű szó lehetett. A korainak vélt *Quinque Basilicae* névvel való feltételezett párhuzamosság okán névadóként egy dák néptörzset, a karpokat jelöli meg. A karpok történetét és nyelvét részletesen bemutató, elemző fejezetek után (52–9) a szerző arra a következtetésre jut, hogy a latin *Quinque Basilicae* melletti karp **Penče* ($> m. Pécs$) párhuzamos névadás eredménye. A szerző ugyanakkor megemlíti, hogy a karp (illetőleg a közvetlen kapcsolatot jelentő dák vagy trák) ’öt’ jelentésű szót nem ismerjük, de további hangtani kérdések is felmerülnek (58). Hogy a görög írással fennmaradt trák nyelvemlékek (58) vagy a hangtani nehézség áthidalásához segítségül hívott (proto)albán szóalakok tanúságtétele (59) valóban meggyőző érvként vehető-e számításba, e sorok írójának nem tiszte mérlegelni, készséggel elfogadja. A felvázolt érvrendszer meggyőzően hat, az egymásra épülő feltételezéslánc okán (a 9. századi okleveles adat visszavetítése az 5. századra; a karpok jelenlétével összefüggő korai névadói tevékenység a Dél-Dunántúlon; a közvetlenül nem vizsgálható karp nyelvi elemek tanúságtétele; egy helyhatározós szerkezetből ellipszissel alakult **Penče* névalak) – s ezt célszerű lett volna hangsúlyozni – lényegében mégis tudományos hipotézis marad.

A szerző ugyanakkor határozottan kijelenti, hogy nyelvünkbe a helynév szláv közvetítéssel került (61, 72). Ezzel azonban – legalábbis a magyar nyelvtörténet szemléletrendszerében – mégis azt állítja, hogy *Pécs* városnevünk szláv jövevényszó (jövevénynév), hiszen e kérdés megítélésében nem a végső etimológia, hanem a közvetlen átadó nyelv a meghatározó.

Az ómagyar kori források írásváltozatainak bemutatása és elemzése (61–3) számos fontos helyesírási és hangtörténeti kérdést vet fel, a kutatás alapvető megfontolásait azonban már nem bővíti lényeges hozzáadékkal, amint a mai szerb, horvát és cigány névalakok elemzése (64–7), illetve a helynév más nyelvű tükröfordításainak számbavétele sem (67–70). Mindezen fejezetek – kiegészítő jellegüknel fogva – inkább a teljes bemutatásra törekvő szerző körütekintő alaposságáról vallanak. Mindazonáltal újfent megjegyezzük, hogy a más nyelvi megfelelők elemzésénél számba vett további településnevek feltérképezése (pl. a boszniai helynevek; 65) mellett még inkább hiányzik a magyar név-kincs párhuzamos névalakjainak számbavétele és értelmezése (l. fentebb).

A cigány névalakok elemzése szerteágazó, de a kutatás lényegi kérdéseihez kevésbé kapcsolódó problémákat vet fel, vö. „A cigány [...] helységneveknek a délszlávok és a törökök általi átvételét [...]” (67). Súlyos helynévtörténeti kérdéseket vet fel továbbá az *-uj* (helynév)képző „román-cigány” eredeztetésének kérdése is (66–7).

7. Az igényes kivitelű, tetszetős monográfia elsősorban a vonatkozó tudományok képviselőit szólítja meg (a fentiekén túl erről vall az impozáns terjedelmű bibliográfiai háttér is: 73–82), mindazonáltal az érdeklődő szélesebb nagyközönség figyelmét is magára kívánja irányítani (1). E kettős célnak megfelelően a mű stílusában, a szaktudományi kifejezőkészlet használatában mindvégig tudományos igényű és következetes marad, másfelől azonban bőséges magyarázat: a rövidítések feloldása (83–4), az átirások és

egyéb írásjelek értelmezése (84–5), a tudományos szakszavak világos, közérthető magyarázata (85–8), illetőleg részletes név- és tárgymutató (89–105), továbbá számos jó minőségű kép, térképvázlat, facsimilerészlet segíti a tájékozódást.

8. A felvetett észrevételekkel együtt a bemutatott kötet kutatás-módszertani szempontból példászerű, a benne egybefogott történelmi, diplomatikai, néprajzi, nyelvi stb. ismeretanyag rendkívüli értékű, a szerző megállapításai pedig komoly tudományos megfontolásra tarthatnak igényt, ahogyan erről a kötet egyik előszavának végén VISY ZSOLT ír: „[a] monográfia végkövetkeztetései több meglepő, új megállapítást is tartalmaznak, amelyekre a tudományos közvélemény talán visszatér, de ez természetes, hiszen éppen a viták viszik előbbre a tudományt” (2).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

HÁRI GYULA: NÉV ÉS KÖRNYEZET VISZONYA A LÉTESÍTMÉNYNEVEKBEN

Universitas Pannonica 3. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. 75 lap

A veszprémi Pannon Egyetem 2010-ben indított, Universitas Pannonica című egyetemi könyvsorozata célkitűzését tekintve az intézményben folyó (elsősorban humán) tudományos kutatások eredményeit kívánja közreadni, egyaránt hangsúlyozva azok időszerűségét, valamint a regionális és európai szellemi-kulturális örökséghez való kötődését. A sorozat első magyar nyelvészeti témájú kiadványa névtani munka: HÁRI GYULÁnak az egykori Móri járás (Fejér megye) területének létesítményneveiről írott dolgozata.

A kötetben a témát és az elemzési módszert kijelölő bevezető szakasz után a létesítménynevekben jelentkező helyfajtajelölő, megnevező funkciójú és sajátosság-jelölő névrészek nyelvi jellemzőinek bemutatása következik, majd a denotátummal kapcsolatban nem álló és a bizonytalan besorolású névrészek tárgyalására kerül sor. A bevezetés (7–10) kitér a dolgozat szemléletét meghatározó elméleti keret, a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell rövid ismertetésére, különös tekintettel a jelen vizsgálat szempontjából fontos funkcionális-szemantikai komponens bemutatására. Itt olvashatjuk a *létesítménynév* definícióját is: „olyan helynév vagy helynévként is értelmezhető tulajdonnév, melynek denotátuma (annak teljes egésze) emberi munka eredményeként vagy annak következtében jött létre” (10), az eddig kevésbé feltárt tulajdonnévtípus újabb kori jelentőségének kiemelésével (a szerző az *épületnév*, *építménynév* és *létesítménynév* terminusok viszonyát, valamint a létesítménynevek köznevekkel és más tulajdonnévtípusokkal való érintkezési pontjait önálló dolgozatban tárgyalta; l. Névtani Értesítő 32: 99–116). HÁRI GYULA vélekedése szerint a hajdani Móri járás létesítménynevei alkalmasak e névtípus főbb jellemzőinek bemutatására, hiszen a terület, ahonnan származnak, természetföldrajzi, gazdasági, művelődéstörténeti, etnikai és vallási szempontból egyaránt kellően változatosnak mutatkozik. Bár a szerző utal rá, hogy a mintegy 1100 létesítménydenotátum 2106 saját gyűjtésű névformáját tartalmazó adatbázist, amely az elemzés alapját képezi, a jövőben helynévsvótár formájában közre kívánja adni (70), a

bevezetőben – segítségképpen a dolgozat egészének értelmezéséhez – célszerű lett volna egy rövid, általános jellemzést adni a gyűjtött anyagról, a névformák forrásairól.

A létesítménynevek helyfajtajelölő névrészeit bemutató fejezet (11–24) bőséges példanyagon illusztrálja, hogy a helyfajták sokféleségének megfelelően mind az egy-, mind pedig a kétrészes névformákban a fajtajelölő névrészek számának kiterjedtségével számolhatunk. Az egyrészes létesítménynevek közül sok (főként a gazdasági célt szolgáló vagy a szolgáltató létesítmények nevei) helyfajtajelölő névrészből keletkezett jelentéshasadással. Szó esik továbbá a helyfajta-, illetve a sajátosságjelölő névrészek elkülönítésének nehézségeiről, a grammatikailag összetett földrajzi köznevek funkcionális névrészeinek azonosítási problémáiról, a létesítménynevekben jelentkező nyelvjárási földrajzi köznevekről, az egyes fajtajelölő funkciójú névrészek által a különböző névformákban hordozott többféle jelentés(árnyalat) kimutathatóságáról, a fajtajelölő névrész más funkciójú névrészekkel való kapcsolódási lehetőségeiről és a helyfajta jelölő névrészek szófaji jellemzőiről.

A megnevező szerepű névrészeket tárgyaló fejezetből (25–37) kiderül, hogy bár viszonylag kevés létesítménynévben találkozunk e funkciót betöltő névösszetevővel, ezek változatos módokon (pl. idegen nyelvből való átvétel, valamint tévedésből történt jelölésátvitel eredményeként, továbbá értelmező szerepű fajtajelölő névrész, illetve megkülönböztető jelző megjelenésének következtében) kerülhettek be a különféle szerkezetű névformákba. Különösen érdekesek a szokatlan M + S szerkezetű megálló- (pl. *Fehérvár-csurgó alsó*) és bányanevek (pl. *Kincsés kettő*) szerkezeti és keletkezéstörténeti jellegzetességeinek hasonlóságairól és különbségeiről mondottak. A szerző e sajátos névszerkezeti típus létrejöttének magyarázatát az írásbeliség, a hivatalos névhasználat kívánalmaihoz való igazodásban, terjedésének okát az analógiában látja. A névhasználat körülményei által meghatározott névszerkezeti, nyelvi sajátosságokra tekintettel lévő szociolingvisztikai szempont következetes alkalmazása egyébiránt a dolgozat egészére igen jellemző.

A hely sajátosságát tükröző névrészeket elemző fejezetben (38–65) a szerző e változatos és erősen denotátumfüggő névrészeket a bennük kifejeződő szemantikai jegyek alapján 20 alcsoportba sorolva mutatja be. Az egyes alcsoportok kapcsán a szerző képet ad arról, hogy az adott sajátosságfunkció mely létesítménytípus milyen szerkezetű neveiben kerül elő, valamint beszámol arról is, hogy mely szófajú és grammatikai felépítésű szavak milyen jelentésben fejezhetik ki a kérdéses sajátosságfunkciót. A terület létesítményneveiben leggyakrabban a hely használóját és a hely pontos elhelyezkedését megadó sajátosságjelölő funkciójú névrészek jelentkeznek, az útnevekben elsődlegesen fontos sajátossággént az irányra való utalás jelenik meg; viszonylag ritkán kaptak helyet ugyanakkor a növény- és állatvilágra, a létesítményben lakó és dolgozó emberekre, a hellyel kapcsolatos eseményre vagy a hiperonim objektum megjelölésére vonatkozó névrészek a vizsgált névformákban.

A denotátummal kapcsolatban nem álló emlékeztető, illetve konvencionális funkciójú névrészek száma a terület létesítményneveiben nem jelentős, bár az utóbbi szerepű névrész gyakorisága a szolgáltató, vendéglátó-ipari létesítmények nevében a nagyvárosi névadás hatására újabban növekszik (66–7). A szerző a szövegben folyamatosan közöl statisztikai adatokat az egyes névrésztípusokról, a különféle típusú névrészek többfajta névszerkezetben való előfordulását azonban könnyebben áttekinthetővé tette volna néhány összegző táblázat közreadása, amelyek segítségével a „regionális funkcionális-szemantikai névmodellek” (68) is jobban kirajzolódhattak volna. A pillanatnyi gyakorisági

mutatókat valószínűleg alig befolyásolja a jelenlegi ismeretek alapján besorolhatatlannak minősített, de az előbbi osztályok valamelyikébe nyilván beletartozó néhány névrész jövőbeni pontos kategorizálása (68). A kötetet a rövid összefoglaló (69–70), a hivatkozott irodalom listája (71–4) és a melléklet (75) zárja.

A könyv lapjain a Mór környéki létesítmények elnevezéseinek, ezeken keresztül pedig általában a létesítményneveknek számos, a többi helynévtípusra nem vagy kevésbé jellemző sajátossága rajzolódik ki: például tipikusan belső keletkezésű, nem egyszer szokatlan szerkezetű névformák; a helyfajtajelölő névrészek változatossága, az egyes fajtajelölő névrészek kis megterheltsége a névanyagban; a megnevező funkciójú névrészek nem túlságosan jelentős szerepe; a létesítmény sajátosságai közül a használókat és a pontos elhelyezkedést azonosító névrészek gyakori előfordulása a névalakokban; mindez az olvasó számára érdekes és jól érthető formában.

BÖLCSKEI ANDREA

ÚJABB HELYNÉVTÁRAK SZATMÁR MEGYÉBŐL

**BURA LÁSZLÓ: Szatmár megye helynevei
(földrajzi nevei) 1–2.**

Státus Kiadó, Csíkszereda, 2008. 1. 417 lap, 2. 413 lap

**BURA LÁSZLÓ: Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára
Státus Kiadó, Csíkszereda, 2011. 237 lap**

Hosszú évtizedes helynévkutató munkájának eredményeit összegző kötetek jelentek meg az elmúlt néhány évben BURA LÁSZLÓ tollából, a szerző szűkebb és tágabb szülőföldjének: Szatmárnémetinek és Szatmár megyének utcaneveiről, helységnéveiről, történeti és jelenkori földrajzi neveiről.

A szülőváros utcaneveinek monográfiáját (Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti, 2007) először a Magyar Névtani Dolgozatok 77. számaként jelentette meg BURA LÁSZLÓ 1988-ban, majd kibővítve és átdolgozva tette közzé 2007-ben. A levéltári forrásokból, kéziratok helytörténeti dokumentumokból, történeti térképekről gyűjtött névanyag az 1883-ig fellelhető népi neveket és a 2000-ig használatos hivatalos utcaneveket tartalmazza. A kötetet a Névtani Értesítő lapjain KISS MAGDALÉNA ismertette 2008-ban (NÉ. 30: 287–9).

A kétkötetes, a csíkszeredai Státus Kiadó gondozásában megjelent „Szatmár megye helynevei” méltó összefoglalása a szerző kitartó névgyűjtő tevékenységének, amelyet az 1950-es évektől a 2000-es évek elejéig folytatott. Kéziratok (Nagykároly és vidéke földrajzi nevei) és részletekben megjelent (Szatmári helynevek I. Magyar Névtani Dolgozatok 182. Bp.; Tövisháti helynevek. Magyar Névtani Dolgozatok 189. Bp.) gyűjteményeit további települések anyagával bővítette, fölhasználva a településmonográfiákban,

szakdolgozatokban található, e vidékre vonatkozó adatokat, egybeszerkesztve munkatársainak és tanítványainak 1960–2005 közötti gyűjtéseit.

A helynévtár egyik legnagyobb érdeme, hogy Szatmár megye teljes területét lefedi (ideértve a korábbi közigazgatási beosztás szerint Szilágy, illetve Ugocsa megyéhez tartozó településeket is), miközben a határon túli régiókból, Erdély nagy részéről főként csak egy-egy település, tájegység jelenkori helyneveiről jelenhetett meg részletes névmonográfia (a teljesség igénye nélkül: JANITSEK JENŐ, CSOMORTÁNI MAGDOLNA, HINTS MIKLÓS, PÉTER SÁNDOR és mások munkái). Munkája jól illeszkedik tehát a határokon belül az 1960-as évektől közzétett megyei-járási földrajzinév-kötetekhez, és az egész Erdélyre kiterjedő, ám túlnyomórészt történeti helyneveket közlő SZABÓ T. ATTILA-féle helynévtárhoz.

Az összegyűjtött névanyag egy soknemzetiségű táj nyelvi sokszínűségét is tükrözi. A sváb, illetve román lakosság hatása éppúgy előtűnik a magyar helynevekben, mint ahogyan azokon a településeken is felbukkannak magyar nevek, amelyekben hosszú ideje nem élnek magyar nyelvet beszélők. A kötet bevezetőjének tanúsága szerint a munkálatok kezdetén főleg a magyar többségű helységek névanyagát kívánták rögzíteni a gyűjtők, később viszont kiegészítették anyagukat a szórványfalvak adataival is.

A „jelenkori”, vagyis a 20. század második felében élő névanyag mellett sok történeti adatot is találunk a gyűjteményben. Ezek fontos forrása volt PESTY FRIGYES MIZSER LAJOS által kiadott, Szatmár megyére vonatkozó adattára, SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének Szilágy megyei kötete, valamint több 19–20. századi történettudományi munka (BOROVSKY SAMU, PETRI MÓR, SZABÓ ISTVÁN megyemonográfiái).

Az adattár felépítése a szerző korábbi munkáit, illetve a megyei-járási helynévköteteket követi. A kutatópontok neve az 1913-as hivatalos névformában áll (így a településsorrend alapja is). Az azonosítást a hivatalos román névváltozatot is tartalmazó tartalomjegyzék, valamint a névcikkek elején található egyéb magyar névforma, a román névváltozat, illetve ha van, a német és/vagy ruszin névalak megjelenítése segíti. A névcikk tartalmazza a településnevek legfontosabb történeti változatait, a lakosság számát a 2002-es népszámlálás alapján, illetve a magyarság számarányát a településen. A 131 település mindösszesen közel 20–25 000 belterületi és külterületi helynévnek betűrendben való felsorolása a nyelvjárási alakok fonetikus lejegyzésével, a térszíni formára és a művelési jellegre való utalással, a térképszámmal, a történeti alakokkal, illetve néhány esetben magyarázattal, népi etimológiával egészül ki. A települések névanyagát a bel- és külterület vázlatos térképe követi. Az azonos rendben, településenként közölt földrajzi neveket követően mennyisége és jelentősége miatt külön helyet kapott a második kötetben Szatmárnémeti történeti helyneveinek részletes gyűjteménye. A névtárban való eligazodást Szatmár megye területének térképe, a felhasznált rövidítések jegyzéke segíti, valamint szerepel a kötetekben a földrajzi köznevek értelmezésekkel együtt közzétett felsorolása, illetve a felhasznált források és művek jegyzéke is.

A 2011-ben megjelent „Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára” a szerző 1997-ben hasonló címmel kiadott munkájának kiegészített, bővített változata. A bevezetésben olvasható visszaemlékezés szerint BURA LÁSZLÓ részben MIKESY SÁNDOR ösztönzésére kezdte el a Szatmár megyei helységnevek történetének és nyelvészeti magyarázatának megírását, részben pedig a MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER által összeállított Szabolcs-Szatmár megyei történeti-etimológiai helységnévtár mellé kívánta állítani Szatmár megye Romániához tartozó településneveinek hasonló monográfiáját.

Az adatanyag összegyűjtése és feldolgozása az 1970-es, 80-as években folyt, de megjelentetését előbb politikai, majd pénzügyi okok hátráltatták. Az újabb kiadást elsősorban az elmúlt másfél évtizedben hozzáférhetővé vált forrásanyag és szakirodalom tette szükségessé.

A kötetben a fentebb bemutatott névtárhoz hasonlóan az I. világháború előtti névváltozat szerint sorakoznak a névcikkek; a névváltozatok és a román névalakok mutatója a könyv végén található. A vizsgált települések között mind a mai (romániai) Szatmár megye helységei (beleértve a Szilágy és Ugocsa megyétől elcsatolt településeket is), mind pedig az egykori Nagybányai és Nagysomkúti járás helységei megtalálhatók; ez utóbbiak ma Máramaroshoz tartoznak. Külön fejezet foglalkozik az elpusztult települések neveivel is.

A történeti névadatok minél teljesebb összegyűjtéséhez és névmagyarázatainak megírásához a szerző gazdag történeti, nyelvészeti, földrajzi és térképes forrás- és szakirodalmi anyagot használt föl, így bőséges kiegészítéssel szolgál KISS LAJOS alapvető munkájában, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban is megjelenő településnevek vizsgálatához. A kötet nyilvánvalóan fontos névtani és történeti tanulságain túl remélhetőleg azoknak a munkáknak is alapanyagul szolgál majd, amelyek a betűhíven közölt nagyszámú történeti helységnevadatot a nyelvjárástörténet vizsgálatának szolgálatába állítják (l. a *Börvely* címszó alatt: 1216: *Beruei*, 1281: *Bervei*, 1320: *Berwe*, de: 1648: *Börvej*, 1808: *Börvely* stb.).

BURA LÁSZLÓ rendkívül értékes kötetei azt jelzik, van remény arra, hogy a teljes magyar nyelvterületről megbízható adatokkal és feldolgozó vizsgálatokkal rendelkezünk a magyar helynevekről. Bízunk benne, hogy a szerző tollából több hasonló munka lát még napvilágot. Reméljük, hogy művei (lehetőleg kereshető, elektronikus formában is) minél szélesebb körben elérhetővé, hozzáférhetővé válnak.

BÁRTH M. JÁNOS

SEBESTYÉN ZSOLT: BEREG MEGYE HELYSÉGNEVEINEK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2010. 168 lap

SEBESTYÉN ZSOLT eddigi helynévtani munkáiban a történelmi Magyarország északkeleti, keleti területének névanyagával foglalkozott. Korábbi vizsgálataiban Bereg megye Beregi járásából adott közre nagyobb mennyiségű, elsősorban élőnyelvi névanyagot, később az említett megyével érintkező Ung, Máramaros, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs megyéknek a 19. század közepétől a 20. század első évtizedéig terjedő névadatait közölte levéltári források alapján adattári formában (Kárpátalja településneveinek történeti helynevei. Nyíregyháza, 2008). Jelen kiadványa a történeti irányvonalat folytatja, de a korábbi mikronévi anyag feltárásával ellentétben itt a makronevek (helységnevek) történeti feltárását láthatjuk.

A kötet a magyar nyelv- és névterület északkeleti peremén lévő történelmi Bereg megye több mint kétszáz településnévének etimológiáját és történeti adatait tartalmazza.

A szótár településnévi anyagában olyan nevek szerepelnek csak, amelyek 1920-ig létrejöttek. A ma is létező települések mellett a szerző fontosnak tekinti az idők folyamán elpusztult helységnevek bevonását is a tárgyalt anyagba (7).

Az etimológiai szótár szerkezetének kialakításában három szempontot figyelhetünk meg: elsősorban a hagyományos névtani szótárszerkesztési (és névfejtési) eljárásokat, másodsorban a debreceni névtani iskola által kimunkált névadat-szerkesztési elvek figyelembevételét, harmadsorban a szerző saját elveihez való igazodását. Ezeknek a szempontoknak az alapján a 7–9. lapon találjuk a szótári szócikkek szerkezeti felépítésének bemutatását.

A szócikk címszavaként az elpusztult településnevek esetében a fellelhető adat(ok) alapján kikövetkeztethető olvasat szerepel. A napjainkig fennmaradt helységnevek címszava kettős: egy magyar, ún. „történelmi hivatalos név”-formát és egy, az azonosítást megkönnyítő ukrán névalakot foglal magába; pl. *Duszina, Дусино* (44). Az előbbinek a címszová emelését a szerző azzal indokolja, hogy a településnév „az írásos forrásokban általában a legkorábbi időktől szerepel, s mind a hivatalos, mind a népi névhasználatban évszázadokon keresztül elterjedt volt” (8). A párhuzamos (magyar–ruszin) nevek esetében a korábban adatolt formát részesíti előnyben. Ezt követi a névnek a lokalizálása járási beosztások alapján.

A szócikkek törzsét az adatközlő rész képezi, mely a nevek fellelhető legkorábbi adataitól kezdve a 20. század végéig adatolja a magyar és szláv névváltozatokat. A szerző az anyaggyűjtésben elsősorban a GEORG HELLER-féle adattárra támaszkodott, figyelembe véve annak pontatlanságait. Korpuszát történelmi forrásmunkákból és a LIPSZKY-féle térképes anyagból nyert adatokkal gazdagította. Az adatközlő részt még árnyaltabbá tehetné volna egyéb középkori oklevelek, urbáriumok, 19–20. századi kataszteri és más térképes névanyag bevonása. Ezzel a denotátumok korai névalakjairól még változatosabb képet kaphattunk volna; ehhez l. a szótárban szereplő Misztice (1351: *Miszticze*, CSÁNKI I: 418) első adatát, amihez még érdemes megnézni a következő korai alakokat is: 1351: *Mistichew*, 1397: *Mistichew* (SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. Bp., 1937: 96; l. itt még Dubróka, Lukova eseteit is).

Az adatközlő részben az adatok időrendiségét részesíti előnyben a szerző, s nem az írásváltozatok szerinti rendezést. Egy szócikkben közli az egy denotátumhoz tartozó morfológiai változatokat és az idegen nyelvű névadatokat is; ahol szükséges, ott külön kiemeli utalócímszóként egy-egy változatot. Így például az **Alsóhrabonica** címszó alatt: „1600: *Rabonica*, *Kis Rabonica*, 1645: *Also Rabonica* (13); Ilosva c. a. 1341: *Makszem-haza*, 1342: *Ilosva*” (62). A szerző ebben az adatközlési módszerben kettős célt hangsúlyoz: egyrészt a természetes névfejlődési változásoknak, másrészt a 19–20. századi hivatalos helységnévadásnak az érzékeltetését (magyar, cseh, szovjet, ukrán nevekkal) (8). A morfológiai szerkezet szerinti közlés a helytakarékosság mellett áttekinthetőbbé tette volna az adatokat. A nyelvészeti-névtani elemzési szempontok előnyben részesítése így módon például a név hangszerkezeti struktúrájának jellemző elmozdulásait is feltárhatta volna, amely akár a névhasználókhöz való kötést is segíthetné.

A névfejtési részben a szerző a klasszikus névfejtést, a FNESz. mintáját követve adja meg az etimológiákat (a FNESz.-ben szereplő nevek etimológiáit átveszi; ahol szükséges, újabb eredményekkel egészíti ki a meglévőket). A szótár egyik újdonsága abban áll, hogy a szerző maga is tekintélyes mennyiségű településnevet fejt meg (l. pl. *Kuzjo*, *Lukova*, *Lyahovecfalva*). E rész további erőssége, hogy a megye nagyszámú szláv településnévének

az etimologizálásába a magyar névtani szakirodalom mellett a szláv nyelvészeti, névtani irodalom eredményeit is bevonja. Ez néhol az általánosan elterjedt névmagyarázatok javítására is lehetőséget ad (l. pl. *Iványi*).

A névfejtésekben a névrendszertani determináltságra nagyobb hangsúlyt lehetett volna fektetni: a terület történeti mikronevei esetleg tovább árnyalhatták volna a névfejtéseket. Így például az *Obláz* településnév szláv köznévi előzménye mellett érdemes az azonos mikronévi analógiákat is számításba venni: 1604: *Ablaz* (l. SZABÓ ISTVÁN i. m. 430); 1855: *Oblasz*, 1863: *Oblaze* (l. SEBESTYÉN fentebb hivatkozott korábbi kötetében: 135, 157. – Bereg megyei adatok).

A szótár mellékletében az országos helységnévrendezést követő nevek jegyzékét és a településegysítési folyamatra utaló jegyzékét (162–3) és magyar–ukrán helységnévazonosítót (164–6) találunk. A kötetet két 19. századi megyetérkép, valamint egy, a megye szótári anyagában szereplő települések hálózataról készített térképvázlat zárja.

Az etimológiai szótár fő érdeme az, hogy a történeti Magyarországnak olyan területéről közöl nagyszámú névadatot és etimológiát, ahonnan eddig nem rendelkezünk ilyenféle vizsgálatokkal. Kiemelendő, hogy a korai ómagyar kori helynévtárakban (pl. KMHsz.) szereplő településnevek továbbélését is kiválóan szemlélteti a munka. Mindezeknek köszönhetően a megyének a szótárban közölt településnév-anyaga hozzájárulhat a történettudományi, népesség- és településtörténeti kutatásokhoz, és a szakirodalomban oly sokszor előkerülő népi-nyelvi érintkezések, térfoglalás árnyaltabb vizsgálatára is lehetőséget teremt.

KOCÁN BÉLA

EMLEKKÖNYV MEZŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

Szerkesztette: P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT
Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2010. 171 lap

1. MEZŐ ANDRÁS munkássága jól tükrözi a névtudomány sokszínűségét és interdiszciplinaritását: a névtan ugyanis nemcsak nyelvészeti diszciplína, hiszen bizonyos fokú topográfiai, történettudományi, művelődéstörténeti stb. felkészültséget is megkövetel. MEZŐ ANDRÁS munkái, monográfiái és tanulmányai a névkutatásnak éppen ezt a szerteágazó voltát közvetítik, ahogyan az emlékére rendezett konferencia előadásaiból egybeállított kötet mottójául választott idézet is ezt hivatott sugallni: „Amihez jogot érzett, a Mindenség. Amit megvalósított: a Mindenség magyarul”. A kötet elején olvasható köszöntők, illetve személyes hangú emlékezések is – JÁNOSI ZOLTÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD, JUHÁSZ DEZSŐ, HAJDÚ MIHÁLY (9–28) – MEZŐ ANDRÁS munkásságának ezt a sokoldalúságát említik meg elsősorban, és a kötet zárásaként szereplő bibliográfia (165–71) is ezt tükrözi. De szemléletesen mutatja mindezt az is, hogy MEZŐ tudományos írásainak áttekintése kapcsán öt nagyobb tematikus egység, érdeklődési kör rajzolódik ki – ez a csatolt bibliográfiai részből is kitűnik: 1. a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével főként személy- és helynévtani, történelmi stb. aspektusból foglalkozó tanulmányok; 2. a helyneveket érintő általános

kérdések; 3. a nyelvművelés és 4. a stilisztika egy-egy problémáját érintő írások; 5. tanításmódszertani kérdésekkel foglalkozó munkák. Ezt látva egyáltalán nem meglepő, hogy a tiszteletére rendezett ülésen elhangzott előadások is alapvetően e témák köré szerveződtek. Ismertetésemben ezért magam is alapvetően ehhez a tematikus rendhez igazodom.

2. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével kapcsolatos munkákat alapvetően az a lo-kálpatrióta habitus hívta életre, mely oly erős volt MEZŐ ANDRÁSban, s így nem véletlen, hogy írásainak körülbelül egyharmada ezzel a földrajzi területtel foglalkozik. A megemlékező kötet tanulmányainak szerzői közül KISS KÁLMÁN, MIZSER LAJOS, valamint SZABÓ G. FERENC tisztelegnek MEZŐ emléke előtt ilyen témájú írásaikkal. KISS KÁLMÁN tanulmányában (71–83) azt a MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER által nyitva hagyott kérdést kívánja megválaszolni, hogy milyen eredetű az *Ar* helynév. Az *-ar* alaptag (például a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Kisar*, *Nagyar* településnevekben) véleménye szerint az ősszláv *orlb* 'sas' szóból eredeztethető. A lexémák alakulásában ősszl. *orlb* > *orbl* > m. *Orl* > *Ar* változássort feltételez. Elméletét földrajzi és történelmi példákkal támasztja alá, sőt a kérdéses térség korabeli állat- és növényvilágát is áttekinti, megállapítva, hogy a sasok számára ideális élettér lehetett a tárgyalt hely. Ennek ellenére is maradnak azonban kétségek az olvasóban, így az elképzelésre inkább csupán mint egy újabb lehetséges etimológiára tekinthetünk BÁTKY, MEZŐ vagy KISS LAJOS feltevése mellett. A térségben ugyanis az *r + l* kapcsolat rendre *ll* hangkapcsolattá hasonul (vö. IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971: 264–5), s emiatt nem beszélhetünk teljes bizonyossággal a szóvégi *-l* hangjának lekopásáról sem. Erre maga a szerző is utal a tanulmányában.

MIZSER LAJOS Bereg megye korai helyneveivel foglalkozik (85–91), s a KISS LAJOS által felállított tipológiai rendszert felhasználva kategorizálja az általa gyűjtött beregi helyneveket. Az írás legfőbb értéke ez a korpusz, mely a kezdetektől a 14. századig tartalmaz névadatokat, s bizonyára további kutatásokhoz is jó alapul szolgálhat. Így tanulságos például az a megfigyelés, hogy a birtoklás mint szemantikai jegy kifejezésére szolgáló egy- és kétrészes helynévstruktúrák közel azonos arányban vannak jelen a vizsgált korszakban az adott területen. Ha azonban ezt a megoszlást a jelenkori adatok körében tapasztaltakkal összevetjük, világosan megmutatkozik a névszerkezeti típusok jelentős átrendeződése. A terület modern kori helynévállományában ugyanis alig találunk e funkciót kifejező egyrészes névalakulatot. Különbség mutatkozik továbbá a jelöltség tekintetében is, ami pedig a helynévadás mintáinak folyamatos változására utal.

SZABÓ G. FERENC tanulmánya a révelnevezéseket vizsgálja a Felső-Tisza vidékén az ómagyar korban (115–31). Írása jól tükrözi a névtan interdiszciplináris jellegét: habár Szatmárban sok révet, hidat létesíthettek, ez mégsem tükröződik a helynevekben, azaz nem erős motívum a névadáskor. A szerző ezt látva utal arra, hogy amennyiben a révek elhelyezkedését, rendszerét szeretnénk rekonstruálni, nem pusztán a helynevekből kell kiindulnunk (hiszen ezek az efféle létesítményeknek csak igen kis töredékére utalnak), hanem más tudományterületek, például a régészet, történelemtudomány, történeti földrajz stb. eredményeire is érdemes támaszkodnunk.

Noha a személynevek kevésbé álltak MEZŐ ANDRÁS kutatásainak középpontjában, írásaiban ez a tematika is teret kap. CS. NAGY LAJOS tanulmánya ennek állít emléket Kriza János gyűjteményét feldolgozva a székely becenév-alkotási módok vizsgálatával (49–62). Az analízis során azt állapítja meg, hogy az *-i* becenévképző a leggyakoribb, s

ezt követi a *-ka* képző megterheltsége. Ezek után pedig sorra veszi az egyes neveket és azok becézett alakjait.

3. Noha nem tartozott a kutatási területeinek fő sodrába, MEZŐ ANDRÁS egy tanulmány erejéig a stilsztika területére is elkalandozott (Hangsúly és hanglejtés, 1967). Az ismertetett tanulmánykötetben CS. JÓNÁS ERZSÉBET műfordítással foglalkozó cikke (37–48) sorolható ebbe a témakörbe, írásában ugyanis az orosz művek neveinek magyarra történő átültetésével foglalkozik. Tanulmánya első felében a folyónevet mint metaforát tárgyalja, s annak a fiktív személynevekben való előfordulását vizsgálja névfordítási szempontból. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar fordítások egyáltalán nem érzékeltetik az *Onyega* folyó nevének jelenlétét *Anyegin* nevében (mivel a fordítók jobbra a kiejtést veszik figyelembe – megjegyzem, helyesírási szabályzatunk is ezt tartja szem előtt a cirill betűs neveknél). A külföldi olvasó hasonlóképp nem érzékeli *Lenszkij* nevében a *Léna* folyó nevét (Pushkin: *Anyegin*), vagy *Pecsorin* nevében a *Pecora* folyót (Lermontov: *Korunk hőse*). Úgy vélem, megállapításai érdekes adalékot nyújtanak a fent említett művek interpretációjához, ám azon megállapításával, hogy ezzel az írók a domináns északi orosz jegyet: a hideg, kemény, sorsát vállaló tipikus orosz személyiséget akarták hőseikben érzékeltetni (39), nem értek egyet, hiszen sem *Anyegin*, sem *Pecsorin* vagy *Lenszkij* nem illik bele ebbe a képbe. CS. JÓNÁS felveti ezeken túl a Moszkva–Párizs metafora el-lentétét is az orosz művekben, amit szintén nem érzékel a magyar olvasó. Ezen az interpretációs nehézségen nagyban segíthetne a fordítás.

4. MEZŐ ANDRÁS írásai többségükben a helynevek általános kérdéseivel foglalkoztak, azon belül is leginkább a belterületi (pl. A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága, 1969), valamint a hivatalos névadással (A magyar hivatalos helységnevéadás, 1982; Adatok a magyar hivatalos helységnevéadáshoz, 1999). E témakör mellett ugyanakkor jelentős szerepet játszik munkásságában a történeti helynévkutatás; e területen egyrészt etimológiai irányultságú írásaival, szótáraival tűnik ki (pl. Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára, 1972). Másrészt a történeti névkutatás MEZŐ nevét alapvetően egy kulturális névtípus, a templomcím-ből alakult helységnevek monografikus feldolgozásával kapcsolja össze (A templomcím a magyar helységnevekben, 1996; Patrocíniumok a középkori Magyarországon, 2003). A következőkben az ezekhez a témakörökhöz kapcsolódó tanulmányokat ismertetem röviden, a hivatalos helységnevéadás kérdésétől az etimológián át a patrocíniumi nevek felé haladva.

4.1. A hivatalos névadás témaköréhez nyújt adalékokat tanulmányával SEBESTYÉN ZSOLT (109–14), aki a kárpátaljai hivatalos nevek változtatási motívumainak vizsgálatát tűzte ki munkája céljául. Írásából megtudhatjuk, miképp hatottak a történelmi folyamatok a hivatalos helységnevek módosulására. Három típusba sorolva tárgyalja a jelenséget: szól a ruszin nevek csoportjáról, melyek szláv hangzásuk ellenére oroszosításon/ukránosításon estek át; elkülönít olyan neveket, melyeknek két változatuk: egy magyar és egy szláv variánsuk ismeretes, s ezek közül a szláv névforma került ki végül győztesen; valamint olyan nevekről beszél, melyeknek csak magyar alakjuk volt, s emiatt a szlávosításuk több nehézségbe ütközött. Szemléltető példaként a szerző számos félrefordításról, illetve hozzá nem értésről tanúskodó névalakot idéz.

A hivatalos helynévadáshoz szól hozzá BÉNYEI ÁGNES is az *-ny* képző helynévalkotó szerepét áttekintve (29–35). BÉNYEI sorra veszi azokat a lehetséges elméleteket, köztük MEZŐÉ is, melyek ezzel a képzővel kapcsolatban felmerültek. Hasonlóképpen a hivatalos névadás témaköréhez kapcsolódik NYÍRKOS ISTVÁN tanulmánya, mely a névvariánsok szerepére hívja fel a figyelmet a hivatalos névadásban (103–7).

ZELLIGER ERZSÉBET a magyarokra utaló neveket vizsgálja ausztriai korpusza alapján (153–64). Ezzel a kérdéssel MEZŐ ANDRÁS is foglalkozott a hivatalos helységnévadás kapcsán: a magyar nyelv kapcsolatai ugyanis természetesen hatással voltak a helynévrendszerre is, így a helynévkutatás nem nélkülözheti a nyelvi érintkezések figyelembevételét sem. ZELLIGER sorra veszi azoknak a településeknek és tájaknak a nevét, melyben magyar eredetű fő szerepelhet. Így területileg három csoportot különít el: a) az egykori nyugat-magyarországi Burgenlandot; b) Bajorország délkeleti, Felső-Ausztria északnyugati részét; valamint c) Alsó-Ausztriát, a Dunától északra eső területeket, s e felsorolt térségek magyarokra utaló településneveit.

Belterületi neveket vizsgál N. CSÁSZI ILDIKÓ és VINCZE LÁSZLÓ tanulmánya. VINCZE LÁSZLÓ a nyelvészeti források áttekintése után az utcák számozásáról, valamint a házszámozás különlegességeiről ír (141–52), N. CSÁSZI ILDIKÓ pedig a moldvai belterületi helynevekkel foglalkozik (93–101), közel 1200 helynevet elemezve több moldvai településről. Megállapítása szerint egyes településeken meglehetősen nagy aránytalanság mutatkozik a belterületi névhasználat kapcsán, azaz az egyes települések belterületi névmintái nem mutatnak egységes képet. Az adatok elemzése során másrészt arra a következtetésre jut, hogy a belterületi nevek többnyire helyfajtajelölő funkciót töltenek be. Úgy gondolom, hogy a helynévadás rendszerszerűségéből következően érdemes lenne ezeknek a jelenségeknek az okát is feltárni: esetleg az idegen nyelvi környezet hatása vagy bármely más elszigeteltséget erősítő tényező állhat a helynévadás efféle különbségeinek a hátterében. Ugyanakkor az utcanévadást – hivatalos jellege miatt – kevésbé az egy csoporthoz tartozó egyének közötti kommunikációs szükség hívta életre, azaz nem feltétlenül jelentkeznek bennük olyan határozottan a természetes helynévadói minták. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ki kellene zárni a belterületi névanyagot a nyelvészeti vizsgálatok köréből, hiszen N. CSÁSZI többször olyan eredményekre, névadásbeli jellegzetességekre bukkan, melyek véleményem szerint minden bizonnyal a magyar nyelvterület keleti térségére jellemzőek: például az *-é* birtokjel vagy a *-k* többesjel preferenciája, vagy éppen az egyrészes nevek használatának megterheltsége. A névmodellek valamelyest tehát bizonyára éreztetik hatásukat a belterületi neveken is, még ha a hivatalos (közterületi) névadás ezt a modellhatást némileg gátolja is.

4.2. A helynévkutatásban a történeti irányultság, azon belül a névfejtés, az etimológia mindig is fontos területnek számított. Ebből maga MEZŐ ANDRÁS is kivette a részét, így például NÉMETH PÉTERREL együtt megszerkesztette „Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtárát” (1972). MEZŐ ANDRÁS pályájának ezen szakaszához kapcsolódik HOFFMANN ISTVÁN írása (63–70): a szerző úgy véli, hogy az etimológia a történeti névkutatás alapvető eszköze, s MEZŐ is eredményesen alkalmazta ezt a szabolcs-szatmári helységnévszótár kialakításakor. Ugyanakkor a hagyományos etimológiai vizsgálatok csupán nyelvi rekonstrukciót végeztek, a denotatív jelentésre a kutatók többnyire nem figyeltek, tehát a valós névszociológiai érték bemutatása nem történt meg a hagyományos név- és szófejtésekben. MEZŐ életművében találkozunk hasonló indíttatású kezdeményezésekkel:

„Közösségi név – mesterséges név” című tanulmányában (1970), valamint „A magyar hivatalos helységnévadás” (1982) című monográfiájában a helynévadás és -használat összefüggéseire is igyekszik rávilágítani. HOFFMANN ezt a vonalat továbbgondolva fejti ki nézetét a névrekonstrukcióval kapcsolatban.

4.3. Hasonlóképpen az egyik fő kutatási területe volt MEZŐ ANDRÁSnak a patrocíniumi nevek vizsgálata: ezt a témát felkaroló munkái új utat nyitottak a névtípus tanulmányozásában. A kérdéskört több fórumon, több publikációjában is érintette. TÓTH VALÉRIA MEZŐ ANDRÁS emléke előtt tisztelgő írása a patrocíniumi nevek nyelvföldrajzi körülményeivel foglalkozik (133–40). Térképein jól láthatók a *Szentistván*, *Szentmárton* típusú településnevek sűrűsödési pontjai, amelyek a Dunántúl bizonyos területein és a székely területeken mutatkoznak erőteljesebbnek. Ennek magyarázataként a szerző több okot is megemlít (például az egyházszervezés területi jellemzőit Magyarországon), de hasonlóképpen nem hallgatja el azokat a tényezőket sem, melyek a helynévstruktúrák elterjedésének vizsgálatát esetleg negatívan befolyásolják (a felhasználható források hiánya, a nyugat-magyarországi településhálózat nagyobb sűrűsége a keleti területekhez képest stb.).

6. A MEZŐ ANDRÁS tiszteletére megrendezett emlékülés, valamint az ott elhangzott előadásokból egybeállított kötet a 13 válogatott tanulmánnyal méltó módon tisztelgő MEZŐ ANDRÁS emléke előtt. Munkásságának sokszínűségét a kötetben szereplő írások tematikája is visszaadja, jelezve, hogy a nagyszerű tudós és ember milyen módon gyakorolt hatást a névkutatásra, mely területeken hagyta ott kézjegyét a tudományos életben, s milyen inspiráló ereje volt írásainak az utódnemzedék kutatási irányainak kijelölésében.

DITRÓI ESZTER

A DUDEN SZEMÉLYNÉV SZÓTÁRAI

ROSA KOHLHEIM – VOLKER KOHLHEIM: Duden Familiennamen
[Duden Családnevek]
Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 2005. 960 lap

ROSA KOHLHEIM – VOLKER KOHLHEIM: Duden Das große Vornamenlexikon
[Duden Nagy utónévlexikon]
3., völlig neu bearbeitete Auflage
Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 2007. 528 lap

1. A színvonalas német nyelvű kézikönyveket közreadó Duden kiadványai közt több névtani kötetet, elsősorban névszótárakat is találunk. (Vö. <http://www.duden.de>.) Az itt ismertetett két mű egyazon, elsődlegesen személynév-kutatóként, különösen a késő középkori német személynévek kutatójaként ismert szerzőpáros munkája. A kötetek a kiadó jelenleg forgalomban lévő személynévszótárait képviselik, melyek a szerzők korábbi, ugyancsak a Dudennél megjelent névszótárait váltották fel a kínálatban.

A két kiadvány figyelmének középpontjában a jelenkori német, illetve a német nyelvterületen használatos személynév-kincs áll, mellyel együtt nagy bőséggel adnak közre idegen eredetű neveket is. A szótári részeket az adott névtípust részletesebben bemutató fejezetek és különböző mellékletek egészítik ki. A két mű tartalma, szerkesztése több hasonlóságot, de számos – és nem csupán a tárgyalt névtípusok jellemzőivel magyarázható – különbséget is mutat. A továbbiakban így külön-külön mutatjuk be őket.

2. Elsőként a terjedelmesebb, ugyanakkor kiforrottabb munkának tűnő családnév-szótárt vesszük közelebből szemügyre.

2.1. A mű rövid előszava a kötet tartalmát összegzi (5–7), a terjedelmesebb bevezető fejezet pedig a névtípust mutatja be az olvasónak (11–60). Tömör névtörténeti áttekintést ad – német viszonylatban – az egyelemű személynévhasználatról, a családnevek kialakulásáról, a névanyag állandósulásáról és hivatalossá válásáról, de kitér a zsidók családneveire és a házassági nevek alakulására is. Ezt követően szól a családnevek alkotás-módjáról, az etimológia, a motiváció és a névjelentés kérdéseiről. Részletezőbb áttekintést nyújt – a német szakirodalmat jellemző – öt fő családnévtípusról (egyénnévből alakult, származásra utaló, lakóhely után kapott, foglalkozás és társadalmi helyzet alapján született, valamint egyéni jellemzőkre utaló nevekből keletkezett családnevek), a foglalkozásra és tisztségre utaló nevek fogalomköreit különös alaposággal is rendszerezve (33–8).

Külön szakasz szól a névformák és a nevek területi megoszlásának változatosságáról; az írásbeli, hangalaki, szóföldrajzi és képzésmódbeli eltérésekről. A 200 leggyakoribb németországi családnevet – a variánsokat külön-külön számítva – az 1996. évi telefonkönyvi gyakoriságuk és részesedési arányuk szerint rendezve, motivációs típusuk feltüntetésével táblázatban is közli (51–2); a regionálisan legjellemzőbb családneveket Németország térképén elhelyezve mutatja be (53). Az abszolút gyakorisági listát itt a foglalkozásnévi eredetű családnevek vezetik. (A magyar családnévanyagban, tanulságos módon, változatosabb a kép: 1–5. Nagy, Kovács, Tóth, Szabó, Horváth; vö. CsnE.) Az élen a Müller áll (1,57%); ezt nagyobb lemaradással követi a Schmidt (1,14%, de más írásváltozataival együtt ennél lényegesen nagyobb arányt képviselne, vö. 27. Schmitt 0,24%, 31. Schmid 0,22% is); ezeket követik a Schneider (0,69%), Fischer (0,60%), Meyer (0,51%, melynek viszont ismét gyakori variánsai is vannak). A névföldrajzi térkép többnyire szintén a Müller elsőségét mutatja, bár például egyes délnyugati régiókban a Huber (országosan 40., 0,19%), északnyugaton pedig némely még ritkább, -sen végű családnév áll az élen: Hansen, Janssen, Petersen (országosan egyaránt 0,01% alatt). Névgyakorisági adatokat a szótárban másutt nem találunk; arra csupán – úgy tűnik – a leggyakoribb 20 németországi családnévre (névvariánsra) vonatkozó névcikkekben utalnak. Adódhat ez részben abból, hogy a Duden több német államnyelvű országnak is szánja kézikönyveit, de abból is, hogy maga a németországi családnév-kutatás is csupán telefonkönyvi adatbázisok alapján dolgozik – a német családnév-atlasz (DFA.) nagyszabású munkálatai is erre épülnek –, így abszolút gyakorisági adatokat nem szolgáltatathat. Mégis sajnálatos lemondanunk itt ezekről az információkról, amelyek magyar viszonylatban pedig – HAJDÚ MIHÁLY nemrég megjelent szinkron családnév-szótárában (CsnE.) – a rendelkezésünkre állnak.

A bevezető fejezet zárásaként az idegen eredetű családnevekről kapunk áttekintést. (A szótári részben számos európai és további idegen nyelvekből származó családnév kap

helyet.) Legjellemzőbb csoportjuk, a szláv eredetűek esetében a kötet ezek főbb típusaira is kitér; mellettük legrészletesebben az újabb időkben megszorodott török családnevekről szól. A többi közt egy bekezdés – a Habsburg-monarchia történeti kereteire, illetve az osztrák családnevyagra való hivatkozással – a magyar eredetű családnevek csoportját példázza (57). Magyar nevet a szótári részben ugyancsak többet találunk, de ott, címszóként már a névhasználatban jellemző, ékezet nélküli változataik jelennek meg (pl. *Farkas*, *Nagy* mellett *Gabor*, *Kovacs*); szócikkeik tartalmilag, szakmailag megbízhatók.

A kötet terjedelmes bevezető fejezetét a névhasználat jogi vonatkozásait (63–4), valamint a szótári rész tartalmát, névcikkeinek felépítését és az alkalmazott jeleket és rövidítéseket számba vevő további rövid fejezetek követik (66–8, 71–4).

2.2. A kötet törzsét alkotó szótári rész (77–751) mintegy 20 ezer névcikket tartalmaz, melynek egyik felét a leggyakoribb 10 ezer németországi családnev, másik felét ezek névváriánsai, valamint a nyelvi, illetve művelődéstörténeti szempontból érdekesebbnek ítélt (pl. névviselei révén ismert) nevek alkotják. (Különös módon a világszerte legismertebbek számítható német családnev, a *Hitler* viszont nem szerepel a címszók közt.) A családnevek mellett a gyakori, jellemző névvégződés is helyet kapnak a címszók közt; így például a német *-mann*, a német vagy szláv *-isch*, a szláv *-a*, a latin *-is*, míg például a fentebb említett *-sen* már hiányzik közülük. Ezek közreadását mindenképpen üdvözlünk, bár helyüket – vagy legalább összefoglaló listájukat – a mellékletek közt praktikusabbnak találhattuk volna.

A névcikkek elsősorban az etimológiára, illetve az alapul szolgáló nyelvi elem jelentésére és a név motivációjára utaló információkat közölnek. A származásra utaló, helynévi alapú nevek esetében – a magyar családnevszótárakhoz hasonlóan – az adott helynevet is lokalizálják. Az egyes nevek magyarázatában szóba jöhető többféle lehetőség természetesen egy szócikken belül jelenik meg (l. pl. a *Fuchs* 'Róka' klasszikusnak számító, a bevezető fejezetben is kiemelt példáján). Névtörténeti vonatkozásokra a szócikkek csak ritkán utalnak, olykor azonban középkori adatot is közölnek. Számos névcikk az adott családnev híres – német, osztrák vagy svájci – viselőire való utalással zárul.

A névcikkek közt gazdag utaló rendszer áll fenn. A szótárban vannak pusztán utaló címszók, de vannak címszókon belüli, egy-egy lehetséges névváriánshoz kapcsolódó utalások is. Egyes címszók az adott alapnév különböző variánsait is számba veszik, olykor pedig az adott alapnévből létrehozott további családneveket, esetleg más nyelvű származékait is (l. pl. a *Simon* címszón belüli különböző, a megfelelő magyarázattal ellátott utaló csoportokat: *Simen*, *Siemon*, *Simmon*; *Simons*, *Siemens*, *Simonsen*, *Simonides*, *Simonis*; *Siem*, *Siems*, *Siemsen*; *Simoneit*; *Schim(m)ang*, *Schim(m)ank(e)*, *Symank*, *Schimanski*, *Schimansky*, *Symanski*, *Szymanski*, *Schimke*, *Schimko*).

Magyar vonatkozású példasort (680–1) emelve ki a szócikkek közül: az *Unger* vagy származásra, vagy a Magyarországgal kereskedelmi, illetve egyéb kapcsolatban álló személy egyéni sajátosságára utaló név; 1326-ban Regensburgban egy *Ott Unger* nevű személyt jegyezték fel. Pusztán ide utaló címszóként szerepel a szótárban az *Ungar*. Az előbbi magyarázatot foglalja össze tömören az *Ungerer* címszó, vesd összeval utalva az *Unger*-re. Az *Ungermann* mint az *Unger* továbbképzett formája kap helyet a kötetben.

Egyes névcikkek mellett a névnek valamely híres viselőjét, illetve a névben megjelenő foglalkozás középkori, metszetes ábrázolását tartalmazó képet találunk. A szótári részben ezek mellett – jóval csekélyebb számban – bizonyos családnevek, pontosabban névcsoportok területi eloszlására, gyakoriságára utaló színes grafikonokat és térképeket is találunk; pl. *König* : *Küng*; *Fleischer* : *Fleischhacker* : *Schlachter* : *Metzger* : *Selcher*. (A német szinkrón családnév földrajzi munkálatok eredményei mindehhez már igen bőséges, sőt egyre bővebb anyagot kínálnak. A hasonló kutatások nálunk még újnak számítanak, l. VÖRÖS FERENC kapcsolódó feldolgoásaiban.) Ezekre az ábrákra a vonatkozó névcikkek szövege is utal, teljes listájukat azonban nem találjuk meg a mellékletek közt.

2.3. A terjedelmes német családnévszótári részt egy „Nemzetközileg ismert nevek” című szótári fejezet – e kiadás újítása – követi (755–95). Ebben mintegy 700, a világ különböző nyelveiből származó, névvisezőik révén ismertnek számító családnév szerepel. A névcikkek itt a nevek kiejtését is közlik – a megelőző szótári részben ez a különböző idegen eredetű családnevek (*Kim*, *Nagy* stb.) esetében sem jelenik meg. Az egyébként a korábbiakhoz hasonló névcikkek *Aalto*-tól (finn építész, 19–20. sz.) *Zurbarán*-ig (spanyol festő, 16–17. sz.) terjednek. Míg a *Hitler* név hiányzik a kötetből, itt a *Mussolini*, *Stalin*, *Mao* is megtalálható. Önálló névcikket kapott a *Bonaparte*, de ide utaló címszóként feltűnik a *Napoleon* is (s kap rövidke magyarázatot az utalt szócikkben; a szerzőpáros utónévkönyvébe egyébként nem került be). A múltbeli személyiségek mellett a kortárs kultúra, közélet számos szereplője is szerepel a fejezetben. Ugyanitt felvett művésznevek is helyet kapnak, így egyaránt címszóként jelenik meg *Molière*, [Marilyn] *Monroe* és *Mark Twain* is. A fejezetbe felvett magyar családnevek: *Bartók* [Béla], *Kálmán* [Imre], *Kertész* [Imre], *Ligeti* [György, osztrák zeneszerző], *Nagy* [Imre, a név magyarázatában a megelőző szótári részhez utalja az olvasót], *Németh* [László, itt viszont nem utal vissza a korábbi önálló szócikkhez], *Petőfi* [Sándor], [Victor] *Vasareli*. Magyar szempontból itt *Ungaretti* olasz költő neve érdemelhet még figyelmet.

A szótári részeket hasznos mellékletek: a műben használt terminusok magyarázó jegyzéke (799–803); az egyénnevi alapú családnevekben szereplő községi elemek *adal*-tól *wolf*-ig terjedő – de egyénnevi példákat (pl. ezek esetében az *Adolf*) nem tartalmazó – szótára (807–11) és a családnevek – pusztán névsorként is terjedelmes – névvégmutató jegyzéke (815–938) követik. Ezek sorát a tematikus egységekre bontott bibliográfia (941–58), illetve a képek forrásjegyzéke zárja. A magyar névtani szakirodalmat itt KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című kötetének angol nyelvű kiadása (*The World of Names*. Bp., 1978) képviseli.

3. A szerzőpáros másik kötete egy ugyancsak terjedelmes keresztnévanyagot feldolgozó szótár, melynek a keresztnévkönyvek mindig jóval szélesebb kínálatában kell egyszerre népszerű és szakmailag is megbízható kiadványként helyt állnia.

3.1. A Duden keresztnévlexikona egy rövid előszót (5–7) követően ugyancsak több, ezúttal az „Előzetes megjegyzések” cím alatt összefoglalt bevezető fejezetet tartalmaz (13–31). Először a jelenkori névadásról, névdivatról, annak aktuális trendjeiről ad képet, a német mellett kitekintve más országok névállományára is (13–7). A keresztnévanyag eredetét tárgyalva részletesebben a germán, a héber és a görög–latin eredetű nevek csoportját

mutatja be (18–24), míg rövidebben szól a reformáció, ellenreformáció és pietizmus szerepéről (vö. pl. *Elisabeth, Xaver, Gottlieb*), valamint az idegen nyelvek névadásának – köztük az irodalmi eredetű neveknek (pl. *Lancelot, Malvina*) – a hatásáról (24, 25). A névállomány szerkezetét, s ennek kapcsán történetét is tárgyaló fejezetet összességében túlzottan tömörnek, illetve kissé hiányosnak érezhetjük egy egyébként reprezentatív szótári igényű, anyagú, terjedelmű kötetben belül. Különösen az újabb, idegen eredetű keresztnemeknek szánt, fél oldalnál is rövidebb szakasz esetében, tekintve a szótár kapcsolódó igen bőséges anyagát. (Vö. mindezt a FERCSIK–RAÁTZ szerzőpáros „Keresztnemek enciklopédiája” című kötete [KnE.] hasonló áttekintéseinek pozitív példájával.)

Külön fejezetet szánnak a szerzők ugyanakkor – dicsérendő módon – a keresztnemek írásmódjának: az általános elvek, a jellemző írásváltozatok, az idegen eredetű keresztnemek és a különböző keresztnév-kombinációk (pl. *Karl Heinz, Karl-Heinz, Karlheinz*) bemutatásának (25–8). Újabb fejezet tárgyalja a névválasztás jogi szabályozásának, illetve a választási szabadságnak a kérdéskörét (28–31), majd ismét egy meglepően rövid, egy lapnál is rövidebb szakasz ad néhány szempontot, javaslatot a névválasztáshoz (31).

3.2. A „Nagy utónévlexikon” címet viselő kötet szótári része előző kiadása óta kétezer névvel bővült, jelenleg 8 ezer német és nemzetközi nevet tartalmaz (35–442). A női és férfinevek elkülönítésében egy itthon eddig ismeretlen módszerrel él. Tekintve, hogy a kötet lapjait – már a benne szereplő képek miatt is – színesen nyomták, a két nem névanyagát a címszók színével különítheti el egymástól (a női nevek vörös, a férfinevek kék színnel nyomva; a névcikkek szövege természetesen feketével). Így egyrészt szembeutnően elkülöníti egymástól a két névállományt, másrészt megkönnyíti a női és férfi keresztnemek etimológiai összefüggéseikhez kapcsolódó utalások követését, s világosan feltárja a két nem névanyagában meglévő egyezéseket is: az alakilag egybeeső (többsnyire etimológiailag is kapcsolódó) női, illetve férfineveket egymás melletti címszókként, számozással is elkülönítve adja közre (pl. a *Chandra, Christel, Leslie* stb. esetében). A címszók a bevett német keresztnemek esetében csupán a hangsúlyt, az újabb idegen neveknél pedig a megfelelő kiejtést is közlik, s kitérnek a ritkább ejtőváltozatokra is.

A névcikkek elsődlegesen a nevek etimológiáját és eredeti közszói jelentését adják közre, olykor névtörténeti, egykori névhasználatra, névdivatra vonatkozó rövid megjegyzésekkel kiegészítve. Számos névcikket a név valamely híres – s ezúttal már a világ bármely részéről való, esetleg az irodalomból ismert – viselőjére, viselőire való utalás zár. (A névcikk többi részétől egyébként meglehetősen célszerűtlen elkülönítéssel: egy kevéssé szembeutnő kis piros csillaggal, melyet következetesen a szöveggel megegyező betűtípusú „Bekannte Namensträger[innen]” terjedelmes formula követ.) A fontosabb védőszentekre – ha vannak – a megfelelő alapnevek esetében utalnak a névcikkek, ezek esetében a névnapokat is közölve („NAMENSTAG:”, kiskapitálissal kiemelve). A védőszenteket többsnyire a híres névviselők közt tüntetik fel, azok hiányában viszont a névcikk egyéb tartalmait követően (ekkor minden tipográfiai elkülönítés nélkül). Az ismert névviselőket olykor a név etimológiájának (*Franz, Franziskus*: Assisi Szt. Ferenc), illetve a névadásban való megjelenésének kapcsán (*Elvis*: Elvis Presley) is említik; többüknek a képe is helyet kap a névcikkek között.

Az egymással etimológiailag összetartozó neveknek bőséges anyagát adja közre a kötet. A *Ferenc* névcsaládjából egyaránt megtalálhatók például a *Francesco, Francisco*,

François, Franjo, Frank, Frankie, Frans, František stb., s ugyanígy a *Frances, Francesca, Francine, Françoise, Franka, Franzine, Franziska* stb. nevek – azaz különböző nyelvű keresztnévek, illetve becéző formák. A *Ferenc* is önálló névcikkkel szerepel köztük, mely szerint az 1960-as évek óta fordul elő Németországban, ismert viselője Fricsay Ferenc karmester. (A *Franciska* nem került be a szótárba.) A legterjedelmesebb névcikket a *Franz* kapja közülük, a szöveg nagyobb részét azonban az ismert névviselek – szentek, irodalmi alakok és más személyek, csaknem mind művészek – teszik ki. Köztük szerepel Liszt és Lehár is (míg a családnévszótárból mindketten hiányoznak). Fényképpel az osztrák költőként feltüntetett Franz Kafka jelenik meg, mellette Francesco Petrarca és Francisco Pizarro képviseli a névcsaládot. A név etimológiáját részletesebben azonban a *Franziskus* névcikkében találjuk meg (a *Franz* alól is ide utalják az olvasót), s a különböző idegen nyelvű megfelelők felsorolása is itt található.

Az egymással alakilag megegyező, de egymástól elkülönítendő keresztnévek külön névcikkeket kapnak, melyeket a nevek előtt feltüntetett indexszámok is megkülönböztetnek egymástól. Ezt találjuk nemcsak a férfi–női névpárok kapcsán (l. fentebb), de más esetekben is. Pl. *Janka*, 2 névcikk: magyar, illetve lengyel és cseh becézője a *Johanna* névnek; *Indra*, 5 (!) névcikk: egy férfi és négy női név stb. Ugyanakkor pl. a *Marischka* mint a *Maria* vagy *Marina* orosz nyelvű becézője, illetve a magyar *Mariska* (ez külön címszóként is szerepel) németesített változata egyetlen címszót alkot a kötetben.

A szótárban számos magyar keresztnév található, s nemcsak azok, melyeket több idegen nyelvű keresztnévszótárban is megtalálunk (pl. *Ilona*). A magyarként jelzett nevek az egyházi keresztnévkincséből (*András, Katalin*), germán eredetű neveink köréből (*Edit, Vilmos*) és a kifejezetten magyar nevek állományából (*Ilma, Zoltán*) egyaránt származnak. Ezek egy részéről megtudjuk azt is, hogy az utóbbi évtizedekben tűntek fel a németországi névanyagban (*Ferenc, Tamás*), más részükről ez sem látszik valószínűnek (*Jenő*). A szótár magyar szakirodalomként egyébként a LADÓ-BÍRÓ-féle „Magyar utónévkönyv”-et jelöli meg a kötetvégi irodalomjegyzékben, előszava szerint pedig VINCZE LÁSZLÓ szakmai tanácsaira támaszkodott a magyar nevek vonatkozásában.

A szótári részben a névcikkek és a híres névviselek képein kívül névgyakorisági táblázatok: 2004–2005-ös, különböző országokból származó, illetve az 1900–2000 közötti időszakokból vett, németországi adatok is szerepelnek. Mellettük néhány kisebb, a névhasználat egyes kérdéseiről írott keretes szöveg is feltűnik a szótár lapjain. Ezek elhelyezése a kötetben teljesen esetleges, gyakorlatilag illusztrációként kapnak helyet. Felhasználásukat megkönnyíti, hogy a kötetvégi mellékletek közt e táblázatok és keretes szövegek jegyzéke is helyet kap (517–8). Ugyanakkor jobb lehetett volna ezeknek eleve a mellékletek, illetve a bevezető fejezet keretei közt adni helyet.

3.3. A szótári részt különböző mellékletek követik. Elsőként, formailag még a szótárhoz kapcsolódóan a kiejtések megadásában használt fonetikai és egyéb jelek, illetve a rövidítések jegyzéke (443–5). A mellékletek zömét a különböző névmutatók alkotják (447–518), melyek egyébként nem teljesek, ugyanis bizonyos névváriánstípusokat mellőznek (vö. 447). Először csupán három sajátos eredetbeli csoport: a bibliai, a görög és római mitológiából, valamint a német mitológiából származó keresztnévek jegyzékeit találjuk meg, ezúttal női és férfinevekre bontott listák formájában (449–51). Különös módon

külön helyet kapnak a kötetben a női és a férfi keresztnévek egymástól elkülönített, normál betűrendes puszta névlistái is (453–69, 470–84). Ezeket a keresztnévanyag névvégmutató jegyzéke követi, melyben a férfi és a női keresztnévek már egyetlen listában, ám mindenféle (pl. színekkel való) megkülönböztetés nélkül, azaz egy legkevésbé sem lényegtelen szempont mellőzésével szerepelnek (487–516).

A kötetet a táblázatok és keretes megjegyzések már említett jegyzéke és a tematikus csoportosításban közreadott bibliográfia (521–7), illetve a képek forrásjegyzéke zárja.

4. A két kötet gazdag címszóanyagot dolgoz fel szinkrón személynévszótár, illetve a nagyközönségnek is szánt kézikönyv formájában. Német és más nyelvekből származó neveket is nagy számban tartalmaznak, így többirányú felhasználására nyújtanak lehetőséget a külföldi szakirodalomhoz csak esetlegesen hozzáférő magyar kutató számára.

Szakmailag jól megalapozott, de egyúttal közérthető, az érdeklődő nagyközönség számára is vonzó formában közzétett munkákról van szó. A névcikkek a legjellemzőbb névszótári tartalmakat – etimológia, jelentéstartalom – közlik; a pusztán névtörténeti vonatkozásokra kevésbé – s olykor kissé esetlegesen – térnek ki. A híres névviselek felvétele kifejezetten a népszerű névkönyvekre jellemző vonásuk, melyet újabb hazai keresztnév-könyveinkben is egyre gyakrabban láthatunk. (Legújabb családnévszótárunk, a CsnE. eredetileg egyébként szintén tervezte ezek felvételét, végül gyakorlati megfontolásokból tekintett el tőlük.) Az utalók gazdag rendszere biztosítja az eligazodást a sokfelé ágazó összefüggések, névcsaládok, rokon nevek és névváltozatok bonyolult világában.

A színes nyomdatechnika a képekkel, ábrákkal együtt nemcsak a kötet megjelenésének válik előnyére, de a szótári részek, a névcikkek megszerkesztésében is jól alkalmazható – bár nem teljesen kihasználta – lehetőségeket teremt. A névcikkek struktúrája egyébként – legalábbis az utónévkönyv esetében – ezekkel együtt sem lett igazán jól átlátható. A névcikkek tartalmáról természetesen írnak a szerzők előljáróban, de szerkezetük részletes bemutatását ugyancsak hiányolhatjuk a két szótárból.

A kötetek törzsét jelentő szótári részeket hasznos – bár olykor vitatható arányérzékkel összeállított – bevezetők és mellékletek egészítik ki. Kutatóként örömmel fogadhatjuk például a mellékelt névvégmutató jegyzékeket – ilyenek közreadása újabban, a számítógépes lehetőségek javulásával nálunk is gyakoribbá vált –, míg ezek a nem szakmai közönség számára talán kevésbé bizonyulnak hasznosíthatónak. Érdekes, hogy bár egyazon kiadó ugyanazon szerzőpáros által készített hasonló jellegű szótáiról van szó, a két kötet szerkezete ott is eltérhet egymástól, ahol kézenfekvő – és könnyen megvalósítható – lett volna az egységesség. (L. pl. a szótári részt megelőző szakaszok struktúráját, a szótári részben közölt jelek és rövidítések jegyzékének elhelyezését, vagy akár a két kötet kissé eltérő – a fejezetek címét közlő önálló lapokat is érintő vagy kihagyó – lapszámozási gyakorlatát.)

Az ismertetett névszótárak lexikográfiai szempontból is tanulságosak, különösen, hogy méretükben és jellegükben itthon nem létező névszótártípust képviselnek. Még fontosabbak lehetnek azonban számunkra a bennük foglalt tömör, szakszerű névtani információk miatt, melyek a magyarországi családnévanyag idegen eredetű részének és rohamosan gazdagodó keresztnévállományunk újabb egyedeinek vizsgálatában lehetnek segítségünkre.

**ALBRECHT GREULE: ETYMOLOGISCHE STUDIEN ZU
GEOGRAPHISCHEN NAMEN IN EUROPA.
AUSGEWÄHLTE BEITRÄGE 1998–2006.**

[Etimológiai tanulmányok az európai földrajzi nevekről.

Válogatott tanulmányok 1998–2006]

Regensburger Studien zur Namenforschung 2.

Hrsg.: WOLFGANG JANKA – MICHAEL PRINZ

Edition Vulpes, Regensburg, 2007. 264 lap

1. ALBRECHT GREULE, a Regensburgi Egyetem professzora 2007-ben ünnepelte 65. születésnapját. Kollégái ebből az alkalomból legújabb írásaiból összeállított tanulmánykötetet adtak ki. A könyv a 2004-ben indított „Regensburger Studien zur Namenforschung” [Regensburgi Névtani Tanulmányok] című sorozat második darabjaként jelent meg.

Az ünnepelt munkáiból összeállított könyvet a szerkesztők hat tematikai súlypont köré rendezték. Az első négy fejezet jórészt elméleti tanulmányokat tartalmaz: a víznevekről írott általános áttekintéseket, a német nyelvterület egy-egy régiójában végzett vizsgálatokat a víznevek rétegződéséről, képzőmorfémával létrejött víznevekről szóló dolgozatokat, valamint a víznevek és egyéb névtípusok kapcsolatát tárgyaló írásokat. A kötet második részébe GREULE egyes neveket, névcsoportokat elemző, etimológiai tárgyú tanulmányai közül válogattak a szerkesztők.

2.1. A könyv nyitó tanulmánya „Geschichte und Typen der deutschen Gewässernamen” [A német víznevek története és típusai] című dolgozat (9–17), melyben GREULE a német víznévrendszer elemeinek általános, több szempontú osztályozási lehetőségét mutatja be gazdag példaanyaggal szemléltetve. A víznevek definíciójáról írott részben a neveket denotátumuk fajtája alapján határozza meg. A morfológiai típusokról szóló fejezet alapja a német névtani irodalomban szokásos felosztás: egyszerű (köztük képzett) nevek, összetétellel létrejött nevek és redukciós formák alkotják a fő csoportokat. GREULE valamennyi bő példaanyaggal illusztrálja; legrészletesebben a német víznévrendszerre leginkább jellemző összetételeket jellemzi, bemutatva a legelterjedtebb alaprészeket és bővítményrészfajtaikat. A szemantikai típusok között a német eredetű víznevek tipikus névadási motivációit tárgyalja, míg a történeti részben a német nyelvterületen feltárt víznévrétegeket mutatja be a legújabb német rétegtől a ma ismert legrégebbi óeurópai réteg felé haladva.

2.2. A kötet település- és kultúrtörténeti szempontból legérdekesebb írása a „Gewässernamen als Spiegel der Kulturlandschaft” [A víznevek mint a kultúrtáj tükrözői] című tanulmány. Ezzel a dolgozatával GREULE egy alig kutatott területre irányítja a figyelmet: JOST TRIER munkáin kívül a víznevek és a kultúrtáj kapcsolatával ez idáig nem foglalkoztak a névkutatók. A hiány okát a szerző leginkább abban látja, hogy a német víznév kutatás nem kellően interdiszciplináris: túlságosan a morfológia és az általa egyoldalúnak ítélt

etimológia felé fordult („zu viel Morphologie und zu viel einseitige Etymologie”; 19), míg a történeti pragmatikai megközelítés alig jellemzi a vizsgálatokat. A szerző szerint célszerű lenne a kutatások során a következő alapkérdésekből kiindulni (a korai névadást illetően is): miért nevezik el egyáltalán az emberek a folyóvizeket, illetve milyen motivációk alapján és mikor kapnak nevet a vizek. Ez utóbbi kérdésre válaszolva a tanulmány következő fejezetében GREULE azt feltételezi, hogy a folyóvizek elnevezése az emberiség letelepedésével kezdődhetett meg, legkorábban tehát a neolitikumban (21).

A természeti (Naternamen) és műveltségi nevek (Kulturnamen) néhány korábbi definíciójának áttekintése, valamint a névadási motívumok rendszerezési lehetőségeinek ismertetése során GREULE arra a megállapításra jut, hogy a víznevek területén sem a természeti és műveltségi nevek, sem pedig a német névtani irodalomban elfogadott elsődleges, másodlagos és harmadlagos névadási motívációk között nem lehet egyértelműen különbséget tenni. Ennek alátámasztására a legrégebbi víznévréteg, az óeurópai víznevek alapszavainak köréből hoz példákat: például az indoeurópai **kar-* ’kő’ jelentésű tő a köves medren, parton túl kötöttest is jelezhet, míg a **salā-* ’só’ közszó a sóbányászat, sószállítás emlékét is őrizheti. (Megjegyzendő, hogy az óeurópai neveket KRAHE és követői abba a csoportba sorolták, amelyeknek a névadási motívuma a vízfolyás valamely természetes jegyét ragadja meg, etimológiai jelentésük pedig gyakran csupán ’víz’).

Az ilyen, többféle motivációhoz is köthető alapszavakon túl GREULE ide, az általa funkcionális megnevezéseknek hívott csoportba sorolja az olyan tulajdonságra utaló neveket is; mint a víz színe, gyorsasága, mert az ilyen jellegű nevek a térbeli tájékozódást szolgálják. Ugyanilyen indokok miatt kerülhetnek ide a településre utaló víznevek is.

A dolgozat összefoglalásaként a vizek névadási motívációinak eddigi osztályozása helyett GREULE egy új, hármas felosztást javasol: a) a vizek ’víz’-ként történő naiv megnevezése; b) a vizek minősítő, tulajdonságjelölő megnevezése, c) pragmatikus megnevezések aszerint, hogy mire használják az emberek a megnevezett vizet.

3. A tanulmánykötet második nagyobb egységébe olyan tanulmányokat rendeztek a szerkesztők, amelyek a német nyelvterület egy-egy vidékének víznévanyagát tárgyalják.

A német víznévi, de általában a helynévi irodalomban is jellegzetes, gyakori téma egy-egy régió ún. névrétegeinek a vizsgálata, azaz annak feltárása, hogy a terület helynevei milyen nyelvekből származtathatók, illetve milyen – egymást követő – névadó népcsoportokhoz köthetők. (Az újabb magyar névtani irodalomban ez a tematika leginkább KISS LAJOS munkásságában jelenik meg.)

A kötetben négy régió víznévrendszerének nyelvi rétegződését vizsgáló írások szerepelnek: „Gewässernamenschichten in Nordostbayern” [Víznévrétegek Északkelet-Bajorországban] (29–36), „Gewässernamenschichten im Flußgebiet der Lahn” [Víznévrétegek a Lahn vízgyűjtő területén] (37–51), „Die Flußnamen Württembergs: Ergebnisse und Probleme ihrer Erforschung” [Württemberg folyóvíznevei: kutatásuk problémái és eredménye] (53–61), „Beobachtungen zur Gewässernamenschichtung in Sachsen-Anhalt” [Megjegyzések Szász-Anhalt víznév rétegződéséhez] (64–77).

Az első három tanulmány szerkezetében, tárgyában nagyban hasonlít egymáshoz: a vizsgált területek vízneveinek etimológiai rétegződését vizsgálják fordított kronológiai rendben, azaz a legújabb rétegtől a feltételezett legrégebbi felé haladva: Bajorországban német (illetve frank vagy bajor), germán, szláv, kelta réteget, szláv és germán előtti (nem kelta) névcsoportot, valamint az egyes nyelvek szétválását megelőző indoeurópai

(voreinzelsprachlich-indogermanisch) rétegeket feltételez; míg a Lahn vízgyűjtőjére GREULE kutatásai szerint a szláv réteg kivételével ugyanezek jellemzők. Württemberg vízneveinek vizsgálata során megállapítja, hogy noha Württemberg teljes területe a limesen belül feküdt, a víznévrendszerben a rómaiaknak semmilyen nyoma nem mutatható ki (54–5).

A fejezet negyedik darabja az előző írásokhoz képest erőteljesebben érint elméleti kérdéseket is: egy víznévkönyv tervéről, ennek kapcsán általában a víznévkönyvek összeállításának problémáiról számol be a szerző. A nehézséget GREULE szerint a vízneveknek a szótárírásban tapasztalható vitatott megítélése okozza: a német irodalomban hagyományosan a dülőnevekhez sorolják őket, ugyanakkor „megfejtésük általában meghaladja a dülőnévkutatók erejét” (63), továbbá sok esetben a településnevektől sem lehet egyértelműen elhatárolni őket. Mivel a víznevek a névfajták rendszerében meglehetősen sajátos pozíciót foglalnak el, GREULE tárgyalásukat is a névkönyvek önálló típusában, a víznévkönyvekben tartja elképzelhetőnek. A tanulmány végén GREULE próbanévcikkben mutatja be, milyen információkat milyen szerkezetben kíván közölni a tervezett munkában.

Szintén ebben a fejezetben szerepel az az írás, amely a germán–balti finn nyelvi kapcsolatok egy eddig nem kutatott, speciális területét, a vizet jelentő szavak (Wasserwörter) kölcsönzését vizsgálja: „Entlehnte »Wasserwörter« in den ostseefinnischen Sprachen und die frühgermanische Hydronymie” [Kölcsönzött „vízszavak” a balti finn nyelvekben és a korai germán víznévrendszer] (79–86).

4. Külön egységben kapott helyet GREULE három, a névképzést elemző dolgozata. A „Die Rolle der Derivation in der altgermanischen Hydronymie” [A képzés szerepe az ógermán névrendszerben] (87–99) című tanulmány (egy általános bevezető után) három példatövön mutatja be, mely képzőmorfémák vettek részt az ógermán víznévrendszer kialakításában. Ezek a toldalékok jelentős átfedést mutatnak az ógermán közszavak képzésében részt vevő morfémarendszerrel, így GREULE arra a megállapításra jut, hogy ebben a korszakban nincs specifikus hely-, illetve víznévképzőrendszer.

A fejezet másik két tanulmánya egy-egy konkrét képzőmorféma, az *-m* és az *-nd* képzők működését, illetve a velük képzett neveket vizsgálja: „Mit *-m*- suffigierte germanische Gewässernamen” [Az *-m*-mel képzett germán víznevek] (101–8), „Namentypen und Namenräume. Das Suffix *-nd*- und seine Varianten in germanischen Ortsnamen” [Névtípusok és névterek. Az *-nd* képző és variánsai a germán helynevekben] (109–22).

5. A víznevek és az egyéb névfajták közötti kapcsolat a témája a kötet következő, négy tanulmányt magában foglaló egységének. A „Flussnamen als Gebiets- und Personengruppennamen” [A folyóvíznevek mint táj- és embercsoportnevek] (123–9) című írás ugyancsak egy ez idáig kevésbé kutatott területet érint. A három terminus (hidronima, chrononima, ethnonima) definícióját követően számba veszi azokat a morfológiai lehetőségeket, amelyek segítségével egyik kategóriából a másikba léphetnek a nevek, majd pedig gazdag példaanyaggal szemlélteti a változási folyamatok típusait. GREULE az ilyen irányú kutatások fő eredményének azt tekinti, hogy a korai időszakból nem adatolható víznevek egykori formája is rekonstruálhatóvá válhat, ha az tájnévben vagy csoportnévben fennmaradt.

A „Flurnamenforschung als Gewässernamenforschung” [A dülőnévkutatás mint víznévkutatás] (131–9) című dolgozatban az előző fejezet egyik írásában már megszólaltatott téma köszön vissza: közöljenek-e a dülőneveket tartalmazó helynévtárak (német

terminussal dülönévkönyvek, azaz Flurnamenbücher) vízneveket is, vagy célszerű a vízneveket inkább külön névtárakban megjelentetni. Több dülönévkönyv áttekintése során GREULE azt állapítja meg, hogy minél nagyobb terület dülönévanyagát dolgozza fel egy névtár, annál kevésbé jelennek meg benne víznevek. GREULE e helyütt is az ún. víznévkönyvek megalkotása mellett érvel, és elsőként Thüringia víznévanyagának feldolgozását javasolja, mert az „rövid idő alatt megvalósítható” (131).

A tanulmány központi kérdése, hogy hogyan jelenjenek meg a víznevek a tervezett névkönyvben, hogyan lehet a más névfajtákhoz fűződő bonyolult kapcsolatrendszerüket is ábrázolni. GREULE szerint a víznevek, dülönévek és településnevek összefonódásait a különböző névfajtákat közlő névtárak közötti gazdag utalásrendszerrel lehetne megjeleníteni. Konkrét elképzeléseit GREULE ebben az írásban is próbánévcikkkel szemlélteti.

Bizonyára az előzőekhez kapcsolódó témája miatt került be ebbe az egységbe GREULE egy ismertetése is: „Flurnamen und Gewässernamen. Beobachtungen am Südhessischen Flurnamenbuch” [Dülönévek és víznevek. Megfigyelések a dél-hesseni dülönévkönyv kapcsán] (141–7).

Az „Ortsnamen als Sprachgeschichtsquelle” [A helynév mint nyelvtörténeti forrás] (149–58) című dolgozatban az előbbiekhöz képest általánosabb tematika jelenik meg: nem csupán a víznevek, hanem általában a helynevek nyelvtörténeti forrásértékét vizsgálja GREULE. Legjobban hasznosíthatónak a településneveket tartja, mert azok évszázadokon át is fennmaradhatnak, így a kutató számára jól felhasználható adatsorokat szolgáltatnak. Ugyanígy értékesek a folyóvíznevek is, mert a szállításban és a tájékoztatásban betöltött szerepük miatt gyakran szintén nagyon régiek.

A helynevek jelentős előnyének látja a szerző a nyelvtörténeti felhasználás során a lokalizálhatóságot, ugyanakkor több, a nevek elemzése, értékelése során fellépő nehézségre is felhívja a figyelmet. Ilyen például a nevek által jelölt denotátumok azonosíthatósága mai objektumokkal, az írott adat hangtani interpretációja és a nevek megfejtethetősége. Konkrét példákkal szemléltetve, a következő jelenségek, folyamatok feltárásában mutatja be GREULE a helynevek nyelvtörténeti forrásértékét: hangfejlődési tendenciák, régi derivációs típusok, valódi és nem valódi összetételek, flexiós morfológiai formák, eltűnt közszók, szubsztrátumnyelvekből származó helynevek.

6. A kötet két utolsó fejezetébe a szerkesztők etimológiai vizsgálatok eredményeit közlő írásokat gyűjtötték: egyes nevek, illetve azonos töre visszavezethető névcsoportok eredetét kutató dolgozatokat. Ebben a fejezetben kapott helyet az a tanulmány is, amelyben GREULE két nyelvtörténeti, kontaktusnyelvészeti terminus, a *vorgermanisch* ('germán előtti') és a *vorindogermanisch* ('indogermán előtti') definícióját fogalmazza meg, illetve köznévi, hely- és víznévi példákkal illusztrálva felsorolja azokat a szubsztrátumnyelveket, amelyek mai ismereteink alapján ebbe a két névcsoportba tartozhattak (*Vorgermanisch und vorindogermanisch*, 175–80).

7. A GREULE professzor 65. születésnapjára kiadott tanulmánykötetben az ünnepeltnek egy szűk évtized alatt publikált 26 írását szerkesztették össze kollégái. A dolgozatok középpontjában kevés kivétellel a víznevek állnak, mégis szerteágazó, gazdag tematikájú gyűjteményt vehet a kezébe az olvasó: az elméleti jellegű áttekintésektől a jövőbeli kutatások tervein át az egyes nevek eredetét feltáró részletkutatásokig számos

műfaj és téma képviseli GREULE tekintélyes életművét. Az ünnepelt további munkájához ez úton is sok sikert kívánok, közelgő, immár 70. születésnapjához pedig tisztelettel gratulálok.

PÓCZOS RITA

SILVIO BRENDLER: NOMEMATIK

[Nomematika]

Baar Verlag, Hamburg, 2008. 448 lap

A kötet – melynek alcíme „Identitätstheoretische Grundlagen der Namenforschung (insbesondere der Namengeschichte, Namenlexikographie, Namengeographie, Namenstatistik und Namenstheorie)” azaz „A névkutatás azonosságelméleti alapjai (különös tekintettel a névtörténetre, névlexikográfiára, névstatisztikára és névelméltre)” – egyaránt felhasználható névkutatók, elméleti nyelvészek és nyelvfilozófusok számára is, mivel első ízben foglalkozik behatóan a névazonosság kérdésével. A legtöbb nyelvész találkozott már a névazonosság problematikájával, vagyis azzal a névelméleti kérdéssel, hogy két név mikor tekinthető azonosnak, mikor egymás valamiféle variánsának, és mikor két különböző névnek. Mikor beszélhetünk teljes azonosságról két forma között, mikor van szó inkább csak etimológiai (eredetbeli) vagy szemantikai azonosságról (azonos jelentéstartalom), és mikor homonímiáról (azonos leírt vagy kiejtett forma).

Az igen produktív német kutató, SILVIO BRENDLER „Nomematik” című könyvében ennek a témának a mélyére ás. A nomematika elmélete segítségével lehetségessé válik leírni és tanulmányozni a névazonosságot és a különböző típusú névhasználatokat. BRENDLER a névazonosságot (másképpen onímiát vagy izonímiát) így definiálja: egy és ugyanazon névnek a kommunikáció, azaz a nyelvhasználat különböző időpontjaiban való előfordulása, mely tehát nem tévesztendő össze sem az etimológiai, sem a formai, sem pedig a funkcionális (referenciális) azonossággal.

A tudománytörténeti áttekintésben BRENDLER kiemeli, hogy VOLKER KOHLHEIM már 1977-ben foglalkozott e témával a jelen könyvhöz hasonló módon (és használta már a *noméma* és *allonom* kifejezéseket is a bemutatott rendszer egységeinek megnevezésére a *fonéma* és *allofon*, *morféma* és *allomorf* mintájára). Más kutatók is, főleg németek, jelentősen hozzájárultak a témához. BRENDLERnek így bizonyos értelemben több elődje is van, de senki sem mutatta be a témát olyan kidolgozottan és részletesen, mint ő. A *nomematika* kifejezést maga BRENDLER vezette be 2003-ban írt munkájában (Methoden der Zunamenkunde). A szerző megállapította, hogy bár e korábbi nomematikus kísérletét jóindulattal fogadták a nyelv kutatók (vagyis elfogadó kritikát kapott), de nem hozott nagy áttörést. Az irodalomban is kevés a nyoma; ezen szeretne e művével változtatni. Ezért dolgozott ki egy nagy és szisztematikus nomematikát, ami szándékai szerint az onomasztika alapvető elmélete, modellje lesz. A 2. fejezetben tér ki a cím magyarázatára: a *nomematika* elnevezést azért tartja célszerűnek, mert a szintén lehetséges *onomatológia* összetéveszthető lenne az *onomasztiká*-val. A másik érv a *nomematika* mellett, hogy

egybecseng az egyéb nyelvészeti tudományterületek nevével, pl. *grammatika*, *szemantika*, *pragmatika*, valamint rugalmas és könnyen fordítható más nyelvekre (*nomematics*, *nomématique*, *nomematika*).

Első, felületes átlapozásra valójában nem derül ki, hogy BRENDLER vaskos munkája a nevekről és a névkutatásról szól. A mű törzsszövegének egyharmada formulákból, számok hosszú sorából, rövidítésekből, grafikus szimbólumokból áll. Ez kezdetben meglehetősen ijesztő lehet egy hagyományosan humán műveltségű névkutató számára, ám a bevezetés (25–52) és a tudománytörténeti áttekintés az első fejezetben (53–80) lehetővé teszi a türelmes olvasónak, hogy befogadja a következő fejezeteket. Segítségére lehet ebben a kötet végén lévő 70 oldalnyi függelék (321–71), irodalomjegyzék (393–419), valamint név- és tárgymutató (421–48) is.

A könyv nyelvelméleti bevezető részeiben a szerző a nomematika neurológiai és pszichológiai megalapozását is érinti, valamint hangsúlyozza elmélete kompatibilitását más nyelvelméletekkel is. Kiindulópont lehet BRENDLER nomematikájához a nyelv hierarchikus szerkezete (közelebbről az, hogy a névrendszer a nyelvi rendszer egy alrendszere). Mintegy ellenpárként az egyéb nyelvek *fon*, *graf*, *morf* stb. kifejezéseihez BRENDLER szó- és névszinten a *lex* és *nom* kifejezésekkel dolgozik. A variánsokat általában az *allo-* előtaggal (pl. *allofon*, *allonom*) nevezik meg. Ezenkívül – hogy a jelenséget egy magasabb, absztrakt szinten ragadjuk meg – használja az *archi-* előtagot, mint az *archinom* vagy *archiallonom* esetében. A kifejtésben és a formulákban a különböző szintek képviselőit grafikusán jelöli olyan ismert jelekkel körülvéve, mint a balra, illetve jobbra irányuló ferde vonal és a kapcsos zárójel: egyetlen jel szerepel például a $\backslash \text{lex} \backslash$ és $\backslash \text{nom} \backslash$, két jel az $\backslash \text{allex} \backslash$ és $\backslash \text{allonom} \backslash$ és három jel a $\backslash \text{lexem} \backslash \backslash$ és $\backslash \text{nomem} \backslash \backslash$ esetében. A jel félkövérése az archiváriánsokat jelöli. Egy $\{\{\{\text{archimorfémá}\}\}\}$ -nak három félkövér kapcsos zárójele van mindkét oldalon, míg a szokásos morfémának hasonló a jelölése, csak nem félkövéren. Más matematikai eredetű és gyakran használt jel az $=$, aminek a jelentése „hasznoló vmihez”, illetve „azonos vmivel”. A $\equiv$ azt jelenti, hogy „azonos vmivel”, az $\neq$ pedig: „nem hasonló, illetve nem azonos”. Továbbá van a $\sum$ és a $@$ aláhúzva: „referál vmire” és „vmiként specifikálva”. Szerencsés módon e jelzések magyarázata megtalálható a könyv elején (24–5).

A fent említett jelölések mellett a könyvben általánosabb rövidítéseket is találunk: N = név, W = Wortlaut (kb. 'hangzó forma'), P = fonológiai szerkezet, R = realizáció, K = konkretizáció, IO = információmennyiség a megnevezett tárgyhoz. Egy bizonyos kombinációja a különböző tulajdonságoknak, tényezőknek együtt ad értéket egy névnek. Két formula, amely azonos értéket ad, jelenti az azonosságot. Más kombinációk más értéket adnak, így következésképp a nemazonosság felé mutatnak. Összefoglalóan, a formulák azokat az azonosságelméleti alapokat illusztrálják (az alcím szavait idézve), melyek segítségével eldönthetjük, hogy a névidentitás fennáll-e vagy sem.

A könyv igen szigorúan és szisztematikusan van felépítve, ez megkönnyíti a használatát. A tartalomjegyzék és a rövidítéslisták után következik a bevezetés, a tudománytörténeti áttekintés (53–80), valamint egy általános fejezet a nomematikáról mint elméletéről (81–170). A 3–7. fejezetben az elméletet a nevek öt kategóriájára alkalmazza a szerző: településnevek, határnevek, víznevek, növénynevek és személynevek. (Zárójelben megemlíthetjük, hogy BRENDLER a növénynév fogalommal valójában egyedi növénynevekre utal, pl. *Heinrich de Lange*, amely egy ismert kaktusz neve Sachsenben.) Az öt fejezet egyformán épül fel, hasonló alcímekkel (a személynevekről szóló fejezetet véve illusztrációként):

1. A személynév-azonosság mint probléma; 2. A nomematika mint megoldás a problémára; 3. A személynévek mint nomematikus egységek; 4. A személynév-azonosság mint kapcsolat a nomematikus egységek között; 5. Konzekvenciák a személynév kutatás számára.

Az összefoglalás után egy 70 oldalas függelék következik (321–91), melyben jó néhány példát találunk különböző, használatban lévő nevekre, melyekre alkalmazható BRENDLER nomematikus teóriája. A példák az internetről származó lapkivágásokban és képernyőfotókban találhatók, néha csak szöveg, néha képek is a megfelelő linkekkel hivatkozva. Minden példa mellett áll egy jelzés, amely részben azokból a betűrövidítésekéből áll, melyeket a névkategóriákra alkalmazott a formulákban (pl. SN: Siedlungsnamen = településnév), részben egy rövidítés, amely mutatja, hogy mely példák/klípek tartoznak össze és melyek építenek összehasonlítható sorozatokat. Például a PN-L3a kivágás az *Erik Heckel* személynévről szól, ahogyan a PN-L3b és PN-L3c is. A példák általában bemutatják a kategóriákat, de semmilyen példa sincs a Pfn (Pflanzennamen) rövidítésre. Ehelyett az egész példagyűjtemény egy nagy csoport BN rövidítésű kivágással kezdődik, amely rövidítést egyébként nem alkalmaz máshol, és amely úgy néz ki, mintha a n. *Baumnamen*-re (fánév) utalna. De hogyan függ össze ezen függelék a könyv szövegének többi részével? Mi az pontosan, amit BRENDLER mutatni akar az olvasóinak? Az olvasó jogosan hiányolhatja itt a magyarázatot.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: kétség nem fér hozzá, hogy SILVIO BRENDLER rendkívül olvasott, kreatív és elméletileg igen képzett kutató. Az elmélet használhatóságát azonban áttekinteni jelenleg igen nehéz, akárcsak a jövőjét és hatását megjósolni. Szívesen látnám a nomematikát gyakorlatilag is használhatóvá téve, sőt konkrét magyar névanyagra alkalmazva, de még remélni sem merem, hogy ilyen belátható időn belül bekövetkezhet.

BÉNYEI ÁGNES

MNOHOTVÁRNOST A SPECIFIČNOST ONOMASTIKY IV. ČESKÁ ONOMASTICKÁ KONFERENCE, 15.–17. ZÁŘÍ 2009, OSTRAVA

[A névtan sokszínűsége és sajátossága. IV. Cseh Névtudományi
Konferencia, 2009. szeptember 15–17.]

Szerkesztette: JAROSLAV DAVID – MICHAELA ČORNEJOVÁ – MILAN HARVALÍK
Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě – Ústav pro jazyk český
AV ČR, Ostrava–Praha, 2010. 522 lap

1. A kötet a 2009. szeptember 15–17. között Ostravában tartott IV. Cseh Névtudományi Konferencia előadásait adja közre.

A kiadványt RUDOLF ŠRÁMEKnek a konferencia résztvevőihez intézett személyes hangú levele nyitja (11–3). Ezt követően MILAN HARVALÍK méltatja két, jubileumát ünneplő névkutatót (a 75 éves NADĚŽDA BAYEROVÁ és a 80 éves IVAN LUTTERER) munkásságát (14–8). Ezután következtek a névtani előadások. Hét ország 64 nyelvésze ismertette az általa feldolgozott témát angol, német, lengyel, cseh és szlovák nyelven. A résztvevők

kétharmada Csehországból és Lengyelországból érkezett, valamint 13 szlovákiai, egy-egy magyar, osztrák, német és orosz előadó mutatta be kutatásait a konferencián.

2. Az előadások harmada **személynevekkel** foglalkozik. ELŻBIETA BOGDANOWICZ lengyel nyelvész a sajtó által alkotott személynevek szemantikáját és alkotásmódjait vizsgálja (ilyen például a *Billary* név, mely Bill és Hillary Clinton közös politikájára utal) (73–81). MIROSLAV KAZÍK a férjezett nők élőnyelvben használatos személyneveit vizsgálja a szlovákiai Ótura (Stará Turá) egyik városrészében (233–41). IVANA KOPÁSKOVÁ szintén az élőnyelvben használatos személynevekkel foglalkozik (274–82). Két település, Karásznó (Krásno nad Kysucou) és Erdőtká (Oravská Lesná) női neveit hasonlítja össze.

Több nyelvészt foglalkoztatott a személynevek és az etnikum kapcsolata. MAREK BOHUŠ írásából (82–8) megtudhatjuk, hogy Olmützben a 19. század végén milyen német eredetű családnevek fordultak elő. LEONARDA DACEWICZ a nemzetiségileg vegyes Északkelet-Lengyelország kisebbségeinek személynévhasználatáról értekezik (120–30). MALGORZATA JARACZ kutatása a lengyel–litván *Tyszkiewicz* arisztokrata család nevének elemzésére irányul (206–14). TATJANA SCHOFFER a szláv családneveket vizsgálja Németországban (418–23). DIANA SVOBODOVÁ a cseh nők családneveinek nyelvészeti jellemzőire fekteti a hangsúlyt (454–62). Az egyik ilyen megfigyelési szempont a családnevek *-ová* végződéssel való ellátása után a nevek kétalakú megjelenése (pl. *Ricová* és *Riceová*).

Néhány tanulmány a történeti személynevekkel foglalkozik. KINGA BANDEROWICZ (29–37) és MAGDALENA GRAF (158–64) Poznań lakosainak 16–18. századi írott forrásokban előforduló neveivel foglalkozik. MARCIN KOJDER a 17. századi lengyel–ukrán határ menti személyneveket elemzi (257–64). ANETA KOŁODZIEJCZYK-TRAWIŃSKA munkájában (265–73) a 18. századi lengyel írott forrásokban vizsgálja a nők által viselt családneveket és azok jellemzőit. IZA MATUSIAK-KEMPA a 16–17. századi lengyel és német nevekkal stilisztikai szempontból foglalkozik (355–63). JANA PLESKALOVÁ a 12–15. századi cseh személyneveket vizsgálja etimológiai szempontból (397–404).

BAUKO JÁNOS tanulmányában (38–45) a szlovákiai magyarok ragadványnévhasználatát vizsgálja négy szlovákiai magyar település névanyaga alapján. Megállapítása szerint a ragadványnevek használatát befolyásolja a kétnyelvű környezet. MIROSLAVA LIŽBETINOVÁ (313–19) a szlovákiai falucsúfólag ragadványneveket elemzi a névadás indítéka és funkciója alapján.

A cseh becenevek morfológiai sajátosságaival NADĚŽDA BAYEROVÁ (46–52) foglalkozik. ALINA NARUSZEWICZ-DUCHLIŃSKA tanulmánya (364–72) az internetes nevekre összpontosít. A gyűjteményben találhatunk e-mail címeket, nickneveket, valamint virtuális névjegykártyákat egyaránt. MARCELA GRYGERKOVÁ azt vizsgálja, hogy a személynevek miként jelennek meg az e-mailben küldött imádságokban (165–71).

3. A tanulmányok között találkozhatunk az **irodalmi névadás** témájával is. VERONIKA ŠTĚPÁNOVÁ a személynevek előfordulását vizsgálja Jan Drda munkáiban (478–86). KLAUDIA VACHOVÁ a mesei nevek fordításának kérdéseit tekinti át (510–4). PAVOL OĐALOŠ az álnéven alkotó szlovákiai író, Maxin E. Matkin „Mexikói hullám” című regényének neveit elemezte (373–80). ŽANETA DVOŘÁKOVÁ a tulajdonnevek asszociációs funkciójával foglalkozik (138–45). JAROSŁAW MALICKI a helynevek konnotatív funkcióját elemzi Petr Bezruč műveiben (339–47). EDYTA SKOCZYŁAS-KROTLA a gyermekirodalomban található tulajdonnevekre koncentrált tanulmányában (431–6).

4. Az **állatnevekről** két cikkben olvashatunk. EVA HÁJKOVÁ a leggyakrabban használt cseh kutya- és macskaneveket vizsgálja (172–8). NADĚŽDA KVÍTKOVÁ a kutyák és lovak neveit eredet szerint csoportosítja (292–7).

5. A konferencián több résztvevő foglalkozott a **helynevek** kialakulásával, eredetével, kutatásával. ANGELA BERGERMAYER tanulmánya (53–64) azokra az Ausztria területén előforduló középkori szláv helynevekre irányul, amelyek tartalmazzák a *-jan* képzőt. BÖLCSKEI ANDREA a 13–14. századi egyforma alaptagú és eltérő megkülönböztető névrésszel rendelkező magyar településnevekről ír (89–97). ERNST EICHLER a cseh és szász helységneveket hasonlítja össze (146–9). MICHAELA ČORNEJOVÁ a 16. századi helyneveket elemzi Dél-Morvaország Mikulov és Břeclav régióiban (114–9). JURAJ HLADKÝ a településnév-adás motivációját taglalja a nagyszombati régió névanyaga alapján (187–94). VIOLETTA JAROS azoknak a lengyel hely- és családneveknek a földrajzi elhelyezkedését kutatja, melyek a *bartnik* 'méhész' lexémából és annak szinonimáiból származnak (215–25). VÁCLAV LÁBUS a Jizerské hory hegységben 1880–1950 között előforduló cseh és német helynevekkel foglalkozik (298–303). DANUTA LECH-KIRSTEIN a madárnevekből eredő lengyel földrajzi neveket tárgyalja (304–12). JIŘÍ MARTÍNEK az egykori Szovjetunió városainak átnevezését, annak okait ismerteti (348–54). MAREK OLEJNIK lengyel–ukrán határ menti helyneveket gyűjtött és dolgozott fel (381–8). LIBUŠE OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ azokat a Csehországban található helyneveket elemzi, amelyek a háborús eseményekkel összefüggő cseh eredetű exonimákból erednek (389–96). PAVEL ŠTĚPÁN az összetétellel alkotott csehországi helynevekről értekezik (473–7). STANISLAVA SPINKOVÁ a *Cyřil* személynévből eredeztetett cseh helyneveket vizsgálja, és térképre vetíti ezeknek a neveknek az eloszlását (446–51). ANDREJ ZÁVODNÝ rámutat arra, hogy Záhorie fontos szerepet töltött be a Nagymorva Birodalom idején, s a különböző etnikumok, többek között a németek, magyarok, csehek és horvátok is hatással voltak a helynevek kialakulására ebben a régióban (515–21). JANA MARIE TUŠKOVÁ a helynevek alaktanával, azon belül a nőnemű többes számú névalakok ragozásával foglalkozik (501–9).

Néhány szerző az utcaneveket fogta vattatára írásában. LILIA CITKO Podlasie 16–18. századi utcanéveit mutatja be (98–106). JAROSLAV DAVID cikkében (131–7) az emlékeztető motívumnak a 19–20. századi cseh utcanévadásban játszott szerepéről olvashatunk. JAROMÍRA ŠINDELÁŘOVÁ tanulmánya (463–72) átfogó képet nyújt a szlovák és cseh utcanévek típusairól.

Szintén több tanulmány választotta témájául a vízneveket. ANNA MAKAROVA (330–8) az oroszországi Belozerje területén található tavak neveit vizsgálja. ALEXANDRA CHOMOVÁ a Tarca (Torysa) folyó vízneveinek hangtani, lexikális és alaktani variációival foglalkozik (198–205). A kutatás egyazon név különböző alakváltozataira mutat rá.

6. A kötet **egyéb névtípusokkal** kapcsolatos munkákat is közöl. LENKA GARANČOVSKÁ a terméknevek sajátosságait tárgyalja (150–7). MARIA KABATA a lengyel sajtóban előforduló intézménynevek alkotásmódjait mutatja be (226–32). IZABELA ŁUC a termékek neveinek reklámbeli funkcióját vizsgálja (320–9). KATARZYNA SKOWRONEK a kozmetikumok neveivel foglalkozik (437–45). VLASTIMIL PULČÁR rávilágít arra, hogy a globalizáció következtében sok idegen, elsősorban angol fogalmat találhatunk az orosz cégnevek és üzletnevek világában (405–10). MICHALA TOMANOVÁ tanulmánya (487–94) mai cseh

sörfőzdek és sörök névadását vizsgálja. PIOTR TOMASIK a vonatnevek motivációira keresi a választ, illetve áttekinti, milyen funkciót tölt be megnevezésük (495–500).

7. Egyes szerzők **több névtípust is érintő kérdéseket** tárgyalnak tanulmányukban. MILOSLAVA KNAPPOVÁ rámutat arra, hogy a névadásban nagy szerepet játszik a presztízs (242–8). Ez a szempont manapság egyaránt megjelenik az újszülöttek és az utcanevek névadásában, valamint a termék- és üzletnevek megnevezésében. BEATA AFELTOWICZ „A lengyel eufemizmusok szótára”-ban szereplő eufemisztikus kifejezésekbeli tulajdonneveket (személy- és helyneveket), illetve a tulajdonnevekből származó mellékneveket vizsgálja (19–28). MILAN HARVALÍK (179–86) arra mutat rá, hogy Csehországban a társadalmi tényezők hatására a tulajdonnevek rendszere nagy változásokon ment keresztül az 1989-es rendszerváltást követően. A változások eltérő dinamikusságát a különféle névfajtákban (személy-, hely- és intézménynevek) vizsgálja. ZUZANA HLUBINKOVÁ a cseh nyelvatlaszban található tulajdonnevek nyelvjárási sajátosságairól ír röviden (195–7). VLADIMÍR KOBLÍŽEK (249–56) olyan cseh tulajdonnevekkel foglalkozik, amelyek megtalálhatóak a František Martin Pelcl, Ján Nejedlý és Tomáš Burian által írt német nyelvtankönyvekben. JAROMÍR KRŠKO a névadás különböző motivációira fókuszál szinkrón és diakrón szempontból (283–91). Érinti a személyneveket, helységneveket és a vízneveket egyaránt.

MAGDALÉNA BILÁ és MARTIN OLOŠTIAK cikkéből (65–72) megtudhatjuk, hogy a közösen írott könyvük alapján (vö. BAUKO: NÉ. 30: 190) egy elektronikus szótárt készítenek, amely a szlovák nyelvhasználók körében használatos angol tulajdonneveket tartalmazza. MARIUSZ RUTKOWSKI egy tervezett lengyel névtani szótár előmunkálatairól ír, amely a tulajdonnevek metaforikus és konnotációs voltaival foglalkozna (411–7).

Mint láthatjuk, a cseh konferencia az onomasztika különböző területeinek széles skáláját vonultatta fel, hű képet adva Kelet-Közép-Európának névanyagában is megnyilvánuló etnikai és nyelvi sokszínűségéről.

PÁL ANGELIKA

ANTROPONIMIA POLSKI OD XVI DO KOŃCA XVIII WIEKU 1–2. [Lengyelország személynevei a 16. századtól a 18. század végéig]

Szerkesztette: ALEKSANDRA CIEŚLIKOWA

Wydawnictwo LEXIS, Kraków, 2007–2009. 1. 580 lap, 2. 436 lap

Jó egy éve már, hogy idehaza a Tinta Kiadó gondozásában megjelent a magyar névtanról szóló nagy oeuvre szerzőjének, HAJDÚ MIHÁLYNAK a tollából a „Családnevek enciklopédiája” című munka. Nem sokkal előtte látott napvilágot – ugyancsak a Tinta Kiadó jóvoltából – a FERCSIK ERZSÉBET és RAÁTZ JUDIT által írt „Keresztnevek enciklopédiája”. Az itt bemutatandó kötetek bizonyos értelemben talán a fenti két magyar műnek lehetnének a lengyel pandanjai.

Az ALEKSANDRA CIEŚLIKOWA szerkesztésében megjelenő sorozat – melynek itt első két részéről lesz szó – a teljes dokumentált lengyel személynévi anyag feldolgozását tűzte ki célul, a 16. századtól egészen a 18. század végéig. A korszakválasztást

mindenekelőtt az indokolja, hogy a lengyel személynévanyag feldolgozottsága a címben megjelölt időszakra vonatkozólag meglehetősen alacsony. A szerzők a kutatás során főként nyomtatott forrásokat vettek alapul: leltárakat, névjegyzékeket, ingatlanulajdonosi jegyzékeket, valamint régi keresztleveleken, házasságleveleken és halotti bizonyítványokon alapuló regionális antroponímiai anyagot feldolgozó monográfiákat. Számos ilyen kivonatot KAZIMIERZ RYMUT professzor bocsátott a kötetet jegyző Antroponímiai Műhely rendelkezésére. A nyomtatott források mellett a kutatás természetesen a választott korszak kéziratos anyagának vizsgálatára is kiterjedt. Ilyen például a már elhunyt HALINA KAMIŃSKA professorasszony hagyatékából származó, a déli határvidékre vonatkozó anyag, vagy azok a kéziratok (pontosabban szólva a bennük szereplő személynévek), amelyeket az Irodalomtudományi Intézet krakkói munkacsoportjának tagja, MARIA KARPLUK professzor adott át az Antroponímiai Műhelynek. Jelentős mennyiségű kéziratos anyagot bocsátottak továbbá rendelkezésükre EWA WOLNICZ-PAWŁOWSKA és WANDA SZULOWSKA nyelvészek is. Ennek nagy részét főként a Déli Határvidék Központi Levéltárából származó római katolikus keresztlevelek, házasságlevelek és halotti anyakönyvek teszik ki (többségük az 1785–1788 között készült ún. Jozefini anyakönyvből való).

A kötetek címszavainak alapját a különféle családnevek és ragadványnevek adják (az előbbieket az utóbbiaktól számos esetben nem is különböztethetők meg egyértelműen, mivel a szóban forgó időszakban a családneveknek még nem volt stabilitás és átöröklést biztosító jogi státusuk).

A címszavak közé a szerzők felvettek olyan keresztneveket (valamint ezek fonetikai változatait) is, amelyekből családnevek keletkeztek; pl. **I. Abram** 'Ábrahám' (**Abraam, Abraham, Habraam, Habraham**), illetve: **Floryjan, Florian** 'Flórián'. A címszó alatt gyakran mikrokontextusok is szerepelnek, amelyek jelzik, ha a név az adott esetben nem családnévi funkcióban szerepel (pl. *Abraam de Skorosche, budenek [...] nowo wystawiony przez Abrahama Żyda 1774* 'Ábrahám, a zsidó által újra felépített [...] épület 1774'). Azt alátámasztandó, hogy a név máig él a lengyel névadási hagyományban, a címszónál utalást találunk az adott nevet Lengyelországban jelenleg viselő személyek számára. Ez az adat a „Słownik imion współczesnie w Polsce używanych” (SIW.) [Lengyelországban jelenleg használatos keresztnevek szótára] című műből származik. Abban az esetben, ha a név családnévi funkcióban szerepel, amelyet a szó előtt található római kettes szám is jelez (pl.: **II. Abram, Abraam, Abraham, Jabram** 'Ábrahám' *I. gospodarz Adam Abram 1774* 'Ábrahám Ádám fogadós 1774', *Aaron Abraham piwowar* 'Ábrahám Áron sörfőző', *Benjamin Abraham szynkarz 1799* 'Ábrahám Benjámín korcsmáros 1799') a címszónál a „Słownik nazwisk współczesnie w Polsce używanych” (SNW.) [Lengyelországban jelenleg használatos családnevek szótára] című munkára található utalás. E szótár adataiból kitűnik, hogy jelenleg Lengyelországban az *Abram* családnevet 1694, míg az *Abraham* családnevet 408 személy viseli.

A hímnemű alakokból képzett nőnemű formák (a fenti esetben pl. **Abramowa, Abraamowa, Abrahamowa, Jabramowa, Abramówna, Abramówka, Abrahamówka**) közvetlenül a megfelelő hímnemű formák címszavai (személynévek, illetve családnevek: **I. Abraham, II. Abraham**) után vannak feltüntetve (mivel az első és a második csoport is szolgálhat képzésük alapjául), és *fem.* (= feminítiva) rövidítéssel vannak ellátva. Ennek megfelelően az **Adamczukowa** nőnemű alakot például az **Adamczuk** hímnemű forma után találjuk.

A szerzők kizárólag olyan keresztnéveket vettek fel, amelyek a családnévvel azonosak, vagy azokhoz hasonló hangzásúak. Más, a 16–18. század időszakában használt keresztnéveket a címszavak között nem találunk; ezek a szerzők szándéka szerint egy önálló kötet anyagát képezik majd. (Itt jegyezzük meg, hogy a lengyel könyvpiacra több utónév-könyv is található; ezek közül máig az egyik legismertebb: JÓZEF BUBAK: *Księga naszych imion* [Neveink könyve]. Wrocław, 1993.) A szerzők az első kötethez írott bevezetőjükben (6) hangsúlyozzák, hogy a kötetekben nemesi nevek szintén nem szerepelnek.

A címszavak közé felvett keresztnév mindig kontextusban, a többbelemű személynév egyik alkotóelemeként (pl. keresztnév + családnév: *Walenty Gospodarzyk*) szerepel. A személynévekből képzett apaneveket, melyek a szövegben a keresztnév után (második helyen) állnak, és amelyeknek számos esetben folytatói a mai lengyel családnév, a szerzők családnévként vagy családnévelőzményként kezelik, pl. *Walenty Adamcio*. Meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált korszakban még nem létezett egységes lengyel helyesírási norma, s a gyakran ragadványnevekből lett családnév is főként a beszélt nyelvet tükrözték. Jelen kötetek a vizsgált dokumentumokban fennmaradt személynév változatai közül első-sorban azokat a fonetikai és helyesírási alakokat közlik, amelyek máig fennmaradtak.

A középlengyel korszak névanyagának az a feldolgozása, amelyet a szerzők a jelen kötetekben tárnak az olvasók elé, jelentősen különbözik attól az alapvetően történeti jellegű feldolgozásmódtól, amellyel az ólengyel korszak személynévi anyagát bemutató „*Słownik staropolskich nazw osobowych*” (SSNO.) [Az ólengyel személynév szótára] című munkában találkozunk. Mivel a 16. században Lengyelország területe és lakosainak száma jelentősen megnövekedett, a temérdek személynévi adat történeti szempontú feldolgozása bizonyosan hosszú évekig tartó munkát jelentett volna a szerzők számára. Az ennek eredményeként létrejövő mű azonban valószínűleg még így is csupán töredékes névgyűjtemény lett volna, és legföljebb a további kutatásokhoz szolgálhatott volna alapul. Hasonló probléma fölmerült már a fentebb említett ólengyel személynévi szótárral (SSNO.) kapcsolatban is, amely a forrásokból kivonatolt személynéveken és azok olvasási módján kívül nem tartalmazott információt sem e nevek kategóriáiról, sem képzésmódjukról vagy etimológiájukról. Csak e valóban korszakosnak tekinthető, ám a teljesség igénye nélkül készült mű alapján keletkezett további személynévtani tárgyú munkáknak köszönhető, hogy mára végül is teljes képünk van a lengyel középkor névanyagáról. Fölöttébb nehéz feladat lett volna ugyanis a 16.-tól a 18. századig, azaz a Jagellók Lengyelországától a választott királyok korszakán és a szász időkön át egészen a felvilágosodásig, tehát a felosztásokig terjedő időszakban a személynévi rendszerben lezajlott változások főbb irányait az egész lengyel területen bemutatni. Ennek fő okai az ezen időszak alatt lezajlott demográfiai változások, a népesség migrációja és a határok megváltozása. Úgy gondoljuk, mindezek kielégítő magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy a jelen szótársorozat esetében a szerzők miért nem a fentebb hivatkozott SSNO.-ban alkalmazott, történeti szempontú feldolgozás mellett döntöttek.

Az itt röviden bemutatott, elsősorban nyelvészek, személynévvel foglalkozó szakemberek számára íródott kötetekről összegezve elmondható, hogy igen magas színvonalú, gazdag névtani anyagot tartalmazó munkák, melyek egyben arra is bizonyoságul szolgálnak, hogy a Lengyelországban folyó antroponímiai kutatások méltán megérdemlik a magyarországi szakma komoly(abb) érdeklődését.

**VIKTORIA ESCHBACH-SZABO
PERSONEN UND NAMEN IM JAPANISCHEN
VERÄNDERUNGEN IN DER MODERNISIERUNG UND IN DER
GLOBALISIERUNG**

[Személyek és nevek a japán nyelvben. Változások a modernizációban és a globalizációban]

**BUNKA WENHUA – Tübinger Ostasiatische Forschungen 12.
LIT Verlag, Berlin, 2009. 340 lap**

1. A szerző, ESCHBACH-SZABÓ VIKTÓRIA, a tübingeni egyetem professzora széles látókörű monográfiájában a személyjelölésnek a japán nyelvben megtalálható kultúr- és nyelvspecifikus eseteit teszi vizsgálat tárgyává, a nyelvész és a japanista attitűdjét párhuzamosan alkalmazva. A szociolingvisztikai, társadalomtörténeti és pszichológiai aspektusokat is érintő szinkron és diakron vizsgálatot az európai név- és névmásrendszerrel való összevetés egészíti ki. A könyv a prototípus-szemantika elveit követve igen részletesen mutatja be azokat a markáns szemantikai vonásokat, melyeket a japán nyelv – a Standard Average Europeantól való tipológiai különbségein túl – a kínai írásrendszeren alapuló lejegyzési struktúrája révén hordoz.

2. A mű a rövid bevezető fejezettől (11–7) eltekintve három fő szakaszra oszlik, ezeket követi az átfogó bibliográfia. Az első fő egység (19–64) a „saját” és az „idegen” (uchi/soto ¹ ’belső/külső’) szociolingvisztikai szempontból igen jelentős kettősségét tárgyalja, ahol a „külső”, az „idegen”, a „vendég” kategóriái állnak szemben ama belső körrel, melybe csak születés útján kerülhet be valaki. Japán a kollektivista High-Context Culture tipikus példája, s e jellegzetesség nagymértékben ölt nyelvi formát; az egonélküliség azonban nem jelenti, hogy a különböző beszédssituációkat ne épp az én árnyalt, szituációfüggő megjelenései jellemeznék.

A következő nagyobb egység (65–156) a japán személyjelölés nyelvi eszközeit vizsgálja. A japán nyelv kutatásának egyik legfőbb problémáját a nyelvi egységek „szófaji” besorolása jelenti, esetünkben a pronomina personalia léte vagy hiánya. Végletes leegyszerűsítésben két megközelítés lehetséges: a japánban nem található személyes névmás (csak annak „szerepében” álló névszók); avagy: a japán nyelvben rendkívül sok személyes névmás található. Mint a szerző rámutat, a pronomen personale „hiányáról” csak a latin alapú európai kategóriák keretei között beszélhetünk. A transznumeralitás fogalmán keresztül megértjük, miképp lehetséges, hogy a japán mondat szintaktikailag deiktikus

¹ A japán szavak átírásához a Hepburn-féle átírást használtam, követve a szerző által alkalmazott eljárást. A japánban használt írásjegyeknek az esetek legnagyobb részében minimum két – egy a kínaiból származó (ún. on) és egy japán (ún. kun) – olvasata van; az előbbi szerinti ejtést jelzi a példákban a nagybetűs átírás.

vonatkozás nélküli legyen, az adott kotextus és kontextus függvényében azonban egyértelmű referenciával rendelkezzen.

3. A negyedik, legtestesebb fejezet (157–309) foglalkozik a személyjelölés névtani vonatkozásaival, vagyis a személynevek specifikus kérdéseivel. A japán onomasztikai szabályok az európaiak közül számossal hasonlóságot mutatnak (gondoljunk a közszói eredet vagy a motiváltság kritériumaira), több komoly eltérés figyelhető meg azonban a struktúrák között. A japán nomina personalia rendszere az európaival szemben rendkívül nyitott, aminek egyik oka, hogy a számos törvényi korlátozás mellett még mindig nagyon széles azon köznevek skálája, melyekből tulajdonnevek, illetve személynevek válhatnak. Másrészt a japán írásrendszer lehetővé teszi, hogy akár minden egyes individuumnak tökéletesen egyedi neve legyen, egyazon fonémasor ugyanis számos, egy-egy esetben akár száznál több módon jegyezhető le.

Egy név írásos formába ültethető úgy, hogy az írásjegyek ne hordozzanak jelentést (tehát szótagírással – hiragana vagy katakana –, pl. *Akiko* mint *A+ki+ko*, szótagjelölő írásjegyekkel); az adott hangalaknak megfelelő jelentést hordozzanak (tehát a kínai eredetű írásjegyekkel, a kanjikkal, pl. *Akiko* mint *aki* 'világos' + *ko* 'gyermek'; az utóbbi a női egyéni nevek állandósult záróeleme); a hangalakot visszaadva attól teljesen eltérő jelentéssel (is) bírjanak (a kanjik hangjelölő alkalmazása, a manyōgana, pl. *Akiko* mint *A* 'szeretet' + *KI* 'évszak' + *ko*). Ezért nevezhetjük a japán írásrendszert poligrafikusnak. Másfelől, a japánban rendkívül nagyszámú homonim alak lévén, ugyanaz a hangzó név a szó valamely jelentésének megfelelő, kanjikkal történő lejegyzés típusán belül is számos formában írható, így a név jelentése csak az írásjegyek hozzárendelésével válik egyértelművé (az *Akiko* név a fentén kívül *aki* 'kristály' + *ko*; vagy *aki* 'ősz' + *ko* formában is lejegyezhető, a számos *aki* olvasatú kanji közül csak két példát említve).

Mindebből természetesen adódhat nehézség. Olykor igen bonyolult például a név írásmódját telefonon elmagyarázni. Egy név írásos formájából nem lehet kikövetkeztetni a hangalakot, ugyanakkor a személynévkincs páratlan variabilitása is e tulajdonságon alapszik. Nyilvánvaló tehát, hogy az identifikációs funkciót a japán nevek sokkal magasabb fokon töltik be, mint az európaiak. A nevek rendszere, mint a szerző megállapítja, külön egészset alkot a japán nyelven belül, korábbi állapotát pedig tovább színesíti, hogy a 20. század második fele előtt egy személynek számos neve lehetett. (Ma mindössze kettő; egy családi és egy egyéni nevet használnak, a magyarhoz hasonlóan ebben a sorrendben.) A nevek az életút fordulópontjain tetszés szerint változtathatók voltak (pl. gyermekkori és felnőttkori név, vallási név, hivatás- és más pszeudonevek, halál utáni név stb. – a szerző ezt a japán társadalomelmélet vezéralakja, Motoori Norinaga neveinek az alakulásán mutatja be). A személynevek lejegyzéséhez mindemellett korábban nem a mai szabályozás szerinti 3796, hanem mintegy 50 000 írásjegy volt használható.

A monográfia egyik nagy érdeme, hogy részletesen ismerteti a kínai névrendszert, melyen a japán is nyugszik. A japán struktúra alakulástörténetét illetően szintén bő kifejtést nyer a Tokugawa-kort (1600–1867) megelőző állapot, melyben az identifikáció egyik fő elemét a különböző állami, vallási és katonai feladatokat ellátó klánszerű szerveződésekhez (uji/kabane rendszer), tehát a csoporthoz való tartozás megjelölése alkotta. A 17–20. század változásai és a megjelenő törvényi szabályozások (pl. 1875-ben a kötelező családnévviselés bevezetése) már az európai viszonyokkal mutatnak hasonlóságot; a német modell közvetlenül is hatott a japán névrendszer mai szerkezetének kialakulására.

A családfő szerepe a régi időkben rendkívül jelentős volt, s az ő feladatai közé tartozott a család nevének fenntartása is. Az elsőszülött fiú kivételével a többi utód új családot alapított, melynek új neve is lett. A családfő szerepe a 20. századra névlegessé válik: a II. világháború után (főként 1947-től) az individuum szerepének fokozatos felértékelődését, a személyiségi jogok megjelenését követhetjük nyomon – a csoporthoz tartozás azonban továbbra is fontos tényező marad a névadás terén. Ebben az időszakban szilárdul meg törvényileg is a kételemű névrendszer.

Minden átalakulás mellett ma is él Japánban a névmágia évezredes hagyománya. A szülők számos intézményben kérhetnek segítséget születendő gyermekük nevét illetően, ahol az európai hagyománnyal ellentétben nem etimológiai vagy kultúrtörténeti alapon kapnak tanácsot, hanem a kiválasztott hangalakhoz kapcsolandó írásjegyekre vonatkozóan, az okkult hagyomány és a hétköznapi praktikus szempontok egyidejű figyelembevételével. A kanjik vonásszámán alapuló számmissztikai műveletek különösen gyakoriak, de a szülőknek egyebek mellett arra is ügyelniük kell, hogy a családnév utolsó és az egyéni név első szótagja a név egyben ejtésekör ne eredményezzen „rossz” jelentést. (Pl. egy *Suzuki* család tagja nem kaphatja a *Tsuneo* egyéni nevet, mivel a találkozási pontban feltűnő *kitsune* 'róka' szó a népi hiedelemvilág máig ható hagyománya nyomán rendkívül rossz ómen). Számos írásjegy névként való alkalmazása törvényi tiltás alá is esik (pl. *Aku* 'rossz, gonosz', *Imo* 'krumpli', *Eki* 'folyadék'), a kívánt hangalak azonban sok esetben megtartható az írásjegyek megváltoztatása révén. Részben a tiltások és egyéb pszichológiai-szociális okok nyomán eltűnőben vannak Japánban az előző századokban gyakori óvónevek (pl. *Sute* 'eldobandó', *Kuso* 'ürülék'). A szerző a kérdést egy nagy visszhangot kiváltó eset bemutatásával járja körül: egy apa *Akuma* ('ördög, démon') néven akarta anyakönyveztetni gyermekét, amit a hatóság az írásjegyek „semlegesre” cserélése után is elutasított.

A női nevek alakulástörténetével is külön alfejezet foglalkozik. A változások adatlása a számtalan írásmód miatt igen nehézkes, mára azonban kiterjedt kutatásokat folytattak e területen is. Régebben a női nevekben társadalomtörténeti okok folytán kevesebb kanjit (sokkal inkább szótagírást) használtak. A női név egészen a 19. század végéig jellemzően kétszótagú volt (például *Momo* 'barack', *Yuki* 'hó'), majd a 20. század 40–50-es éveiben a női nevek 80%-a esetében megjelent a *-ko* 'gyermek' végződés. A férfinevekkel ellentétben – amelyekben a jellembeli sajátosságok névbe ültetése a jellemző – a nőknél gyakori a külső vonások névben való megjelenése is (pl. *Misaki*: *MI* 'szép', *saki* 'virágzás'). Annak ellenére, hogy a 20. században is a közszók igen széles köréből kerülhetnek ki női nevek (így természeti jelenségek, pl. *Natsu* 'nyár'; égtájak, pl. *Kita* 'észak'; hétköznapi tárgyak, pl. *Ito* 'fonál'; színek, pl. *Midori* 'zöld' közül), kérdéses, hogy ezek rendszere is ugyanolyan nyitottnak tekinthető-e, mint a férfi- és családi nevéké. Bár írásmódbeli színesedés és kínai, illetve nyugati nevek átvétele itt is megfigyelhető, szemantikai szempontból a női nevek a 20–21. század fordulóján továbbra is a tradícióhoz látszanak húk lenni, sőt a nyugati nevek divatja mellett romantizáló módon visszatérni. E tradícióban a nő – a gyermekek anyja – legfőbb vonásai a szelídség, a kedvesség és a szépség.

Ebben az alfejezetben kerül sor a nyugati nyelvekből való névátvételek tárgyalására is. Itt számos példát találunk a japánban burjánzó többnyelvűségre. A *Kosumo* (eredeti formájában *Kosmos*) nevet például az alapjában véve *uchū* olvasatú, de azonos, 'kosmosz' jelentésű írásjegyekkel lehet lejegyezni. Számos olyan esettel találkozunk,

melyben egy, eredeti környezetében akár már elhomályosult eredetű név a japán írásrendszerben új szemantikai értéket kap a hozzárendelt írásjegy révén – így például az angolból átvett *Ben* név az azonos hangalakkal (is) ejthető ’tanulás’ jelentésű kanjival írható át. Számos esetben ennek épp az ellenkezője történik: egy, az adott nyugati nyelvben csak közszóként létező nyelvi elem a japánba kerül – így egyértelműen a ma már csak jövevényszavak átírására használt katakana szótagírással kerül írásos formába, pl. *banana* ’banán’ –, majd a névrendszer nyitottságának köszönhetően személynévvé válik (*Banana*). Mint látható, a számtalan lehetőséget kínáló poligrafikus írásstruktúra és a névrendszer nyitottsága révén a globalizációban ismét teljesen új megoldások jelennek meg a japán névadásban.

4. ESCHBACH-SZABÓ munkájának nagy érdeme, hogy a japanológiai és onomasztikai nyelvészeti megközelítést párhuzamosan alkalmazva a japán személyjelölés különböző aspektusainak nemcsak leírását, de történeti, társadalomelméleti magyarázatát is megadja. Monográfiája mindkét tudományterület művelői számára haszonnal forgatható, s a másik terület mély ismerete nélkül is eligazít a vizsgált témakörben. A szerző emellett több ízben rámutat ama kiemelkedő fontosságú tényre, hogy a sinocentrikus kelet-ázsiai kultúrkör vizsgálatában az európai tudományosság alapkategóriái e területen is csak ritkán, vagy egyáltalán nem alkalmazhatók.

TAKÓ FERENC

A NÉVTANI ÉRTESÍTŐ SZERKESZTŐSÉGÉBE BEÉRKEZETT, KÉSŐBB ISMERTETENDŐ MAGYAR NÉVTANI KIADVÁNYOK

- N. FODOR JÁNOS: *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, 2010. 159 l.
- N. FODOR JÁNOS: *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, 2010. 326 l.
- NEMESNÉ KIS SZILVIA: *Névszemantikai vizsgálatok az állatnevek körében. A lónevek tanulságai*. Magyar Névtani Értekezések 4. Budapest–Kaposvár, 2010. 133 l.
- PÓCZOS RITA: *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 18. Debrecen, 2010. 236 l.
- VÖRÖS FERENC: *The Martyrologium Romanum as the Source of Onomastics. – A Martyrologium Romanum mint a névtudomány forrása*. Szombathely, 2010. 67 l.
- GYÖRFFY ERZSÉBET: *Korai ómagyar kori víznevek*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 20. Debrecen, 2011. 221 l.
- LAKATOS ERIKA: *Mesélő utcanévek*. Tata. Tata, 2011. 152 l.
- LELKES GYÖRGY: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 2011. 1048 l. + térképmellékletek.
- RÁCZ ANITA: *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 19. Debrecen, 2011. 245 l.

- RESZEGI KATALIN: *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, 2011. 216 l.
- SLÍZ MARIANN: *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest, 2011. 508 l.
- SLÍZ MARIANN: *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest, 2011. 269 l.
- SLÍZ MARIANN: *Személynévek a középkori Magyarországon*. Máriabesnyő, 2011. 123 l.
- SZILÁGYI-KÓSA, ANIKÓ: *Ungarndeutsche Personennamen im Plattenseeoberland. Eine anthroponomastische Langzeitstudie in Deutschbarnag/Barnag und Werstuh/Vöröstó*. Ungarndeutsches Archiv 11. Budapest, 2011. 250 l.
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: *A Győr vármegyei Újváros XVIII. századi személynévei*. Magyar Névtani Értekezések 5. Budapest, 2011. 283 l.
- VÖRÖS FERENC: *A »falu« névrészt tartalmazó családnevek és a nyelvföldrajz*. Szombathely, 2011. 82 l.
- TÓTH VALÉRIA ed.: *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki, 2011. 249 l.
- TUNGLI GYULA szerk.: *A pápai névtani konferencia előadásai*. Pápa, 2011. 50 l.
- VÖRÖS FERENC szerk.: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Szombathely, 2011. 153 l.
- CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk.: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, 2011. 424 l.
- HAJDÚ MIHÁLY – TÓTH ÁLMOS – BÁRTH M. JÁNOS szerk.: *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest, 2011. 308 l.

FOLYÓIRATSZEMLE

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 5. (2010)

Szerkesztette: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA

A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 17.

Debrecen. 271 lap

A debreceni helynévtörténeti műhely szerkesztésében és kiadásában megjelent folyóirat újabb száma gazdag tematikájában jól példázza, „mire jó a névtudomány” (Fodor Istvántól kölcsönvett fordulattal). A kötet 20 tanulmányt közöl, melyből 19 lazán összefüggő rendszerben kapcsolódik egymáshoz a helynévtörténeti vizsgálatok széles skáláján, a 20. azonban „kakukktójs”. Ebben TÓTH LÁSZLÓ Szilágyi István „Hollóidő” című regényének helyneveit, illetve az író névadási gyakorlatát és a névhasználatot vizsgálja (263–9). Az ilyen elemzés hozadéka inkább stilisztikai, irodalomkritikai vonatkozású. Éppen ezért jó lett volna, ha a szerző felhasználja KOVALOVSKY MIKLÓSNak az írói névadásról szóló tanulmányait. Az írói lelemény alkotta helynevekhez fűződő, névtörténetinek szánt (?) magyarázatainak „hitelessége” ugyan bizonytalan, azt azonban megtudjuk belőle, hogy a tárgyalt nevek szerkezetileg hasonlítanak a Kárpát-medence hely-, illetve településnévkincséhez, ezért az író történetének helyhez kötéséhez, a hitelesség látszatának keltéséhez hozzájárulnak.

A kötetet három olyan tanulmány vezeti be, amelyek általános nyelvtörténeti tudásunkat bővítik. HEGEDŰS ATTILA tanulmánya a legrégebbi helynévi források segítségével nyelvjárás-történeti jelentőségű megállapításokat tesz a főként szóeleji *-jo/-ju ~ -i* váltakozásról, illetve morfofonetikai változásról (7–15). Megállapítja, hogy a *juhar*, *juhász* inkább keleten, az *ihar*, *ihász* típusú fonémaszerkezet viszont nyugaton fordul elő. Hasonló eredményre jut a *Juhász ~ Ihász* családnevek névföldrajzi vizsgálatával VÖRÖS FERENC is (Névföldrajz és térinformatika. In: Uő szerk., A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Szombathely, 2011. 13–44). A két szerző láthatóan nem tudott egymás kutatásáról. A problémáról teljes képet akkor kaphatunk, ha hasonló vizsgálat tárgya lesz a fonémakapcsolat szóvégi helyzetben való vizsgálata, ahogyan HEGEDŰS ATTILA is utal rá; bár a közszavakra kevesebb nyelvtörténeti adatot találhatunk (*gyapjú*, *varjú*, *hosszú* stb).

TÓTH VALÉRIA nagyon körültekintő adatgyűjtésre támaszkodó tanulmányában a régi magyar helynévadás (elsődlegesen helységnévadás) egy morfológiai kérdésével foglalkozik, nevezetesen az *-é* birtokjel helynévképző szerepével, illetve az abban feltételezhető jelentésváltozással (17–32).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF azt mutatja be, hogyan építették be korai okleveleink szerzői a magyar helynévnek tekinthető szórványokat a latin nyelvű szövegbe (33–45). Felhívja a figyelmet arra, hogy az idegen nyelvű (latin) szövegrészeknek milyen fontos szerepe lehet a magyar elemek értelmezésében, a hely fekvésének pontosításában. Hozzátehetjük

azt is, hogy a magyar szórványokat beépítő szövegek gyakorlata bizonyára fontos szerepet játszott nyelvünk „európaivá” válásában. Ennek további vizsgálata még értékes újdonságokat hozhat nyelvtörténetünk megismerésében.

E témához kapcsolható a következő három tanulmány is. HOLLER LÁSZLÓ két, a Tihanyi alapítólevélben említett birtok lokalizálását kísérli meg (47–82), KOVÁCS ÉVA a Tihanyi összeírás alapján tárgyalja Gamás birtok leírását (83–93), SZÓKE MELINDA pedig a garamszentbenedeki alapítólevél vizsgálatából arra a következtetésre jut, hogy a nyelvtörténeti kutatások forráskörébe érdemes bekapcsolni a másolt vagy hamisított okleveleket is, ugyanis ezekbe éppen kívánt szerepük miatt csak létező helynevek kerülhetnek be (95–103). Tanulmánya tudomány-módszertani szempontból is figyelemre méltó.

Ugyancsak módszertani kérdést tárgyal SLÍZ MARIANN, amikor az Anjou-kori oklevelek helyneveiben megtalálható személynévi adatok felhasználásában int óvatosságra (105–111). Úgy gondolja, hogy a helynevekben található személynév első eleme nem feltétlenül tekinthető még családnévnek. Véleménye megfontolandó.

RÁCZ ANITA tanulmánya (Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben) három népcsoport: a bolgárok, a kunok és a jászok elnevezéseit veszi számba (113–27). Vizsgálata etimológiai pontossággal készült, de a *palóc* szó keletkezéstörténetében érdemes volna számba venni a szláv *pol(e)* ’mező/mezei’ alapjelentésű szótövet is. Ebben megerősít bennünket, amit RÁCZ ANITA BALLAGI MÓRTÓL idéz: „a régi szláv, különösen orosz és lengyel krónikáiról *polowce* néven hitták a magyar nemzetnek azon felekezetét, kik szabad csoportokban a hadsereg előtt portyáztak” (121). Vajon a szlávok szemében nem lehettek „mezeiek” a nomadizáló népcsoportok, a sztyeppelakók? Másrészt az is megjegyzendő, hogy a *jász* népcsoportnak a „törökségi népek” csoportjába sorolása minimum magyarázatot igényel, minthogy a szerző maga is említi az iráni (alán) eredetet.

GYÖRFFY ERZSÉBET a folyóvíznevek történeti és területi állandóságát, illetve változását vizsgálja (129–37). Igaza van, amikor azt mondja, hogy a jövevény víznevek kutatása nagyobb figyelmet kapott a magyar névtudományban, mint a belső keletkezésűeké, ezért a nagy adattárak anyagában sikerrel vizsgálódhatunk a magyar víznévadás mikéntjéről. Eredményei újszerűek. A denotátumokat jelölő nevek változásának vizsgálatakor azonban nyelven kívüli tényezőként számolni kell azzal, hogy ezer év távlatában jelentősen változhat a táj; a klíma-mikroklíma, az erózió változása, hatása miatt vizek kiszáradhatnak, medret válhatnak. Ezek a változások indukálhatják különösen a földrajzi köznévi névrész cseréjét.

SEBESTYÉN ZSOLT tanulmánya településtörténeti ismereteinket gazdagítja a történelmi Bereg megye településneveinek vizsgálatával (139–49). Példát mutat arra, hogy névtani elemzéssel pontosítani lehet egyes területek népességének megtelepülési idejét. Bár a *-falva* utótagú helységnevekről szól munkája, annak megállapítása is fontos, hogy Beregből hiányoznak mind a puszták személynévi, mind a törzsnévi helynevek, és a népnévi ritkák. Vagyis a magyar nyelvű népesség a honfoglalás első századaiban még nem telepedhetett meg itt; Anonymus szerint is szlávok voltak ezen a vidéken.

KISS MAGDALÉNA a *Küsmöd* víznév etimológiai vizsgálatával foglalkozik rövid tanulmányában (151–4). Megállapításai megfelelő módszertani eljárásokra támaszkodnak, több részismeretet tisztáznak, bár szerényen érzékelteti, hogy több megoldás is lehetséges, ami egyébként az etimológiák jelentős részére általában is igaz.

DITRÓI ESZTER figyelemre méltó módszertani kísérletet tesz a „névjárások” igazolási lehetőségére, amikor nyelvterületünk három távoli régiójából (Erdély, Alföld, Dunántúl)

3-3 településen gyűjtött helynevek (mikrotoponimák) összevető vizsgálatát végzi el (155–67). Bár a *névjárás* mint terminus használatának a lehetőségét, illetve annak felvesztését tudományágunk vegyesen fogadta, így nem is élt vele igazán, egy-egy jelenség nyelvöldrajzi vizsgálata során az utóbbi 10-15 évben azért a szó fel-felmerült ilyen szerepben. A tanulmány ugyan a szerző szerint is módszertani próba, mégis meggyőzően tárja elénk, hogy egy-egy területi egység névrendszere a nyelvjárások területiségéhez hasonlóan a névadásban is működő analógia hatására mutat bizonyos, csak rá jellemző sajátosságokat. Morfológiai példái ezt hitelesen igazolják.

A kötet további három tanulmánya az alkalmazott névtan körébe sorolható: a tudományban gyakran alkalmazott módon a régészetet egészíti ki. PÁSZTOR ÉVA az elpusztult *Süldő* falu azonosításához, illetve lehetséges lokalizálásához felhasználható adatokat elemzi (169–87), KISS GÁBOR a Vas megyei adattár felhasználásával Szombathely régészeti lelőhelyeinek emlékeit keresi (189–99), PINKE ZSOLT pedig a Hortobágy–Sárrét térségének Árpád-kori természetföldrajzához felhasználható helyneveket, helynévrészeket vizsgálja (201–7).

BÁRTH M. JÁNOS SZABÓ T. ATTILA történeti helynévgyűjtésének adataiból nyolc igenévi névrésszel alkotott szó szerkezetcsoporthoz vizsgál meg, amelyek névutószórún kapcsolódva körülírásnak tűnően töltik be a ma helynévnek nevezett nyelvi szerepet (209–21). A tanulmány eredményei mind névföldrajzi, mind helynévadás-történeti szempontból hasznosak.

VARGHA FRUZZINA SÁRA a dialektometriának nevezett módszert próbálja ki úgy, hogy egyetlen szó, a történeti helynevekben is gyakran előforduló *bodza* és alakváltozatai vizsgálatával nyelvjárási egységet igyekszik körülhatárolni (223–33). Eredményei módszertani szempontból értékelhetők. Magáról a nyelvjárások rendszeréről sokkal több adat bevonásával lehetne hitelesen az eddigi tudásunknál biztosabbat mondani.

BÁBA BARBARA a romániai magyar nyelvjárásokban gyűjtött szótári és nyelvatlaszbeli adatok alapján vizsgálja a földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságát (235–44). Elemzése kiterjed mind történeti, mind regionális, mind kognitív tényezőkre.

BÖLCSKEI ANDREA az alkalmazott névtudomány viszonylag ritkábban kutatott területét választotta tanulmánya témájául, amikor KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című könyvének magyar és angol nyelvű kiadását vizsgálta meg a például választott nevek fordítási, illetve átültetési technikáinak szempontjából (245–62). A vizsgált szakirodalomból kiemeli azt a fontos tanulságot, hogy a mindenkori fordítástechnikát nagyon sok nyelven kívüli tényező is befolyásolta, így a korszellem vagy az aktuális politika. Megállapításai további gondolkodásra késztetnek, hiszen a témában vannak megoldatlan nyelvtervezési feladataink, például a többnyelvűség névhasználati gyakorlata, a kisebbségi kétnyelvűség névhasználatára kapcsán. Ezek közül a tudományos és szépirodalmi fordítás-technika látszik a legkevésbé problematikusnak.

A kötet változatos tematikája hasznos tudást közvetítve példázza a névtudományban rejlő, még ki nem aknázott kutatási lehetőségek gazdagságát. A tudni vágyóknak sok ismeretet, a kutatóknak további munkájukhoz ötletet ad a változatos tematika.

VÖRÖS OTTÓ

RIVISTA ITALIANA DI ONOMASTICA 16. (2010)

Főszerkesztő: ENZO CAFFARELLI

Società Editrice Romana, Róma. 838 lap (1. 418 lap, 2. 420 lap)

1. Tanulmányok és kisebb közlemények. – Az összesen 15 nagyobb és 3 kisebb, egy kivételével olasz nyelvű tanulmány közül 7 toponomasztikával, 9 antroponomasztikával, egy pedig márkanévvel foglalkozik. Nem sorolható szorosan a névtan tárgykörébe E. B. FERRER cikke, melyben a szerző a disztribúciós, illetve a gyakorisági módszer alkalmazásával a paeloszárd nyelv tipológiája és rekonstrukciója vonatkozásában olyan meggyőző eredményekre jut, melyek valószínűsítik a neolitikum idején több hullámban Ibériából történő bevándorlás elméletét (9–30). Bizonyos értelemben ehhez a témához kapcsolódik H. J. WOLF kilenc szárd helynév etimológiáját felülvizsgáló tanulmánya is (31–43). Helynevek és etnonimák összefüggéseit tárgyalja O. LURATI (45–57) és P. D’ACHILLE (549–73): előbbi a *francesi* ’franciák’, *turchi* ’törökök’ és *ebrei* ’zsidók’ népnemekhez kötődő negatív sztereotípiákról, utóbbi pedig a *Lazio* helynévről és a belőle képzett *laziale* népnévről, ennek használatáról ír. A folyóirat közli a nemrég elhunyt S. RAFFAELLI átfogó tanulmányát az olasz utcanévrendszernek különösen a modern korban bekövetkezett változásairól (431–54). A 20. század első felében folytatott afrikai kolonizációs politika nyomait kutatja az utcanévben M. LENCI (523–48). Az irodalmi helynévadás körében L. TERRUSI az „elképzelt” és a „valós” helynevek közötti határvonalt meghúzásának nehézségeiről ír, és felhívja a figyelmet arra, hogy végső soron mindkettő tipizálásra szolgál (503–22). Végül R. RADACCIO a *Schylla és Charibdis között (lenni)* szólásmódhoz hasonló, azaz két helynévből álló szerkezetű és hasonló jelentésű frazémákat gyűjtött össze (576–80).

A személynéveket tárgyaló tanulmányok közül több is foglalkozik a ragadványnevekkel: G. RUFFINO a maffiózócsaládokéval (455–60), V. CECCARELLI a Róma közelében fekvő Allumiere községben használatos ragadványnevekkel (461–80), G. RAPELLI pedig a vitatott etimológiájú veronai *Sòsena* gúnynévvel (581–3). Ehhez a témakörhöz kapcsolható az egyetlen nem olasz nyelvű tanulmány is: A. WIRTH a francia *Blimont* ragadványnév eredetét és etimológiáját tárja fel (63–9). A családnevekkel foglalkoznak a következő tanulmányok: E. CAFFARELLI a latin szavakat tartalmazó olasz vezetéknéveket (pl. *Paternoster*, *Quondam*, *Amen*) tekinti át (481–92), A. FINOCCHIARO a kerámiáiról ismert, i. e. 1. századi *Aco* család nevének eredetét kutatja (493–502), M. TASSO és G. CARAVELLO a dél-tiroli vezetéknév sajátosságait írja le (95–110). N. FRANCOVICH ONESTI az először 723-ban lejegyzett longobárd *Gualistolo* név elemzésére tesz újabb kísérletet (59–62). Az irodalmi személynévadás körében F. SESTITO Leopardinak a *Teresa* névre vonatkozó feljegyzései nyomán elmélkedik a személyes tapasztalatok és a névdivat fontosságáról az irodalmi névadás folyamatában (112–7), L. SASSO pedig a beszélő nevekkel kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy végső soron minden név szuggerál, üzen valamit (120–5).

Az egyéb nevek körében P. D’ACHILLE a *rimmel* és a *mascara* ’szemfesték’ jelentésű, márkanévi eredetű szavak köznevesülésének folyamatát vizsgálja, a hagyományos szótári források mellett az Internet lehetőségeit is felhasználva (71–94).

Vita. – Ebben a rovatban négy írást olvashatunk. Az irodalmi névadás sajátosságait (ezen belül elsősorban Pirandello gyakorlatát) vizsgálja L. SASSO (120–5), M. BONIFACIO az új CAFFARELLI–MARCATO-féle nagy olasz családnévszótár isztriai címszavaihoz fűz pontosításokat és kiegészítéseket (586–96), H. J. WOLF pedig a *Pili* és a *Fadda* szárd családnévek új etimológiáját adja közre (597–603). A lódzi egyetem professzora, A. GALKOWSKI a névtan néhány alapvető terminológiai kérdésének szentelt (öt és fél oldalas bibliográfiával kiegészített) írást (604–24), mellyel az ICOS keretein belül működő, a névtan nemzetközi terminológiáját egységesíteni kívánó munkacsoport tevékenységéhez kíván hozzájárulni.

Szemle (recenziók és ismertetések). – A 14 hosszabb ismertetés közül kiemeljük a pisai ICOS-kongresszus anyagának bemutatását (128–34), a 2008-ban Rómában tartott „Lessicografia e onomastica 2” című tanácskozás anyagáról szóló méltatást (135–8), G. GASCA QUIERAZZA, illetve P. ABRATE egy-egy, a piemonti családnévekről szóló munkájának a bemutatását (150–2, 642–6), A. GALKOWSKI lengyel–olasz–francia anyagot feldolgozó könyvének ismertetését a krematonimákról (152–5; a szerző értelmezésében ezek közé tartoznak a márkaneveken kívül az intézménynevek és az ünnepnevek is). Több tucatra rög az elsősorban olasz vonatkozású rövidebb ismertetések száma. Ezen túl a RION. 2010-ben 24 folyóirat tartalmáról adott közre áttekintést.

Rendezvények. – A rovat a 2009 áprilisa és 2011 szeptembere közötti időszakban a világ minden táján már lezajlott, illetve tervezett több mint 70 névtani eseményéről közöl leírást. Ezek között mindkét számban szerepel a 2011. szeptember 5–9. között Barcelonában tartott 24. nemzetközi ICOS-kongresszus előzetese (ennek címe: „Los nombres en la vida cotidiana / Names in daily life”).

Folyamatban levő munkák. – A rovatban felsorolt összesen 26 esemény- és tevékenységeírás közül a következőket emeljük ki: a város honlapján is elérhető Nápoly utcanevéjegyzéke; folyamatban van Korzika helyneveinek összegyűjtése; kiadták Katalónia új hivatalos helynévjegyzékét; készül Brazília helynévatlasza, mely munka részeként először a szövetségi államok adattárai látnak majd napvilágot; Federico Vicario udinei professzor koordinálásával digitalizálják G. B. CORGNALI friuli nyelvtudós névtani anyaggyűjtését (kb. 160 000 cédula); PETER GILLES vezetésével készül a luxemburgi családnévatlasz; stb. Hírt kapunk arról is, hogy a jövőben is megmarad ugyan az „Onoma” tematikus szerkesztésmódja, azonban a folyóirat kb. fele terjedelmében szabad témákkal is foglalkozni fog.

Névgyakorisági vizsgálatok. – E. CAFFARELLI és F. SESTITO folytatja az előző évfolyamban megkezdett, az Olasz Statisztikai Hivatal (ISTAT) által összesített, a 2004. évben születetteknek adott utónevek aprólékos, sok szempontú elemzését (267–376). Ebben a terjedelmes tanulmányban a járási székhelyek névsorrendjére, a tartományi és a járási névgyakoriságra, a tíz legnépesebb nagyváros (Bologna, Catania, Firenze, Genova, Milánó, Nápoly, Palermo, Róma, Torino) névgyakoriságára, a leggyakoribb összetett utónevekre, a 2004-ben születettek apjának és anyjának névgyakoriságára vonatkozó adatokat adják közre. Külön adatsorok mutatják, hogy mely neveket adták gyermeküknek a vizsgált évben azok a párok, ahol az apa és az anya is olasz (ezek a sorrendek lényegében megegyeznek a 10 legnépesebb nagyváros névlistáinak adataival: a lányoknál az elsők a *Giulia*, *Martina*, *Chiara*, *Sara*, *Francesca*, *Sofia*, *Giorgia*, *Alessia*, *Alice* és *Aurora*, a fiúknál pedig az *Alessandro*, *Francesco*, *Andrea*, *Lorenzo*, *Mattia*, *Gabriele*, *Simone*, *Luca*, *Davide* és *Federico*). A statisztikák alapján kimutatható, hogy erősen csökkent az

ún. „ideológiai nevek” és a helyi szentek tiszteletén alapuló névadások száma, növekszik viszont a kettős keresztnévek aránya (a lányoknál a leggyakoribbak: *Annalisa, Francesca Pia, Annamaria, Maria Chiara, Maria Vittoria*, a fiúknál pedig *Gianluca, Francesco Pio, Gianmarco, Giuseppe Pio, Antonio Pio*). Felsorolják a szerzők a 2004-ben egyetlenként adott utóneveket is.

Széljegyzetek. – A napi aktualitású, gyakran a napilapok hasábjain felbukkanó névtani vonatkozású érdekességek közül a következőket említjük meg: 2009-ben „az év neve” a portugál futballedző, José Mourinho által használt *Zerotituli* lett; a hagyományosan csak férfiaknak adott *Andrea* név egyre gyakoribb Itáliában női névként is, és ez problémákat vet fel a névadási szabályok vonatkozásában; növekszik annak a divatja, hogy a gyermekeknek autómárkanéveket adnak; a közismert olasz csúfolóban szereplő „macska-evő vicenzaiak” (ol. *Vicentini magnagati*) mellett „mindenütt mindent esznek” (ahogyan azt számos *Mangia-* kezdetű családnév is illusztrálja); stb.

Nekrológ. – 2010-ben a nemzetközi névtan több jeles személyiségétől kellett kényszerű búcsút venni. A Torinóban tevékenykedő jezsuita G. GASCA QUEIRAZZA (1922–2009) a névtan mellett dialektológiával is foglalkozott; a padovai egyetemen dialektológiát és nyelvtörténetet tanító A. ZAMBONI (1941–2010) sokat tett az ottani magyar oktatásért is; a reimsi, majd a párizsi egyetem professzora, J. CHAURAND (1924–2009) a Nouvelle Revue d’Onomastique alapító főszerkesztője volt; S. RAFFAELLI (1934–2010) a római Tor Vergata egyetem professzora és a RION. tudományos tanácsadó testületének volt tagja (ENZO CAFFARELLI méltatja sokrétű tevékenységét és érdemeit); V. PALLABAZZER (1928–2009) a Firenzében működő Alto Adigei Tanulmányok Központjának volt az igazgatója; M. PITZ (1958–2010) pedig a német–francia kontaktusnyelvészet jeles képviselője és szintén a Nouvelle Revue d’Onomastique szerkesztője volt. Rövidebb megemlékezésben búcsúznak J. BASTARDAS I PARERA katalán (767) és W. SEIBICKE német tudóstól (773).

A 2009. év (olasz vonatkozású) névtani bibliográfiája. – Az Olaszországban kiadott, illetve a külföldön megjelent, több száz névtani vonatkozású munka között ezúttal csak egy magyar szerző munkája szerepel (l. alább) (779–801).

2. A folyóirat ismertetett számának magyar vonatkozású részletei. – Az ismertetések között a következő kötetekről, illetve tanulmányokról esik szó: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időkben, térben, társadalomban* (178–80); HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok* 2–4. (180–2), FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT: *Keresztnévek enciklopédiája* (189–90), HAJDÚ MIHÁLY: *Családnevek enciklopédiája* (657–61). – Az ICOS 2005-ben Pisában rendezett kongresszusának 2008-as dátummal megjelent első kötete ismertetésében szerepel a résztvevő FEHÉR KRISZTINA (133) és VITÁNYI BORBÁLA (134) előadásának rövid összefoglalója. – A 2008-ban Torontóban megrendezett ICOS-kongresszus CD-n és interneten elérhető anyagának címléírás szintű bemutatásában szerepelnek a következők: FARKAS TAMÁS (156, két címmel), GYÖRFFY ERZSÉBET (156) és TÓTH VALÉRIA (158) neve és előadásának címe. – A folyóiratok bemutatásánál a Névtani Értesítő 31. száma szerepel (204–5). – A folyamatban lévő projektek között szó esik a VÖRÖS FERENC szerkesztésében készülő magyar családnévátlasz munkálatairól (264), illetve a 2010 júniusában Szombathelyen szintén VÖRÖS FERENC által „A nyelvföldrajztól a névföldrajzig” címmel megrendezett tudományos tanácskozásról (735–6). Ugyanítt méltatja a RION. a

Kiss Lajos-díj 2010. évi nyertesének, FARKAS TAMÁSNAK a munkásságát (773–4). – A 2009. évre vonatkozó olasz névtani bibliográfiai áttekintésben (779–801) szerepel FÁBIÁN ZSUZSANNÁNAK Anna Ferrari „Dizionario dei luoghi letterari immaginari” című munkájáról készített, a Névtani Értesítő 31. számában megjelent ismertetése (799).

FÁBIÁN ZSUZSANNA

ACTA ONOMASTICA 51. 1–2. (2010)

Főszerkesztő: MILAN HARVALÍK

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha. 1. 408 lap, 2. 638 lap

1. Az ismert cseh névtani folyóirat legújabb évfolyama a szokásostól eltérően 2 kötetben jelentette meg a tanulmányokat és a megszokott rovatokat. A 35 cseh nyelvű tanulmány mellett 2 angol nyelvűt is olvashatunk a kiadványokban.

2. Az első kötet **tanulmányai** többségében a mikrotoponimákat vizsgálják különféle nézőpontokból. – Szótári anyag: R. ŠRAMEK írásában egy 60-as években indult projektet és annak elméleti háttérét ismerteti, melynek középpontjában a cseh nyelvterület mikrotoponimáinak összegyűjtése állt (10–47), M. ŠÍPKOVÁ pedig a témához kapcsolódó szótári munka gyakorlati oldalát mutatja be a morvaországi és sziléziai mikrotoponimák elektronikus szótárának a példáján (48–78). L. ČIŽMÁROVÁ egyik tanulmánya ennek a szótárnak a munkálatait és háttérét ismerteti (79–93), míg a másik a munka során felmerülő problémákat mutatja be (94–105). S. SPINKOVÁ a szótár anyagából kiindulva az állattartással kapcsolatos mikrotoponimáknak jár utána (202–26). – Etimológia: P. PRADKOVA tanulmányában a *čern-* 'fekete' és a *běl-/bíl-* 'fehér' névelemeket kutatja Morvaország és Szilézia mikrotoponimáiban (140–50). M. ČORNEJOVÁ a *hrad-/hrád-* 'kastély' szótővet tartalmazó helyneveket vizsgálja (151–80), S. SPINKOVÁ pedig a *býk-* 'bika' szótőre visszavezethető mikrotoponimákat tekinti át (189–201). – Egyéb: Z. HLUBINKOVÁ a szilfa különböző megnevezéseit és azok elterjedését vizsgálja a Morvaországban és Sziléziában előforduló mikrotoponimákban (181–8), Z. KOMÁRKOVÁ pedig ugyanezen területek vízneveit elemzi (227–46). Két tanulmány a különböző generációkba tartozó lakosok külterületi helynevekre vonatkozó ismereteit veti össze: M. IREINOVÁ Rosice lakóit kérdezte (247–68), H. KONEČNÁ Jemnice és Lhotice városában végzett felmérést e szempontból (269–98), a harmadik ehhez kapcsolódó tanulmányban pedig a szerzők az előző két írás eredményeit vetik össze (299–304). J. BALHAR tanulmánya az opavai régióban a II. világháború után politikai és gazdasági okokból a mikrotoponimák körében bekövetkező változási tendenciákat írja le (305–13). A kötet utolsó tanulmányában D. ŠLOSAR a morvaországi és sziléziai mikrotoponimákat elemzi formai szempontból (314–38).

Mutatvány, címszók. – A tanulmányokat az alapjukul szolgáló szótár részletesebb bemutatása követi, kiragadott példák alapján (339–83).

Recenziók. – A kötetet az M. ŠEKLI szlovén nyelvész helynévtani munkájáról írt cseh nyelvű recenzió zárja (384–96).

3. A második kötet 15 **tanulmánya** tematikailag jóval változatosabb képet mutat. – Elméleti témájú írások: Ž. DVOŘÁKOVÁ az irodalmi névadás kutatásának történetét mutatja be (447–52), illetve az *irodalmi név* terminussal kapcsolatos kérdéseket járja körül (453–65). L. GARANČOVSKÁ a márkanévek keletkezésének motivációs modelljeit mutatja be (470–96). L. OLIVOVÁ–NEZBEDOVÁ kiegészítést közöl V. ŠMILAUER korábbi, a mikrotoponimák rendszerét bemutató munkájához (515–6). MARTIN OLOŠTIAK a lexikai motivációval kapcsolatos névtani kérdéseket tárgyalja (517–30). – Személynevek: a papradi nem hivatalos jelenkori személynévhasználat egy aspektusát vizsgálja M. KAZÍK (504–14), P. ROŽMBERSKÝ pedig a német eredetű cseh beceneveket mutatja be (542–6). – Egyéb: Z. ABRAMOWICZ tollából egy angol nyelvű tanulmányt olvashatunk az utcanévek változásairól Északkelet-Lengyelországban (417–28). J. DAVID tanulmánya a *Baťa* családnévre visszavezethető helyneveket ismerteti (429–36), míg R. DITTMANN a helynevek régi bibliafordításokban betöltött szerepéről ír (437–46). Ž. DVOŘÁKOVÁ a *Ždánidla* hegycsúcs nevének értelmezési lehetőségeit tekinti át tanulmányában (466–9). L. KALOUSKOVÁ a prágai cseh és német utcanéveket veti össze (497–509), J. PANÁČEK pedig az 1946–1991 közti, Ralsko területén megtalálható faluneveket vizsgálja (531–41).

Szakdolgozatokból és szemináriumi munkákból. – M. LUŽICKÁ hegynevekkel foglalkozik Džban, Křivoklátská vrchovina és Hořovická pahorkatina területéről (573–80), M. WIŚNIEWSKI Amerika cseh elnevezéseit vizsgálja a 16. századtól (597–605). Két tanulmány a személynéveket választotta témájául: Z. ONDŘÁŠOVÁ, P. ŠRUBAŘOVÁ és J. DAVID a cseh személynévrendszer változásainak tendenciáiról (581–91), L. VAŠKOVÁ pedig a jégkorongozók ragadványneveiről ír (591–6).

Recenziók. – Az egy-egy cseh és német mű ismertetése mellett két magyar névtani kiadvány ismertetését is olvashatjuk: Farkas–F. Láncz szerk. „Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV–XVII. század”, Farkas–István szerk. „A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban” (606–15).

Krónika. – M. NOVÁKOVÁ a 2010-ben elhunyt Lumír Klimeš munkásságát méltatja, M. MAJTÁN pedig Vincent Blanárt köszönti 90. születésnapja alkalmából (616–20).

Figyelő. – A Figyelő első felében névtani híreket és rövid ismertetéseket olvashatunk, a kötet zárásaként pedig E. NOVOTNÁ a GEOBIBLINE adatbázist mutatja be (621–8).

KLEIN LAURA

ONOMASTICA 54. (2010)

Főszerkesztő: ALEKSANDRA CIEŚLIKOWA

**Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk,
Instytut Języka Polskiego PAN, Krakow. 354 lap**

1. A Lengyel Tudományos Akadémia Krakkóban megjelenő névtani folyóiratának 2010-es száma az 1979-ben elhunyt Witold Taszyckinek állít emléket bevezetőjében. A kötet 15 tanulmányt, valamint 20 ismertetőt tartalmaz.

2. Az említett 15 cikk változatos témákat dolgoz föl. – **Személynévi témájú írások.** – MARIUSZ RUTKOWSKI a tulajdonnevek konnotációs értékével foglalkozik (25–34) metaforikus, metonimikus használatukat vizsgálva. DANUTA MAKOWSKA tanulmányának (35–50) már a címe is figyelemfelkeltő: „Lopott Kossakokról és szétszedett Sztálinokról”. A címben is említett példákon keresztül a köznevesülés lengyel nyelvi jellemzőit mutatja be; például azt, hogy e jelenség a nyelvtani nem változásával is együtt jár. ELIZA PIECIUL-KARMIŃSKA a Grimm testvérek „Rumpelstilzchen” című meséjének lengyelre fordítása kapcsán a személynevek lengyelesítését mutatja be (51–65). EWA SIATKOWSKA röviden kísérletet tesz egy hely- és személynévként egyaránt előforduló tulajdonnév (*Przyłubie*) eredetének tisztázására (65–71). EDWARD BREZA cikkében (139–78) négy csoportra osztja a Szűzanyával összefüggésbe hozható személyneveket: a) Lengyelországban megtalálhatóak; b) Lengyelországban nem, de Spanyolországban és Portugáliában fellelhetők; c) személynévként ritkán szolgáló attribútumok és ünnepek; d) eredetileg nem Szűz Máriához kapcsolódók. BOŻENA HRYNIEWICZ-ADAMSKICH orosz nyelvű tanulmányában (179–216) Észak-Ruténia 15–16. századi személynévadását mutatja be a Solovetsky kolostor regisztere alapján, különös tekintettel a ragadványnevekre. BARBARA MOTYLEWICZ névalkotási kérdésekről értekezik a délkeleti lengyel területek névanyaga alapján (217–26), ott ugyanis több kultúra, így a keleti és a nyugati egyház hatása egyaránt érvényesült a 16–18. században. ANETA PAŁKA a bydlini Szent Margit-plébánia 1666–1821 közötti lakóinak vezetékneveit vizsgálja és rendszerezi (227–41), különös tekintettel a helyi, népi eredetűekre, illetve az ismeretlen eredetűekre. JOANNA HRYNIEWSKA a lengyel nevek kínaira történő fordításáról ír internetes példákiból összeállított korpusza alapján (243–59).

Helynévi témájú cikkek. – A hatodik, terjedelmesebb, orosz nyelven íródott tanulmány (73–108) a 14–17. századi orosz kézírásos emlékekben található *-ov/-ev* képzős helynevek személynévi eredetét és történetét mutatja be. MARIA BIOLIK Mazúria 1945 utáni területelnevezési tendenciáiról értekezik (109–20). AGNIESZKA JURCZYŃSKA-KLOSOK a Lengyel-Kárpátok egyik területének, Gorcénak a névadását vizsgálja, különös tekintettel a kulturális hatásokra (121–38).

Egyéb nevekkal kapcsolatos cikkek. – ADAM SIWIEC írásában (9–24) a névadás és a kommunikáció közötti kapcsolatról ír egy mesterséges elnevezési folyamat bemutatásán keresztül. DANUTA LOPERTOWSKA egy hosszabb írást szentel (261–91) Kielce 21. századi intézménynév-adási szokásainak a városban található cégek neveit véve forrásul. ANETA KOŁODZIEJCZYK-TRAWIŃSKA tanulmánya (293–308) egy lengyel F-16-os vadászgép elnevezésére kiírt pályázat tanulságait mutatja be.

3. A kötet névtannal kapcsolatos monográfiáknak, külföldi periodikáknak (köztük a Névtani Értesítő 2008-as számának; 347–9) és szótáraknak az ismertetésével (309–50), valamint konferenciákról szóló beszámolókkal (351–4) zárul.

SZ. TÓTH LÁSZLÓ

ZUNAMEN/SURNAMES 5. (2010)**Főszerkesztő: SILVIO BRENDLER****Baar-Verlag, Hamburg. 218 lap**

1. A Zunamen/Surnames című folyóirat 2010-es kötete kettős jubileumot ünnepel: a folyóirat öt éves fennállását, valamint Volkmarr Hellfritzscht 75. születésnapját. Tiszteletére tizenegy német nyelvű írás jelent meg a kötetben, melyeket egy, a folyóirat jubileumát ünneplő előszó (5–6) előz meg, valamint Hellfritzscht méltatása, munkásságának bemutatása és üdvözlése zár (215–7).

2. **Tanulmányok.** – KATHRIN DRÄGER (8–39) tanulmányában az umlautok jelölésének módját vizsgálja, tehát helyesírási, illetve pontosabban írásgyakorlati témát jár körül. A nevek változataiból a (sztenderd hangtani) umlautok lehetséges jelölésmódjai közül csak a diakritikummal és adscriptummal jelölteket vizsgálja; a részben helyesírási, részben nyelvjárási eredetű jelöletlen változatok sajnos nem képzik tárgyát vizsgálatának. Eredményként alapvetően eltérő szórást talál Németország, Ausztria és Svájc között. Az egyes jelenségeket történeti hangtani és helyesírási gyakorlattal próbálja magyarázni.

PETER ERNST (40–5) nevek lefordítására és le nem fordítására hoz néhány példát a német filmfordítási gyakorlatból. Rövidke írása érdekességek ismertetéséből áll, de nem sokkal több, mint példák véletlenszerű sorolása az egyes kategóriákhoz, azaz nem rendszerezett, illetve részletes tanulmány. Írása sok szempontból párhuzamba állítható a tudomány-népszerűsítő Nyelv és tudomány internetes folyóirat „Beszélő nevek (tulajdonnevek a műfordításban)” című cikkével.¹

KARLHEINZ HENGST (46–54) írását a keleti szláv (cirill betűs) nevek átírásával kapcsolatos problémakörnek szenteli: az utóbbi időben ugyanis számtalan transliterációs és transzkripció rendszer keveredik az átírásokban. Különösen zavaró ez, amikor egy íráson, egy újságcímen belül két névnél (elvétve egy néven belül!) különböző átírást alkalmaznak. HENGST határozottan kritizálja a média gondatlanságát, és ennek média- és országimázsrontó hatására is felhívja a figyelmet. (Érdekes párhuzam, hogy a magyarországi média hasonló figyelmetlenséggel bánik idegen nevekkal, és sajnálatos módon nem csak cirill betűsekkel, hanem rendszerint hasonlóan hanyag módon ignorálja közelebbi és távolabbi szomszédaink mellékjeles betűit.)

YVONNE KATHREIN (55–87) a történelmi Tirol bányászati szakszókincséből eredő családneveit vizsgálja; némelyük a 13. századra vezethető vissza. KATHREIN a bányászati kifejezések kultúrtörténeti és nyelvtörténeti hátterét is tárgyalja. Ez a témában nem jártas olvasónak igen hasznos forrássá teszi írását, különösen azért, mert a sztenderd német írás és a nyelvjárások interferenciája folytán több név nem közvetlenül értelmezhető.

ROSA és VOLKER KOHLHEIM cikke (88–122) három késő 15. századi regensburgi forrás alapján vizsgálja a város neveit. E kor (az adott vidéken) éppen a megkülönböztető

¹ <http://www.nyest.hu/hirek/piton-mcgalagony-fazekas-avagy-tulajdonnevek-a-muforditasban> (2011. 04. 11.)

névelemek és a családnevek közötti átmenet ideje. A három középkori összeírásból érdekes kép rajzolódik ki. Többek között megfigyelhetünk helyesírási különbségeket a „munkajegyzetek” és az írószobában véglegesített összeírás között: a munkajegyzetek jellemzően több nyelvjárási fonetikai elemet tartalmaznak, míg a végső változat kancelláriai termék lévén egy interregionális sztenderdhez áll helyesírásában közelebb. Érdekes megfigyelés az is, hogy egyes névképző elemek, mint például a *-mair* ~ *-mann* és a *-berg* ~ *-burg* a 15. századi Regensburgban tetszőlegesen felcserélhetők voltak, egyazon személy nevében is. Már ebben a korban is jelentős szerepet játszottak a családnevek változásában az elírások, írásvariánsok, a népetimológia, és az értelmetlenné torzult nevek esetén a reszemantizáció.

HORST NEUMANN (123–31) a *-mann* végű nevekről ír. Egy rövid általános áttekintés után rátér saját nevére, s végül a *-mann* ingatag, bizalmas névhasználatban ma is produktív és lecserélhető voltára mutat rá (vö. a fent mondottakkal). Utal a *-mann* státuszemelő funkciójára is (*Kaufmann* : *Krämer*, *Schumann* : *Schuster*).

RAYMOND PLACHE (132–43) a szász névkutatás egy eddig kiaknázatlan forráscsoportjára: bányászati, bányajogi és -adminisztrációs iratokra hívja föl a figyelmet. Míg az egyéb, például adó- vagy egyházi összeírások a tárgyalt környéken csak a 16. század harmadik harmadától jelennek meg, bányajogi összeírások már 1501-től találhatók. E forráscsoport egyébként nem csak családnevek szempontjából igen értékes, hanem a mikrotoponímia szempontjából is kiemelkedő forrásértékkel bír, ugyanis részletesen leírja az aknák környékét.

HEINZ-DIETER POHL (144–61) tanulmányát az osztrák *-nig(g)* végű, szlovén szubsztrátum eredetű családneveknek szenteli. (Az ószlovén/karantán szubsztrátum Ausztriában a Mura és Dráva egész vízgyűjtő területén fellelhető a toponimákban.) E *-nig(g)* névelem eredete a szlovén *-nik*, ószláv **-bnikъ*. E névelem a család- és lakóhelynevekben fordul elő. POHL felhívja a figyelmet arra, hogy míg e névelem a szlovénben is előfordul, aránya Ausztriában jóval magasabb, ezért északi, avagy „alpesi” szlovén sajátosságnak tartja. Rámutat, hogy már KRANZMAYER is a sokáig kétnyelvű közegben történő analógiás képzés lehetőségét látta e nevekben: a szlovén *-nik* a német (bajor-osztrák) *-er*-nek felelne meg. E véleményét tanulmányában meggyőzően bizonyítja olyan párokkal, mint *Moser* ~ *Blatnik*, *Wald(n)er* ~ *Lesnik* stb. A *-nik* a szlovénben is ezt a funkciót tölti be (akár a bajor-osztrákban az *-er*), szemben a többi szláv nyelvvel, amelyekben elsősorban foglalkozás- vagy szerszámnévképző az etimon (pl. cs/szk. *dvornik* ’udvarnok’, or. *sputnik* ’kísérő’). Az analógia alapján képzett német és szláv nevek együtt létezése és kétnyelvű közegben való élése tette lehetővé, hogy e képzőket elkezdték halmozni (pl. *Eggernig*, *Javornikar*) vagy akár szabadon fel is cserélni (pl. *Waldnig*, *Kogelnig*). Később a *-nig*-et az egy-nyelvűvé vált német közösség sem érezte idegennek, hanem mint háznévképzőt elemezte. A tanulmányt egy 13 lapos adattár zárja. Véleményem szerint az osztrák Slavia Submersa-kutatás elmúlt évtizedeinek eredményeit (melyek közé e tanulmány is besorolható), de különösképpen kidolgozott és alkalmazott módszereit jó eredménnyel hasznosíthatná a magyar helynévkutatás és a korai magyar–szláv kapcsolatokat, illetve a Kárpát-medence szláv szubsztrátumait vizsgáló kutatás is.

FRANK REINHOLD (162–9) tübingiai anyakönyvek alapján hoz példákat családnevek írásának variációjára, különös tekintettel a helyi nyelvjárás és a beszélt nyelvi, sőt nemegyszer a tréfás nyelvhasználat befolyására.

JÜRGEN UDOLPH (170–91) a katolikus Salzburgból 18. században elűzött protestáns hívők nevét követi nyomon. Zömük elfogadta I. Frigyes Vilmos ajánlatát, és kedvezmények, privilégiumok fejében Kelet-Poroszországban telepedett le. (Megjegyzendő, hogy az 1731–1732-es, főleg Németalföldre és Poroszországba irányuló kivándorlási hullám után 1734-ben egy magyarországi célú hullám következett; l. UDOLPH mellékelt térképét). A kelet-poroszországi népesség a II. világháború alkonyán a szovjet csapatok elől újra menekülni kényszerült. A családok történetét UDOLPH digitális adattárak és térképezés segítségével igyekszik felmérni. Példáiban a család- és névkutatásban jellemző változatokkal találkozunk, valamint a telefonkönyv és egyéb genealógiai adatbankok alkalmazására, térképi ábrázolásának hasznosságára kapunk példát.

WALTER WENZEL (192–212) szláv eredetű, 'fogadós' jelentésű családnevekről írt tanulmányt. E nevek (*Kret(z)schmar/-er*) a szláv **krъčьma* + *-ar* 'fogadó + -s' (vö. cs. *krčmář*, de disszimilációval fszb. *kočmar*, l. *kaczmarz*) és a magyar *kocsmáros* kognáta. A szláv eredetű ném. *Kretscham* 'fogadó, kocsmá', *Kretschmar* 'fogadós, kocsmáros' nemcsak a szorb vidéken (ahonnan eredeztetni szokták), hanem egész Szászországban és még azon túl is használatos. A szó hely- és foglalkozásnévként a 14. századtól adatolt, probléma viszont, hogy a környék szláv eredetű helyneveiben egyébként nem fordul elő német *-re-* a szorb *-or-* helyén. A szerző ezért megkérdőjelezi a szorb etimológiát, és az (ó)csehből eredezteti a szót. Eredeti jelentése, mint bemutatja, 'kiemelt jogkörű, piactartási és adminisztrációs funkciókat is ellátó fogadó' volt. A továbbiakban részletes gazdaság-, kultúr- és jogtörténeti fejtegetésekkel igazolja állítását. Következtetése szerint a szó nem a népnyelvben terjedt, hanem egy politikai-gazdasági hatalom (a Přemysl- vagy a Luxemburg-ház) adminisztratív terminológiájának volt része. (Ennek fényében nem lehet véletlen, hogy mind a *kocsmáros*, mind a *kocsmá* első magyar adata első cseh vonatkozású királyunk, Luxemburgi Zsigmond idejéből származik; vö. TESz.) A kocsmá kiemelt adminisztratív-gazdasági funkciói révén adott kocsmárosi magas státusz egyben erős motiváció is volt a *Kretschmar* név felvételéhez, illetve megtartásához, ami mai széleskörű elterjedtségét is magyarázza.

SZELP SZABOLCS

STUDIA ANTHROPONYMICA SCANDINAVICA 28. (2010) TIDSKRIFT FÖR NORDISK PERSONNAMNFORSKNING

Szerkesztők: EVA BRYLLA – LENA PETERSON
Swedish Science Press, Uppsala. 178 lap

1. A skandináv személynévkutatás folyóirata 2010-ben hét tanulmányt, egy beszámolót és hat recenziót tartalmaz. A két svéd, három norvég és két dán nyelvű tanulmány mindegyikét rövid angol nyelvű absztrakt előzi meg, és hosszabb angol tartalmi összefoglaló követi.

2. Tanulmányok. – A hosszabb szakcikk sorát három névtörténeti tanulmány nyitja. MAGNUS KÄLSTRÖM két viking kori rúnafeliratról ismert személynév újraértelmezését kísérli meg (5–26). A *Brusun* név szakirodalomban elfogadott interpretációja 'Pōra fia'. A *Pōra* női név helyett a kutató egy mitológiai férfinévet, a *Prór*-t javasolja. A máskülönbben dokumentálatlan *Ögnar*-ként azonosított *aunhar* névnek KÄLSTRÖM új olvasatot (*tulha* vagy *tulhar*) javasol, és az újnordvég *dolga* 'lustának lenni' szóból eredezteti.

KARIN FJELHAMMER SEIM is egy rúnafeliratban szereplő személynév felülvizsgálatát szorgalmazza (27–39). A felirat vizsgált részét a korábban 'Véleifr FrøybjCrnsson írta ezt' jelentéssel interpretálták, rossz helyesírást feltételezve, és figyelmen kívül hagyva egyes jelek több rúnából álló ligatúráként való értelmezésének lehetőségét. A szerző, vitatva az előbbi és szorgalmazva az utóbbit, újnordvég dialektusokra és svéd forrásokra hivatkozva az 'Óleifr/Ólafr FarbjCrn' illesztette össze' értelmezést tartja helyénvalónak.

LENNART RYMAN tanulmánya két középkori női ragadványnévre koncentrál (41–55). Az önállóan, más névelem nélkül használt *Brattingsborgh* és *Frøghdenborgh* nevek a szerző szerint minden bizonnyal a társadalom perifériáján élő, talán prostituált nők ragadványnevei voltak. Mindkettőt magasabb társadalmi réteget idéző irodalmi-mitológiai utalásnak tekinti, és ironikus hatást tulajdonít nekik.

Hiánypótlónak tekinthető MARTIN HAMANN-nak az utónevek ritmikai szerkezetét feltáró kutatása (57–85). Az 1650 és 1980 közötti korpusz vizsgálata alapján a háromtagú dán férfi és női utónevek ritmikai felépítése következetes eltérést mutat: az előbbiek trochaikus, az utóbbiak daktilikus lejtésűek. A női nevek daktilikus lejtése olyannyira tendenciózusnak tekinthető, hogy a szerző felteszi, hogy az a dán kultúrában mélyen összekapcsolódott a női név fogalmával és általában véve a nőiességgel.

OLA STEMCHAUG tanulmánya (87–105) a tulajdonnevek fordításának problémakörében merül el egy konkrét példa vizsgálatán keresztül. A svéd „Min docka Maja” [Az én babám, Maja] című könyv nordvég kiadásában a *Maja* név helyett *Mari* szerepel. A *Maria*, *Maja*, *Marie*, *Mari*, *Maja* nevek nordvégiai megítélését vizsgáló 2009-es kutatás azt mutatja, hogy a *Maja* jóval provinciálisabb, míg a *Mari* változat kifejezetten elfogadott, népszerű, számos pozitív konnotációval rendelkezik. Ezt használta ki a túlzott nyelvi beavatkozással vádolt kiadó. Nem szól azonban a tanulmány a *Maja* név svédországi megítéléséről és konnotációiról, így nem tudjuk, hogy a név cseréje eltávolította, vagy közelebb vitte-e a fordítást az eredeti műhöz.

GEIRR WIGGEN a tulajdonnév-alkotás egy különleges módját, a nevek (palindromszerű) megfordítását elemzi (107–30). A vizsgált korpusz nevei a 19. századból és a 20. század első évtizedeiből származnak, noha ez a névalkotási mód napjainkban is produktív. Vannak köztük családnév megfordításával keletkezett család- és utónevek (*Nilsson* > *Nosslin*), utónévből született családnévek, családnévből származó helynevek, és feltehető, hogy léteznek helynév kifordításával létrejött családnévek is. A tanulmány a névgenerálás ilyen módját az emberi játékosságra és szociolingvisztikai okokra vezeti vissza.

A feröeri ANFINNUR JOHANSEN hazájának névadási törvényeit és annak változásait ismerteti (131–50), kiemelt figyelmet szentelve a családtag utáni névöröklés szabályozásának. Emiatt a Feröer-szigeteken gyakorivá vált, hogy a személy hivatalos utóneve és a környezete által elfogadott és használt utóneve különbözik egymástól.

A tanulmányok sorát a folyóirat egyik szerkesztője, EVA BRYLLA rövid svéd névjogi ismertetése zárja (151–54). Az írás a svéd legfelsőbb bíróság egy meglepő döntésének

apropóján íródott, mely engedélyezte egy felnőtt férfi számára a *Madeleine* női név második utónévként való felvételét.

3. Recenziók. – A rovat főként a skandináv névtani szakirodalomra koncentrált, egyedüli kivételt képez a német ROSA és VOLKER KOHLEIM „Die wunderbare Welt der Namen” című népszerűsítő kötetének bemutatása. A skandináv névtani irodalom újabb terméséből ismerteti a folyóirat EVA BRYLLA skandináv vezetéknévről írott monográfiáját és COLETTE VAN LUIK „Stora boken om namn” című keresztnévkönyvét. Ezt követi a „Név és kulturális kapcsolat” szimpózium és a 14. skandináv névtani konferencia előadásait összefoglaló konferenciakötetek bemutatása. A folyóirat zárásaként BO J. THEUTENBERG családnév-történeti vonatkozású kötetének értékelését olvashatjuk.

KEPES JÚLIA

NAMN OCH BYGD 98. (2010)
TIDSKRIFT FÖR NORDISK ORTNAMSFORSKNING
Szerkesztő: SVANTE STRANDBERG
Textgruppen i Uppsala AB, Uppsala. 208 lap

1. A svéd névtani folyóirat 98. számában 9 tanulmány, 4 rövidebb írás és 25 recenzió kapott helyet, elsősorban skandináv vonatkozású kutatások alapján.

2. A többségében helynevekkel foglalkozó tanulmányok sorát B. AMBROSIANI írása nyitja, melyben Közép-Svédország vaskorból eredeztethető, *-tuna* névelemet tartalmazó helységneveit elemzi (5–19). L.-E. EDLUND a *valv* (’íves/boltozatot formázó dolog’) köznévnek és változatainak jelentését vizsgálja nyelvtörténeti, dialektológiai és névtani szempontok alapján skandináviai helynevekben. Megállapítása szerint a szó egyaránt szolgálhatott egy dolog konvex vagy konkáv voltának kifejezésére; ezt támasztja alá, hogy a helynevekben ’hegy’ és ’völgy’ jelentésben egyaránt előfordul (21–37). M. G. LARSSON egy vaskori temető hovatartozásáról eddig elfogadott felfogást megkérdőjelező újabb régészeti elmélet helyességének lehetőségét igyekszik feltárni a környező helynevek vizsgálatával (39–44). E tematikához kapcsolódva a helynévkutatás és az archeológia együttműködésének lehetőségeit mutatja be B. GRÄSLUND elemzése. Megállapítása szerint a különböző ’föld, -terület’ jelentésű köznevek a helynevekben ’lakóhely, tanya’, illetve többes számban már akár ’falu’ jelentésben szerepelhettek a vaskorban (45–63). A. ERICSSON, G. FRANZÉN és J. P. STRID írása a vaskori településszerkezetről folyó vitához szól hozzá névtani és településtörténeti érvek alapján. Az egyik álláspont szerint az említett időszakra inkább az önálló tanyák hálózata volt jellemző; a másik, GRÄSLUND által a fentebb bemutatott cikkben is képviselt, a szerzőhármas által több ponton vitatott vélemény szerint viszont a falvak már a korai vaskorban megjelenhettek Észak-Európában (65–92). B. HELLELAND a nyugat-norvégiai *Røvil* helynév történetét tekinti át (93–100). A név eredetileg a ma *Røvilseggi*-nek nevezett közeli hegygerincet jelölhette.

Hangtani és dialektológiai érvek alapján a szerző a nevet egy korábbi, 'szalag' jelentésű szóra (*refill*) vezeti vissza. E szó számos helynév alkotóelemeként előfordul, általában azok hosszan elnyúló jellegét juttatva kifejezésre. O. STEMCHAUG szintén egy település, *Lø* nevének eredetét kutatja (101–10). Más, hasonló elhelyezkedésű és funkciójú helyek nevének tanúsága alapján arra a következtetésre jut, hogy a település egy korábbi elmélettel ellentétben nem egy folyóról kapta a nevét, hanem rendeltetéséről: az őskortól kezdve ez a hely volt az egyetlen a vidéken, amely árukikötőként szolgálhatott. M. L. NIELSEN írása három *-torp* végződésű, csupán egy-egy 17. századi, kézzel rajzolt térképről ismert történeti helynév alapján mutatja be a névkutatás lehetőségeit és feladatait azokban az esetekben, amikor egy névre mindössze egyetlen adattal rendelkezünk (111–8).

3. A tanulmányokat az északi országokban 2009-ben megjelent névtani szakirodalom bemutatása követi (119–44). A rövidebb írások között TH. ANDERSSON, S. FRIDELL és S. STRANDBERG egy-egy munkáját olvashatjuk (143–152). Ezután külön rovatként 25 recenzió kapott helyet a kötetben (153–92). A kiadványt a beérkezett névtani szakirodalom listája (195–200), valamint a 2009–2010-ben megjelent számokban közölt írások helynévi példaanyagának teljes mutatója zárja (203–8). Ez utóbbiban több magyar példa is szerepel a GYÖRFFY ERZSÉBET svéd és magyar víznevekről írt munkájáról szóló, a folyóirat előző (97.) számában megjelent recenzió alapján.

SZTRÁKOS ESZTER

ORTNAMNSSÄLLSKAPETS I UPPSALA ÅRSSKRIFT (2010)

Szerkesztők: MATS WAHLBERG – KATHARINA LEIBRING – STAFFAN NYSTRÖM

Ortnamnssällskapet i Uppsala, Uppsala. 91 lap

Az Uppsalai Helynévtársaság 2010-es évkönyvében összesen hét szerző nyolc tanulmánya olvasható, többségük helynévi témájú. A tanulmányok végén lévő angol nyelvű összefoglalók segítik az írások nemzetközi hozzáférhetőségét; egyes témákhoz kapcsolódóan színes térképek, korabeli források is kiegészítik a kutatásokat.

LENNART ELMEVIK kötetnyitó írása két svédországi tó nevének (*Lössnan* és *Lössnaren*) etimológiájával foglalkozik (5–8). Megállapítása szerint mindkét mai alak a több svéd és dán helynévnek is alapját képező ósvéd **lōsn* szóból származtatható, mely eredetileg 'fényes', ma pedig 'szabad tér, tisztás' jelentésben ismert.

STAFFAN FRIDELL első tanulmányában egy gazdaságnak a svédben szokatlan, olaszos hangzású nevét (*Langdano*) vizsgálja (9–12). A név egyik lehetséges eredete szerinte a *långdan av* 'messzi, távoli' nyelvjárási határozó lehet, utalva a hely távoli fekvésére, de kevésbé valószínű lehetőségként felmerülhet a *Långdan a* 'messze a folyótól' prepozíciós szerkezet is.

Második tanulmányában FRIDELL a *Visingsö* sziget helyneveit tekinti át (13–27). A korpuszban fellelhető legősibb nevek eredeti jelentésüket tekintve többnyire természeti képződményekre utaltak: *Ed* ('földszoros'), *Näs* ('földfok'). Jelentős szereppel bírnak

emellett a *-by* és *-stad* végződésű, még szintén kereszténység előtti, de az előzőeknél későbbi helynevek is. A tanulmány ezek mellett néhány vitatható eredetű névvel bővebben is foglalkozik.

A szerző harmadik, LARS GAHRNNAL közös tanulmánya egy birtoknév denotátumával kapcsolatos diskurzushoz szól hozzá (29–34). A 12. században Knut svéd király eladományozott egy *engsev*-ként megjelölt birtokot, mely korábban apja, Szent Erik tulajdona volt. Az oklevél közreadója a nevet félreolvasta, így az 1829-ben *englev*-ként jelent meg; a tévedésre csak száz évvel később derült fény. Azóta számos kutató azonosította a név jelölteként *Ängsö* birtokot; a szerzők névtörténeti érvekkel támasztják alá e megállapítást.

KRISTINA NEUMÜLLER a 16–17. században újonnan alapított települések névadási gyakorlatára fókuszál tanulmányában (35–59). Korpusza 111 északnyugat-södermanlandi település nevét tartalmazza. Ezek nagy része átvitt név: korábban valamilyen természeti objektum vagy gazdaság nevei voltak. Másokat kifejezetten az adott település megnevezésére alkottak újonnan – ezek is kapcsolatban vannak azonban a vidék földrajzával. Összefoglalóan megállapítható, hogy a terület 16–17. századi névadása inkább a korábbi mintákat, nem pedig a saját korabeli modelleket követte.

LENNART RYMAN tanulmánya a *Maisa* svéd női nevet vizsgálja történeti névszociológiai szempontból (61–6). A név korai, 15–16. századi viselői általában Stockholmból, illetve a 16. század második felében Kelet- és Észak-Svédországból származtak. A név a *Mar(g)it* alapnévnek a skandináv személynevekre kevésbé jellemző *-sa* képzővel létrejött változata. Az oklevelekben ritkán bukkan fel, és viselői túlnyomóan az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki. Mindebből a szerző arra következtet, hogy e névváltozat a *Margit*-tal szemben informális és alacsony presztízsű lehetett.

SVANTE STRANDBERG írásában västergötlandi gazdaságok nevével (*Krabbagården*) foglalkozik (67–70). E nevek eredete különbözőképpen magyarázható: korábban a *Krabbe* ósvéd férfi ragadványnévből magyarázták őket, ugyanakkor történeti és genealógiai kutatások alapján legalábbis Istrum és Ås területén igazolható, hogy a *Krabbe* dán arisztokrata családnév rejlik bennük.

KJELL SUNDSTRÖM a középkori jämtlandi egyházközség, *Hammerdal* nevének eredetével kapcsolatos kérdésekhez szól hozzá tanulmányában (71–83). A helynevet általában a *hammare* 'sziklás magaslat' jelentésű szóból magyarázzák, mely utal a területet jellemző sziklás talajra. Felmerült ugyanakkor az e vidéken eredő *Ammerån* folyó nevéből való eredeztetés lehetősége is. A szerző az előbbi álláspontot képviseli, tekintettel a terület terepviszonyaira és a község általános elterjedtségére az adott vidéken.

A kötetet az UNGEGN (az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja) 2010 októberében Uppsalában tartott üléséről, illetve a folyóiratot kiadó társaság működéséről szóló beszámoló zárják (85–8).

HAJDÚ ANNA

MEGEMLÉKEZÉS

BENKŐ LORÁNDRA EMLÉKEZVE

„...nekem legfőbb szenvedélyem a szótörténet és az etimologizálás, valamint a történeti névtan. Ez volt pályám kezdetén, s most visszatértem hozzá. S örömmel teszem...”
(Benkő 2003: 428.)

1. 2011. január 17-én örökre eltávozott közülünk Benkő Loránd, a magyar nyelv-tudomány kiemelkedő alakja. 1921. december 19-én született Nagyváradon. Életéről, munkásságáról már szinte minden hazai nyelvészeti folyóirat megemlékezett, sőt 2011. november 28-án a Magyar Tudományos Akadémián egy neki szentelt emlékülés tekintette át életművét, időbeli és tematikus rendet követve. Ennek az emlékülésnek az anyaga a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratában, a Magyar Nyelvben – és remélhetőleg külön kötetben is – megjelenik majd (l. MNy. 2012/2. szám). Az akadémiai megemlékezésre Hoffmann István vállalta a tudós névtani munkásságának áttekintését. Ennek ismeretében a Névtani Értesítő olyan nekrológ megírására kért fel, amely eltekinthet a pályakép aprólékos megrajzolásától, illetőleg a közel hét évtizedes névkutatói tevékenység részletezésétől, ugyanakkor lehetővé teszi néhány személyes, mégis jellemző vonás elhelyezését is a tudós és iskolateremtő portréján.

2. Sok nyelvészpálya indult már azzal, hogy a nyelv, a történelem, a művelődéstörténet iránt érdeklődő fiatal a nevek csodálatos világa bővülte el. A mélyebb tudományos kötődés kialakulásához azonban gyakran hozzátartozik egy (vagy több) meghatározó tudós tanár ösztönző szerepe is. Így történt ez Benkő Loránd pályakezdésével is: a kolozsvári egyetem bölcsészkarán Szabó T. Attila professzornak a magyar nyelv és múlt iránt elkötelezett egyénisége volt az a példa, amelyet az ifjú tudósjelölt követett. Ez az érdeklődés több irányba is vezetett: egyrészt a gazdag írásos történeti forrásokhoz, másrészt a nyelvjárásokban, hely- és személynevekben rejtőző nyelvi kincsekhez. A szellemi birtokbavétel azonban nem merült ki a szó- és névtörténeti anyag gyűjtésében, cédulázásában, illetve az élőnyelvi terepmunkában, hanem állandó ösztönzője volt nyelvészeti és tudományközi esettanulmányok, szintézisek megírásának is. Amikor tehát Szabó T. Attila kiváló éleslátással felfedezte a lelkes egyetemi hallgatóban az érdeklődésen túlmutató tehetséget, nyilván azt is észrevette, hogy ez a fiatalember jó érzékkel és egyre nagyobb szakszerűséggel elemzi választott tárgyát. Így érthető, hogy Benkő Loránd első névanyaggyűjtéseit is ő vette szakmai pártfogásába, elhelyezve őket az Erdélyi Múzeum folyóirat hasábjain.

3. A tanári biztatás mellé mindig sajátos motivációt ad a szülőföld nyelvéhez és kultúrájához való személyes, bensőséges kötődés. Benkő Loránd családi gyökereivel és gyermekeivel helyszíneivel egyaránt kötődött Erdély két jellegzetes nagytájához, a Mezőséghez és a Székelyföldhöz. Végül egyetemi doktori disszertációjává fejlesztett szakdolgozatát egy székelyföldi kistáj, a Nyárádmente helyneveiből írta. A nyaranta végzett terepmunka nemcsak nyelvészeti leletmentést jelentett számára, hanem az apai rokonság és a székely emberek életének megismerését is. Visszaemlékezései során gyakran megemlegette ezeket a szívet-lelket melengető kirándulásokat, ifjúi erőfeszítéseket, amelyek később „A magyar nyelvjárások atlasza” nagyszabású gyűjtései során folytatódtak számára a Kárpát-medence legkülönbözőbb pontjain. Az ilyen kiszállások – különösen a 20. század ötvenes éveiben – sokszor voltak embert próbálóan megterhelőek, de Benkő Loránd sohasem a nehézségeket emelte ki beszámolóiban, hanem azt a pótolhatatlan és máshogy meg nem szerezhető tudás- és tapasztalattömeget, amely egyszerre tanúskodott a nyelvi és kulturális regionalizmusok ámulatba ejtő gazdagságáról, az egyszerű emberek bölcsességéről és humánusáról, valamint a magyar tájak szépségéről, változatosságáról.

Az emberek, a természet, a szűkebb és tágabb haza szeretete sok tekintetben azonos lelkiületet bontakoztatott ki benne, mint első mesterének, Szabó T. Attilának az egyénisége. Ez aztán oda is vezetett, hogy névmagyarázataiban gyakran megelevenedett a táj és az ember: még idős korában is hajlandó volt olykor kimenni a helyszínre, ha egy-egy érdekes helynév motivációját, „táji kapcsolatait” kutatta.

4. A második világhégés, meg az azt követő viszonyok mégis úgy hozták, hogy itt maradt Magyarországon, és a megváltozott társadalmi-politikai közegben kellett hozzáfognia az egzisztencia, a tudományos karrier megalapozásához. A sors kegyes volt hozzá, mivel Szabó T. Attila ajánlásával a lehető legjobb pártfogóhoz vezérelte: Pais Dezsőhöz, a budapesti egyetem nagyhírű tudós professzorához, a Magyar Nyelv legendás szerkesztőjéhez. Pais maga is hungarológus nyelvész volt, a budapesti nyelvtörténeti iskola egyik vezéralakja, aki sokoldalú tudását a magyar nyelv és múlt feltárására szentelte. És nem mellesleg: Pais is igazi lokálpatrióta névtanos volt, aki Szabó T. Attilához hasonlóan a szülőföld (Paisnál ez Zala megye) helyneveinek levéltári kutatásával és magyarázatával kezdte a pályáját. A második mesterről, tanszékvezetésben és folyóirat-szerkesztésben elődjéről önálló kismonográfiában emlékezett meg Benkő Loránd A múlt magyar tudósai sorozatban (BENKŐ 1993).

A Budapesten letelepedő ambiciózus fiatal kutató tehát szeretne volna folytatni, kibontakoztatni a névtudomány terén már megkezdett munkásságát, de hamarosan rá kellett jönnie, hogy az új politikai viszonyok között a háború utáni Magyarország ehhez nem nyújt kedvező feltételeket. Maga így emlékezik vissza a nehéz évekre: „Volt pályám kezdetén a történeti névtan művelése szempontjából egy törés életemben. Történeti névtannal nagyon szerettem volna foglalkozni, de az ötvenes évektől alig írtam idevágó tanulmányokat. Ennek két fő oka volt. Az egyik: a negyvenes évek végén írtam egy részletes tanulmányt a magyar családnevek rendszeréről, s a kéziratot olyan, akkor divatos történésznek adták ki előzetes véleményezésre, aki elfektette egy ideig, aztán ötödére kellett csökkentenem a terjedelmet (így jelent meg a füzet). Ez jelzés volt számomra, nagyon kellemetlen, elszomorító jelzés, hogy ez a témakör »nem kívánatos«. A másik: 1949-ben bezúzták a Századokat, amelyben nekem igen kedves tanulmányom jelent meg

a székelység településtörténetéről. [...] Ez számomra megrendítő volt, tudhattam belőle, hogy ebben a témakörben nem lehet perspektívája a kutatásnak.” (BENKŐ 2003: 428.) Bibliográfiája szerint az 1950-es év publikációiban még hat tétel volt névtani, kettő egyéb témájú, a következő évben pedig egyetlen névtani sem található. Nem kevés időre volt szükség, hogy a névtudomány lassan visszatérjen a kutatási palettájára.

5. „Melyek voltak azok a nyelvtudományi munkák, amelyeket olvasva úgy érezted, hogy a reveláció erejével hatnak, hatottak rád?” – kérdezte Kiss Jenő 2001 őszén az egyik életműriportban. A válasz ezúttal is tanulságos: „Az első, amely meghatározta főként korai munkásságom irányát, jellegét, az Melichnek A honfoglalás kori Magyarországnak című munkája. Ez a mű a szenáció erejével hatott rám. Örömmel olvastam, ma is örömmel veszem kézbe, jóllehet ma már szinte semmit nem tartok igaznak abból, ami benne van, mert teljesen másként látok egy csomó, tőle felvetett dolgot. De nincs itt semmi ellentét. Az a tematika, az a nyelvészeti, névtani, nyelvtörténeti gondolkodás, ami e műben benne van, az engem rettenetesen megkapott, s igen sokat jelentett számomra. S rögtön idecsatolom Kniezsának a munkáit. Nem sorolom most fel őket, a történeti névtani munkáiról van szó. Bárczi Géznak a tudós szintű tankönyveit is megemlítem, szerettem őket, sokat tanultam belőlük, a Tihanyi alapítólevélből is egyébként, amely más típusú munka volt. [...] a felvilágosodás kori nyelvészek munkái is nagy hatással voltak rám: [...] Végül, de semmiképpen sem utolsósorban említem azt a tudományos élményemet, amelyet a hazai etimológiai kutatások ragyogó eredményei váltottak ki bennem, főként a Gombocz–Melich- és a Bárczi-féle összefoglalások, valamint Melich, Pais, Kniezsa, Ligeti elmélyült analízisei hatásaként.” (BENKŐ 2003: 426–7.) A 20. század nyelvtörténész-klasszikusairól egy példa értékű plenáris előadásban emlékezett meg 1988-ban a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán „A »budapesti iskola« a magyar nyelvtudomány történetében” címmel (BENKŐ 1991b). Utolsó könyvének egyik fókuszában is ezek a klasszikusok állnak, de a körkép kiegészült más jeles kortársakkal is (BENKŐ 2010).

Benkő méltatásaiban mindig megjelenik és egyensúlyt tart két fontos tudománytörténetési erény: a józan és szigorú mérce, valamint a szakmai-emberi méltányosság. Így volt ez nemcsak a nyilvános szerepléseiben, hanem a szemináriumi vagy még szűkebb körű, baráti diskurzusaiban is. Visszatérve ismét Melichre: haláláig a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szólt róla, a magyar nyelvtudomány egyik zseniális, invencióban túlszárnyalhatatlan óriásának tartotta, szemináriumain vagy baráti beszélgetéseiben pedig sűrűn vitatkozott vele: egyszerűen megkerülhetetlen figurának tartotta. Amikor élete utolsó évében – félig már szeme világát elvesztve – a múlt nagy tudósairól megjelent írásait rendezte sajtó alá, lelki megnyugvással emlegette fel, hogy jelentős szerepet vállalt az idős Melich János tudományos rehabilitációjában, mivel a méltatlanul mellőzött és akadémiai tagságától megfosztott tudósról ő írt meleg hangú köszöntőt a Magyar Nyelvhasábjain „Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról (Születésének nyolcvanötödik évfordulóján)” címmel (1957).

6. Benkő Loránd pályája tehát új fordulatot vett az ötvenes években: egy ideig a nyelvjárástörténet, a nyelv földrajz és az irodalmi nyelv története került érdeklődése középpontjába, miközben számos egyéb témával kezdett el foglalkozni a helyesírástól kezdve a hang- és jövevényszó-történeten keresztül az egyetemi és középiskolai tankönyvek

írásáig. A hatvanas évek termésének legkiemelkedőbb alkotása „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” (1960) című nagymonográfiája, amely a magyar irodalomtörténetnek is számottevő műve. Két év múlva azonban már egy új nagy tervmunka körvonalai bontakoznak ki a Magyar Nyelvben közzétett, „Az új magyar etimológiai szótár” című cikkéből (1962): a leendő TESz. tervezete. Az 50-es évek végén tanszékvezetést és MTA intézeti osztályvezetést kapó, majd az akadémiai tagságot is elnyerő, immár a nyelvtudomány élvonalába kerülő tudós ismét új oldaláról mutatkozhatott be: a kutatócsoport-vezető, tudományszervező szerepében. Benkő, egyesítve az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszékének és a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályának szellemi potenciálját, korszakos jelentőségű, hiánypótló szótárak és nyelvtan megalkotásába foghatott bele, sőt gondja volt a régi magyar nyelvemlékek (kódexek, levelek stb.) módszeres és szakszerű új sorozatokban való kiadására is. A rá bízott tudományos és humán erőforrásokkal jól gazdálkodva, szigorú munkafegyelmet és magas fokú tudományosságot megkövetelve vállalt küldetését hiánytalanul teljesítette. Nélküle ma nem vehetnénk a kezünkbe „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát”-t, az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”-t, „A magyar nyelv történeti nyelvtanát”-t, a Régi Magyar Kódexek vagy a Régi Magyar Levéltár sorozatot. Egy új etimológiai szótár létrehozása részleges visszatérést jelentett számára a névtannal elkezdett történeti szókincsvizsgálat vidékére: újra nagyra becsült elődei és kortársai nyomdokába léphetett, folytatván és egyben meg is újítván a történeti nyelvészet ezen ágát. A névtan ugyan továbbra is háttérben maradt ezáltal a személyes munkásságában, de a TESz. és az EWUng. korai példaanyagának szórványaiiban jól érzékelhetővé vált a köznevek és tulajdonnevek széles körű kapcsolata és ennek a forrásanyagnak az elmellőzhetetlen jelentősége a történeti nyelvészet számára.

7. Az említett művek kiválóságát természetesen a jól képzett szerzőgárda, valamint a szerkesztők és lektorok lelkiismeretes munkája is garantálta. Ezek közül – a névtan okán is – hadd emeljem ki Kiss Lajos személyét. Kiss Lajos – ahogy a TESz. első két kötetének kolofonja is jelzi – Papp Lászlóval együtt társszerkesztői feladatokat látott el, a harmadik kötetben azonban Kubínyi László vette át a helyét. Etimológusi berkekben az a hír járta, hogy a szerkesztő és a főszerkesztő között a napi vitákon túlmutató koncepcionális nézetkülönbségek is voltak, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy a munkálatok vége felé Kiss Lajos kivált a TESz. munkaközösségéből. Jómagam mindkét kiváló tudóssal sokat beszélgethettem, de – ha volt is köztük efféle szakmai vita – soha nem tették szóvá. Amikor ilyen irányba terelődött a beszélgetés, legfeljebb az került szóba, milyen jó dolog, hogy Kiss Lajos a TESz. munkás évei után nem a jól megérdemelt pihenést választotta, hanem belevágott a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” elkészítésébe, mert ezzel egy olyan mű is megszületett, amely ugyancsak hiányt pótol, és részben ki is egészítette a TESz.-t. Benkő Loránd is nagyra értékelte ezt a bővített, javított formában is megjelenő népszerű kézikönyvet, de nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy a szótárban található szláv etimológiák kiemelkedő aránya valószínűleg nemcsak a Kárpát-medencében élt és élő szláv népek jelentős nyelvi hatásával, hanem a szerző szlavista iskolázottságával is magyarázható. Megújult barátságukat az is jelezte, hogy Benkő Loránd felkérte a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságában való részvételre, amit Kiss Lajos nem is utasított el, sőt mind szerzőként, mind szerkesztőségi tagként, illetve lektorként egyre aktívabban segítette a folyóirat munkáját.

8. Benkő tanár úr szerette a korrekt, egészséges vitákat a kutatás és a felsőoktatás minden szintjén. Mondhatni egyik lételeme volt ez, ami nélkül a tudományt elképzelni sem tudta. Miközben maga is sokat vitatkozott, műveiben és előadásaiban egyaránt, másokat is erre ösztönzött. Az említett nagy összefoglalások is mind így születtek, ezenközben a keze alól új generációk is elindulhattak a tudományos pályájukon. A Magyar Nyelv szerkesztőbizottságában szintén visszatérő téma volt a cikkeknek és recenzióknak a kritikai tartalma: állandó elégedetlenséggel konstatálta a kritikai szellem hullámzó színvonalát. (Arra azonban ügyelt, hogy a személyeskedésektől távol tartsa kedves folyóiratát.)

Egy tudománytörténeti konferencián már említettem azt az esetet (JUHÁSZ 2010: 22), hogy Mező András, a kiváló névkutató, a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsági tagja egy figyelemre méltó kéziratot juttatott el hozzám, amelyben „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban megbúvó hibás névtani példákat szedte csokorba. Először azonban az én véleményemet kérdezte meg – nemcsak a kritikai észrevételek helytállóságáról, hanem arról is, hogy ildomos-e ezt az írást épp a Magyar Nyelvben közzétenni, hiszen mind a folyóiratnak, mind a történeti nyelvtannak ugyanaz a főszerkesztője. Én biztosítottam róla, hogy nagyon is rendben van így a dolog, de Mező András csak akkor nyugodott meg véglegesen, amikor Benkő tanár úrtól ugyanezt a visszaigazolást kapta, némi csodálkozással fűszerezve, hogy ez egyáltalán kérdésként felmerülhetett. Az esethez még az is hozzátartozik, hogy a történeti nyelvtan fejezeteinek az elkészülése – mint annyi nagy tervmunkával ez már előfordult – több éves késésbe került a papíron előzetesen rögzítettekhez képest. A csúszást úgy sikerült lefaragni, hogy az utolsó fejezetek, illetőleg változatok vitájában már nem a „mindenki olvassa mindenki próbafejezetét” alapelv érvényesült, hanem szűkebb körű, néha már csak a négy szerkesztőre hagyatkozó ellenőrzés működött. De még a sokszoros „keresztbeolvasás” idején is előfordulhatott, hogy a közszavakat tartalmazó – vagy annak látszó – szórványemlékes példák becsapták a fejezetírókat.

9. Benkő Loránd – ahogy a mottóul választott idézetből is kitűnik – a nagy tervmunkák befejezésével, illetőleg a nyugdíjba vonulását követően visszatért fiatalsága kedvenc kutatási területéhez, a történeti névtanhoz. Persze pályája delelőjén is voltak olyan alkalmak, például különböző őstörténeti konferenciák vagy a székhelyek, csángók történetével foglalkozó fórumok, tanácskozások, amelyeknek számottevő névtani hozadéka is volt. Ezek sorába tartoztak a honfoglalás és államalapítás jeles évfordulóinak emléket állító konferenciák is, amelyek felerősítették az őstörténeti érdekű névtanhoz való visszakanyarodást. Jó érzéssel vette tudomásul, hogy a rendszerváltozás a névtörténeti stúdiumok fellendülését is elősegítette, sőt 1991-ben kiadták azt az 1949-ben bezúzott Századok-számot, amely fiatalkori tanulmányát is tartalmazta a székhelyek korai településtörténetéről (BENKŐ 1991b).

Időskorának legnagyobb tudományos „szerelme” azonban kétségtelenül Anonymus gesztájának elemzése volt. A szenvedélyes érdeklődés ugyanakkor sohasem vakította el: mindig éleslátással fedezte fel a nagy mesemondó turpisságait: hol válik el a rege a valóságtól. Ebben a kritikai szellemben minden elődjét felülmúlta, és sorra jelentette meg jobbnál jobb interdiszciplináris tanulmányait. De már korábban is bátran nyúlt e témához, amikor – első fecskeként az Anonymus-cikkek sorában – „leleplezte” a gesztáíró, aki a *Csepel* nevű kitalált lovászmester személye köré kerített csinos történetet (BENKŐ 1966). Hamiskásan hunyorítva mesélte később néhány tanítványának a Magyar Nyelv-beli megjelenés körülményeit, játékos derűvel idézve meg az Anonymus-filológiában is komoly

hírnevet szerző Pais alakját, nagyjából imígyen: „Az Öreg [ti. Pais – J. D.] amikor elolvasta a Csepelről írt tanulmányt, kicsit hümmögött, és a kézfején látható néhány szőrszálat babrálva – ez némi zavar és bizonytalanság jele volt nála – végül csak ennyit mondott: – Lóri, magának nyilván igaza van, de talán mégsem így (ilyen keményen) kellett volna... Hisz mégiscsak Anonymusról van szó!” Ilyen személyes mozzanatok is tartalmazó visszaemlékezéseket gyakran mesélt híres Anonymus-szemináriumain is, amelyeket mindig szerdán délutánonként tartott, kezdetben az egyetemi szobájában, később a lakásán.

10. Benkő Loránd a mesterem volt, akire nagy hálával emlékezem, aki mindig nagy figyelemmel kísérte első (második, sokadik) szárnypróbálgatásaimat. Sosem felejttem el első találkozásunkat: másodéves zöldfülű egyetemista voltam, készültem az országos tudományos diákköri konferenciára. A bölcsészkar „selejtezőn” jeles professzorok ültek a zsűriben: Benkő, Szathmári, Fábián tanár urak. A szülőfalum, Nagykőrű helyneveinek feldolgozásával neveztem a versenyre, és – mint minden nevező diák – tisztességes, építő kritikát kaptam. Fábián tanár úr szavá tette a dolgozatot „nagyvonalú” helyesírását is, hogy tudniillik olyankor is egybeírtam a többbelemű neveket, amikor kötőjeles írásmód dukált volna. Én – remélvén, hogy legalább egy pártfogóm akad a zsűriben – előhúztam a „nagyagyút”, mondván: „Hát Benkő Loránd is így járt el a Nyárádmente földrajzi neveiben!” Ekkor minden szem az „érintettre” szegeződött, aki a rá jellemző humánummal először megdicsért, hogy kezdő létemre már elindultam a szakirodalom felderítésének az útján, de hát az a füzetecske bizony már régen jelent meg, azóta már ő is másképp írta meg az értekezését, sőt a helyesírását is az aktuális akadémiai szabályok alapján dolgozná át. (A vita után Fábián tanár úrtól kaptam is egy dedikált „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó”-t, amit szerkesztőként sokszor és haszonnal forgattam.) Mondanom sem kell, a nyelvészeti szigorlatomat Benkő tanár úrnál abszolváltam, és néhány rutinkérdés elhangzása után fél órát társalogtunk a *Kőrű*-féle helynevek kérdéséről. Ötleket adott, hogy minek kellene utánajárnom, ha meg akarnám írni ezt a problémakört, és mint egyenrangú kutatóval beszélgettem velem. Én legalábbis úgy éreztem, és nagyon meg voltam tisztelve. A feladatot komolyan vettem, és hamarosan előálltam első komolyabb névtörténeti-etimológiai tanulmányommal, amelyet ő – kisebb igazítások után – meg is jelentetett a Magyar Nyelvben (JUHÁSZ 1979). Így utólag átgondolva, valójában társszerző is volt ebben az írásban, hisz javaslatai és irányítása nélkül a mű talán soha nem bújta volna ki a tojáshéjból.

Egyetemi doktori disszertációmnak (védés: 1981; bővítve megjelent: JUHÁSZ 1988) is ő lett a témavezetője. Mindvégig támogatott, de itt már sokkal nagyobb önállósággal kormányoztam magam. Ő inkább sürgetett, illetőleg én még szerettem volna a tájnevek szótárát további adatokkal feldúsítani, de bizonyos idő elteltével határozottan leállított, mondván: egy névtörténeti szótár soha nem lehet befejezni, csak abbahagyni. De volt egy nyomósabb oka is: a doktori oklevél átvétele után gratulálva jelezte, hogy tagja lettem a történeti nyelvtan munkaközösségének. Amikor kiderült, hogy az ő- és ómagyar köztöszókról kell fejezetet írnom, nyilván látta a bizonytalanságot az arcomon, de megelőzte a kérdésemet: „Tudom, hogy maga még ezzel a témával nem foglalkozott, de ne aggódjon: más sem nagyon. Majd beletanul!” Igaza lett, mert nem is lehetett másként. Most, kerek harminc év távlatából elmerengek rajta: átfutott-e az elméjén saját pályakezdése, amikor – más okból ugyan, de – neki is le kellett egy időre tennie kedvenc kutatási terveiről a történeti névtan birodalmában. Bennem természetesen semmi elmarasztaló

érzés nem maradt: megbízta az emberi, vezetői ítélőképességében, és így voltunk vele mindnyájan, akik csapatmunkában együtt dolgoztunk vele. A névtan amúgy is előjön, ha teret és időt kap...

Nagy hálával és tisztelettel emlékszem vissza arra, amikor szinte kezdő koromban maga mellé vett technikai szerkesztőnek a Magyar Nyelvhez, illetve hogy „felnőhettem” mellette szerkesztőként és egyetemi oktatóként is. Amikor nyolcvanadik életévén túl már csak a lakásán tartotta az óráit, elgondolkodtam rajta, hogy milyen aktív és gazdag életet élt. Kutatott és oktatott mindvégig, amíg csak egészsége megengedte. Úgy láttam, kései tanítványai is átértékelték, hogy kivételes szerencsében van részük, hiszen mindig készülő tanulmányai problémáit bogozgatta, mesteri módszerességgel. De talán ő is megérezte a felé áradó – és máshonnan is folyamatosan sugárzó – tiszteletet és szeretetet. Hiszem, hogy így volt.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról (Születésének nyolcvanötödik évfordulóján). *Magyar Nyelv* 53: 1–12.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–46, 292–305.
- BENKŐ LORÁND 1991a. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58.
- BENKŐ LORÁND 1991b. A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 13–26.
- BENKŐ LORÁND 1993. *Pais Dezső. A múlt magyar tudósai*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány[.] anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból III.* (A riportot Kiss Jenő készítette.) Budapest. 421–47.
- BENKŐ LORÁND 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések*. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A Körösi-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–55.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. NyelvÉrt. 126. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2010. Emlékezés Mező Andrára. In: P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza. 19–22.

JUHÁSZ DEZSŐ

VINCZE LÁSZLÓRA EMLÉKEZVE

Vincze László 2011. február 16-án, életének 62. esztendejében tragikus hirtelenséggel távozott közülünk.

A nemzetközi és a magyar névkutatás szorgalmas munkása 1949-ben született Ókés-kén. A Szegedi József Attila Tudományegyetemen tanult, itt szerzett német, majd orosz szakos tanári diplomát. Évtizedeken át középiskolai tanárként dolgozott, 1984-től 2010-es nyugdíjazásáig a József Attila, később Budai Ciszterci Szent Imre Gimnáziumban. Eközben az 1990-es években a SOTE idegen nyelvi intézetének, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Germanisztikai Intézetének is oktatója volt. PhD-fokozatát 1998-ban szerezte meg.

Az elsődleges kutatási területet számára a helynevek jelentették. Már a Névtani Értesítőben megjelent első tanulmánya (Új módszer az utcanévek vizsgálatára, 1984) egy kevés figyelemben részesülő részterületről: az utcanévek kutatásáról, annak egységes szempontrendszeréről értekezett. E kérdéskör – különös tekintettel a történeti, illetve a német utcanévanyagra – végigkísérte és legkedvesebb témájaként jellemezte kutatói pályáját. Részletkutatások mellett áttekintő igénnyel is vizsgálta a témakört, a 2003. évi jászberényi névtani tanácskozássra például a belterületi helynevek kutatástörténetének áttekintését és értékelését készítette el. Több itthon megjelent írásában a helynevek és a történelem, művelődéstörténet viszonyával foglalkozott, és jelentős, bár kevésbé látványos munkát fektetett a kortárs helynévanyag feldolgozásába. Kiadásra készítette elő a volt szolnoki járás földrajzi neveinek gyűjteményét, melynek megjelentetésére csak most, évek múltán nyílik lehetőség.

Vincze László munkásságának egy jelentős és különös megbecsülést érdemlő része azonban (ha itthon kevésbé ismert is) nem a hazai, hanem az idegen nyelvű, a nemzetközi névkutatás területéhez, illetve ezek – nem kis részben általa kiépülő – kapcsolataihoz kötődik. Más konferenciák mellett az ICOS, azaz a Nemzetközi Névtudományi Társaság négy kongresszusán képviselte a hazai névkutatást, többük programjáról később folyóiratunkban is beszámolva. Nyelvtudását és külföldi szakmai kapcsolatait a magyar névkutatás, illetve a magyar névkincs nemzetközi bemutatásában kamatoztatta. A nagynevű Walter de Gruyter nyelvészeti kézikönyveinek sorában megjelent névtani kötetben (Namenforschung / Name Studies / Les noms propres. HSK. 11., 1995–1996) ő készítette el a magyar névkutatásról szóló fejezetet (HSK. 11.2: 243–50). Később is több terjedelmesebb német nyelvű áttekintést írt a magyar onomasztika témaköréből, így a magyar névtudomány helyzetéről, illetve a magyar személy-, s külön a családnévkutatásról a németországi Namenkundliche Informationen (77/78. 2000: 125–44, 91/92. 2007: 209–55, 93/94. 2008: 267–300) és a Zunamen (3/2. 2008: 124–49) című folyóiratok számára, a magyar személynevek rendszeréről pedig egy újabb, reprezentatív személynévtani kézikönyv (Europäische Personennamensysteme, 2007) vonatkozó fejezeteként. Szakirodalmi áttekintéseket készített korábban Ördög Ferencsel is, melyek az Onoma hasábjain jelentek meg (vö. Onomastica Uralica 1c: 174–95). Saját kutatásait tartalmazó német nyelvű tanulmányaiból egyesek csupán a közelmúltban láttak napvilágot, vagy még megjelenés

előtt állnak. Köztük a német nyelvterületen, illetőleg Burgenlandban használatos magyar családnevekkel foglalkozó, valamint a márkanévek kérdéskörét tárgyaló írást is találunk – ismét olyan témákat, melyek vizsgálatában jelentős elmaradásban van névkutatásunk.

Vincze László a magyar mellett jól ismerte a német névtudományt is. Ennek köszönhetjük, hogy a német névkutatás reprezentatív folyóiratát, a Lipcsében megjelenő *Namenkundliche Informationen* 1996. évi 70. kötetétől kezdve rendszeresen ismertette a *Névtani Értesítő*ben. A külföldi névtani folyóiratok bármelyikének is korábban alkalomszerű ismertetései neki köszönhetően váltak rendszeressé folyóiratunk lapjain. Az ő folyamatos, megbízható, mindig az ígért időben elkészülő, lényegre törő folyóirat-ismertetései adták a mintát később ahhoz, hogy a *Névtani Értesítő* más külföldi névtani periodikák rendszeres ismertetésére is vállalkozzon. A német névtudomány fontosabb szakmunkáit hasonlóképpen recenziálta folyóiratunkban, s ezek által a hazai névkutatás nemzetközi látókörét nagyban segítette kiszélesíteni. Ugyanakkor a *Namenkundliche Informationen*-nek is ugyanígy dolgozott: a *Névtani Értesítő* sorra következő számainak, valamint az itthon megjelenő fontosabb névtani kiadványoknak a német nyelvű ismeretéseit külön kérés vagy megbízás nélkül, az ehhez szükséges szorgalommal és mindezt magától értetődőnek tekintve írta, éveken át. Miközben tudjuk, hogy a hazai tudományosság általában kevésbé becsüli meg a recenziók, az ismeretések írását, ezen a téren igen sokat köszönhet neki a magyar nyelvű névkutatás, közvetlenül folyóiratunk is.

Tagja volt a Magyar Nyelvtudományi, valamint a Nemzetközi és a lipcsei Német Névtudományi Társaságnak. Pályája nagyobb részében középiskolai tanárként dolgozott, nem egyetemi, főiskolai tanszéken vagy akadémiai kutatóintézetben. Szakmai tevékenységét tehát munkahelyi vagy pályázati elvárásoktól és támogatásoktól függetlenül, érdeklődésből, lelkesedésből, elkötelezettségből fakadóan végezte. Onomasztikai vonatkozású publikációinak száma összességében száz fölött van. Saját kutatásokra láthatólag ritkábban nyílt lehetősége, nyugdíjba vonulása után pedig már kevés idő adatott neki erre is. Aki csak az itthon megjelent közleményeit ismerné, vagy átsiklana a nagyszámú, gondosan megírt recenzió, ismeretés fölött, igen töredékes képet alkotna munkásságáról. Arról, mellyel a magyar névkutatást évtizedeken át hűségesen szolgálta.

FARKAS TAMÁS

TÁJÉKOZTATÓ

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

1. Kérjük szerzőinket, hogy a Névtani Értesítőbe szánt írásaikat **elektronikus formában**: .rtf vagy .doc formátumban juttassák el szerkesztőségünk címére. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű **tartalmi** összefoglalót is illesszenek (az angol nyelvű kivonatok számára). A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítésére tüntessék fel **elérhetőségüket**: postai és e-mail címüket, telefonszámukat. – Folyóiratunk egységes arculatának érdekében kérjük, hogy kézírataik megformálásában kövessék az alábbiakban megfogalmazott főbb szerkesztési elveket.

2. A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman **betűtípust** alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 10 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 9 pontos. Kérjük, hogy a dolgozat elkészítése során kerüljék azokat a technikai eljárásokat, amelyek később zavart okozhatnak a szöveg végleges megformázásában (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét is.

A szövegben **alkalmazandó kiemelések** a következők. A tartalmi kiemelés eszköze a **félkövér** szedés, ezt használjuk a címekben is. A nyelvi adatokat *dőlt betűs* szedéssel közöljük (mást viszont nem), s a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk (*Pentelé*-ből, az *aszó*-nak stb.). A szaktudományi szerzők nevét minden esetben és alkalommal (szövegbeli említéskor, hivatkozásként, bibliográfiában is) KISKAPITÁLIS betűtípussal szedjük (BÁRCZI GÉZA szerk., GYÖRFFYNÉL stb.). Ritkítást, csupa nagybetűs szedést, aláhúzást nem alkalmazunk. – Végjegyzeteket egyáltalán ne, és lábjegyzeteket is csak indokolt esetben használjunk.

A **mondanivaló tagolásának** leggyakoribb eszköze a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett félkövér arab szám: **1.**, **2.** stb. A legfőbb gondolati egységeket emellett üres sorok választhatják el egymástól. A további tagolás eszközeként megfelelő mértékkel alkalmazhatjuk a decimális rendszert: **1.2.**, **1.2.1.**, **1.2.2.** stb. Különösen a rendszerezések során használhatók az egyéb, hagyományos megoldások, mint a római és arab számok, betűjelek. Ezeket az eszközöket fejezetcímekkel is kombinálhatjuk; ezek csupán félkövér szedésükben térnek el a szokásos betűtípustól. – A szöveg megformálása során általában törekedjünk az áttekinthetőségre, a helykímélésre és a tipográfiai visszafogottságra.

3. A felhasznált irodalomra szövegközben, zárójelben hivatkozunk; a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza. – A szövegközi **hivatkozások** formája a következőképpen alakul. Teljes mű esetén: (KIVINIEMI 1971), (KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970). Annak egy részlete esetén: (MELICH 1914: 11–3). Többkötetes mű esetén: (GYÖRFFY 1: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (BENKŐ 1997a), (BENKŐ 1997b: 62–3) stb. – A hivatkozásokban a közismert, illetve a szerző által gyakran használt s itt bevezetett rövidítések is használhatók: (FNESz.⁴), (Gy. 4: 290), (MGr. 344) stb. Ezek közül a fontosabbak olvashatók a kiadványunk végén található „Fontosabb rövidítések” alatt, a többi az irodalomjegyzékben feloldandó. – A „től-ig” oldalak megadásában a számok elején ismétlődő számjegyeket egyszerűsítésképpen elhagyjuk (121–233, de 121–33 és 121–4). – A folyó szövegben említett önálló művek címét idézőjelben közöljük, s nem kurziváljuk (A „Magyar utónévkönyv” új kiadásában, Az „Egri csillagok”-ban stb.).

A tanulmány végén megadott **irodalomjegyzék** szorítkozzon a fontosabb, illetve hivatkozott szakirodalom megadására. Az alábbiakban adunk mintát a folyóiratcikként, tanulmányként, önálló kötetként vagy sorozatban megjelent; hazai vagy külföldi, egy vagy több szerző által alkotott; többkötetes és több kiadást megért munkák feltüntetésére. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást. A feloldandó rövidítéseket is betűrend szerint soroljuk be, azok feloldása az általános leírásnak felel meg. Pl.:

Bm. ÁFI. = Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztály Irattára.

MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest.

ZMFN. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.

Első helyen a szerző(k) teljes neve áll, kiskapitálissal. Több szerző esetén a neveket nagyköjtőjellel kapcsoljuk egymáshoz. Külföldi szerző esetén a családnév után vesszővel elválasztva adjuk meg a keresztnévet. Pl.:

KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.

KIVINIEMI, EERO 1971. *Suomen partisiippinimistöä*. Helsinki.

A szerző(k) nevét követi a megjelenés éve. A kettő között nincs írásjel, az évszám után pont áll. Egy szerzőtől ugyanazon évben megjelent több munka megkülönböztetésére az évszámot a hivatkozások kapcsán már említett módon, a latin ábécé kisbetűivel egészítjük ki. Pl.:

BENKŐ LORÁND 1997a. Anonymus beszélő személynevei. *Magyar Nyelv* 93: 144–54.

BENKŐ LORÁND 1997b. Megjegyzések a *Begej* névhez. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 62–70.

A szerző(k) nevét és az évszám megadását követi a cím, melyet ponttal zárunk le. A több részből álló címek egyes részei között ugyancsak pont áll. Pl.:

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.

A cím után adjuk meg a megjelenés helyét. Folyóiratban, periodikában megjelent tanulmány esetében tehát a folyóirat, periodika nevét (dőlt betűvel). Az évfolyamot is

jelöljük, az adott számot pedig az éven belül nem folyamatos lapszámozású kiadványoknál szintén feltüntetjük. Így járunk el a Névtani Értesítő esetében is. Pl.:

F[ÁBIÁN] P[ÁL] 1957. Külföldi városok nevének használatáról. *Magyar Nyelvőr* 81: 504–5.

HAJDÚ MIHÁLY – MEZŐ ANDRÁS 1979. Köszöntjük az olvasót! *Névtani Értesítő* 1: 3–5.

MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA 1997. Vissza a nemesi előnevekkel? *Magyar Nemzet* szept. 17: 4.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében a tanulmány címét követő „In:” után a szerkesztő(k) nevét, a kötet címét (dőlt betűvel) és a kiadás helyét adjuk meg. Az egy szerző gyűjteményes kötetéből hivatkozott tanulmány is megfelelően jelölhető. Pl.:

KÁLMÁN BÉLA 1970. Amerikai magyar helynevek. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások*. NytudÉrt. 70. Budapest. 42–5.

SZABÓ T. ATTILA 1971/1980. A marosvásárhelyi személynév-anyag becejellegű elemei a XVII. század első felében. In: Uő: *Nép és nyelv*. Bukarest. 73–101.

Önálló kötetek címléírása az említett példákhoz hasonlóan alakul. Sorozatban megjelent kiadvány esetében a (dőlt betűvel szedett) cím után a sorozat címét és a kiadvány sorszámát adjuk meg, továbbá a kiadás helyét. A kiadót az egyszerűség kedvéért általában nem tüntetjük fel. Kéziratok esetében a lelőhelyet közöljük. Pl.:

MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. MNyTK. 15. Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN ed. 2001. *Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages*. Onomastica Uralica 1a–b. Debrecen–Helsinki.

ÖRDÖG FERENC 1981. *Zala megye helységneveinek rendszere*. MND. 12. Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

TAKÁCS TERÉZ 1989. *Névmagyarosítások Bánhidán 1895–1947*. Szakdolgozat, ELTE BTK.

4. Az itt nem tárgyalt, **egyéb kérdésekben** (amennyiben nem állnak ellentétben a jelen tájékoztatóval) hasznos tanácsokkal szolgálhatnak a következő munkák: BENKŐ LORÁND: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához (MNyTK. 129. Budapest, 1972) és GYURGYÁK JÁNOS: Szerzők és szerkesztők kézikönyve (Budapest, 2005²). Egyebekben (pl. írásjelhasználat) az AkH.¹¹, azaz a helyesírási szabályzat elvei a mérvadóak.

A SZERKESZTŐ

FONTOSABB RÖVIDÍTÉSEK¹

- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–74. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest.
- CS. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
- CSÁNKI-index = ÖRDÖG FERENC 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Budapest.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Budapest.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS – F. LÁNCZ ÉVA szerk. 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS 1914–44. *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. Budapest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–97. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Budapest.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1998. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest.
- GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005–. *Korai magyar helynévszótár (1000–1350)* 1–. Debrecen.
- KnE. = FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT 2009. *Keresztnévek enciklopédiája*. Budapest.
- MND. = *Magyar Névtani Dolgozatok*. Sorozat.
- MNÉ. = *Magyar Névtani Értekezések*. Sorozat.
- MNyTK. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. Sorozat.
- MSza. = *Magyar Személynévi Adattárak*. Sorozat.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1893–1901/2003. *Magyar tájszótár*. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–3. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest.
- NyudÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések*. Sorozat.
- Oklsz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA 1902–6. *Magyar oklevél-szótár*. Budapest.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941/1994. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. (ill. VÁMSZER MÁRTA, majd KÓSA FERENC főszerk.) 1975–. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–. Bukarest, majd Budapest, ill. Kolozsvár.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–84. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. 1979–. *Új magyar tájszótár* 1–. Budapest.

¹ Az itt fel nem sorolt, a névtani, nyelvészeti munkákban rövidítve előforduló szakirodalmi és forráshivatkozásokra az egyes tanulmányok mellett l. az említett szótárak irodalom-, illetve rövidítésjegyzékét, valamint a Magyar Nyelv vonatkozó „Szerzőink figyelmébe” című tájékoztatóját (<http://www.c3.hu/~magyarnyelv>).

SZÁMUNK SZERZŐI

Bárh M. János, Budapest, e-mail: janos.barth@gmail.com
Bényei Ágnes, Nyíregyháza, e-mail: bkagi1@freemail.hu
Bölcskei Andrea, Budapest, e-mail: bolcskeiandrea@hotmail.com
Bura László, Szatmárnémeti, e-mail: bural@freemail.hu
Ditrői Eszter, Debrecen, e-mail: eszter.ditroi@gmail.com
Fábián Zsuzsanna, Budapest, e-mail: fabia@ludens.elte.hu
Fábics Tamás, Budapest, e-mail: fabics.tamas@chello.hu
Farkas Tamás, Budapest, e-mail: farkast@ludens.elte.hu
Firisz Hajnalka, Szeged, e-mail: izelle67@gmail.com
N. Fodor János, Budapest, e-mail: nfodorj@gmail.com
Győrffy Erzsébet, Debrecen, e-mail: egyorffy@gmail.com
Gecsey Sándorné Papp Katalin, Győr, e-mail: papp.katalin@g-sapient.hu
Hajdú Anna, Budapest, e-mail: vidorchidea@gmail.com
Hertelendy Réka, Budapest, e-mail: hertelendyreka@gmail.com
Juhász Dezső, Budapest, e-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu
Kanizsai Mária, Baja, e-mail: Kanizsai.Maria@ejf.hu
Kepes Júlia, Budapest, e-mail: juli.kepes@gmail.com
Klein Laura, Budapest, e-mail: lauraklein86@gmail.com
Kocán Béla, Veszprém, e-mail: kcnbela@gmail.com
Kocsis Réka, Budapest, e-mail: kocsisrek@gmail.com
Kozma Judit, Budapest, e-mail: kozmajudit82@gmail.com
F. Lánicz Éva, Budapest, e-mail: lanczeva@gmail.com
Maticsák Sándor, Debrecen, e-mail: maticsak@tigris.unideb.hu
Megyeri-Pálffy Zoltán, Debrecen, e-mail: megyeri-palffy.zoltan@law.unideb.hu
Mizser Lajos, Nyíregyháza, e-mail: mizserla@zeus.nyf.hu
Ördög Ferenc, Nagykanizsa
Pál Angelika, Nyitra, e-mail: palova.angelika@gmail.com
Pátrovics Péter, Budapest, e-mail: p.patrovics@freemail.hu
Póczos Rita, Debrecen, e-mail: poczosr@gmail.com
Rácz Anita, Debrecen, e-mail: ranita@mnytud.arts.unideb.hu
Slíz Mariann, Budapest, e-mail: mariannsliz@gmail.com
Szabó József, Szeged
Szabó Krisztina, Budapest, e-mail: szabokrisztina7@gmail.com
Szalai Péter, Győr, e-mail: szalaip@sze.hu
Szelp Szabolcs, Salzburg, e-mail: a.sz.szelp@gmail.com
Szentgyörgyi Rudolf, Budapest, e-mail: szrudolf@gmail.com
Sztrákos Eszter, Budapest, e-mail: sztrakoseszter@gmail.com
Takó Ferenc, Budapest, e-mail: takoferi@yahoo.com

Tamás Ágnes, Szeged, e-mail: tagnes83@yahoo.com

Sz. Tóth László, Budapest, e-mail: bukarest6@gmail.com

Tóth Valéria, Debrecen, e-mail: tothvaleria@gmail.com

Trunki Péter, Budapest, e-mail: trunchipeter@yahoo.com

Vörös Ferenc, Szombathely, e-mail: voros99@freemail.hu

Vörös Ottó, Kőrmend, e-mail: voros.otto@gmail.com

CONTENTS

ARTICLES

SZENTGYÖRGYI, RUDOLF: Personal names in the Deed of Foundation of Tihany Abbey I. Theonyms in Hungarian medieval charters	9
F. LÁNCZ, ÉVA: Family names referring to personal characteristics, discussed in the framework of Cognitive Linguistics.....	29
MEGYERI-PÁLFFI, ZOLTÁN: The influence of some feudal legal institutions on the surnames of the Hungarian nobility	39
BURA, LÁSZLÓ: The testimony of family names in linguistics and in cultural history	49
TRUNKI, PÉTER: Family names of Moldovan settlements in the 17–18th centuries.....	59
MIZSER, LAJOS: Old family names of German origin in Rakamaz	71
RÁCZ, ANITA: Geolinguistic examination of lexemes meaning ‘German’, appearing in settlement names of the Old Hungarian language.....	77
GYÖRFFY, ERZSÉBET: On the place of slang place-names in the system of names.....	93
SZABÓ, KRISZTINA: Names indicating the man-made environment of the coal-mining district in the neighbourhood of Pécs (south-western Hungary).....	101
KOCSIS, RÉKA: The use of personal names in Hungarian mourning songs	113
TAMÁS, ÁGNES: Comparative analysis of names for characters from national minorities occurring in Viennese and Hungarian humour magazines.....	121
HERTELENDY, RÉKA: Challenges and solutions in translating the Harry Potter volumes into Hungarian	133
SLÍZ, MARIANN: The function of names in Salman Rushdie’s ‘Haroun and the Sea of Stories’	147
SZALAI, PÉTER: On the appellativization of brand names.....	155

ONOMASTICS AND EVENTS

N. FODOR, JÁNOS – F. LÁNCZ, ÉVA: Preliminary studies on ‘The Atlas of Hungarian Historical Family Names’	175
VÖRÖS, FERENC: How far have we got in the work of compiling ‘The Atlas of Contemporary Hungarian Surnames’?	191
FARKAS, TAMÁS: Terminological works in Onomastics.....	203
TÓTH, VALÉRIA: Reflections on settlement-name correlations.....	213
MATICSÁK, SÁNDOR: Etymological problems in Mordvinian onomastic researches	225
KOZMA, JUDIT: Report on the 24th International Congress of Onomastic Sciences.....	239
SZABÓ, JÓZSEF: Notes and additions to the review of my book ‘Ethnographic and Linguistic Remnants of the Turkish Occupation in Hungarian Geographical Names’ by Imre Baski.....	243
Theses of the academic doctoral dissertation defended by FERENC ÖRDÖG	255
PhD theses on onomastics defended in 2010: GECSEY-PAPP, KATALIN: „Én Alsórácegresből vagyok...” Írói névadás Lázár Ervin műveiben [“I am from Alsórácegres.” Literary names in the works of Ervin Lázár]; SLÍZ, MARIANN: Névadás és történelem: az Anjou-kor I. felének személynevei [Naming and	

history: personal names in the first half of the Angevin period]; KANIZSAI, MÁRIA: Személynévvizsgálatok a zalai kaj-horvátok körében 1794-től 1998-ig [Research into the personal names of Kajkavian Croats living in Zala County between 1794 and 1998]; FIRISZ, HAJNALKA: Magyar eredetű családnevek a bács-szerémi ruszinoknál [Surnames of Hungarian origin borne by Ruthenians in Bács-Szerém County]; FÁBICS, TAMÁS: Az ősszláv eredetű helységnévanyag tükröződése a magyar nyelvben [The reflection of the Palaeoslavonic settlement-name stock in the Hungarian language]	263

BOOK REVIEWS

SLÍZ, MARIANN: Vörös, Ferenc ed.: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai [From geolinguistics to name geography. Proceedings of the onomastic discussion, 8 June 2010, Szombathely]	283
SZABÓ, JÓZSEF: Vörös, Ferenc: Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása [Geolinguistic conclusions drawn from maps of family names]	286
VÖRÖS, FERENC: Farkas, Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon [Family name changes in Hungary]	291
FARKAS, TAMÁS: Fenyves, Katalin: Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe [Fictitious assimilation? The identity of four Jewish intellectual generations]	294
BÖLCSKEI, ANDREA: Hoffmann, István: A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás [The Deed of Foundation of Tihany Abbey as a source for place-name history]	296
SZENTGYÖRGYI, RUDOLF: Schwing, József: Pécs város nevei [Names in the town of Pécs]	299
BÖLCSKEI, ANDREA: Hári, Gyula: Név és környezet viszonya a létesítménynevekben [The relation between name and environment in names for establishments]	303
BÁRTH M., JÁNOS: Újabb helynévtárak Szatmár megyéből Two recent dictionaries on place names of Szatmár County (Bura László: Szatmár megye helynevei [Place (geographical) names of Szatmár County]; Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára [A historical-etymological dictionary of settlement names in Szatmár County])	305
KOCÁN, BÉLA: Sebestyén, Zsolt: Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára [Etymological dictionary of settlement names in Bereg County]	307
DITRÓI, ESZTER: P. Lakatos, Ilona – Sebestyén, Zsolt eds.: Emlékkönyv Mező András tiszteletére [Papers in memoriam of András Mező]	309
FARKAS, TAMÁS: Duden dictionaries on personal names: Kohlheim, Rosa – Kohlheim, Volker: Duden Familiennamen [Duden Family names]; Kohlheim, Rosa – Kohlheim, Volker: Duden Das große Vornamenlexikon [Duden The great dictionary of given names]	313
PÓCZOS, RITA: Greule, Albrecht: Etymologische Studien zu geographischen Namen in Europa. Ausgewählte Beiträge 1998–2006. [Etymological studies on geographical names in Europe. Selected studies 1998–2006]	320
BÉNYEI, ÁGNES: Brendler, Silvio: Nomematik [Namematics]	324
PÁL, ANGELIKA: David, Jaroslav – Čornejová, Michaela – Harvalík, Milan eds.: Mnohotvárnost a specifčnost onomastiky IV. česká onomastická konference,	

15.–17. září 2009, Ostrava [Diversity and specificity in onomastics. Proceedings of the IV. Czech Conference of Onomastics. 15–17 September 2009, Ostrava]	326
PÁTRÓVICS, PÉTER: Cieślíkowa, Aleksandra ed.: Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku 1–2. [Personal names in Poland from the 16th to the end of the 18th century]	329
TAKÓ, FERENC: Eschbach-Szabo, Viktoria: Personen und Namen im Japanischen Veränderungen in der Modernisierung und in der Globalisierung [Persons and names in Japanese. Changes in the modernization and in the globalization]	332
Latest publications on Hungarian onomastics arrived to the editorial board of the periodical Névtani Értesítő to be reviewed.....	335

REVIEWS ON PERIODICALS

VÖRÖS, OTTÓ: Helynévtörténeti Tanulmányok 5. (2010).....	337
FÁBIÁN, ZSUZSANNA: Rivista Italiana di Onomastica 16. (2010).....	340
KLEIN, LAURA: Acta Onomastica 51. 1–2. (2010)	343
SZ. TÓTH, LÁSZLÓ: Onomastica 54. (2010).....	344
SZELP, SZABOLCS: Zunamen/Surnames 5. (2010).....	346
KEPES, JÚLIA: Studia Anthroponymica Scandinavica 28. (2010)	348
SZTRÁKOS, ESZTER: Namn och Bygd 98. (2010).....	350
HAJDÚ, ANNA: Ortnamnssällskapet i Uppsala Årsskrift (2010).....	351

IN MEMORIAM

JUHÁSZ, DEZSŐ: In memoriam Loránd Benkő	353
FARKAS, TAMÁS: In memoriam László Vincze.....	361

INFORMATION

To our authors	363
Abbreviations.....	366
Contributors of this issue	367

CONTENTS	369

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

Periodical of the Society of Hungarian Linguistics and Institute of Hungarian
Linguistics and Finno-Ugric Studies of ELTE University, Budapest

Editorial Board:

MIHÁLY HAJDÚ (general editor)
ANDREA BÖLCSKEI, KÁROLY GERSTNER, ATTILA HEGEDŰS,
ISTVÁN HOFFMANN, DEZSŐ JUHÁSZ, KRISZTINA LACZKÓ

Editor:

TAMÁS FARKAS

Co-editor:

MARIANN SLÍZ

**Studies published in this volume have been revised
by the members of the editorial board**

Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugric Studies, ELTE University
H-1088 Budapest, Múzeum körút 4/a
Postal address: H-1364 Budapest, Pf. 107. Hungary
Telephone: (36-1) 411-6500/5353
Homepage: www.mnyt.hu/ne
E-mail: nevtert@ludens.elte.hu

No. 33

Supported by

ELTE BTK HÖK
Magyar Nyelvőr Alapítvány

Budapest, 2011

ISSN 0139-2190